

MAĐARI I SRBI SA DVE STRANE
PROMENJIVE GRANICE 1941–1948
Tematski zbornik radova

HUNGARIANS AND SERBS ON BOTH SIDES
OF THE CHANGING BOUNDARIES 1941–1948
Thematic Collection of Articles

Monumenta Hungariae Historica, Dissertationes

HUNGARIANS AND SERBS ON BOTH SIDES OF THE CHANGING BOUNDARIES 1941–1948

Thematic Collection of Works

Hungarian Academy of Sciences
Research Centre for the Humanities
Institute of History
Budapest, 2016

Serija Monumenta Hungariae Historica, Dissertationes

MAĐARI I SRBI SA DVE STRANE PROMENJIVE GRANICE 1941–1948

Tematski zbornik radova

Mađarska akademija nauka
Filozofski istraživački centar
Istorijski institut
Budimpešta, 2016

Urednici

Dr Arpad Hornjak
Dr Zoran Janjetović
Dr Laslo Biro

Redigit

Pal Fodor

Prevodilac sa mađarskog

Ferenc Nemet

Lektor

Branka Jočić

© autori, 2016

© Mađarska akademija nauka, Filozofski istraživački centar, 2016

ISBN 978-963-416-044-1

Za ukazanu pomoć pri štampanju ovog zbornika uredništvo se zahvaljuje:
Mađarskoj akademiji nauka, projektu Mađarskoj naučnoj fondaciji
(OTKA K 101 629), mađarskom delu *Međuakademijske komisije SANU i MAN*
za utvrđivanje civilnih žrtava u Vojvodini tokom i posle Drugog svetskog rata
1941–1948, kao i bivšem predsedniku Republike Mađarske Laslu Soljomu

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
-----------------	---

I – Interpretacije i istraživanje činjenica

Jožef Juhas JUGOSLAVIJA 1941–1948. GODINE.....	19
---	----

Laslo Biro PARTIJSKE DIREKTIVE I INTERPRETIRANJE PROŠLOSTI. PRISTUPI I PROMENE GLEDIŠTA U JUGOSLOVENSKOJ I SRPSKOJ ISTORIOGRAFIJI	39
--	----

Đerđ B. Lukač SLOVENAČKE ŽRTVE MASOVNIH UBISTAVA POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA. REZULTATI DOSADAŠNJIH NAUČNIH ISTRAŽIVANJA I ISTORIOGRAFIJE	67
--	----

Enike A. Šajti ČUVAR SAVESTI NACIJE. TIBOR ČEREŠ: HIDEG NAPOK A „MÉG HIDEGEBB NAPOK“ (HLADNI DANI I „JOŠ HLADNIJI DANI“).....	79
--	----

Judit Pihurik ILI ONI ILI MI. TRIDESET GODINA POSLE RACIJE U ČURUGU.....	93
--	----

II – Pojedinaac i zajednica u vrtlogu promene režima

Čaba Kovač ŠTAMPA I SEĆANJE: „DELVIDEK“ (JUŽNA OBLAST) I „VOJVODINA“ IZMEĐU 1941. I 1948. GODINE.....	115
---	-----

Arpad Pap OPIS NEIZRECIVOG. ČETRDESETE GODINE 20. VEKA U KOLEKTIVNOJ ISTORIJSKOJ SVESTI, U SEĆANJIMA NOVIH SVEDOKA.....	145
--	-----

Ferenc Nemet ŽIVOT U BANATU POD NEMAČKOM OKUPACIJOM 1941–1944. TOK ŽIVOTNE SVAKODNEVICE I RAZVOJ MAĐARSKOG IDENTITETA U SVETLU LISTA <i>TORONTAL</i>	161
---	-----

Agneš Ozer
SLIKA MAĐARSKE U SRPSKOJ ŠTAMPI
IZMEĐU 1941. I 1944. GODINE.....189

Tibor Halas
ISTORIJA PISANA SUDSKIM PROCESIMA.
SUDSKE PRESUDE ZA VREME MAĐARSKE UPRAVE (1941–1944).....205

Žužana Mezei
IZVORI BAZE PODATAKA O ŽRTVAMA DRUGOG SVETSKOG RATA
U ARHIVIMA VOJVODINE I SRBIJE.....231

Lajoš Foro
TIPOVI DOKUMENATA VEZANIH ZA ZLOČINE
PROTIV MAĐARA 1944/45. GODINE U ARHIVU VOJVODINE,
S POSEBNIM ASPEKTOM NA OPŠTINU KANJIŽA.....241

Tibor Molnar
VEĆE STATISTIČARA SREZA STAROBEČEJSKOG.
PRILOZI FUNKCIONISANJU VOJVOĐANSKE JAVNE UPRAVE
1944–1945. GODINE267

Ferenc Sidi
ŽIVOTNI PUT JEDNOG UVAŽENOG SENĆANINA
I DOKUMENTI O NJEGOVOJ LIKVIDACIJI.
ANDRAŠ FELŠEHEDI (1885–1944).....281

III – Promena stava i pretraživanje novih puteva: manjine posle Drugog svetskog rata

Arpad Hornjak
PITANJE GRANICA I JUGOSLOVENI U MAĐARSKOJ
U MAĐARSKO-JUGOSLOVENSKIM ODNOSIMA
POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA293

Agneš Tot
JUGOSLOVENI U MAĐARSKOJ 1945–1948.....315

Peter Vukman
JUGOSLOVENSKI POLITIČKI EMIGRANTI U MAĐARSKOJ
(1948–1949)351

PREDGOVOR

U historiografiji pitanje problematike graničnih područja, mešovitog stanovništva i pitanje društvene heterogenosti već odavno dobija istaknutu pažnju, budući da svi ti činioci zajedno predstavljaju izvor konflikta. Jedna takva regija, koja je u sebi nosila mogućnost mnogih konflikata, nalazila se duž srpsko-mađarske granice koja se povremeno menjala. Period između 1941. i 1948. godine za narode koju su živeli u južnim oblastima istorijske Ugarske, to jest u Vojvodini, bio je kratak, ali veoma buran period istorije, obeležen ratom, okupacijom, oslobođenjem, osvetom, odmazdom, masovnom migracijom stanovništva – da spomenemo samo neke od događaja iz tog razdoblja, koje je stanovništvo regije doživljavalo s nadom i razočaranjem, s radošću i patnjom. U pomenutoj deceniji svet se iz osnova promenio, pa tako i geopolitička određenost ove teritorije. Godine 1941. uticaj Nemačkog rajha je još definisao region srednje i jugoistočne Evrope, a 1948. godine u novom, u osnovi bipolarnom svetskom poretku, države su se morale ravnati prema SSSR-u. Za to vreme u dve pomenute zemlje kraljevine su postale (narodne) republike, a značajno su se izmenili i društveno-ekonomski odnosi.

Godine 1941. Nemačka je sebi već zacrtala veće ciljeve pa nije bila zadovoljna posrednom vezom koja se manifestovala kroz ugovor o večnom prijateljstvu Mađarske i Jugoslavije, već je htela da privoli Beograd na konkretno opredeljivanje, kroz pristupanje Trojnom paktu. Pod uticajem pretnji i obećanja, 25. marta 1941. godine jugoslovenska vlada je u Beču potpisala sporazum o pristupanju Trojnom paktu. Narednog dana je, međutim, pod rukovodstvom generala Dušana Simovića u Beogradu izvršen vojni prevrat, oborena je vlast regenta, koji se 1939. godine nagodio s Hrvatima, kao i vlada Cvetković-Maček. Uprkos obećanjima novog predsednika vlade Simovića, Hitler više nije imao poverenja u Jugoslaviju, te je naredio njeno razbijanje. U sve suženijem spoljopolitičkom manevarskom prostoru, nadajući se revizionističkim uspesima, Mađarska je uzela učešće u okupaciji pojedinih delova tada već raskomadane, negdašnje jugoslovenske države. Bačka i neke druge teritorije ponovo su pripojene Mađarskoj. Priključenje ponovo vraćenih teritorija Mađarskoj otpočelo je odmah, a po završetku ovog procesa došlo je do racije u šajkaškoj oblasti i u Novom Sadu, do dva krvava događaja koji sve do danas opterećuju odnose dve nacije. Prema mađarskim izvorima, u ovim racijama je do kraja januara bilo 3.340 žrtava (od toga sto četrdeset sedmoro dece) – 2.550 Srba, 743 Jevreja, 11 Mađara i 36 lica drugih nacionalnosti. U srpskim izvorima govori se o 3.809 mrtvih.

Organizovanje otpora, posle okupacije Jugoslavije, otpočelo je takoreći odmah. U Vojvodinu su u jesen 1944. godine stigle sovjetske jedinice zajedno s partizanskim jedinicama koje su tada već bile priznate od saveznika. Spremajući

se za zauzimanje Beograda, Tito je svoj glavni štab premestio u Vršac, te je na osnovu prve odluke, koja je tu doneta 17. oktobra 1944. godine, uvedena vojna uprava u Bačku, Banat i Baranju. Jedan od najvažnijih ciljeva odnosio se na to da se osigura jugoslovenski karakter područja. Vojna uprava je naposljetku ukinuta 27. januara 1945. godine, kada su lokalnu upravu preuzeli narodni odbori formirani pretežno od levičara. Tokom trajanja vojne uprave naređeno je zatvaranje u logore Nemaca koji su smatrani kolektivnim krivcima a započeta je odmazda i prema Mađarima, ali i prema svim onim snagama koji su se na teritoriji Jugoslavije suprotstavili partizanima. U prvom periodu likvidacija je često prethodila bilo kakvom pravnom postupku i često je pogađala one koji nisu izvršili nikakvo krivično delo (dok su mnogi stvarni krivci pobjegli mnogo ranije). Na osnovu odluka donetih u jesen 1944. godine stvaran je pravni osnov za konfiskaciju imovine, te tako pored fizičkog uništenja lomljena i ekonomsku snagu onih snaga koji su smatrani neprijateljima. Tako su prvi odlučujući koraci privredno-društvenog preobražaja u Jugoslaviji praktično načinjeni već u završnoj fazi rata.

Jugoslavija je posle rata zauzela svoje mesto među pobednicima, a u međunarodnom životu, usled uspeha svog pokreta otpora, stekla je veliki ugled. Posleratni međunarodni položaj Mađarske i Jugoslavije bio je sasvim različit. Dok je Mađarska rat završila na strani poraženih, Jugoslavija je bila među pobednicima. Nejednake pregovaračke pozicije, koje su iz toga proistekle, bile su primetne praktično na svim poljima političkog i privrednog života, te su značajno uticale na međusobne veze dve države između 1945. i 1948. godine. Položaj Jugoslavije promenio se tek 1948. godine kada je najviši vođa socijalističkog tabora zauzeo stav da je Jugoslavija prekoračila granice koje su joj zacrtane. To je, međutim, predstavljalo početak jedne nove ere. Pomenuti događaji su duž mađarsko-srpske granice sveukupno odredili sudbinu stanovništva, to jest naroda kojima se detaljno bave ove studije.

Mađari su u periodu između dva svetska rata izgubili svoje škole, veći deo svog privrednog uticaja, to jest vodeću ulogu u gradovima, a njihovo političko predstavništvo, ako su ga uopšte imali, bilo je na staklenim nogama. Zato su s radošću dočekali pristigle mađarske vojne jedinice kao i priključenje „južnih oblasti“ Mađarskoj. Odahnuli su pošto su ponovo mogli da se osećaju kao deo državotvorne nacije. Ponovo su otvorene njihove škole, zauzeli su mesta u javnoj upravi, (iako su često i na lokalnom nivou funkcije zauzimali kadrovi imenovani u Mađarskoj), te su se uključili i u mađarski politički život. Posle tri godine, međutim, sve se ponovo promenilo.

Za vreme nove vlasti činilo se da i Mađare lako može zadesiti ista sudbina kao i Nemce. Posle ulaska partizanskih jedinica u Bačku, u više sela i gradova hapšeni su Mađari, a mnogi od njih su internirani ili streljani. Od kraja 1944. godine, međutim, došlo je do postepenog popuštanja; naime, doneta je odluka da prema Mađarima treba primeniti diferencirano postupanje. Otpočelo je puštanje Mađara iz logora (izuzev onih koji su smatrani ratnim zločincima), te im je dozvoljeno da u okviru njihovog integrisanja u novu državu formiraju

jednu vojnu jedinicu od pripadnika mađarske nacije (Petefi brigada). Budući da su Mađari izgubili svoju raniju privredno-intelektualnu elitu, ponuđena im je mogućnost da se uklope u novi sistem. Polazeći od tadašnjih principa koji su proklamovali jednakost naroda i narodnosti, u posleratnim godinama Mađari su vremenom zaista dobili značajna prava u domenu kulture i obrazovanja, te su bez sumnje imali više prava nego u periodu između dva rata, a novi sistem je u zamenu za to tražio permanentnu lojalnost; Mađari nisu mogli imati političku organizaciju, ali je i u duhovnom životu trebalo uzeti u obzir više ideoloških barijera.

Srbi su zajedno sa ostalim pripadnicima južnoslovenskih naroda 1918. godine činili ukupno 40% stanovništva na području koje je pripalo državi Srba, Hrvata i Slovenaca. Ovu, po njima nepovoljnu, situaciju nastojali su prevazići raznim privrednim (kolonizacija, agrarna reforma) i kulturnim merama (sistem državnih škola, upotreba jezika) za vreme Kraljevine Jugoslavije. Za vreme mađarske vlasti 1941–1944. trpeli su mnoge nepravde (njihove škole i naučne institucije bile su potisnute, a proterani su kolonisti koji su naseljeni posle 1918. godine). Zahvaljujući migracijama za vreme i posle rata, do 1948. godine postotak Južnih Slovena u Vojvodini porastao je na 60% (a Srba na 50%).

U Mađarskoj je broj Jugoslovena bio ispod jedan posto u odnosu na celokupno stanovništvo, a u periodu između dva rata nisu se pojavljivali kao činioци na političkoj pozornici. Veći značaj dobili su tek u poslednjoj fazi Drugog svetskog rata i posle njega. Jugoslavija je, pozivajući se na njihov položaj i interese, nameravala da obrazloži svoje eventualne teritorijalne pretenzije, to jest da jača levičarske, prvenstveno komunističke snage. I vođe zajednice su bile spremne da igraju onu ulogu koju im je odredila Jugoslavija. Manjinska organizacija Jugoslovena priklonila se komunističkoj partiji, ali joj je politički značaj opao posle razlaza Jugoslavije sa socijalističkim blokom.

O istoriji Mađarske i Jugoslavije za vreme Drugog svetskog rata napisana je već čitava biblioteka stručne literature, a poslednje dve decenije ne samo mađarska već i srpska historiografija, u domenu više pitanja, ponovo su preispitala svoja gledišta vezana za istoriju tog perioda. S mađarske strane, pre svega treba istaći proučavanje mogućnosti mađarske spoljne politike s nekih novih aspekata, nijansirajući pristup reviziji i ponovnom pripajanju teritorija, dok u srpskoj historiografiji treba zapaziti ponovno vrednovanje politički suprotstavljenih strana u otporu, kao i prevazilaženje ranijeg zvaničnog istorijskog stava o izgradnji komunističke vlasti i njenom uređenju.

O istoriji Vojvodine u periodu 1941–1945. godine mađarska i srpska historiografija zastupaju dijametralno suprotne narative, a i sami događaji i sećanja na njih u javnom mnjenju obe strane čak i danas izazivaju snažne emocije. Januar 1942. i jesen 1944. godine predstavljaju dva određujuća, mada veoma kratka perioda u životu Mađara i Srba u Vojvodini. Za prvi, za januar 1942. godine, vezuje se takozvana racija, koja nesumnjivo predstavlja najmračnije poglavlje u savremenoj istoriji Srba u Bačkoj kada su, naime, mađarski vojnici i žandarmi ubili tri hiljade osoba. Jesen 1944. godine je bila na sličan način trau-

matična u životu Mađara u Vojvodini, budući da su tada nastupajuće partizan-partizanske jedinice likvidirale više hiljada nedužnih Mađara.

O istoriji Vojvodine između 1941. i 1945. godine napisane su na obe strane značajne monografije i studije i sačinjeni tomovi zbirke dokumenata. Počev od osamdesetih godina 20. veka, istoričari su sve slobodnije pisali o tom periodu i tada su se pojavili i prvi sveobuhvatni radovi na ovu temu. Od mađarskih istoričara potrebno je napomenuti radove Enike A. Šajti, a od jugoslovenskih istoričara ili istoričara iz Srbije radove Šandora Mesaroša, Aleksandra Kasaša i Josipa Mirnića, koji su razotkrili istoriju ulaska mađarske vojske 1941. godine, politiku mađarskih vlada prema Jugoslovenima, prikazali raciju „lova na partizane“, istoriju Srba i Nemaca u Bačkoj za vreme mađarske vlasti, zauzimanje ovog područja od jugoslovenskih partizana, ali i ukazali na odmazdu partizana 1944. i 1945. godine.¹

U poslednjim godinama socijalističkog razdoblja i posle promene režima istraživanja su nastavljena u obe zemlje. Više srpskih istoričara – saglasno trendu, koji je vladao u celoj državi, da se o pitanjima koja su u periodu socijalizma predstavljala tabu, o zločinima izvršenim nad srpskim narodom već može slobodnije pisati – u središte svojih istraživanja stavilo je mračne događaje iz perioda okupacije.² Među srpskim istraživačima mlađe generacije bilo je onih koji su svoj rad posvetili sudbini nacionalnih manjina u Vojvodini,³ to jest koji su u svojim člancima sažeto opisali izgradnju novih, jugoslovenskih organa vlasti kao i njihovu politiku prema pojedinim nacijama.⁴ Posle 2000. godine pojavili su se mnogobrojni tekstovi o istoriji Vojvodine. Mađarski istraživači su temi pristupili na taj način što su je sagledavali u širem kontekstu, unutar kojeg su u prvi plan stavljali privredne, društvene i kulturnoistorijske aspekte, kao i međunacionalne odnose.⁵

¹ Enikő A. Sajti, *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987; Šandor Mesaroš, *Mađari u Vojvodini 1929–1941*, Novi Sad, Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1989; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1996; Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1974.

² Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*, Novi Sad, Istorijski muzej Vojvodine, 1992; Zvonimir Golubović, *Šarvarska golgota. Proterivanje i logorisanje Srba Bačke i Baranje, 1941–1945*, Novi Sad, Matica srpska, 1995; *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini*, knj. 1–6 (prired. Drago Njegovan), Novi Sad, Prometej – Malo istorijsko društvo, 2009–2015; *Mađarski ratni zločini 1941–1945. Presude jugoslovenskih sudova* (prired. Đorđe N. Lopičić), Beograd, Muzej žrtava genocida, 2010.

³ Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade, 2000; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji, 1918–1941*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2005; Zoran Janjetović, „A magyarok helyzete Vajdaságban a második világháború után“, *Impériumváltás a Vajdaságban (1944) = Promena imperije u Vojvodini 1944. godine* (szerk. Tibor Berta, Karol Biernacki, István Fodor), Szeged, Csongrád Megyei Levéltár – Zenta, Történelmi Levéltár, 2010, 41–53.

⁴ Slobodan Bjelica, „A kommunista hatalom és a nemzetiségi kérdés a Vajdaságban a második világháború utáni első években“, *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*, 103–110.

⁵ Nekoliko radova iz toga perioda: Enikő A. Sajti, *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2004; „Délvidék 1941–1944“,

Slobodnija atmosfera je nastala negde devedesetih godina pa se moglo govoriti o zločinima prema mađarskom stanovništvu, učinjenim krajem Drugog svetskog rata. Razotkrivanju ovih događaja najpre su pristupili novinari, zavičajni istoričari i članovi porodica nekadašnjih žrtava, popisujući imena žrtava i istražujući njihove grobnice. Osim što su doprineli rekonstrukciji događaja, njihova hrabrost u istraživanju i rezultati do kojih su došli izazvali su značajan društveni efekat: probili su zid ćutanja, a javno mnjenje suočili s jednom velikom traumom.⁶

Da je rat – barem u javnom mnjenju i u javnom mišljenju – i dalje bio neokončana tema, opazale su i političke snage u Vojvodini. Pokrajinska skupština je 11. decembra 2000. godine formirala Komisiju za istraživanje vojvođanskih gubitaka u Drugom svetskom ratu, koja je imala za cilj da se na osnovu rezultata sveobuhvatnih istraživanja u budućnosti izbegne dnevopolitička upotreba tih događaja i zlonamerne manipulacije njima. Rad koji je teško napredovao praktično je onemogućen zbog toga što na raspolaganju nisu bili tadašnji arhivski izvori, te je komisija mogla samo delimično da ostvari zadati cilj. Zaključci ove komisije bili su dostupni samo uskom krugu ljudi. Po tome, od žrtava odmazde na teritoriji Vojvodine poimenično je poznata 83.881 osoba. Među Srbima je bilo najviše žrtava, više od 42.000. Potom su sledili Nemci (15.000), Jevreji (15.000), Mađari (4.600) i Hrvati (2.700). Prema rezultatima istraživanja anketne komisije, koji su publikovani u proleće 2009. godine, partizani su 1944–1945. godine, a potom Titovi komunisti do 1948. godine pogubili 106.000 ljudi.⁷ Ove podatke, međutim, mnogi nisu smatrali ni verodostojnim ni konačnim, budući da u njima, između ostalog, nisu zabeležene žrtve iz svih logora.

Veliki iskorak u istraživanju predstavljalo je to što je u avgustu 2009. godine Vlada Srbije naložila Ministarstvu pravde Srbije da oformi komisiju koja će istražiti streljanja u periodu 1944–1946. godine, kao i masovne grobnice koje su držane u tajnosti. U skladu s tim, 10. novembra 2009. godine, u okviru

Limes, 22, (2009) 2–3. sz.; *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*; Tibor Molnár, *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. = Odabrani spisi Komande grada Senta 1944–1945*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár – Zenta, Történelmi Levéltár, 2011.

⁶ Nekoliko primera (bez pretenzije na navođenje svih radova): Márton Matuska, *A megtorlás napjai. Ahogy az emlékezet megőrizte*, Budapest, Montázs, 1992; Sándor Mászáros, *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum.*, I. köt. Bácska, II. Köt. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék, Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1995, 2000; Júlia Teleki, *Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba*, Tóthfalu, Logos, 1999; Antal Mojzes, *Halottak napja Bajmokon*, Tóthfalu, Logos, 1994; *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról* (szerk. Béla Csorba, Márton Matuska, Béla Ribár, Újvidék, Atlantis, 2004; Lajos Forró, *Jelöletlen tömegsírok Magyarokanizsán, Martonoson és Adorjánon, 1944*, Szeged, Hálózat a Szabad Információért Alapítvány, 2007.

⁷ *Na putu ka istini* (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2008; *Na putu ka istini. Elektronski izvor*, Novi Sad, Skupština AP Vojvodine, 2009. O svemu tome videti: Tibor Pál, „Az igazság útján. A Tartományi Igazságfeltáró Bizottság munkájáról, kutatásairól az 1941–1948 közötti eseményekről”, *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*, 289–298.

Ministarstva pravde formirana je Državna komisija za otkrivanje prikrivenih grobova onih lica koja su streljana posle septembra 1944. godine.

I pored navedenih istoriografskih rezultata, još mnoga pitanja čekaju odgovor, pre svega putem sistematskog otkrivanja i analize onedavno dostupne građe u arhivima Srbije. Na tom putu, prema našem uverenju, ova knjiga predstavlja iskorak, a njeni rezultati će se, nadamo se, ugraditi u naša postojeća saznanja o istoriji Vojvodine u periodu između 1941. i 1945. godine. Nastanku ove knjige prethodili su značajni događaji koji su bili presudni za razvoj naučnoistraživačkog rada, ali koji su bili važni i za javnost izvan naučne zajednice.

U sve širem krugu postalo je očigledno da je jedan od važnih uslova pomirenja dve nacije, kao i razvoja njihovih međusobnih dobrih odnosa, realno sagledavanje prošlosti. U znaku te spoznaje, u decembru 2009. godine, tokom zvanične posete Mađarskoj predsednika Republike Srbije Borisa Tadića, javila se ideja o formiranju jedne takve komisije u okviru koje bi stručnjaci mogli raspraviti sporna pitanja iz prošlosti i nakon upoznavanja s međusobnim stavovima mogli davati predloge o tome na koji način bi se moglo postići to da nepravde i konflikti iz prošlosti ne bace senku na budućnost. Laslo Šoljom, predsednik Republike Mađarske, i Boris Tadić, predsednik Republike Srbije, zajedno su inicirali formiranje jedne mešovite naučne komisije koja bi se oslanjala na saradnju mađarske i srpske akademije nauka i koju bi dve akademije institucionalizovale. Posle godinu dana, u decembru 2010, mađarska i srpska akademija nauka formirale su Komisiju za otkrivanje istorijske prošlosti, koja je napravila program istraživanja, na osnovu kojeg je bilo moguće na stručno utemeljen i sveobuhvatan način istražiti one događaje i procese u periodu između 1941. i 1944/45. godine koji su bili opterećeni zločinima sa obe strane, koji su u najvećoj meri sprečavali pomirenje dva naroda i koji su sve do danas izazivali uzrujanost i zaoštrene rasprave.

Paritetnu komisiju je s mađarske strane vodio akademik Ferenc Glac, raniji predsednik Mađarske akademije nauka a potom, od januara 2014. godine, akademik Karolj Kočiš, a sa srpske strane akademik Vojislav Stanovčić, predsednik Odeljenja za društvene nauke Srpske akademije nauka i umetnosti. Ova komisija je razvila ozbiljnu aktivnost s ciljem da načelna podrška, koja je bila obezbeđena od političkog vođstva obe države, bude oslonjena i na dostupnost potrebnih izvora, neophodnih za praktičan rad. Predsednici mađarskog i srpskog odeljenja su se založili za stvaranje neophodno potrebnih uslova za efikasan i uspešan rad mešovite komisije. Njihove aktivnosti su doprinele obezbeđivanju određenih sredstava za nastavak istraživanja. Rad akademske srpsko-mađarske mešovite komisije pokazuje da, kada postoji politička volja i dostupnost odgovarajućih izvora, može i po pitanju delikatnih tema da se ostvari uspešna saradnja između naučnika i naučnih institucija dveju zemalja.⁸

⁸ O radu i naučnim rezultatima mešovite komisije videti: *Magyarok és szerbek 1918–2012. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés.* = *Hungarians and Serbs, 1918–2012: Coexistence, Re-*

Istraživanja su tekla uz povoljne uslove, posmatrano i s političkog aspekta. Istraživački rad pomagala je i srpska vlada i zakonodavstvo. Ministarstvo pravde Srbije je 29. aprila 2010. godine skinulo oznaku tajnosti sa onih dokumenata koja su se odnosila na nezakonita streljanja u periodu posle septembra 1944. godine. Istraživačkom radu je na sličan način pomoglo i to što je parlament Srbije u decembru 2011. godine izglasao Zakon o rehabilitaciji, prema kojem se po sili zakona moraju rehabilitovati svi oni koji su na osnovu načela kolektivne krivice proglašeni ratnim zločincima. Istorijskom srpsko-mađarskom pomirenju takođe je doprinelo to što su se u Žablju, 26. juna 2013. godine, Janoš Ader, predsednik Mađarske, i Tomislav Nikolić, predsednik Srbije, zajedno poklonili senima nevino streljanih mađarskih i srpskih žrtava, u mestu u kojem je odmazda bila najokrutnija prema nevinom civilnom stanovništvu.

Osnovu istraživačkog rada činila su arhivska istraživanja, koja su se odvijala na više lokacija: u arhivskim fondovima crkvenih i državnih arhiva Mađarske (*Magyar Országos Levéltár, Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Esztergomi Prímási Levéltár, Bács-Kiskun Megyei Levéltár*), u regionalnim arhivima Srbije (Novi Sad, Sremska Mitrovica, Senta, Bela Crkva, Kikinda, Pančevo, Zrenjanin, Subotica, Sombor), u pokrajinskim (Arhiv Vojvodine, Novi Sad) i republičkim arhivima. Izvori za istoriju prve i druge Jugoslavije čuvaju se u Arhivu Jugoslavije, Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljnih poslova Srbije, Vojnom arhivu Srbije, to jest ličnom arhivu Tita, prvog čoveka posleratne Jugoslavije (Arhiv Josipa Broza Tita). U ovim arhivima više hiljada dužnih metara arhivske građe sadrži podatke o pokoljima u Vojvodini 1944–1945. godine. Često se, međutim, u ovim spisima samo na posredan način dotiče sudbina ove regije. Proteklih godina sistematski su istražene ogromne količine spisa, uz uključivanje istraživača, istoričara i arhivista iz Mađarske i Srbije.

Kao rezultat ovog složenog istraživačkog rada otpočelo je i formiranje baze podataka žrtava represije. U srpsku bazu podataka su do sada uneta imena 86.500 žrtava,⁹ a u toku je formiranje mađarske baze podataka, koja će sadržati podatke mađarskih civilnih žrtava. U njoj će se evidentirati imena i lični podaci (vreme smrti, tip dokumenta koji se odnosi na to, dostupnost takvog dokumenta) svih onih koji su streljani sa ili bez sudske presude, te onih koji su svoj život okončali u logorima ili su pak na nepoznat način umrli ili nestali. Mađarska baza podataka trenutno sadrži 7.511 imena iz 111 mesta: u Bačkoj 6.006 žrtava, iz 92 mesta u Banatu 827, a iz 26 mesta u Sremu 127 mađarskih žrtava. Predstoji još obrada žrtava u Somboru i Novom Sadu. (U Muzeju Vojvodine pronađena je signatura spiska imena likvidiranih u Novom Sadu i okolini; spis, međutim, nije bio na mestu.) U slučaju oba grada i njihove okoline

vealing the Past, Reconciliation (szerk. Glatz Ferenc), Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013.

⁹ <http://vojvodinacom1941.org.rs/>.

postoje različite procene o žrtvama (po tome, u Novom Sadu bilo je 1.500, a u Somboru 1.500–2.000 stradalih). Kada baza podataka bude formirana, može se očekivati da će, na osnovu nje, s velikom preciznošću biti poznat broj mađarskih žrtava kao i njihov identitet.¹⁰

Paralelno sa istraživanjem arhivske građe vršeno je i opsežno prikupljanje, tokom kojeg su snimljena i zabeležena sećanja još živih očevidaca koji su preživeli zločine. Na osnovu njihovih kazivanja ti događaji se mogu spoznati i „iznutra“ i videti na koji način mađarska zajednica percipira ono što se dogodilo, te u kojoj meri se ta sećanja razlikuju od zvaničnih istorijskih procena. Digitalizovanje, čuvanje i obrada podataka prikupljenih tokom istraživanja vrši se u Senti, u Zavodu za kulturu vojvođanskih Mađara, gde se pored ostalog odvija i publikovanje ostavština, kao i rezultata ranijih istraživanja.¹¹ Teško da bilo ko može dovesti u pitanje to da samo jedan ovakav sveobuhvatan sistematski rad, koji uključuje najrazličitije grupe izvora, rezultira zadovoljavajućim stručnim razotkrivanjem istorije Drugog svetskog rata u Vojvodini, na osnovu čega se može staviti tačka na politički obojen „rat brojkama“ o broju žrtava.

Knjiga koju čitalac drži u ruci sadrži rezultate do kojih je došla akademska srpsko-mađarska mešovita komisija, kao i rezultate OTKA-projekta koji se vezuje za nju. Komisija je za svoj cilj postavila prikaz istorije Vojvodine u periodu između 1941. i 1948. godine – uglavnom kroz prikaz sudbine Mađara i Srba – dobrim delom aspekata na koje se do sada nije obraćala veća pažnja. Ona traži i nudi odgovore na pitanja na koji način su dvostruka promena režima u periodu između 1941. i 1945. godine, nasilna državna intervencija tokom uspostavljanja mađarskog i jugoslovenskog režima, kao i snažno nametanje nacionalne unifikacije od strane i mađarske i jugoslovenske države višenacionalnom društvu regiona, uticali naročito na razvoj privrednih, društvenih i kulturno-duhovnih odnosa Mađara i Srba, to jest kakav je bio odnos tadašnjih vlasti prema manjinama. Istoriju Vojvodine u periodu između 1941. i 1945. godine, dvostruku promenu režima i uticaj svega toga na lokalno multietničko stanovništvo treba sagledavati u svojoj kompleksnosti, s tim da ju je potrebno postaviti u širi sistem globalnih odnosa. Najvažniji elementi tih odnosa su: transformacija geopolitičkih odnosa i odnosa velikih sila, razne metode i tradicija organizovanja mađarske i jugoslovenske države, kao i uticaj lokalnih i regionalnih faktora na pomenute događaje. Naročito je važno obratiti pažnju na lokalne specifičnosti, na proučavanje svakodnevnog zajedničkog života Mađara i Srba.

Zbog ćutanja tokom prošlih decenija, javno mnjenje Mađarske kao i javno mnjenje Mađara u Srbiji, čak i danas živo zaokuplja jugoslovenska odmazda prema Mađarima 1944–1945. godine, ali slično tome nije splašnjavalo ni interesovanje vojvođanskih Srba za racije koje je 1942. godine izvršila

¹⁰ Mađarsku bazu podataka videti: <http://martirium.vmmi.org>.

¹¹ *Igaz történetek Mindenkeföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1941–1944)*, 1. köt. (szerk. Árpád Papp), Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2015.

mađarska vojska i žandarmerija. U studijama se nastoji dati odgovor na takva pitanja koja kod obe nacije sve do danas izazivaju bolna sećanja; zbog čega je, u ime kakvih ideja je tokom pripajanja Bačke i jugoslovenskog dela Baranje Mađarskoj, kao i posle ponovnog vraćanja Jugoslaviji, došlo do demonizovanja onog „drugog“, zbog čega se „oholost osvajača“ stuštila na srpsku, to jest mađarsku naciju u tim krajevima; na koji način je došlo do uništenja društvene svesti, nacionalnog pamćenja, sistema vrednosti, materijalne i duhovne kulture „neprijatelja“, te zbog čega su tokom *hladnih dana* 1942. godine, kao i tokom *još hladnijih dana* 1944–1945, masovno ubijani pripadnici onih etničkih grupa koje su sa stanovišta vlasti i s nacionalnog stanovišta proglašene nepouzdanima.

Studije se mogu grupisati u više tematskih celina, a prikazuju više aspekata burnih godina između 1941. i 1948: svakodnevni život, tok društvenog organizovanja, dostupni izvori o odmazdi prema Mađarima, kao i protivrečnosti tadašnjeg pravosuđa. Autori tekstova osvrću se i na to kakva je bila uloga manjina u međudržavnim odnosima posle rata, te kakva se slika formirala o tom periodu u individualnom i kolektivnom sećanju. Na kraju, ali ne i najmanje važno, u njima se prikazuje i to na koji način se u historiografiji menjalo vrednovanje ratnog perioda.

U fokus studija stavlja se Mađari i sudbina Mađara u Vojvodini, a u tome centralno mesto zauzima elaboriranje događaja koji su se desili u jesen 1944. godine. Prilikom uređivanja knjige nastojali smo afirmisati koncepciju po kojoj se događaji stave u širi kontekst, te ih prikazati uz korišćenje raznih tipova izvora. Tom cilju služile su s jedne strane istoriografske studije u kojima se prezentuju rezultati i stanovište južnoslovenskih istraživanja i stručne literature (koja se odnosi na žrtve čišćenja, izvršenog od partizana potkraj Drugog svetskog rata), a s druge oni tekstovi u kojima su pojedine grupe tema istraživane na osnovu različitih izvora. Nadamo se da ćemo ovim zbornikom radova, koji je nastao kao rezultat istraživanja, kao i izvornim izdanjima, koja se nadovezuju na njega – zarad boljeg upoznavanja međusobnih gledišta – omogućiti intenziviranje naučnog dijaloga između Srba i Mađara. Autori i urednici se nadaju da će i ovim zbornikom doprineti formiranju jedne modernije spoznaje prošlosti i realnijem shvatanju istorije, kao i da će se rezultati njihovih istraživanja vremenom ugraditi i u mađarsko i u srpsko nacionalno pamćenje.

Urednici

I

Interpretacije i istraživanje činjenica

Jožef JUHAS
vanredni profesor
Etves Lorant univerzitet, Budimpešta
šef odseka za istoriju Istočne Evrope

JUGOSLAVIJA 1941–1948. GODINE

Apstrakt: *Cilj studije je kratak ali celovit prikaz nastanka i prvih godina socijalističke Jugoslavije na osnovu relevantne stručne literature, pre svega za mađarske čitaoce, a samim tim i predočavanje onih konteksta u kojima je određivan tadašnji položaj mađarske manjine u Jugoslaviji. Shodno tome, u studiji je dat pregled podele Kraljevine Jugoslavije, događaja partizanskog rata, „državotvornih“ odluka Avnoja, uspostavljanja komunističke vlasti, društveno-privrednog sistema izgrađenog po sovjetskom uzoru, federalizacije države, jugoslovenske spoljne politike do 1948. godine, a na kraju je dat i kratak osvrt na ocene prvih godina Titove Jugoslavije od postjugoslovenskih „nacionalnih istoriografija“.*

Ključne reči: *Jugoslavija, Drugi svetski rat, Tito, antifašistički otpor, „nacionalni staljinizam“*

Istorija Kraljevine Jugoslavije završila se u aprilu 1941. godine. Nacistička Nemačka i njeni saveznici (Italija, Mađarska, Bugarska) napali su i za nepune dve nedelje zauzeli ovu državu: agresija je započeta 6. aprila, što je već 15. aprila dovelo do emigracije Petra II i većine članova vlade, a 17. aprila do kapitulacije vojske. Posle toga pobednici su među sobom podelili Jugoslaviju. Slovenačku teritoriju anektirala je Nemačka i Italija koja je dobila i Severnu Dalmaciju kao i Kotorski zaliv. Mađarskoj je vraćeno područje Prekomurje, Međumurje, dravski trougao i Bačka. Banat je na papiru ostao deo Srbije, ali zapravo je potpao pod upravu lokalnih Nemaca. Veći deo istočne Makedonije i nekoliko (delom i pre 1918. godine) bugarskih naselja u Istočnoj Srbiji pripali su Bugarskoj. Veći deo Kosova, zajedno s nekim makedonskim i crnogorskim teritorijama, pripojen je Albaniji koja je bila pod italijanskom vlašću. Preostali deo države podeljen je na tri marionetske države: na Srbiju koja je bila pod nemačkom kontrolom (i koja je po teritoriji u suštini odgovara srpskoj državi iz 1878. godine), na Crnu Goru koja je bila pod italijanskom upravom i na Nezavi-

snu Državu Hrvatsku (NDH) koja je obuhvatala i Bosnu i Hercegovinu i bila pod zajedničkom nemačko-italijanskom kontrolom.¹

Srbija je zbog svog geografskog položaja i rudnog blaga bila veoma važna s aspekta nemačkih ratnih ciljeva; zbog toga su tamo Nemci imali odlučujuću ulogu. Hitler je htio da uspostavi takvu vlast koja će biti sposobna da osigura red i „upotrebljivost“ okupirane Srbije, to jest koja će biti sposobna da resurse Srbije stavi u službu nemačkih ratnih ciljeva. S tim ciljem je 29. avgusta 1941. godine postavljena „Vlada narodnog spasa“ na čelu s generalom Milanom Nedićem, nacionalistom, bivšim ministrom odbrane, kako bi se stekao utisak da je u sopstvene ruke stavljena sudbina srpskog naroda. Srpski „maršal Peten“ smatrao je za prevashodni zadatak da, stajući na stranu Nemaca, nekako spasi državu, kako bi posle rata „za nagradu“ mogao formirati veliku Srbiju. Njegovo delovanje je u tom smislu izvorno bilo lišeno fašističkih ideoloških namera (ukoliko „spasavanje nacije“ u okviru nacističke vlasti uopšte može biti lišeno ideologije), ali je u praksi, naravno, igrao samo ulogu marionete, koju su mu Nemci namenili. Nije mu pošlo za rukom ni to da Srbija dobije onaj status „saveznika“, koji je (naravno samo na papiru) imala NDH. Nije ni čudo što Nedićev režim nije imao čvrstu unutrašnju bazu, pa je tako srpski deo države ostao okupirana teritorija sve do septembra 1944. godine.

Proklamovanje NDH (10. aprila 1941. godine) mnogi Hrvati su dočekali s radošću jer su u tome videli obećanu nezavisnost. Štaviše, pripajanjem Bosne i Hercegovine ostvario se stari san velikohrvatskog nacionalizma. Početna popularnost novog režima je, međutim, ubrzo izbledela zbog jasnih znakova nemačko-italijanske okupacije, teritorijalnih ustupaka učinjenih Musoliniju² i terorističkog karaktera režima. Okupatori su, naime – pošto Vlatko Maček, preferiran od Nemaca, nije htio da učestvuje u vladi³ – upravljanje NDH-om tridesetih godina prošlog veka predali u ruke već u potpunosti fašistoidnom hrvatskom nacionalnom pokretu, ustašama Ante Pavelića, koji su oslobodili put svojim šovinističkim fiks-idejama o stvaranju „rasno čiste velikohrvatske države“. Ovi ciljevi u jednoj etnički šarenoj državi – u kojoj su od 6.300.000 stanovnika 3.300.000 bili Hrvati, 1.900.000 Srbi i 700.000 Muslimani (istina, njih je hrvat-

¹ Posle italijanske kapitulacije (8. septembar 1943) Nemci su svugde preuzeli ulogu Italije.

² Teritorijalni ustupci Italijanima izazvali su šok; mađarski konzul iz Zagreba javio je Budimpešti da reakcija na novu italijansko-hrvatsku granicu „prevazilazi svačiju maštu. Na ulicama, u kafanama glasno psuju Pavelića kao nekoga ko je prodao državu.“ (A. Enikő Sajti, *Délvidék 1941–1944. A magyar kormány délszláv politikája*, Budapest, Kossuth, 1987, 85) Hrvati nisu prihvatili ni pripajanje Međumurja Mađarskoj. To, međutim, na Pavelićev režim nije imalo destabilizirajući uticaj, kao što je to imalo gubljenje dalmatinskih teritorija, a u isto vreme je onemogućilo da Hortijeva vlada izgradi dobre odnose s NDH s kojom je, u načelu, bio u zajedničkom savezničkom bloku. (Dénes Sokcsevits, *Horvátország a 7. századtól napjainkig*, Budapest, Mundus-Novus, 525–526).

³ Vođa najvažnije hrvatske političke partije, Hrvatske seljačke stranke (HSS), Vladimir (Vlatko) Maček je u aprilu 1941. pozvao na lojalnost NDH, ali on u tome nije učestvovao. Berlin ga je, iz sličnih razloga kao kod konstruisanja Nedićeve vlade, više puta pozivao (nacisti su bili mišljenja da bi javna uprava bazirana na HSS, koja je bila znatno popularnija od ustaša, bolje funkcionisala). Maček, međutim, nije bio siguran u ratni uspeh sila osovine, te se zbog toga pasivizirao.

ska propaganda nazivala „cvijećem hrvatstva“ i vodila ih je kao Hrvate) – mogli su dovesti samo do jedne genocidne politike. Režim je za glavne neprijatelje smatrao Srbe, te je „srpsko pitanje“ nameravao da „reši“ trojnim instrumentom iseljavanja, pokatoličenja i istrebljenja. To je dovelo do masakra, do podizanja koncentracionih logora (od njih najozloglašeniiji bio je onaj u Jasenovcu sa najmanje 80.000 žrtava), ali i do naraslog otpora, pa su već u leto 1941. godine na većem delu teritorije NDH zavladao ratni uslovi.⁴

Budući da je okupacijom u tešku situaciju dovedeno stanovništvo, koje je zbog istorijskih razloga inače bilo naklonjeno militantnim reakcijama, vrlo brzo se razvio oružani otpor. Jedan krilo toga otpora predstavljali su četnici, to jest srpski nacionalistički ustanici Dragoljuba (Draže) Mihajlovića.⁵ Oni, međutim, nisu mogli postati stvarni nosioci antifašističkog rata za nezavisnost budući da su proklamovali restauracione ciljeve (ponovno uspostavljanje starog kraljevstva velikosrpskog karaktera), a njihov način ratovanja odlikovao se iščekivanjem: oni su planirali da ustanak usklade sa očekivanim iskrcavanjem anglosaksonskih snaga na Balkanu, a dotle su, pribojavajući se zaista brutalne odmazde okupatora, nameravali da izbegnu borbe s „nepotrebnim žrtvama“. Njihova nacionalistička platforma otuđila ih je od nesrpskog stanovništva, dok je taktika odugovlačenja delovala ambivalentno na srpsko stanovništvo u NDH, koje zbog ustaškog terora nije imalo vremena da sačeka „poziv kralja na ustanak“, te su zbog toga četnici mogli računati prvenstveno na srpstvo u Srbiji. Krajem 1943. godine s njima je prekinula vezu i britanska vlada jer je London bio zainteresovan za otpor u kome postoji sposobnost (štaviše, volja!) da se vežu određene snage sila osovine, a ne onaj u kome se čeka da, kao rezultat pobeda saveznika na ključnim frontovima rata, lokalna vlast padne s neba. Zbog toga su akcije četnika sve više bile usmerene na osvetu Hrvatima (kao i Muslimanima) koji su „izdali“ Jugoslaviju i srpstvo, to jest na slamanje „komunističkog ustanka“, pa su na kraju uprkos svojoj proengleskoj retorici dospeli na stranu kolaboracionista, iako se, s obzirom na sporazum iz 1944. godine (videti u daljem tekstu) između vlade u emigraciji i partizana, dosta četnika priključilo partizanima, a četnička komanda se otvoreno udružila najpre sa Italijanima, potom s Nemcima i nedićevcima.

⁴ Broj žrtava Drugog svetskog rata, njihov etnički sastav i političko opredeljenje kao i pitanje odgovornosti bilo je predmet stalne ideološke rasprave u negdašnjoj Jugoslaviji. Najpouzdanijim procenama smatraju se one koje su pre četvrt veka uradili Vladimir Žerjavić i Bogoljub Kočović, a po njima u ratu je bilo ukupno (uzimajući u obzir teritoriju države pre 1941) 1.014.000–1.027.000 mrtvih, to jest skoro 7% stanovništva, a u srazmeri prema broju stanovnika Jugoslavija je po broju žrtava bila na četvrtom mestu u Evropi, iza Sovjeta, Poljaka i Nemačaka. Od nešto više od milion žrtava, 487.000–530.000 su bili Srbi, 192.000–207.000 Hrvati a 86.000–103.000 (jugoslovenski) Muslimani, dok je broj poginulih partizana iznosio 240.000. Vladimir Žerjavić, *Yugoslavia – Manipulations with the Number of Second World War Victims*, Zagreb, Croatian Information Centre, 1992, 6, <http://www.hic.hr/books/manipulations/p06.htm> (20. 9. 2014.)

⁵ Ne smeju se poistovetiti s četnicima Koste Pećanca, koji su od početka bili nemački kolaboracionisti.

Radanje partizanske države

Drugo krilo otpora predstavljao je partizanski pokret Komunističke partije Jugoslavije predvođen Josipom Brozom Titom koji je parolom odbrane domovine, a sa idejom o narodnom frontu i federalnoj Jugoslaviji, sve narode pozvao na zajednički oslobodilački rat. Ova nadnacionalna platforma omogućila je da KPJ postane centar jednog uspešnog višenacionalnog otpora.⁶ Nacistička okupacija je Jugoslovene dovela u klopku, jer tada stvoreni marionetski režimi nisu odgovarali njihovim očekivanjima kao ni status kvo od pre 1941. godine. Zato je, čim se raspršila početna iluzija o nezavisnosti (koju nisu imali ni Srbi ni Slovenci ni Dalmatinci koji su potpali pod italijansku vlast!), na odjek naišlo neojugoslovenstvo KPJ: ne unitarizam, koji je bio diskreditovan za vreme kraljevine (nacionalni identitet Jugoslovena), već jugoslovensko jedinstvo kao istorijski sudbinsko zajedništvo jugoslovenskih naroda i kao залог njihovog oslobođenja. Tako je baza partizana, koja je u početku uglavnom bila srpska, postepeno izrasla u višenacionalnu⁷ i vojno se osnažila toliko da su do septembra 1944. godine, do kada su sovjetske trupe stigle do jugoslovenske granice, sopstvenim snagama oslobodila veliki deo državne teritorije (pretežno provincijske delove NDH).⁸ Za ovakav učinak nije bio sposoban bilo koji drugi evropski pokret otpora.

Organizovanjem javne uprave oslobođenih teritorija, KPJ je već od 1941. godine položila institucionalne osnove nove jugoslovenske države. Uspo-

⁶ U vreme strašnih etničkih obračuna razumljivo je da je ovaj antinacionalistički stav mnoge privlačio jer, kako piše Maček, partizani su hladnom glavom tamanili sve one koje su smatrali svojim političkim neprijateljem, ali međuetnički masovni masakr, ispunjen slepom mržnjom nije bio karakterističan za njih, već za ustaše i za četnike. Vlatko Maček, *Memoari*, Zagreb, HSS, 1992, 172.

⁷ Na primer, krajem 1941. partizanske jedinice Hrvatske, brojale su 7000 članova, od kojih su većinu (5400 lica) činili Srbi, dok je prema jednom podatku od 30. novembra 1944, od broja koji je u međuvremenu narastao na 121.000, većinu su već sačinjavali Hrvati (73.000, 60%), mada je broj Srba (35.000, 29%) i dalje dvostruko nadmašivao njihovu srazmeru u broju ukupnog stanovništva. Ivo Goldstein – Slavko Goldstein, „Srbi u Hrvati u narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj“, *Dijalog povjesničara-istoričara* 7 (ur. Hans Georg Fleck– Igor Graovac), Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2003, 262–263.

⁸ Partizani, naravno, zbog svojih uspeha nisu mogli biti zahvalni samo svom jugoslovenstvu. U borbi protiv okupatora i kolaboracionista oni su se pokazali kao jedina dosledna patriotska snaga (iako su, u martu 1943. i oni sklopili jedan kratkotrajan sporazum o prekidu vatre s Nemcima). U političkom i vojnom smislu oni su takođe bili najbolje organizovani članovi pokreta otpora; samo su oni raspolagali strukturom koja je obuhvatala celu državu. Bio je važan revolucionarni aspekt pokreta, budući da su i sistem nekadašnje kraljevine i nove marionetske režime, pored etničkih i verskih konflikata, karakterisale i ozbiljne socijalne tenzije za koje je perspektiva socijalizma takođe nudila rešenje; povrh toga, vizija socijalizma bila je u skladu s panslaviističkom tradicijom, budući da je, kada je reč o revoluciji, zemlja-uzor bila „najveći slavenski brat.“ Osim toga, partizani su dobili najčvršću međunarodnu podršku time što je Teheranski samit antifasiističkih velesila (28. novembar–1. decembar 1943) podržao njih, a ne četnike. Sve to im je pomagalo ne samo u borbi protiv okupatora, ustaša i četnika već i u tome što su se izdignuli iznad ostalih potencijalnih pravaca (kraljevske emigracije koja je svoju šansu prokockala lošom taktikom, HSS-a, DS-a) otpora i obnove.

stavili su mrežu narodnooslobodilačkih odbora, a odbori su bili u isto vreme i lokalni organi uprave, tela ujedinjenog narodnog fronta, kao i – budući da su uglavnom funkcionisali i tada kada je određenu teritoriju trebalo vojno predati, to jest napustiti oslobođenu teritoriju – ćelije ilegalnog, političkog otpora. Ove odbore, isto kao i ratne partizanske jedinice, objedinjavala je Vrhovna komanda predvođena Titom, koja je u pogledu svoga kadrovskog sastava praktično bila identična s rukovodstvom KPJ. Partizani su do kraja 1942. godine stigli da oslobode značajan deo zapadne Bosne, te da diferenciraju građanske od vojnih struktura.

U Bihaću je 26–27. novembra 1942. godine osnovan AVNOJ (Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije), koji je s jedne strane bio „parlament“ partizanske države, a s druge strane organizacioni okvir udruženog narodnog fronta. U skladu s tim, za predsednika AVNOJ-a izabran je Ivan Ribar, stari opozicioni političar, član Demokratske stranke, iako je stvarno upravljanje ostalo u Titovim rukama.⁹ Godine 1943–1944. osnovani su i regionalni organi AVNOJ-a (antifašistička veća pojedinih delova države, kasnije republika), a 29–30. novembra 1943. godine u bosanskom mestu Jajce održano je drugo zasjedanje ovog veća. Tada je AVNOJ, koji je sebe proglasio za najviši narodni i najviši zakonodavni organ, s Titom kao predsednikom, formirao privremenu vladu (Narodni oslobodilački odbor), kralju Petru II zabranio ulazak u zemlju (iako zbog spoljnopolitičkih razloga formalno nije ukinuo monarhiju), te usvojio deklaraciju koja se smatra osnivačkim aktom druge Jugoslavije. Po tom aktu „svaki narod na osnovu svog prava na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otepljenje i udruživanje sa drugim narodima i u skladu sa istinskom voljom svih naroda Jugoslavije (...) [AVNOJ] donosi sledeću odluku: 1. Narodi Jugoslavije nikada nisu priznali i ne priznaju komadanje Jugoslavije od strane fašističkih imperijalista... 2. Da bi se ostvario suverenitet naroda Jugoslavije, te da bi Jugoslavija mogla postati stvarna domovina svim narodima, nadalje da nikada više ne bi mogla postati posed neke hegemonističke klike, Jugoslavija će se izgraditi na federativnom principu, a taj federativni princip će osigurati potpunu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca, to jest naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. (...) 4. Nacionalnim manjinama će u Jugoslaviji biti garantovana sva nacionalna prava...“¹⁰

⁹ Hrvat Ivan Ribar slovio je za poznatu ličnost (predsednik ustavotvorne skupštine bio je 1920–1922. godine, kasnije opozicioni lider, a zanimljivo je napomenuti i to da je, kao hrvatski poslanik, nekada bio i član mađarskog parlamenta), ali osim njega KPJ nije mogla da privuče druge značajne građanske političare. Sukobi, koji su ubrzo dobili (i) karakter građanskog rata, nisu samo produbili suprotstavljenost četnika i partizana već su i onemogućili da KPJ zajedno sa partijama koje su pre 1941. godine bile značajne opozicione partije i negativno su se odnosile prema okupaciji (HSS, DS), oformi jedan sveobuhvatni, jedinstveni front otpora. U tome je, pored antikomunističke pristrasnosti i opreznog, pasivnog držanja pomenutih partija, ulogu imala i često tvrda linija KPJ (naročito karakteristična na prelazu 1941. i 1942. godine).

¹⁰ *Az AVNOJ II. ülészakának dokumentumai*, Újvidék, Forum, 1974, 69–71; *Deklaracija drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije*, 29. novembar 1943.

U organizovanju države, pored lepih načela, KPJ je sledila praksu ideološkog uzora, Staljinovog SSSR-a. Tako je privremena vlada, pored rukovođenja vojnim otporom, organizovanja svakodnevnog života na oslobođenim teritorijama i stvaranja osnova za federativnu strukturu države, pristupila i transformaciji vlasničkih odnosa. Tako je oko 80% industrijskih preduzeća i banaka, delom konfiskacijom (u slučaju da su bili u vlasništvu okupatora i kolaboranata), delom blokadom (u slučaju drugog inostranog kapitala), već tokom rata, defakto bilo nacionalizovano. Zbog ratnih okolnosti, ali i shodno svom staljinističkom školovanju, za KPJ bila je veoma važna i izgradnja sveobuhvatnog policijskog aparata i tajne službe. S tim ciljem su, proširenjem jednog odeljenja partizanske vrhovne komande, već 13. maja 1944. godine formirali Odeljenje za zaštitu naroda (Ozna), kasnije čuvenu Udbu, a 15. avgusta 1944. godine Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ) koji je vršio funkciju unutrašnje oružane sile.¹¹

Pored osiguranja unutrašnje vlasti, KPJ je smatrala važnim i pridobijanje podrške antifašističkih velesila. U ovome su značajne bile već pomenute odluke Teheranske konferencije, kao i stav britanske vlade (sve do početka 1944. godine Sovjeti nisu mogli biti od praktične pomoći partizanima zbog svojih poteškoća i zbog velike geografske udaljenosti, a Amerikanci tada još nisu pokazivali naročito interesovanje prema regionu). Zbog pasivnosti koja je prerasla u kolaboraciju, London je prekinuo veze s četnicima, ali istovremeno je ponovo učinio napor s ciljem da pomiri vladu u izbeglištvu i partizane. Iako je u središtu engleskog angažovanja na Balkanu stajalo pridobijanje kontrole nad Grčkom, oni su nastojali da osiguraju i svoj uticaj u Jugoslaviji, delom u dogovoru s velesilama (poznata podela interesnih sfera između Čerčila i Staljina iz oktobra 1944. godine; u pogledu Jugoslavije „odgovornost“ su delili 50%–50%), a delom tako što su svojim štićenicima pomagali da se vrate kući.

Jasno su videli da će iz unutrašnjeg jugoslovenskog rivalstva partizani izaći kao pobednici te su Petra II nagovorili na imenovanje vlade koja bi imala šanse da postigne sporazum s njima. Novi premijer postao je Ivan Šubašić, političar Hrvatske seljačke stranke, koji je 16. juna 1944. godine postigao sporazum s Titom. U skladu s tim vlada u izbeglištvu priznaje partizane kao jedinu legitimnu domaću snagu koju će pomoći svojom međunarodnom aktivnošću, a partizani će, u zamenu za to, prihvatiti da se pitanje oblika državnog uređenja odloži za period posle okončanja rata. Postigli su 1. novembra novi sporazum koji je kasnije odobren na konferenciji antifašističkih velesila na Jalti; ovi sporazumi su posle oslobođenja (kompletirani s jednim prilogom od 7. decembra) predstavljali političku osnovu za formiranje ujedinjene vlade. Na osnovu ovih

http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html (14. 10. 2014).

¹¹ Ozn u marta 1946. godine podelili na dva dela; počev od toga političku policiju nazivali su Upravom državne bezbednosti (UDB), odvojivši od nje vojnu Kontraobaveštajnu službu (KOS). Posle pada Rankovića (1966), Udba je prestala da postoji i građanske tajne službe ušle su u sastav Ministarstva unutrašnjih poslova. Međutim, novu Službu državne bezbednosti (SDB), koja je imala decentralizovaniju strukturu i ograničeniju vlast, u javnom žargonu su i dalje nazivali Udbom. KNOJ je prestao da postoji januara 1953. godine.

sporazuma u Londonu i vladi u izbeglištvu su se nadali da će njihovi prvenstveni štićenici, uprkos padu četnika, moći da utiču na posleratni razvoj događaja; istinsku korist su, međutim, doneli partizanima budući da su im učvrstili međunarodne pozicije. Te pozicije potvrđuje i činjenica da je Čerčil 12–13. avgusta u Napulju lično razgovarao s Titom.

Godine „nacionalnog staljinizma“

Na kraju Drugog svetskog rata od istočnoevropskih komunističkih partija KPJ je bila u najoptimalnijem položaju. U maju 1945. godine, kao rezultat uspešno okončanog antifašističkog oslobodilačkog rata imala je ozbiljnu unutrašnju podršku, međunarodno priznanje, u liku Tita popularnog vođu, a sa svojim članstvom od 140.000 i vojskom naraslom na 800.000 držala je u svojim rukama celokupnu teritoriju države. Tako je mirno mogla da nastavi s presađivanjem društvenog sistema Staljinovog SSSR-a, inače svog ideološkog i političkog uzora, u domaću praksu.¹²

Sastavni deo toga predstavljalo je i „čišćenje“ države od svih stvarnih i pretpostavljenih neprijatelja. Do kraja 1946. godine praktično su likvidirali preostale grupe četnika, ustaša i balista (albanskih nacionalista) iako su se povremene sabotaže i atentati događali i godinama kasnije. Pored toga Ozna i KNOJ su između jeseni 1944. i leta 1945. godine, pozivajući se na borbu protiv kolaboracionista, sprovodili kampanju sistematske osвете. Eklatantan primer masovnog terora bio je masakr vojnika i civila (pretežno Hrvata koji su bežali pred partizanima) u Blajburgu (i kasnije na raznim mestima u Jugoslaviji) ili desetkovanje srpskih intelektualaca i građana u periodu posle oslobođenja Beograda. Samo broj žrtava Blajburškog masakra procenjuje se na 50.000–80.000.¹³ Naravno, nije sporno da je u zemlji zaista bilo dosta fašističkih ratnih zločinaca i kolaboracionista, ali su postupci koji su vođeni protiv njih bili nezakoniti, a s druge strane mnogi su, na potpuno subjektivan način, bez ikakvog razloga bili svrstani među njih. Između 1941. i 1945. godine u zemlji nije došlo samo do antifašističkog oslobodilačkog rata, već i do klasnog građanskog rata, kao i do etničkog rata između raznih društvenih grupa; pobednici partizani su pak svakog poraženog uvrstili među kolaborante, štaviše iskoristili su priliku i za obra-

¹² O istoriji ove epohe videti: Josip Broz Tito, *Őnéletrajzi válogatások I-II*, Újvidék, Forum, 1985; Edvard Kardelj, *Visszaemlékezések*, Újvidék, Forum, 1981; Milovan Đilas, *Találkozások Szétlínál*, Budapest, Magvető, 1989; Milovan Đilas, *Tito – kritikai életrajz* (é.h.n.); *A Jugoszláv Kommunista Szövetség története*, Újvidék, Forum, 1985; A. Enikő Sajti, „Josip Broz Tito“, Péter Polonyi–A. Enikő Sajti, *Mao–Tito*, Budapest, Pannonica, 2000; Branko Petranović, *Istoriya Jugoslavije 1918–1988*, knj. II, III, Beograd, Nolit, 1988; József Juhász, *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, Budapest, Aula, 1999.

¹³ Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung (BpB), 2010, 172–173; Vladimir Gajger, „Emberveszteség Horvátországban 1941–1944“, *Magyarok és szerbek 1918–2012 – Együttélés, múltfeltárás, megbékélés* (szerk. Glatz Ferenc), Budapest, MTA BTK TTI, 2013, 171, 175; Zerjavić, *Jugoszlavia – Manipulations with the Number*, i. m. 7.

čun sa umerenom opozicijom novog režima koji se gradio (s građanskim partijama, crkvom).

Činili su to uprkos tome što se u deklaraciji antifašističkih velesila iz Jalte od 11. februara 1945. godine, kao i u sporazumu Tito-Šubašić predviđalo poštovanje prava na slobodu i prava vlasništva, kao i pluraliziranje političkog prostora. Do toga je, međutim, došlo samo u ograničenom obimu i samo privremeno. U suštini, sve se svelo na to da je u prvoj vladi Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ – prvi zvanični naziv nove Jugoslavije), formirane 7. marta 1945. pod Titovim vođstvom, nekoliko mesta ustupljeno starim građanskim političarima (od kojih je samo Šubašić dobio ozbiljan resor kao ministar spoljnih poslova), te da su AVNOJ, koji je brojao 270 članova i koji je proglašen za privremeni parlament, dopunili članovima iz skupštine birane 1939. godine, koji nisu bili kolaboracionisti, delegatima građanskih partija i s nekoliko viđenijih javnih ličnosti (ukupno 121 osoba). KPJ se trudila da se pluralizam svede na to da obnovljena partijska rukovodstva deklarativno daju podršku Jugoslovenskom narodnom frontu (zvanično formiranom na prvom kongresu održanom između 5. i 7. avgusta 1945, koji je kao samostalna organizacija nastala razdvajanjem državne i revolucionarne funkcije AVNOJ-a), ali da ne ispoljavaju suštinsku aktivnost (to jest samo lično, kao političari ili stručnjaci i to kao članovi Narodnog fronta).¹⁴

Od KPJ, kao partije školovane u staljinističkom duhu, ideja višepartijskog sistema bila je daleka pa partizanima, svežim pobednicima punim samopouzdanja, nimalo nije odgovarala mogućnost da društvene promene ostvarene oružanim ustankom sada na miran način, kao rezultat jednostavnog partijskog nadmetanja, dođu na reviziju. Osim toga, smatrali su da bi dozvola aktivnosti građanskih partija, kao otelotvorenje „mekšeg oblika“ vojno poraženog nacionalizma, ponovo zaoštrila nacionalne konflikte, budući da su se građanske partije s više ili manje skepticizma odnosile prema novom federativnom sistemu. Naročito se Demokratska stranka (DS) Milana Grola, koja je nastupala kao srpska nacionalna partija, protivila izgradnji državne strukture po principu „pet naroda – šest republika“, osporavajući odvajanje crnogorskog i makedonskog življa od srpskog kao zasebnih naroda, kao i smisao postojanja vojvođanske i kosovske autonomije (DS je zastupala platformu trijalizma Srba-Hrvata-Slovenaca i mogla je eventualno prihvatiti još autonomno odvajanje Bosne i Hercegovine kao privremene srpsko-hrvatske zone). Rukovodstvo više manjih partija, priključujući se Narodnom frontu, postupilo je prema očekivanju KPJ, ali to nisu učinila rukovodstva dve partije starog partijskog sistema, a koje su 1945. godine ponovo dobile politički značaj: Hrvatska seljačka stranka i Demokratska stranka. Oni su želeli da u potpunosti reorganizuju svoje partije i tek posle toga su bili voljni da se priključe Narodnom frontu, ukoliko bi funkcionirali.

¹⁴ Budući da za vreme rata nije nastao jedan sveobuhvatni, jedinstveni front otpora, nadalje KPJ nije videla nikakvog smisla u međupartijskoj saradnji. Zbog toga, za razliku od tadašnje prakse istočnoevropskih zemalja, Narodni front Jugoslavije nije delovao na osnovu partijske koalicije, već se oslanjao na svoje članstvo, simbolišući savez komunista i vanpartijaca.

sao na osnovama partijske koalicije. U takvoj situaciji KPJ je učinila sve da slomi one legalne partije koje su delovale izvan Narodnog fronta. Nije im dozvoljen organizacioni rad na nivou cele zemlje niti sprovođenje normalne političke kampanje; jedva su mogli objavljivati svoja glasila, njihovi ministri su u vladi bili potisnuti na marginu (oni su, inače, posle konferencije u Potsdamu uvideli da ne mogu računati na međunarodnu pomoć te su redom podneli ostavku), a njihova glasačka baza drastično je sužena ograničenjem biračkog prava i potiskivanjem stotina hiljada ljudi u emigraciju (pozivajući se na njihove aktivnosti za vreme rata, od oko 200.000 ljudi oduzeto je glasačko pravo).

Time je KPJ zadala ozbiljan udarac opoziciji koja je greškama i sama otežavala svoj položaj. U DS-u je to bila već pomenuta uskogrudost u nacionalnoj politici, kao i njihov pasivan, demoralizujući stav tokom rata. Mačekomim taktiziranjem HSS dospela je u ćorsokak. Spomenuto je da vođa HSS-a u aprilu 1941. godine nije prihvatio da rukovodi NDH-om, budući da nije verovao u konačnu pobedu sila osovine. Maček, međutim, nije prihvatao ni otpor, već je u nadi da će sačuvati svoju stranku, te da će kasnije moći nastupiti „kao treća demokratska snaga“ između ustaša i komunista, izabrao pasivnost. Ali u zaoštrenim situacijama, kada je zaista reč o borbi mnoštva ljudi na život i smrt i sudbinskim pitanjima naroda, ne može se nekažnjeno stajati po strani. Pasivnim iščekivanjem nije bilo moguće držati na okupu članove seljačke stranke: desno krilo HSS-a se vremenom priklonilo ustašama, levo krilo se priključilo partizanima, a njeni članovi koji su otišli u inostranstvo ravnali su se prema vladi u izbeglištvu. Mačekove ideje u završnoj fazi rata, po kojima bi HSS i ZAVNOH (regionalno hrvatsko veće AVNOJ-a) na osnovu pariteta ravnopravno mogli da sarađuju, bile su van svake političke realnosti, a brzim povlačenjem u emigraciju u maju 1945. godine svoju partiju je praktično ostavio na cedilu.

Pozivajući se na svoj krajnje nepovoljan položaj, opozicione partije su na kraju odlučile da bojkotuju izbore te su svoje birače pozvale da ne izlaze na birališta. Izbori su, uprkos tome, održani 11. novembra s jednom listom Narodnog fronta, što je suštinski bilo jednopartijsko glasanje (doduše bilo je moguće glasati i protiv liste Narodnog fronta, ali zbog bojkota i zbog manipulacija u kampanji stanovništvo je bilo ubeđeno da će vlasti znati ko je kako glasao...). Od ukupnog broja građana s pravom glasa na birališta je izišlo 88,7%, a od toga je 90,8% glasalo za listu Narodnog fronta, što uprkos svim ograničenjima prava na slobodu izbora pokazuje, u poređenju sa izbornim rezultatima iz 1945. i 1946. godine kod drugih istočnoevropskih komunističkih partija, da je KPJ zaista imala podršku naroda. Tako je u Jugoslaviji već krajem 1945. godine nastao jednopartijski sistem. Posle izbora partije koje su bile izvan Narodnog fronta izgubile su svaku mogućnost za delovanje, a male partije unutar Narodnog fronta nisu predstavljale protivtežu KPJ te su ubrzo iščezle. Izabrana narodna skupština 29. novembra ukinula je monarhiju i proklamovala Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, 1. decembra je ozakonila dotadašnje odluke AVNOJ-a, 31. januara 1946. usvojila novi socijalistički ustav zemlje (koji je u potpunosti

sačinjen po uzoru na sovjetski ustav iz 1936. godine).¹⁵ Time je diktatura KPJ postala potpuna. Istina, na površini, u svakodnevnom političkom delovanju ili u štampi i dalje je Narodni front bio u prvom planu jer se tako manifestovao nastavak zajedništva nastalog tokom narodnooslobodilačkog rata, a u praksi je postojala isključiva vlast KPJ. To je priznato i na Petom kongresu, kao prvom legalnom kongresu KPJ (ne računajući osnivački kongres održan 1919. godine), koji je održan između 21. i 28. jula 1948. godine, konstatacijom da sistem narodne demokratije u Jugoslaviji u suštini vrši funkcije diktature proletarijata.

Pored čistki i likvidiranja višepartijskog sistema, stavljanje crkve pod kontrolu treći je prioritet u izgradnji novog političkog sistema. Odmazde su sustigle i sveštenstvo, a veliki napor uložen je na slamanje hrvatskog sveštenstva, koje je, smatralo se, bilo politički najopasnije. U jednom od najvećih političkih procesa toga doba, 11. oktobra 1946. godine Alojz Stepinac, zagrebački nadbiskup, osuđen je na kaznu zatvora od 16 godina, pod optužbom da je sarađivao sa ustašama (drugi veliki proces, održan između 10. i 15. jula 1946, protiv četničkog vođe Draže Mihajlovića, bio je proces koji je okončan smrtnom presudom).

Otvoreno uvođenje jednopartijske diktature nije uzdrmalo međunarodni položaj zemlje: Titovu vladu podržala je ne samo Moskva već i zapadne velesile, bar u tome što su ubrzo priznale novu jugoslovensku državu. U pripremi pariskih ugovora o miru, sklopljenih 10. februara 1947. godine, Jugoslavija je učestvovala kao pobjednička zemlja, kao saveznik antifašističkih velesila. Mirovnim ugovorima su konačno povučene državne granice. Od teritorijalnih pretenzija Jugoslavije (videti u daljem tekstu) prihvatili su samo onu koja se odnosila na Italiju, mada ni to ne u potpunosti. Jugoslavija je i tako dobila teritoriju od 7000 kvadratnih kilometara, sa 470.000 stanovnika (Istru, Rijeku, Zadar i jugozapadni pojas slovenačke etničke teritorije) i dosudili su joj dvesta dvadeset miliona dolara ratne reparacije. Italijansko–jugoslovenska rasprava o Trstu rešena je jednim prelaznim kompromisom, uspostavljanjem slobodne zone Trst (1947–1954).¹⁶

Paralelno s političkim prelazom i privreda je organizovana po sovjetskom uzoru. Već je pomenuto da je nacionalizacija, na osnovu odluka AVNOJ-a o konfiskaciji i zatvaranju, započeta još za vreme rata, te je posle marta 1945. godine i vlada DFJ nastavila sa eksproprijacijom. U tom smislu je zakon o nacionalizaciji od 5. decembra 1946. u suštini samo kodifikovao proces koji je defakto već bio sproveden. Tako je već do 1946. likvidirana privatna svojina izuzev u sektoru poljoprivrede, male privrede i trgovine, a jednim zakonom od 28. aprila 1948. sfera male privrede i trgovine na malo stavljena je pod strog državni nadzor. Usvojen je 23. avgusta 1945. godine i zakon o agrarnoj reformi,

¹⁵ *Konstitutivni akti Jugoslavije*, http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije.html (12. oktobra 2014).

¹⁶ A-zona Slobodne oblasti Trsta (u suštini sam grad i priobalni pojas iz pravca Italije koji vodi do njega) potpala je pod anglosaksonsku, dok je B-zona (istarsko priobalje koje se od grada proteže sve do Novigrada) pod jugoslovensku kontrolu. Kasnije, 1954. godine, A-zonu su pripojili Italiji, a B-zonu Jugoslaviji, a ovaj potonji deo je pak Beograd, duž reke Dragonje, podelio između Republike Slovenije i Republike Hrvatske.

povezan s naseljavanjem, na osnovu kojeg su izvršili eksproprijaciju crkvenih poseda kao i privatnih poseda većih od 45 hektara, ukupno 1.570.000 hektara. Polovina od toga, 800.000 hektara je raspodeljeno, a na ostalom delu organizovali su državna imanja i seljačke zadruge. Zajedno s raspodelom zemljišta iz poljoprivredno pasivnih južnih regiona u severnu plodnu oblast, u tri četvrtine slučajeva u Vojvodinu, naseljeno je oko šezdeset hiljada, većim delom srpskih porodica, pre svega na mesto (evakuisanih, proteranih ili logorisanih i delom pobijenih) Nemaca. Uveden je obavezan otkup, a 1948–49. godine došlo je i do pokušaja kolektivizacije. Spoljna trgovina zemlje usmerena je prema Istoku, a parlament je 28. aprila 1947. godine usvojio prvi petogodišnji plan za period 1947–1951, kojim je uvedena centralizovana planska privreda. U središtu prvog petogodišnjeg plana bio je završetak obnove, kao i razvoj elektrifikacije i teške industrije; u tom duhu je plan predviđao petostruki rast industrijske proizvodnje u odnosu na 1939. godinu, dok je poljoprivredna proizvodnja trebalo da se uveća za 1,5 puta.

Ovi utopijski planovi se, naravno, nisu mogli realizovati (mada je delimično uzrok tome bio sovjetsko-jugoslovenski hladni rat koji je izbio 1948. godine), međutim, treba priznati da su programi obnove manje-više uspešno realizovani. Jugoslavija je u ratu, pored gubitka milion ljudi, pretrpela i ogromnu materijalnu štetu: saobraćajna mreža bila je razrušena, 35–40% privrede uništen, dok je zbog uništenja stambenog fonda tri i po miliona ljudi bilo bez krova nad glavom. Sve to predstavljalo je veoma teško breme novoj vlasti u jednoj, i bez ratnih razaranja, nerazvijenoj zemlji (na primer, tek 44% seljačkih domaćinstava je raspolagalo gvozdenim plugovima!).¹⁷ Sve do 1948. godine obnova i industrijski razvoj su zaista imali veliki zamah (industrijska proizvodnja je već 1947. godine za 20% nadmašila predratni nivo), a pristupilo se i eliminisanju nepismenosti. Rezultati obnove delom se mogu objasniti korišćenjem spoljnih izvora (pomoć UNRRE i SSSR-a i pokrenuta špedicija reparacije), ali osnovnu pokretačku snagu davala je doslednost rukovodstva, a ponajviše požrtvovanost jugoslovenskog društva. „Nema odmora dok traje obnova“ – ovaj negdašnji slogan dočarava i opterećujuće, ali i uzvišeno raspoloženje iz vremena rekonstrukcije države.

„Bratstvo-jedinstvo“ – federalni odgovor na nacionalne konflikte

S ciljem rešavanja nacionalnih pritužbi iz perioda Kraljevine i shodno obećanjima AVNOJ-a iz novembra 1943. godine KPJ je državu organizovala kao federativnu. Time je Jugoslavija ponovo organizovana kao federacija pet naroda (srpskog, hrvatskog, slovenačkog, makedonskog i crnogorskog – bosanski i sandžački Muslimani su tada još smatrani verskim grupama) i šest republika (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora),

¹⁷ Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, i. m. 183–186; John R Lampe, *Yugoslavia as History – Twice There Was a Country*, Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2000, 239.

a unutar Srbije stvorene su još dve jedinice, višenacionalna Autonomna pokrajina Vojvodinu i Autonomna oblast Kosova i Metohije, gde je bila locirana većina jugoslovenskih Albanaca. Prilikom povlačenja unutrašnjih granica, uglavnom su sledili istorijski nastale državne ili oblasne granice, dok su se u nekoliko navrata držali etničkog principa (na primer, prilikom pripajanja istočne Slavonije Vojvodini, Kotorskog zaliva Crnoj Gori ili prilikom raspodele predratnih italijanskih teritorija između Slovenije i Hrvatske). Privremene državne institucije država-članica formirane su tokom aprila i maja 1945. godine, kada su se regionalna veća AVNOJ-a transformisala u republičke skupštine i kada su imenovane njihove vlade. One, međutim, za razliku od savezne vlade, već ni tada nisu bile koalicione. Šest država-članica raspolagala je u principu širokom samostalnošću (štaviše, i pravom na oцепljenje) pre svega, u domenu kulture, obrazovanja, unutrašnje uprave, socijalne politike i zdravstva, ali bilo je tu i privredno-političkih kompetencija. Savezni parlament je, po svojoj strukturi bio dvodomni, sastojao se iz Saveznog veća, koje je bilo bazirano na principu predstavljanja državljana, i Veća naroda, koje je osiguravalo predstavljanje država-članica. Pored srpskohrvatskog, zvanični jezik postao je i slovenački i makedonski, koji je tek u to vreme standardizovan kao književni jezik.

U praksi, naravno, i prilikom organizovanja federalne države sledili su sovjetski model, to jest ono staro levičarsko uverenje da će se internacionalna solidarnost radničke klase izdići iznad nacionalnih podela. Zbog toga je nova Jugoslavija u početku (sve do ubrzane, stvarne decentralizacije šezdesetih godina prošlog veka) mogla biti okarakterisana (parafrazirajući Staljina) samo kao pseudofederacija, bila je „po obliku federalna, po sadržaju socijalistička.“ Nadležnosti vlade, finansijski resursi i resursi vlasti preneti su na centralni nivo, unutar toga na izvršne organe, pa je time i uloga država-članica i federalnog parlamenta izgubila značaj. Koncentraciju vlasti samo je povećavao centralizovani partijsko-državni karakter čitavog sistema, budući da KPJ, osovina političkog sistema, koja je raspolagala monopolom vlasti, ni načelno nije bila izgrađena na principu federalizma, već na principu „demokratskog centralizma“. Zbog toga je početni jugoslovenski federalizam u suštini bio redukovan na dva aspekta. S jedne strane, na određeni stepen administrativne i kulturne autonomije republika, koja je u startu bila veća od one koje su imale sovjetske republike-članice. U Jugoslaviji republički funkcioneri su, po običaju, regrutovani iz lokalnih kadrova i centralna vlada je tolerisala umeren lokalni nacionalizam, koji se uklapao u jugoslovensko jedinstvo. Štaviše, izrazito je preferirala jačanje slovenačkog, makedonskog i crnogorskog identiteta (a kasnije, počev od šezdesetih godina prošlog veka, i identiteta južnoslovenskih Muslimana), da bi mogla izbalansirati srpsku i hrvatsku prevagu, a u slučaju Makedonaca, bugarski uticaj.

Druga, praktična manifestacija ranog federalizma bila je balansiranje između državotvornih jedinica: Tito je nastojao da izbegne da bilo koji narod ili republika dobije vodeću ulogu na saveznom nivou, te je partijsko rukovodstvo od početka nastojalo da održi mešoviti sastav vlade i generalštaba. To dobro ilustruje i činjenica da je na čelu države i dalje stajao višenacionalni generalštab

iz partizanskog rata. Pored Tita (bio je hrvatsko-slovenačkog porekla), koji je imao najviše pozicije u vlasti i svojim kultom ličnosti nadmašivao i samog Staljina, te je bio i generalni sekretar partije, i premijer, i predsjednik Narodnog fronta i vrhovni komandant, Srbin Aleksandar Ranković nadzirao je kadrovsku politiku i organizacije državne sile, Crnogorac Milovan Đilas i Slovenac Edvard Kardelj kontrolisali su ideološke stvari i spoljnu politiku dok su se Hrvat Andrija Hebrang i Slovenac Boris Kidrič bavili privredom.

Uspostavljanje federacije, uprkos nedostacima, značilo je korak napred jer se raskrstilo sa ozloglašenom hegemonijom koju je Srbija imala u doba kraljevstva – to se, međutim, ne sme poistovetiti s položajem srpstva u celini. Naime, u praksi su Srbi ostali, sa političkog aspekta, hegemonistički narod u Jugoslaviji i to ne samo u srazmeri njihove relativno brojčane nadmoći (istina, to je bilo ne zato što su bili Srbi, nego zato što su bili partizani). Oni (i Crnogorci) su od početka bili u nesrazmerno većem broju zastupljeni u oružanim institucijama, na rukovodećim položajima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a izuzev vrhovnog rukovodstva i u saveznoj administraciji. Međutim, dok je Srbija dominirala u Kraljevini Jugoslaviji, dotle je Titova Jugoslavija preferirala, bar u početku, Srbe iz Hrvatske i Bosne, koji su imali istaknutu ulogu u partizanskom ratu.

Do 1948. godine nije bilo reči ni o kakvom zasebnom jugoslovenskom putu – ili ako jeste, onda je to značilo „nesavremeno brzo“ uvođenje staljinističkog, despotskog državnog socijalizma već 1944–1945. godine, tada kada je Moskva transformaciju srednje i istočne Evrope, iz međunarodnih razloga, zamišljala kroz jednu dužu fazu narodnog demokratskog prelaza. Zbog toga je Jugoslavija pored Albanije, koja je tada zavisila od nje, postala prva „staljinizovana“ država u okruženju. Uvođenje sovjetskog društvenog modela, međutim, nije proizašlo iz diktata Moskve, već iz unutrašnjih razloga, poticalo je iz snage jedne lokalne staljinističke partije i njenog suverenog politiziranja i od početka je bilo u sprezi s predstavljanjem jugoslovenskih, velikodržavnih interesa. Taj „nacionalni staljinizam“ će tek posle izbijanja sovjetsko-jugoslovenskog konflikta (1948) zameniti traganje za alternativnim modelom socijalizma, te su, tek početkom pedesetih godina 20. Veka, počeli da razvijaju specifičnosti titoističkog, jugoslovenskog socijalizma (radničko samoupravljanje u preduzećima, odustajanje od kolektivizacije, tržišni socijalizam, nesvrstana spoljna politika, decentralizacija federacije, liberalizovana kulturna i pasoška politika).¹⁸

Spoljna politika Jugoslavije između 1945. i 1948. godine

Pošto je preuzela vlast, KPJ je unutrašnju politiku vodila po uzoru na sovjetsku, a ubrzo po istom uzoru i spoljnu politiku, koja je zamenila smernu

¹⁸ O federaciji detaljnije videti: Monika Beckmann-Petey, *Der jugoslawische Föderalismus*, München, Oldenburg, 1990; Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation 1918–2005*, Bloomington, Indiana University Press, 2006; József Juhász, *Föderalismus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában*, Budapest, Gondolat, 2010.

spoljnu politiku iz doba partizanskog rata. Dve zemlje su već 11. aprila 1945. godine potpisale ugovor o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći, te su u međunarodnom životu po pravilu zastupali identične – ili bar veoma bliske – stavove. O vojnoj okupaciji ne može biti reči, jer je posle okončanja borbi, Crvena armija napustila teritoriju savezničke i pobedničke Jugoslavije, ali je u državu pristigla čitava armija sovjetskih vojnih, policijskih i privrednih stručnjaka; SSSR je postao najvažniji spoljnopolitički partner, dve zemlje su zajednički osnivale mešovita preduzeća (Juspad, društvo za plovidbu Dunavom; Justu, društvo za vazdušni saobraćaj), te društva koja su imala za cilj međusobno kulturno zbližavanje. Sve to je, u prvim godinama posle rata, naglašavalo specifičnost Titove Jugoslavije da se u svakom segmentu života nastoji slediti sovjetska praksa.

Uspostavljena je veoma bliska međupartijska jugoslovensko-sovjetska saradnja. U okviru te saradnje, pored Sovjetske komunističke partije, KPJ je bila glavni zagovornik osnivanja Informacionog biroa komunističkih i radničkih partija (Kominform, Informbiro). Tome se može dodati da je organizacija, koja je okupila oko sebe vodeće evropske komunističke partije i koja je osnovana 22–27. septembra 1947. godine na konferenciji u Sklarska-Porebi (Poljska), imala sedište u Beogradu. Dosta brzo se pristupilo i izgradnji sistema novih istočnoevropskih međudržavnih odnosa: Jugoslavija je već do kraja 1947. godine, pretekavši SSSR, upotpunila svoju mrežu bratskih ugovora sa zemljama takozvane narodne demokratije (ovaj ugovor sa Mađarskom potpisan je 8. decembra 1947. godine). Naročito tesna saradnja uspostavljena je sa Bugarskom i Albanijom. Vođe tri države otvoreno su govorile o perspektivi ujedinjenja u jednu balkansku federaciju; na primer, na sastanku Tita i bugarskog premijera i partijskog sekretara Georgija Dimitrova 1947. na Bledu i u Varni, dok je Albanija defakto egzistirala kao jugoslovenski protektorat.

Jugoslavija je, međutim, imala veoma zategnute odnose sa zapadnim velesilama kao i sa više susednih zemalja. Engleska je s razočarenjem primila k znanju jednostranu orijentisanost Jugoslavije ka SSSR-u, zbog čega od njenog ranijeg uticaja nije ostalo ništa.

Napetost između Jugoslavije i zapadnih zemalja nadalje se povećavala podrškom Beograda partizanima-komunistima u grčkom građanskom ratu, odbijanjem Maršalovog plana kao i teritorijalnim pretenzijama Jugoslavije. Beograd je jugoslovensku državnu granicu hteo da proširi sve do slovenačkih, hrvatskih i makedonskih etničkih granica (preuzimanje zastupanja slovenačkih, hrvatskih i makedonskih nacionalnih ciljeva za partizanske vođe bilo je važno zbog toga što bi se tako ova tri naroda što više poistovetila s Jugoslavijom). Zbog toga je za sebe potraživala one teritorije, naseljene Slovencima i Hrvatima (mada, su to većinom bile teritorije s mešovitim stanovništvom, gde broj Jugoslovena nije uvek bio dominantan) koje su posle 1918. godine dospele pod italijansku i austrijsku vlast, dok je makedonsko pitanje nameravala da reši ujedinjenjem Egejske i Pirinejske Makedonije sa novonastalom Narodnom Republikom Makedonijom. Naročito su, najavljene jugoslovenske aspiracije na Trst postale izvor

konflikata sa anglosaksonskim silama (a naravno i sa Italijanima), ali su i u pozadini pomoći upućene grčkim partizanima, osim revolucionarnih ciljeva, stajale i teritorijalne aspiracije. Beograd se, naime, nadao da će partizani-pobednici podržati samoopredeljenje regije Egejske Makedonije, a pod tim su Jugosloveni podrazumevali ujedinjenje s novom republikom u Skoplju. I na kraju, kao što je već spomenuto povodom pariskog mirovnog ugovora, jugoslovenske teritorijalne pretenzije akceptirane su samo prema Italiji, i to samo delimično.

U pozadini tesne sovjetsko-jugoslovenske kooperacije stajalo je to da je Moskva jugoslovensku partiju i državu smatrala važnim uporištem za ostvarenje svojih istočno-evropskih ciljeva, dok je Beogradu bila potrebna potpora velike sile kako iz spoljnopolitičkih (jer, kao što smo videli, brzo je pogoršao svoje odnose sa anglosaksonskim silama, dok je sa delom svojih suseda imao rasprave oko teritorija), tako i privrednih razloga (jer su za obnovu i planiranu industrijalizaciju bili neophodni spoljni izvori). Pored toga, dve zemlje je vezivalo i ideološko zajedništvo, što je u očima Beograda, punim revolucionarnog radikalizma, bio dalji, važan motiv za saradnju. Pa ipak, funkcionisanje jugoslovensko-sovjetskog saveza nije bilo glatko. KPJ koja je (da kažemo s pravom) bila ponosna na uspeh samostalnog jugoslovenskog antifašističkog ustanka, ljubomorno je čuvala svoju slobodu odlučivanja u odnosu na svakoga, pa tako i na Moskvu; povrh toga, smatrala je maltene svojim „prirodnim nasleđem“ regionalnu vodeću ulogu među istočnoevropskim ili bar balkanskim „narodnim demokratijama.“ I to se nije odražavalo samo na međupartijskom i međudržavnom nivou već i u ličnoj sferi: Tito koji je slično svojoj partiji bio ponosan i ambiciozan, nije smatrao sebi ravnima i po zaslugama sebi jednakima istočnoevropske vođe (izuzev Dimitrova, u kojem je video heroja Lajpciškog procesa iz 1933, kao i negdašnjeg vođu Kominterne). Štaviše, nije imao nameru ni da se jednostrano podredi Staljinu iako je priznao njegov ideološki primat kao i njegovu vodeću ulogu u svetskom komunističkom pokretu.

Usled toga su se, još pre raskida 1948. godine, pojavile određene razlike u stavovima: Beograd i Moskva nisu istovetno gledali na mogućnost stvaranja Balkanske federacije kao ni na šanse građanskog rata u Grčkoj. Beograd je razmišljao o revolucionarnoj transformaciji celog Balkana, zbog toga je bio mnogo oduševljeniji pristalica kako federacije tako i pomaganja Grčkoj komunističkoj partiji dok je Staljin federaciju smatrao ishitrenom, a grčki ustanak bezizglednim, koji je potom, u britansko-sovjetskom dogovoru iz oktobra 1944. godine praktično i napustio. Pored toga rasprave su izazvane i teritorijalnim aspiracijama Jugoslavije, jer Moskva nije toliko snažno podržavala jugoslovenske zahteve kao što je to Beograd želeo. To je pogotovu u slučaju Trsta bilo tačno, jer Sovjeti nisu hteli da zbog toga dođu u oštar konflikt sa zapadnim silama ili da, u zamenu za to, odustanu od nekih svojih drugih zahteva, a povrh svega morali su imati u vidu i interese italijanskih komunista. Beograd je, nadalje, bio gnevan zbog nasilničkog i nedisciplinovanog ponašanja dela sovjetske vojske prilikom prelaska jugoslovenskih teritorija 1944–45. godine; u sferi privrednih odnosa zbog neravnopravnosti u iskorišćavanju mešovitih preduzeća od Sovjeta, zbog

učestalog „komandantskog“ ponašanja stručnjaka; zbog vesti o podeli Balkana na britansku i sovjetsku interesnu sferu, a naročito zbog toga što su sovjetske tajne službe, bez znanja Titovog rukovodstva, pokušale da se infiltriraju u jugoslovenski državni aparat ne bi li time, zaobilaženjem Beograda, izgradili jednu neposrednu informacionu mrežu i mrežu agenata.

Uprkos takvim nesporazumima, sovjetsko-jugoslovenska saradnja je u suštini godinama bila nesmetana, a odnosi su se fatalno pogoršali tek u proleće 1948. godine. Tada je Staljin, s jačanjem hladnoratovskih tendencija, namerao da u potpunosti homogenizuje i centralizuje „tabor mira“, a time je ugrozio osećaj jugoslovenske nezavisnosti jer je ovu državu hteo da dovede u hijerarhijsku zavisnost i potpuno je potčini kao i ostale „narodne demokratije“ – ali to je već predmet neke druge priče.

Period u svetlu postjugoslovenskih nacionalnih istoriografija

Ocena ranog perioda Titovog režima, vrednovanje njegovog mesta u istoriji jugoslovenskih naroda, počev od osamdesetih godina prošlog veka bila je dosta negativna, ali sve do danas predstavlja predmet rasprave kako u istoriografiji tako i u široj javnosti. Razumljivo je da je ublažavanjem diktature, a potom i nestankom jugoslovenske države došlo i do revizije jugoslovenske istorije. Ovaj proces imao je više pozitivnih aspekata, na primer, pobijanje titoističkog mita o broju žrtava u Drugom svetskom ratu (1.700.000, od toga 600.000–700.000 srpskih žrtava u Jasenovcu). Međutim, prevazilaženje starih jednostranosti uskoro je preraslo u drugu jednostranost. Istoriografija, oslobođena starih stega, uskoro je ponovo dobila ideološku funkciju: funkciju legitimisanja novih nacionalnih država, koju je nastojala ostvariti demonizovanjem Jugoslavije i viktimološkim raspravama („mi smo najviše propatili“). Naročito su se devedesetih godina 20. veka, u vreme kulminacije nacionalističkih strasti, učestalo javljali pristrasni stavovi, ponajviše u srpskim i hrvatskim interpretacijama prošlosti, gde je svako svoju naciju označavao „kao najveću žrtvu jugo-komunističkog totalitarizma“.

Upečatljivo je na koji način je tada, sa hrvatske strane, pisao o tom periodu čak i jedan takav levičar kakav je Dušan Bilandžić, koji je nastojao da korektno oceni Titov režim i Jugoslaviju uopšte, a koji je u Titovo vreme imao političku ulogu. Po njemu „stupanjem u drugu Jugoslaviju, Hrvatska se još više udaljila od svoje srednjoevropske sredine, nego što je to učinila 1918. godine. Pored toga, Hrvatska se, time što je zajedno sa ostalim delovima Jugoslavije prihvatila sovjetski sistem i stupila u interesnu sferu SSSR-a, zatekla u jednom totalitarno-despotском režimu. U civilizacijskom smislu, sve to bila je jedna velika istorijska aberacija, s obzirom na osobenosti hiljadugodišnje hrvatske prošlosti.“ Ono što se iz ovog perioda ipak može akceptirati, to dobrim delom možemo zahvaliti Hrvatskoj, jer je „Hrvatska sa svojom antifašističkom, partizanskom borbom, tokom celog rata bila najsnažniji činilac obnove Jugoslavije. Od leta 1942. pa sve do borbi za oslobođenje Srbije, 1944. godine, Hrvatska je

davala otprilike 50% partizanskih snaga. [...] Jugoslovenska opcija hrvatskog komunističkog pokreta bila je odgovor velikosrpskom režimu Kraljevine Jugoslavije i četničkom pokretu u Drugom svetskom ratu, koji je ugrožavao i samo postojanje Hrvatske, te je bio i odgovor na fašističku okupaciju i na onaj ustaški režim, koji je Hrvatsku vodio ka ambisu ratnog poraza.“¹⁹ Ova argumentacija sadrži dosta istine, pa bismo je skoro i mogli prihvatiti da se kojim slučajem u sažetku od dve strane nalazi makar rečenica koja upućuje na to da je doprinos Hrvatske nastanku druge Jugoslavije u značajnoj meri bio vezan za aktivnost Srba u Hrvatskoj.

Nacionalna pristrasnost karakteristična je u procenama Ljubodraga Dimića, jednog od vodećih srpskih istoričara, čija je knjiga *Srbi i Jugoslavija* objavljena 1998. godine. Njegova kritika, koja podseća na istorijske ideje memoranduma Srpske akademije iz 1986. godine,²⁰ pretežno je bila usmerena na kasniji period Titove ere, koju je reprezentovao Ustav iz 1974. godine, ali kritički se osvrnuo na čitavo razdoblje postojanja Titove Jugoslavije. Po njemu „u obnovljenoj, socijalističkoj Jugoslaviji, za koju je žrtvovano više od milion ljudskih života, srpski narod je imao mnogo manju ulogu nego u periodu između 1918. i 1941.“ Nacionalni pokret (to jest četnike) su razbili, intelektualce desetkovali, a dali privilegije manjinama (na primer, na Kosovu); veštačkim stvaranjem naroda (odvajanjem Crnogoraca i Muslimana), kao i unutrašnjom federalizacijom (uspostavljanjem autonomnih pokrajina) Srbiju rasepkali, sa privrednog aspekta diskriminirali, a politički potisnuli, da se ne bi pod znak pitanja stavilo promašeno državno uređenje. To jest, Srbi su „počeli da žive u jednoj pseudo-federalno konstruisanoj državi“, u kojoj je odnos snaga bio tako raspoređen da Srbija, koja je sa aspekta broja stanovnika, privredne snage, tradicije i moralne snage bila teško oštećena u ratu, „ne bi mogla nametnuti pitanje prestrukturiranja države“ i da srpski narod „ne bi mogao da otvori srpsko pitanje“.²¹

Ako bi neko na osnovu ovih procena pomislio da su Srbija i srpski narod bili najveće žrtve Jugoslavije i titoizma, trebalo bi da pročita *Povijest Jugoslavije* Hrvoja Matkovića, (takođe objavljena 1998. godine). Iz nje može saznati, da su, „naravno“, Hrvatska i hrvatski narod bili stvarne žrtve. Osnovni ton knjizi daju već prve rečenice predgovora. Po njemu hrvatska politika u 20. veku u suštini nije bila ništa drugo, već (kao da Hrvati nisu imali nikakve veze sa formiranjem Jugoslavije i to u dva navrata) „permanentna konfrontacija hrvatstva sa vodećim snagama Jugoslavije, u cilju da odbrani svoju nacionalnu individualnost i teritorijalni integritet.“ Naime, „za Hrvatsku je Jugoslavija uvek predstavljala negaciju nacionalne ravnopravnosti, ne samo u periodu između dva rata, već i za vreme komunističkog režima, uzalud su osnovnim državnim

¹⁹ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, Golden marketing, 1999, 244–245.

²⁰ *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts – Answers to Criticism*, Beograd, SANU, 1995, <http://www.rastko.org.rs/istorija/iii/memorandum.pdf> (27. 9. 2014).

²¹ Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija – Prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*, Beograd, Stubovi kulture, 1998, 64–67, 182.

dokumentima (ustavima) proklamovali ravnopravnost i to isticali u javnim nastupima.“²²

Do današnjih dana ovaj (u osnovi nacionalistički) historiografski revizionizam je prošao svoj zenit,²³ ali on je i dalje prisutan. Tako, one narative, koje Jugoslaviju smatraju istorijskom greškom, u startu pogrešnom političkom i ideološkom opcijom, naravno, *ab ovo* odbacuju Titov režim koji je obnovio Jugoslaviju. Ali – po svemu sudeći – južnoslovenski narodi su mogućnosti posle Drugog svetskog rata u najvećoj meri mogli da iskoriste verovatno ponovnim uspostavljanjem Jugoslavije: svi su bili na strani pobednika (uprkos ustaške NDH, bili su tu i Hrvati, putem federalne Hrvatske koja je postojala od 1943. godine), i dobili određene teritorije, ratnu reparaciju itd.

Postoji, međutim, i jedna druga vrsta kritike. Njena osnova nije ili bar nije prevashodno jugoslavizam Titovog režima, već njegov komunistički karakter i diktatorsko, pa u početku i izrazito despotsko uređenje koje je iz toga proizašlo. Ove kritike jesu osnovane, budući da je antidemokratija KPJ nesporna, kao i to da je preuzimanje sovjetskog modela bio slepi kolosek modernizovanja, odnosno istorijska slepa ulica. Međutim, može se raspravljati o onim stavovima koji podstiču i u kojima se ne samo implicitno tvrdi da bi se bez KPJ, iz kataklizme Drugog svetskog rata, po svemu sudeći uzdigla jedna demokratska Jugoslavija. Imajući u vidu okolnosti, odnos međunarodnih i unutrašnjih snaga date epohe, pre bi se reklo da je stvarna alternativa partizanskoj Jugoslaviji bila četnička Jugoslavija, to jest – u slučaju pobede sila osovine – svet malih, fašistoidnih marionetskih država. Za njima svakako ne treba žaliti. Godine 1945. postojala je načelna alternativa demokratskoj Jugoslaviji, štaviše u izvesnoj meri i praktična šansa za to, ali mnogo je verovatnije da tadašnja Jugoslavija ni bez KPJ ne bi stupila na put zapadne demokratije, već bi ponovo našla svoje mesto na južноеvropskoj periferiji Zapada. Bez čvrstog, demokratskog građanstva, privrede u razvoju i snažnih demokratskih partija je, međutim, sa četnicima teško zamisliti jednu stabilnu, građansku demokratiju, i kao što to pokazuje podrška španskim diktaturama, grčkim i turskim vojnim huntama (a nakon 1948. i Titovoj Jugoslaviji!), za vreme hladnog rata zapadnim velesilama je čak i u Evropi bio važniji antisovjetski stav jedne države od njene demokratije. Druga Jugoslavija bez KPJ – ako je dozvoljeno da se u znaku istorijske komparacije poigramo s južноеvropskim, a pogotovu s grčkim primerom, dakako vodeći računa o ograničenjima tih analogija – po svemu sudeći mogla je da se demo-

²² Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije – Hrvatski pregled*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1998, Predgovor.

²³ To dobro pokazuje međunarodna konferencija o Titu, održana u Beogradu između 7. i 9. maja 2010. godine, koju je nasuprot jednostrane pristrasnosti u devedesetim godinama 20. veka karakterisalo šarenilo i višestranost. Neki su pretežno pozitivno interpretirali pojedina Titova dela (antifašizam, suprotstavljanje Staljinu, federalizacija Jugoslavije), dok su drugi, sa pozicija nacionalnog revizionizma ili zbog osvetničke kampanje 1944–1945. godine, u njemu jednostavno videli despota jedne totalitarne diktature. Videti: *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Zbornik radova, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, 2011.

kratizuje samo u prvoj, južnoevropskoj fazi (1974–1983) „trećeg hantingtonskog vala“ demokratizacije²⁴ – pod pretpostavkom, naravno, da u tom procesu uspe da izbegne raspad zbog rata, za šta takođe nema garancije.

Rezime

U studiji se rana faza jugoslovenskog socijalističkog sistema, do raskida sa SSSR-om, naziva „nacionalnim staljinizmom.“ Sistem je, naime, izgrađen po sovjetskom uzoru, ali uvođenje sovjetskog modela nije bio rezultat diktata iz Moskve već unutrašnjih razloga. Zemlju je vodila takva komunistička partija koja je, zahvaljujući uspešnoj antifašističkoj oslobodilačkoj borbi, imala široku podršku naroda, te je suvereno politizirala; istovremeno, saglasno svojoj sovjetskoj školovanosti, garanciju za socijalnu jednakost, ravnopravnost među narodima i društveno-privredni uspon videla je u nekritičkom praćenju Staljinovog puta. Pored toga, sintagma „nacionalni staljinista“ ukazuje i na to da rana faza jugoslovenskog socijalizma nije bila samo staljinistička već i nacionalistička: poricala je etnonacionalizme malih naroda (Srba, Hrvata itd.), ali se poistovećivala s velikojugoslovenskim državnim nacionalizmom.

²⁴ Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, University of Oklahoma Press, 1993.

Laslo BIRO
viši naučni saradnik
Istorijski institut Mađarske akademije nauka, Budimpešta

PARTIJSKE DIREKTIVE I INTERPRETIRANJE PROŠLOSTI. PRISTUPI I PROMENE GLEDIŠTA U JUGOSLOVENSKOJ I SRPSKOJ ISTORIOGRAFIJI

Apstrakt: *Uzimajući u obzir rezultate istoriografije, cilj je da se u ovoj studiji pokaže na koji način su društveno-političke promene uticale na istoriografiju, kako se formiralo istoriografsko gledište u socijalističkoj Jugoslaviji, to jest koje zadatke je nova komunistička vlast namenila istoriografiji, te koje su teme istoričari mogli inicirati i kakve su nove pristupe mogli primeniti usled unutrašnjih promena u vladajućoj partiji. U studiji se prikazuje kako je nacionalna problematika uticala na predstavljanje prošlosti, s posebnim osvrtom na ocenu Drugog svetskog rata, to jest na okolnosti menjanja interpretacije događaja iz tog vremena.*

Ključne reči: *istoriografija, nacionalni aspekt, Drugi svetski rat, jugoslovenstvo, ratni gubici i žrtve*

Za vreme Drugog svetskog rata nastale su korenite promene u Jugoslaviji. S jedne strane, došlo je do promene režima, a s druge, država se, u odnosu na raniji period, preuredila na osnovu novih načela.¹ Partizani su tokom oslobodilačkog rata, sledeći geslo francuske revolucije (sloboda–jednakost–bratstvo), proklamovali ravnopravnost naroda i ideju njihove saradnje (bratstvo i jedinstvo), te su ta načela uneli i u novi ustav. Još u poslednjim godinama rata preuredili su strukturu države; umesto ranijeg centralizma Kraljevine Jugoslavije, proklamovali su federalizam, formirali šest saveznih republika kojima su tokom decenija sve više davali autonomna prava. Međutim, o sprovođenju centralne partijske volje, između ostalog putem primene načela demokratskog centralizma, brinuli su na adekvatan način.²

¹ Istraživanja je podržao projekt OTKE K 101 629.

² László Bíró, „Szerbia és Mintenegró“, *Európai politikai rendszerek* (szerk. József Kardos– Irén Simándi), Budapest, Osiris, 2004, 813–822.

Politički okviri, nacionalni ciljevi

Priznanje da Jugoslaviju sačinjava više ravnopravnih nacija, kao i decentralizacija zemlje, bilo je u interesu prevazilaženja ranije nacionalne politike. Prema komunističkom shvaćanju, u Kraljevini Jugoslaviji afirmisao se velikosrpski nacionalizam koji je potisnuo ostale nacije i sprečavao njihovu privredu i kulturnu afirmaciju. Iz Titovog programskog govora (nešto kasnije će biti citiran) vidi se da je i nova komunistička vlast računala s tim da jugoslovenski narodi čine određenu zajednicu i da svest o zajedništvu u njihovim redovima (što je uvek zahtevalo potvrđivanje) učvršćuje uzajamnu solidarnost među narodima, to jest lojalnost Jugoslaviji. U skorije vreme vode se rasprave o tome na koji način se menjao Titov stav i stav partije u vezi s jugoslovenstvom: da li je u osnovi bio jedinstven ili se pak sredinom šezdesetih godina 20. veka modifikovao; da li su računali na formiranje jedinstvene jugoslovenske nacionalne svesti ili su samo želeli jačanje postojećih veza.³

Izgradnja jedinstvenog nacionalnog identiteta nije uspela za vreme kraljevine, uzalud je 1918. godine deklarirano da Srbi, Hrvati i Slovenci čine jednu naciju i da svaki narod predstavlja po jednu granu istog naroda sačinjenog od „tri stabla“. Ni integralno jugoslovenstvo za koje se zalagao kralj Aleksandar nije donelo očekivani rezultat – jačanje lojalnosti državi. Izgradnja jedinstvene nacionalne svesti i nije bio jednostavan zadatak, do 1918. godine je, naime, elita više naroda već bila spremna za vođenje sopstvene nacionalne države; bilo je i takvih koji su i u moderno doba stekli višedecenijsko iskustvo u organizovanju države, a bilo je i onih koji su raspolagali veoma širokom autonomijom koja je obuhvatala skoro svako polje državnog života.⁴ Pored toga, trebalo je ispraviti mnoge nepravde, razrešiti mnoštvo suprotnosti među kojima i one koje se odnose na duh jednog naroda. Posle Drugog svetskog rata novi sistem je, pored vlasti komunističke partije i uspostavljanja nove društvene formacije, obezbedio nove republičke autonomije koje su sve više jačale; nameravao je da obuzda državotvorne ambicije i da smiri konflikte među narodima.⁵

Istoriju čitave socijalističke Jugoslavije odredilo je kolebanje između decentralizacije i (re)centralizacije kao i borba u vezi s tim. Među zagovornike

³ Predrag J. Marković, „Titova shvaćanja nacionalnog i jugoslovenskog identiteta“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2 (priređ. Hans Georg Fleck–Igor Graovac), Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2000, 235–253; Olivera Milosavljević, „Titov jugoslovensko–nacionalni ili državni identitet?“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 7 (priređ. Hans Georg Fleck–Igor Graovac), Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2002, 175–192.

⁴ Mišljenja smo da je krajnji cilj razvijenih nacionalnih pokreta bio osnivanje jedne nacionalne države. Taj cilj pojavljuje se i u odeljku C, tipologizacije Miroslava Hroha, i mogao bi se nazvati jednom novom fazom izgradnje nacionalne države posle otcepljenja od velikih imperija, a novija stručna literatura za to upotrebljava termin „državotvorni nacionalizam“. Vidjeti: Miroslav Hroch, „A nemzeti mozgalmótól a nemzet teljes kifejlődéséig. A nemzetépítés folyamata Európában“, *Regio, Kisebbség, Politika, Társadalom*, 11, (2000) 3, sz. 3–26.

⁵ Videti: *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918–1992*. (ed. Dejan Đokić), London, Hurst & Co, 2003.

decentralizacije su se često svrstavale one snage koje su zahtevale veću nacionalnu samostalnost. Jedan deo njih se često suprotstavljao sistemu, ali je imalo mnogo većeg efekta kada je i komunističko rukovodstvo neke republike stalo iza nacionalnih stremljenja (to se moglo zapaziti na prelazu između šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka u Hrvatskoj, potom krajem osamdesetih u Sloveniji, kao i u Srbiji).

Do sredine šezdesetih godina 20. veka međunacionalni odnosi nisu bili spominjani u zvaničnoj politici iako su i unutar partijskog rukovodstva postojali zagovornici centralizma, federalizma i konfederalizma. Međunacionalni odnosi su prvi put dospeli pred javnost decembra 1964. godine, na VIII kongresu Saveza komunista Jugoslavije. „Ali ne zbog toga, kao da nacionalno pitanje u načelu nismo rešili“ – zaključio je Tito, prvi čovek partije. „Postoje, međutim, ljudi, čak i komunisti (...) koji veruju da jedinstvo naroda zahteva ukidanje nacija i formiranje neke nove, veštački ujedinjene jugoslovenske nacije iako to donekle liči na asimilaciju, birokratski centralizam, unitarizam i hegemonizam. Jugoslovenska socijalistička integracija je društvena zajednica novog tipa, u kojoj svaka nacionalnost nalazi svoj zajednički interes.“ Prema tezi, putem federacije su dugoročno rešili nacionalno pitanje u Jugoslaviji; istovremeno – pored zvaničnog optimizma, opažajući istorijske suprotnosti, razlike u stepenu razvijenosti, kao i teškoće i protivrečnosti tokom razvoja, koje su po oceni partijskog rukovodstva iskoristili šovinisti i nacionalisti – jednim od glavnih zadataka partije smatrana je borba protiv nacionalizma i šovinizma, to jest trebalo je da se pojedine oblasti istovremeno s tim suprotstave i egoizmu odbrane svojih interesa.⁶

U drugoj polovini šezdesetih godina na videlo su već izbile nacionalne suprotnosti kao i nacionalni interesi koji su imali svoj zaseban put. Godine 1966, usred unutrašnje borbe partijskog rukovodstva, odstranjen je „jak čovek“ Srba – Aleksandar Ranković, prema formulaciji Dobrice Ćosića simbol srpske državnosti; a godinu dana kasnije, s „deklaracijom o imenu i položaju hrvatskog književnog jezika“, unutar jugoslovenske države otpočelo je širom zemlje isticanje zahteva za nacionalnim pravima i većom samostalnošću. U narednim godinama svaka republika-članica nastupila je s nacionalnim zahtevima. Godine 1968. u Srbiji, na sednici Centralnog komiteta SKS, istoričar Jovan Marjanović i pisac Dobrica Ćosić skrenuli su pažnju na jačanje nacionalizma i antisrpsstva kosovskih Albanaca, kao i na povećanje separatističkih tendencija (Tada su njihov nastup okarakterisali kao nacionalistički i vremenom su ih isključili iz Centralnog komiteta). U vezi s vrenjem koje je zahvatilo čitavu državu, te u vezi s posledicama „novog nacionalnog buđenja“ potrebno je spomenuti priznavanje bošnjačkog naroda, osnivanje Ohridske nadbiskupije i Makedonske akademije nauka, slovenačku raspravu o putevima, kao i protest kosovskih Albanaca.

Veliki uticaj imao je pokret Hrvatsko proleće (zahtevao je široku i privrednu i kulturnu samostalnost), ali i reakcija srpskih liberala. Odgovor partijske centrale na nacionalne zahteve bio je dvojak: s jedne strane, oba doma jugoslo-

⁶ Josip Broz Tito, *A nemzeti kérdés és a forradalom* (referat sa VIII kongresa SKJ, 7. decembar 1964), Újvidék, Forum, 1980, 164–172.

venskog parlamenta usvojila su ustavne amandmane koje je karakterisala dalja decentralizacija (dopune XX–XLII), a s druge, odstranili su neposlušna republička partijska rukovodstva (1971–72. godine), a time je nestala i mogućnost da sistem postane bar malo liberalniji i demokratičniji. Žigosane su ličnosti i institucije koje su podržavale nacionalne pokrete: „koji su već odavno zaslužili ne samo da budu izolovani već i da budu u potpunosti onesposobljeni. (...) Matica hrvatska postala je nekakva paralelna partija koja je danas već izuzetno snažna. Otud iz okrilja Matice hrvatske izviru antisocijalističke organizacije... koje su neprijatelji čitave jugoslovenske države (...) oni žele neku drugu, pavelićevsku državu.“⁷ Rad organizacija su kasnije temeljno kontrolisali, te je veći broj intelektualaca izgubio posao. Zaključenje ovog procesa označio je Ustav iz 1974. godine (učvršćivanje decentralizovanih prava, proširenje nadležnosti pojedinim republikama i autonomnim pokrajinama) kao i X partijski kongres održan između 27. i 30. oktobra (gde su nastupili protiv federalizma, potvrdivši princip demokratskog centralizma, to jest vlast partijske centale).⁸ Strasti su se naizgled smirile, a deceniju i po kasnije Jugoslaviju je protresla još veća eksplozija. Posle Titove smrti veze između republika su postale još labavije dok su jačale nacionalne ideje.

Do novih, korenitih promena, te do odlučnijih ispoljavanja nacionalnih zahteva trebalo je čekati sve do osamdesetih godina 20. veka. Tito, harizmatični vođa koji je slovio za najčvršći stub sistema, umro je 4. maja 1980. godine. Posle njegove smrti uveden je sistem rotacije u upravljanju partijom i državom, ali kolektivno predsedništvo ni izbliza nije imalo ugled kao Tito. Početkom i sredinom osamdesetih godina partija je još činila neke pokušaje sa ciljem da odbrani ideologiju revolucije i jugoslovenske socijalističke državnosti, te je Stipe Šuvar, ideolog Saveza komunista Hrvatske, još 1983. organizovao sastanke na kojima je osudio šovinizam u istoriografiji, kao i pojedine autore koji su denuncirali Jugoslaviju (koji su je opisali kao tamnicu naroda, gde ne postoji sloboda mišljenja); u njegovoj Bijeloj knjizi iz 1984. godine nabrojane su devijacije percipirane u domenu kulture i naučnog života,⁹ ali SKJ je već bio nemoćan, a poistovećujući se s nacionalnim ciljevima, a do kraja decenije uvidevši da se politički pluralizam ne može izbjeći, neke republičke partije se nisu htele suprotstaviti.

⁷ Titova završna reč na 21. sednici predsedništva SKJ, 4. decembar 1971; Josip Broz Tito, *n. d.*, 275.

⁸ O ovoj temi videti: Sabrina P. Ramet, *Die drei Jugoslawien. Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihrer Probleme*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2011, 290–438; Holm Sündhaussen, *Istorija Srbije od 19. do 21. Veka*, Beograd, Clio, 2008, 371–415; *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*. (отв. ред. К. Б. Никифоров) Москва, Издательство Индрик, 2011. Na mađarskom jeziku o tim događajima videti izdanje nastalo u okviru OTKE: *Balkán-kronológia, 1878–2007*. http://www.Academia.edu/1887483/Balk%C3%A1n-kronol%C3%B3gia_1878-2007_; [rukopis, doktorska disertacija, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/lukacs-gyorgy/diss.pdf>.]

⁹ Stipe Šuvar, *Bijela knjiga*, originalni dokument centra CK SKH za informisanje i propagandu od 21. ožujka 1984., Zagreb, Večernji list, 2010.

Najglasnije nezadovoljstvo jugoslovenskim sistemom bilo je ono koje se čulo iz Srbije. Pokreti kosovskih Albanaca dali su povod (počev od 1981. godine) za to da narednih godina nacionalna inteligencija ukaže na sve nepravde koje je Srbija pretrpela u drugoj Jugoslaviji i za koje su većim delom okrivili Tita (zbog njegovog odnos prema četnicima i Draži Mihailoviću, zbog potiskivanja Srpske pravoslavne crkve, a pre svega cepanja Srbije formiranjem autonomnih oblasti), apostrofirajući ga kao Hrvata i kao neprijatelja srpskog naroda. Većina Srba nije smatrala da se u formiranju šest republika u federativnom sistemu Jugoslavije želi postići neka međunacionalna ravnoteža već da se želi sprečiti nastajanje jake Srbije unutar jugoslovenske države. (Sa istorijske tačke gledišta tome su u prvoj polovini četrdesetih godina prethodile one srpske ideje kroz koje se isticalo da treba menjati državnu strukturu Jugoslavije, ali tako da težište države bude velika Srbija koja bi u sebi objedinila sve Srbe. Nakon što je priznao neophodnost obnove jugoslovenske države, Srpski kulturni klub je imao ideju da u okviru neke trijalističke koncepcije stvori jednu veliku srpsku jedinicu, a to je podržao i četnički pokret na svom Svetosavskom kongresu, u januaru 1944. godine). U tome su prepoznali nasilno rasparčavanje srpskih teritorija, te za njih nije bilo prihvatljivo to što su Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Makedonija dobile status republike (tu je povrh svega Titova politika načinila naciju od takvog etniciteta koji su Srbi u periodu između dva rata smatrali Srbima, iako oni zapravo i nisu bili Srbi).¹⁰

Iseljavanje Srba s Kosova i zlodela učinjena prema srpskom narodu u raznim periodima postepeno su postali teme rasprava u javnosti. Najpre su se pisci latili tema koje su se ranije zaobilazile (Dobrica Ćosić, Vuk Drašković, Jovan Radulović, Danko Popović itd.) pa je i veoma ugledna Srpska akademija nauka i umetnosti dala svoj sud o pitanjima od vitalnog značaja za srpski narod.

Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, koji je u osnovi imao za cilj da doprinese prevazilaženju privredno-društvene krize, imao je svoje polazište u privrednoj krizi. Prema autorima decentralizacija je dovela do dezintegracije i do prestanka zajedničkog tržišta. Pored toga, zamerali su da je Ustav iz 1974. godine – u duhu principa slaba Srbija, jaka Jugoslavija – doveo do konfederalizacije države, da je interese republika-članica stavio iznad zajedničkih, jugoslovenskih interesa, te da ne garantuje mogućnost daljeg razvoja. Srpska privreda bila je ispod državnog proseka, budući da su i u privredi i u politici „dominirale“ Slovenija i Hrvatska. Pored interesa Srba, cilj drugih naroda unutar Jugoslavije bio je slabljenje federacije i separatizam. Ustav ne garantuje integrisanje Srba u Jugoslaviji, naprotiv: taj narod, koji je tokom rata pretrpeo gubitak od dva i po miliona ljudi, nema svoju državu, a Srbija je rasparčana na tri dela – stoji u tekstu. Položaj Srba nije težak samo na Kosovu, odakle su primorani da permanentno beže jer ih proganjaju, već i u Hrvatskoj, gde su izloženi stalnoj asimilaciji.¹¹

¹⁰ Holm Sündhaussen, *n. d.*, 417–419.

¹¹ Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (dalje: Memorandum SANU) objavljen je u dva nastavka u listu *Večernje novosti* 24. i 25. novembra 1986, <http://www.helsinki>.

Iskoristivši etničke nemire i konflikte, u Savezu komunista Srbije kao i u Republici Srbiji vođstvo je preuzela mlađa generacija koja je zahtevala odlučniji i oštrij nastup. Novi vođa Slobodan Milošević izjavio je: Srbija će biti velika ili je uopšte neće biti. Razvijanje srpske nacionalne ideje srpsko političko rukovodstvo nadalje nije sprečavalo.

Krajem osamdesetih godina 20. veka, za vreme ponovne, ovog puta nesa- vladive krize socijalističkog sistema, pojedini narodi, to jest republike-članice, rukovodeći se svojim privrednim interesima, nisu postavili za cilj pronalaženje jednog zajedničkog izlaza (u okvirima socijalizma to i nije bilo moguće, budući da se sistem i drugde raspao), već su svoju budućnost videli u sopstvenim, nacionalnim, to jest republičkim (kvazi nacionalno-državnim) okvirima. Federacija je imala sve manje zagovornika dok je sabiranje i čuvanje nacionalnih teritorija imalo uticajne pristalice. Teritorije s mešovitim stanovništvom predstavljale su problem i izazivale sukobe dok je nepodudaranje nacionalnih i republičkih granica stvaralo oštre suprotnosti. Razgraničenja su izvršena uz krvave borbe, kao i pokušaji stvaranja države između 1941 i 1945. godine.¹²

Politički događaji i ideološke promene su malopre skicirani zbog toga što su te okolnosti delom odredile duhovni život posle 1945. godine. U sklopu tih odnosa naučno-umetnički život, unutar njega i istoriografija, uticao je na društvene i političke tokove, kao i u bezbroj slučajeva na događaje.

Novi zadaci istoriografije, novi kurs vrednovanja jugoslovenske istorije

U obnovljenoj Jugoslaviji i istoriografiju su čekali novi zadaci, pre svega, proklamovanje razumevanja među narodima, kao i dokaz za to da su između južnoslovenskih naroda i u prošlosti postojale čvrste, mnogostruke veze, to jest prikaz da je socijalistička država vrhunac razvoja jugoslovenskih naroda. Nova vlast je sebi postavila za cilj obradu istorije radničkih i seljačkih masa, koja je činila društvenu bazu komunističke partije.¹³ Komunistička partija Jugoslavije

org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf. Videti prvobitno objavljivanje: „Memorandum grupe akademika Srpske akademije nauka i umetnosti o aktuelnim društvenim pitanjima u našoj zemlji“, *Naše teme*, 33, (1989) br. 1–2, 128–163.

¹² O tim događajima, počev od 1974. godine, videti: Sabrina P. Ramet, *n. d.*, 439–509; *Balkán-kronológia*; Holm Sündhausen, *n. d.*, 398–449.

¹³ U vezi sa istoriografijom videti: Ivo Banac, „Historiography of the Countries of Eastern Europe. Yugoslavia“, *The American Historical Review*, 97, (1992) br. 4, 1084–1104; Đorđe Stanković–Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*, Beograd, Službeni list SRJ, 1996; Božo Repe, „Jugoslovenska historiografija po drugi svetovni vojni“, *Tokovi istorije*, 7, (1999) br. 1–4, 326–339; Predrag J. Marković, „Istoričari i jugoslovenstvo u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 34, (2001) br. 1–2, 151–164; Ljubinka Trgovčević, „Historiographie in der BR Jugoslawien 1991–2001“, *Österreichische Osthefte*, 44, (2002) br. 1–2, 397–409; Božo Repe, *Between Myths and Ideology. Some Views on Slovene Contemporary Historiography*, Ljubljana, University of Ljubljana, Faculty of Arts, 2009; Wolfgang Höpken, „Von der Mythologisierung zur Stigmatisierung: 'Krieg und Revolution' in Jugoslawien 1941–1948. im Spiegel von Geschichtswissenschaft und historischer Publizistik“, *Kommunismus und Osteuropa: Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel* (Hrsg. Eva Schmidt-Hartmann), München, Oldenbourg, 1994, 165–201; Predrag J. Marković, „Kako (ni)smo pronaš-

je, slično drugim istočno-evropskim komunističkim partijama koje su došle na vlast, htela da historiografiju postavi na nove ideološke osnove i da ukidajući klasne veze ranijih generacija istoričara, smesti tokove istorije u odgovarajući kontekst. Naime, njene vođe su smatrale da je ranija historiografija iskrivljena, kao što je to Tito elaborirao na svečanoj sednici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 28. decembra 1947. godine. „Da li možemo tvrditi da je naša istorija autentična? Da li možemo tvrditi, da u njoj nema falsifikovanja? To ne možemo tvrditi! Ne možemo tvrditi zbog toga što je historiografija takođe bila pod uticajem vladajućih klasa, pojedinih klika, pa čak i pojedinih ličnosti. (...) Neumorno moramo raditi na tome da sklonimo veo sa naše istorije, to jest da otkrijemo istinu i uklonimo svaki falsifikat iz istorije južnih Slovena. A falsifikata je bilo podosta.“¹⁴

Uvođenje nove metodologije, to jest proširenje polja interesovanja istoriografije donelo je promene. Partija je smatrala preporučljivim korišćenje marksističke metode, a pored toga, slično ostalim socijalističkim državama, neke teme su imale prioritet – kao recimo istorija radničkog pokreta, širenje socijalističke i komunističke ideje, kao i teme o pokretima usmerenim protiv feudalne ili kapitalističke vlasti, pre svega seljačke bune. One teme i događaji u kojima se mogla prepoznati neka pozitivna veza, saradnja između južnoslovenskih naroda bile su naročito važne za ideologe vlasti.

Liniju-vodilju za istraživače i istraživačke rezultate predstavljao je Titov govor i referat centralnog rukovodstva na V kongresu partije.¹⁵ Bila je to neka vrsta „kratkog kursa“, mada uopšte nije bio kratak, budući da je izlaganje trajalo blizu osam sati. U referatu su, pre svega, nabrojani primeri napredne tradicije u nastanku radničkog pokreta na pojedinim teritorijama. Konstatovano je: „Ujedinjenje Jugoslovena je zaista bilo potrebno; bila je to ideja najnaprednijih ljudi južnoslovenskih teritorija. (...) da bi [jugoslovenski narodi] postali nacionalno ravnopravni i slobodni u novoj, ujedinjenoj državi.“¹⁶

Prava Jugoslavija, međutim, nije bila ona koja je nastala 1918. godine jer ju je karakterisalo društveno („ispostavilo se da se celokupna jugoslovenska buržoazija dobro uplašila od talasa revolucije. Ispostavilo se da se celokupna buržoazija ujedinila nezavisno od partijske, nacionalne i verske pripadnosti i čvrsto odlučila da će se odlučnim merama obračunati sa najsamosvesnijim delom radničke klase...“¹⁷) i nacionalno ugnjetavanje („nacionalno pitanje se sve više zaoštrilo. (...) Kralj i klika na vlasti, međutim, nisu bili voljni da Hrva-

li 'pravu istorijsku istinu'? Srpska historiografija posle 1991. godine“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 44, (2004) br. 2, 45–66; Predrag J. Marković – Miloš Ković – Nataša Miličević, „Developments in Serbian Historiography“, *ReWriting History. Historiography in Southeast Europe after socialism* (Hg. Ulf Brunnbauer), Münster, Lit, 2004, 277–316.

¹⁴ Josip Broz Tito, *Beszédek és cikkek*. III. köt. 1. I 1947. – 13. VIII 1948, Novi Sad, Forum, 1962, 210.

¹⁵ *Isto*, 269–435.

¹⁶ *Isto*, 287.

¹⁷ *Isto*, 288.

tima i drugim nacionalnostima daju bilo kakva, značajnija nacionalna prava.“¹⁸).

O karakteru nacionalnog ugnjetavanja Tito je već u decembru 1942. godine, na stranicama *Proleter*a, pisao u članku pod naslovom „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlu narodnooslobodilačke borbe“. Zaključci tog teksta, koji je imao za cilj da mobiliše, i kasnije su se pokazali kao putokaz. Po tome je, versajska Jugoslavija bila najtipičnija država nacionalnog ugnjetavanja u Evropi. Velikosrpske snage koje su na čelu sa kraljem imale za cilj da se obogate, 27 godina su vladale državom. Najreakcionarnije elemente Hrvata, Slovenaca i drugih nacionalnosti su podmitili, njihove partije potkupili i na taj način oslabili snagu naroda koji su se borili za ravnopravnost. Cilj velikosrpskih snaga bio je posrbljavanje nacionalnosti, ma kako da su oni govorili o naciji s tri stabla. Najveći otpor pružili su Hrvati, ali je Hrvatska seljačka stranka nastojala da podeli vlast i potpirivala mržnju prema Srbima, kao što je i srpska gospoda to činila prema Hrvatima. I među Slovencima, kao i među drugima nacijama, bilo je vođa koje su slično razmišljale. Ante Pavelić i njegova banda, kao i Draža Mihailović, bili su agenti okupatora, „uz čiju pomoć su okupatori nemilosrdno uništavali naše narode“. Pojedini narodi nisu imali ništa sa politikom svojih vođa.¹⁹ Prava država – naglasio je Tito u svom referatu – koja je otvorila perspektive, formirala se u Narodnooslobodilačkom ratu, predvođenom KPJ. U stvaranju nove Jugoslavije važan i nezaobilazan korak bio je taj što je partija sredinom tridesetih godina odustala od svog cilja koji je bio usmeren na raspad Jugoslavije. Godine 1941. se „partija, uoči sudbonosnih događaja hrabro usredsredila na odbranu zemlje i hrabro borila protiv izdajnika i članova pete kolone... [U revolucionarnoj borbi] ciljevi su bili sledeći: 1. izgon okupatora i oslobođenje zemlje (...) 3. uspostavljanje boljeg unutrašnjeg sistema od državnog sistema stare Jugoslavije.“²⁰

Tito je u svom izlaganju nabrojao borbe koje su se vodile na određenim područjima, kao i ulogu KPJ u organizovanju i rukovođenju Narodnooslobodilačkom borbom. U tekstu je na više mesta naglašena brutalnost neprijatelja, kao i teror koji su primenili radi zastrašivanja lokalnog stanovništva. O nasilju možemo čitati samo ako je to činio neprijatelj. Na kraju dela koji se odnosio na rat, Tito je istakao glavne činioce tog perioda i uslove pobede. A oni su bili sledeći: pravilna politika SKJ, kojom je pridobio poverenje naroda, organizaciona sposobnost partije, uloga SSSR-a bez čije pomoći je bilo nemoguće izvojevati pobedu nad fašizmom, kao i to da su narodi Jugoslavije smatrali svojom časnom obavezom učešće u borbi protiv okupatora.²¹ (Bilo je važno isticanje uloge SSSR-a, jer, uprkos raskida između SSSR-a i Jugoslavije, partijski vođa Jugoslavije ovom prilikom nije hteo da po tom pitanju povećava tenzije). Sa aspekta kasnijeg tumačenja istorije bilo je značajno to što je u zvaničnom tumačenju tog

¹⁸ *Isto*, 292.

¹⁹ Josip Broz Tito, *A nemzeti kérdés és a forradalom*, Újvidék, Forum, 1980, 39–45.

²⁰ Josip Broz Tito, *Beszédek és cikkek*. III. köt. 1. I 1947. – 13. VIII 1948, Novi Sad, Forum, 1962, 404.

²¹ *Isto*, 400–402.

perioda istaknuto: u oslobodilačkom ratu su učestvovali najbolji iz svake nacije. Osnovna postavka shvatanja istorije postao je zaključak da je u borbi učestvovala svaka nacija. Tito je i u svom govoru povodom tridesetogodišnjice oslobođenja istakao: „mase – sinovi svake nacije i narodnosti – bez obzira na versku pripadnost, usvojili su cilj sadržan u sloganima [Smrt fašizmu – Sloboda narodu!, Bratstvo–Jedinstvo]. (...) Svaki narod koga je poneo Drugi svetski rat, doprineo je borbi. Svaki narod dao je toliko koliko je mogao. Istina, neki su možda imali i veću šansu... U svakom slučaju, svaki narod je nečim doprineo ovoj borbi, pobedi nad fašizmom.“²²

Međutim, rasprava o tome koji narod je podneo veće žrtve smatrala se tabuom. Takođe, trebalo je izbegavati i preterano isticanje da su stvoritelji Kraljevine Jugoslavije bili dinastija i građanske snage, da je za vreme Prvog svetskog rata bilo sasvim različitih koncepcija u određivanju nacionalnih interesa, kao i to da je među narodima, usled ranijih, međusobno učinjenih nepravdi, postojalo mnogo istorijskih suprotnosti – da spomenemo samo neke primere. Međunacionalne suprotnosti bilo je poželjno uviti u neku retoriku klasne borbe, na primer da je velikosrpska buržoazija ugnjetavala radničku klasu drugih nacionalnosti, da su ustaški šovinisti oduzimali vlasništvo Srba, te da su ih prognali.

Uprkos partijskim direktivama, zahvaljujući određenom stepenu autonomije istorijske struke, ali i usled nacionalnih osećanja, rasprave istoričara su se, kao što se i moglo očekivati, zaoštrile oko nacionalnog pitanja, s posebnim naglaskom na međusobne odnose određenih nacija, počev od perioda buđenja nacionalne svesti pa do učešća pojedinih nacija u narodnooslobodilačkim borbama i u socijalističkoj revoluciji. Reagujući na rasprave povodom istorije partije, objavljene 1963. godine, to jest nakon pojavljivanja knjige Velimira Terzića, i partija je „progovorila“.

Godine 1964. otpočele su borbe protiv „devijacija“ u historiografiji. Ton za to dao je Tito još na VIII kongresu SKJ, u svom govoru iz decembra 1964: pojave šovinizma, kazao je, „ponekad se ispoljavaju u svakom delu našeg društvenog života: u privredi i privrednom razvoju, u kulturi, u umetnosti i u nauci, ponajviše u historiografiji i drugde. Njihovo postepeno savladavanje zavisi pre svega od stanja privrednih odnosa i od privrednih mera, to jest od toga kako rešavamo svoje privredne probleme.“ Nakon što je generalni sekretar partije poduze govorio o pitanju razvijanja privredno nedovoljno razvijenih regiona, kao i o značaju toga da prilikom primene pojedinih privrednih mera treba uzeti u obzir ne samo – ponekad negativan – uticaj na sopstveni region već sagledati i interese cele države, osudio je štetnu tradiciju nacionalne učeurenosti koja „se najžilavije drži u oblasti kulture i istorije“, čemu je objavio rat. Kritikovao je to što „događaje i ličnosti nacionalne istorije ne ocenjuju na marksistički način, već ih ocenjuju beskritično i nenaučno. Štaviše, tu i tamo, bez promene preuzimaju određene buržoasko-nacionalističke vrednosne ocene. (...) susrećemo se i s takvom pojavom da se na posredan način potvrđuje superiornost istorije i kultu-

²² Josip Broz Tito, *A nemzeti kérdés és a forradalom*, Újvidék, Forum, 1980, 316–318.

re neke nacije nad drugom.“²³ Tokom rasprave, srpski funkcioner Dušan Petrović Šane izjavio je da „u našoj historiografiji više stvari procenjujemo nenaučno“, u mnogo slučajeva sa aspekta građanske ideologije. Na kongresu SKJ osuđen je malograđanski šovinizam.

Tito je tih godina optužio istoričare i književnike da zaoštravaju odnose među narodima, te da idu unazad. „Uzmimo, na primer, na koji način i šta čine naši književnici i istoričari. Truju odnose među nacionalnostima. Njihova gledišta okrenula su se unazad. Govore o tome (...) čija je istorija bila bolja, (...) nadmeću se ko je u prošlosti bio veći. Svi smo mi, da tako kažem, u prošlosti bili mali. Ali nismo mi krivi što smo bili mali, već nam konstelacija uslova i odnosa u svetu nije omogućavala da se razvijamo tako kako treba.“ Prvi čovek Jugoslavije smatrao je žalosnim to što u državi ima previše istorijskih čitanki, te da se one više bave istorijom pojedinih republika i naroda nego zajedničkom tradicijom. „Uvek sam istrajavao u tome da nama treba ono zajedničko. Ne kažem da treba zanemariti nacionalnosti, njihovu istoriju, njihove specifičnosti. I to treba učiti, ali na drugačiji način. Deca u svakoj našoj republici treba da se upoznaju sa istorijom, umetnošću itd. svih naših naroda.“²⁴ Tito je više puta podvukao da su do sada pojedini narodi zaista bili izloženi vetrometini svetske politike, te se nisu mogli razvijati na odgovarajući način. Ali su zajedno dokazali da su združeni čvrsto ustrajali u borbi protiv neprijatelja. Ujedno, svakom pri likom su potvrdili svoje opredeljenje za zajedničku budućnost.

Dugo je postojala politička volja za stvaranjem socijalističke, jugoslovenske nacije; po drugim gledištima – *samo* zajedničke, jedinstvene, jugoslovenske socijalističke kulture. Istoriografiju su, kao što se to i iz prethodnog citata vidi, često bodrili naglašavanje sudbinske zajednice južnoslovenskih naroda i tačaka spajanja, umesto naglašavanja suprotnosti, konflikata, obeležja razvojnih razlika i odlika različitosti. Istoriografija je, međutim, po svom unutrašnjem razvoju, išla u drugom smeru i polazeći od raspravljanja o nacionalnoj prošlosti i primarnosti nacionalnog aspekta, priklonila se nacionalnim pokretima, štaviše često je bila i njihov preteča, počev od šezdesetih godina pa sve do raspada jugoslovenske države. Činila je to uprkos tome što su je povremeno smatrali odgovornom za rasplamsavanje nacionalnih osećanja (na primer, za vreme Hrvatskog proleća). Istoričari su prihvatili političku ulogu, a istorijska pitanja su se pojavila u izradi novih nacionalnih programa u drugoj polovini osamdesetih godina (videti, na primer, Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine ili seriju studija koje su pod naslovom „Doprinos slovenačkom nacionalnom programu“ objavljene u januarskom broju *Nove Revije* 1987. godine).²⁵

²³ Isto, 167–168.

²⁴ Predrag J. Marković, „Istoričari i jugoslovenstvo u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 34, (2001) br. 1–2, 155–157.

²⁵ Božo Repe, *Between Myths and Ideology. Some Views on Slovene Contemporary Historiography*, Ljubljana, University of Ljubljana, Faculty of Arts, 2009, 38–39.

Institucije

Decentralizacija državne uprave je ujedno značila i to da ni naučni život nije bio centralizovan. I dok se zvanično isticalo da je cilj međusobno zbližavanja jugoslovenskih naroda, istraživanja u domenu humanih nauka su u osnovi obavljana u republičkim, moglo bi se reći, u nacionalnim okvirima. To je imalo za posledicu da se u pojedinim nacionalnim i republičkim historiografijama nije smatralo za svoju temu istraživanje istorije druge nacije, te je na taj način nastalo jedno stanje „mirnog suživota“, koje je dominiralo blizu dve decenije.²⁶

Do šezdesetih godina 20. veka izgrađen je sistem institucija jugoslovenske istorijske nauke; u svakoj republici osnovani su akademski instituti za istorijske nauke. U njima su vršena istraživanja od početaka, od srednjeg veka pa do perioda 1914–1918, dok je kasniji period svrstan u kompetenciju instituta za istoriju radničkog pokreta. Osim toga, još za vreme rata formirano je istorijsko odeljenje koje je potpadalo pod upravu generalštaba i od čega se, kasnije, razvio Vojnoistorijski institut jugoslovenske narodne armije. Institut se pretežno bavio narodnooslobodilačkom borbom. U republikama-članicama su osnovana i istorijska društva, te je formirana i zajednička organizacija *Savez istoričara Jugoslavije*, koja je svake četiri godine održavala kongres: prvi 1954, a poslednji 1987. godine. Ovo jugoslovensko udruženje je izdavalo časopis pod nazivom *Jugoslovenski istorijski časopis*. Istorija časopisa doseže do 1935. godine, kada je svetlo dana ugledao prvi broj. Sa izdavanjem se pauziralo za vreme drugog svetskog rata, pa je 1962. godine, u obnovljenoj formi ponovo pokrenut, ovog puta kao reprezentativna periodika jugoslovenske historiografije. Rad zajedničkog društva, međutim, nije bio nesmetan. Rukovodioci saveza su se povremeno žalili da historiografija ima mnogo centara, te da je slaba veza između pojedinih organizacija-članica. Bilo je perioda kada ova organizacija praktično nije ni radila.

Naučni časopis saveza tokom osamdesetih godina duže vreme nije izlazio. Kada je 1986. godine ponovo počeo da izlazi, nameravano je da u prvom planu budu reprezentativne jugoslovenske teme, pa su tako 1988. godine publikovana važnija predavanja sa kongresa istoričara u Prištini. I na samom kongresu naglasak je stavljen na jugoslovenski put: dve najvažnije tematske celine bile su istorijsko zbližavanje i ujedinjavanje južnoslovenskih naroda i narodnosti, kao i podučavanje istorije Jugoslavije, Evrope i Sjedinjenih Američkih Država. Od pozvanih znamenitih predavača više njih je otkazalo učešće, pozivajući se na bolest ili na druge zvanične obaveze. U većini predavanja i članaka objavljenih u časopisu na diplomatski način je konstatovano postojanje istorijskih veza – što nije bilo iznenađenje ni za koga – i istaknuta je potreba za daljim, ozbiljnim istraživanjima.²⁷

²⁶ Wolfgang Höpken, *n. d.*, 173–174.

²⁷ Izveštaj sa kongresa: Miomir Dašić, „Deveti kongres istoričara Jugoslavije“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 23, (1988) br. 1–2., 205–222. I studije su objavljene u tom broju.

U tom periodu je „na stilski način“ poslednji tematski broj objavljen pod naslovom „Sedamdeset godina Jugoslavije“. Urednici su prethodno zamolili Milorada Ekmečića da napiše jedan tekst za diskusiju („Istorijski koren i socijalna dinamika jugoslovenskog jedinstva u XIX veku“), a potom je organizovan i jedan okrugli sto. U časopisu su objavljene primedbe na prethodnu studiju, kao i uređena verzija istupanja u diskusiji na debatnoj sednici. Glavni urednik je u svom uvodu postavio više pitanja: na primer, da li je osnivanje Jugoslavije bilo zakonito, zašto se zadržala privredna i kulturna rascepanost, šta su bili koreni revolucije 1941–1945, zbog čega je Jugoslavija zapala u krizu i, na kraju, da li su sama jugoslovenska država i njen sistem u krizi.

Profesor Ekmečić je nastajanje države smatrao rezultatom dugoročnih istorijskih procesa, a razlog za njenu nestabilnost video u privrednoj zavisnosti i u tome da u društvu nije pobedilo ono shvatanje po kome je nacionalna svest zasnovana na narodnom jeziku. U delu diskusija istaknuta je kritičnost prema učinku države; Janko Prunk je konstatovao da sistem koji je postojao između 1918. i 1941. godine nije pridobio pristalice, dok je Aleksandar Apostolov zaključio da je rascepana, geografska Makedonija pretrpela mnogo privredno-kulturnih gubitaka, a u zamenu za to dobila je dvanaest hiljada žandarma. Glavni urednik Čedomir Popov napomenuo je u diskusiji da sadašnja i buduća Jugoslavija mora da među narodima razvije nove vitalne interese ukoliko želi da opstane kao državna zajednica.²⁸

Održavanje veza između istoričara pojedinih naroda i republika osamdesetih godina se sve više ograničavalo na lična poznanstva. Jugoslovensko istorijsko društvo je 1987. godine održalo svoj poslednju veliku sednicu i posle prištinskog kongresa je ta organizacija praktično prestala s radom, a njena obnova je već bila nezamisliva. Nacionalna suprostavljenost nije se zaoštrila samo između istoričara, sličan proces se odigrao i među piscima. Na kongresu Saveza književnika Jugoslavije, održanom u Novom Sadu aprila 1985. godine, već su se snažno ispoljile suprotnosti. Narednih godina nastala je žučna rasprava povodom izbora kandidata za predsednika saveza. Na varaždinskom skupu Saveza književnika Jugoslavije, održanom 19. juna 1987. godine, prema do tada uspostavljenoj praksi, uprkos principu rotacije po kojem je tada pravo kandidovanja pripalo Udruženju književnika Srbije, Milorad Bulatović, sprski kandidat, nije izabran za predsednika pošto su slovenački, hrvatski i kosovski književnici srpskog pisca optužili za nacionalizam. Usled nacionalnih suprotnosti Savez književnika Jugoslavije se uskoro raspao. Bila je to prva značajna jugoslovenska organizacija koja je prestala s radom zbog suprotnosti među članstvom.²⁹

²⁸ Videti: *Jugoslovenski istorijski časopis*, 24, (1989) br. 1–4; uvodna studija: Milorad Ekmečić, „Istorijski koren i socijalna dinamika jugoslovenskog jedinstva u XIX veku“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 24, (1989) br. 1–4, 11–30.

²⁹ Božo Repe, *Between Myths and Ideology. Some Views on Slovene Contemporary Historiography*, Ljubljana, University of Ljubljana, Faculty of Arts, 2009; *Balkán-koronológia*, 1878–2007.

Sinteze

Ideološka komisija, koja je formirana unutar partijskog aparata, nastojala je da nadgleda istorijska istraživanja. Bilo je više pokušaja da se zajednička prošlost prikaže s jednog novog aspekta. Godine 1949. je u sklopu Saveznog ministarstva za nauku i kulturu formirana redakcija za pripremu jednog kapitalnog pregleda pod nazivom *Istorija naroda Jugoslavije*. Ovaj rad je mogao da posluži kao oslonac autorima udžbenika, te su na tom osnovu i studenti mogli dobiti određene smernice. Godine 1953. i 1959. objavljeni su prvi tomovi ovog pregleda;³⁰ sinteza se, međutim, već završila pre prikaza istorije 19. veka, a tomovi koji bi predstavili kasniju istoriju nisu objavljeni (nisu se mogli sporazumeti čak ni po pitanju sastava uređivačkog odbora). Političke volje je, međutim, bilo za stvaranje jedne zajedničke sinteze, te je u vezi s tim još 1985. usvojena jedna partijska odluka u kojoj je naglašavano da u tadašnjim međunarodnim i po proceni nestabilnim domaćim političkim okolnostima postoji istaknuta potreba za pisanjem i izdavanjem jednog dela koji obrađuje zajedničku istoriju. Štaviše, na XIII kongresu partije doneta je odluka i o njenom finansiranju. Uprkos tome, plan se nije ostvario.

Najsveobuhvatniji pregled istorijskog gradiva za širu publiku sadržavali su tomovi *Enciklopedije Jugoslavije*, koji su verovatno završeni zahvaljujući ugledu Miroslava Krleže. Osam tomova prvog izdanja objavljeno je između 1955. i 1971. godine, a u drugom, osavremenjenom izdanju je od planiranih dvanaest tomova objavljeno šest (od „A do Kat“, između 1980. i 1990. godine). Uređivanje druge edicije započeto je u drugoj polovini sedamdesetih godina. U toku rada postignut je sporazum da će istoriju prikazati u republičkim, to jest pokrajinskim okvirima. Nasuprot tome, još prilikom planiranja prvih tomova postavilo se pitanje da li da se tekstovi koji se odnose na autonomne pokrajine, na Vojvodinu i na Kosovo, objave zasebno ili u sklopu odrednice o Srbiji (u srpskoj azbuci slovo „v“ je na trećem mestu). Posle smenjivanja uredništva za Srbiju, došlo se do kompromisnog rešenja: biće zasebna odrednica i za Vojvodinu i za Kosovo, ali će informacije o tim teritorijama biti zastupljene i u sklopu odrednice o Srbiji.³¹ Nije ni potrebno reći da su posle objavljivanja prvih tomova započele i diskusije u vezi sa istorijskim odrednicama (u vezi s Bosnom i Hercegovinom postale su očigledne razlike u srpskom i hrvatskom istorijskom sagledavanju, a povod za raspravu dao je i prikaz državnosti Crne Gore).

Pisci partijske istorije su se nekako pokazali disciplinovanijim, te je u tom periodu završeno više sumarnih radova (naravno, ne bez polemika) o istoriji SKJ – 1963, to jest 1985. godine.³² Ovi sumarni radovi, s obzirom na njihov

³⁰ *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. 1: Do početka XVI. veka, Beograd, Prosveta, 1953; knj. 2: Od početka XVI do kraja XVIII veka, Beograd, Prosveta, 1959.

³¹ Jasna Dragović-Soso, „*Saviours of the Nation*“: *Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 2002, 72–77.

³² Rodoljub Čolaković i dr., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Institut za

značaj, objavljeni su i na jezicima pojedinih naroda i narodnosti, pa tako i na mađarskom jeziku.³³ Cilj je bio da se u ovim tomovima prikaže zvanična istorija Komunističke partije, pa je tako bilo i izvesnog političkog pritiska da se kod određenih, naročito nacionalnih pitanja dođe do kompromisa. Godine 1963, posle objavljivanja partijske istorije, hrvatski istoričari su u Zagrebu organizovali raspravu u kojoj su izneli zamerku da rad ne posvećuje dovoljnu pažnju nacionalnom pitanju, te su silno osporavali tvrdnju da je aprilski otpor Trojnom paktu 1941. godine u krugu Srba bio najsnažniji. Štaviše, formulisan je i stav da se Kraljevina Jugoslavija raspala zbog nacionalnih suprotnosti, to jest da je pakt sklopljen 1939. godine mogao da predstavlja rešenje za hrvatsko pitanje. (Podsećamo da je Tito 1948. kao uzrok raspada jugoslovenske države naveo spoljnu politiku i izdaju građanskih vlada i kraljevskog dvora, a sporazum Cvetković–Maček, kao i formiranje Hrvatske banovine oštro je osudio.) Nadležna komisija CK saveza komunista Hrvatske osudila je to iskrivljeno mišljenje, nacionalno-buržoasko shvatanje.

Istorija Jugoslavije, koja je objavljena početkom sedamdesetih godina i bila delo četiri srpska autora, izazvala je žestoke rasprave.³⁴ Knjiga je prevedena i na engleski, te je ona predstavljala istoriju države pred inostranom javnošću koja je govorila engleski.³⁵ Istoričari drugih nacionalnosti, koji nisu bili Srbi, već sam naslov smatrali su provokativnim; naime, kod ranijih sumarnih radova i drugih dela pomno se vodilo računa o tome da se koristi sintagma *istorija naroda Jugoslavije*, u slučaju da se nisu bavili isključivo istorijom države osnovane 1918. godine. U raspravi, u kojoj je još uvažavan aspekt jugoslavizma, hrvatski istoričari su kritikovali prikaz nacionalnih pokreta, koji je po njima bio jednostran i koji je odražavao srpski aspekt, kao i prikaz perioda oslobodilačkog rata 1941–1945. godine.

Poglavlje Milorada Ekmečića o istoriji 19. veka pod naslovom „Borba za nacionalnu državu i moderno društvo“ stvara osećaj da autor smatra da je srpsko seljaštvo i srpski nacionalni pokret, koji je potekao iz ideje naroda (rad Vuka Karadžića), zaista višeg ranga i demokratičniji od hrvatskog. Srpske nacionalne težnje predstavljene su kao odlučnije i svrhovitije, a bile su usmerene na stvaranje jedne suverene države. Pored toga, srpsku državnost je smatrao uspešnijom i istorijski značajnijom od hrvatske. Po njemu hrvatski nacionalni pokret je bio ukorenjen u ilirizmu, koji je bio neka vrsta jugoslovenskog pravca, bez konkretnih ideja o stvaranju države. Južnoslovenske planove unutar Austrije, u jednom kasnijem poglavlju knjige, i Vladimir Dedijer predstavlja u negativnom

izučavanje radničkog pokreta, 1963; Janko Pleterski (i dr), *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985.

³³ Rodoljub Čolaković et al., *A Jugoszláv Kommunista szövetség rövid története*, Novi Sad, Forum, 1963; Janko Pleterski et al., *A Jugoszláv Kommunista Szövetség története*, Újvidék, Forum, 1985.

³⁴ Ivan Božić – Sima Ćirković – Milorad Ekmečić – Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, Prosveta, 1972.

³⁵ Ivan Božić – Sima Ćirković – Milorad Ekmečić – Vladimir Dedijer, *History of Yugoslavia*, New York, McGraw-Hill Book Company, 1974.

svetlu. Srpski radikali su – piše srpski istoričar – među njima i Nikola Pašić, samo vremenom i to iz političkih razloga prihvatili umesto velike srpske države, ideju jugoslovenske države. Velike sile su naposljetku potvrdile raspad Austrougarske monarhije, usled otcepljenja ugnjetenih naroda. Deo koji se onosi na političku istoriju u periodu između dva rata nosi naslov „Jugoslavija između centralizma i federalizma“ i u njemu se, posle predstavljanja pojedinih političkih snaga, konstatuje da je sporazumom iz 1939. godine srpska i hrvatska buržoazija podelila Jugoslaviju na interesne sfere.

Prema hrvatskim istoričarima Ekmečić nije na odgovarajući način vrednovao, već je omalovažio razvoj hrvatskog društva, učešće vlastele u nastajanju nacije, odbranu od stranih uticaja kao i osnaženu hrvatsku državnost nakon Austro-ugarske nagodbe. Nije dato istaknuto mesto ni razvoju hrvatskog naroda, ilirizam je predstavljao samo polaznu tačku, i bio samo jedna grana hrvatske nacionalne ideje, dok je u drugoj polovini 19. veka više pravaca uticalo na hrvatsko društvo. Mirjana Gros je kritikovala to što srpski istoričar nije uzeo u obzir zajedničke srpsko-hrvatske akcije i planove, nije naglasio da je kod Hrvata i jugoslavizam, kao jedna od nacionalnih ideoloških struja, imao integrativnu ulogu, što kod Srba i Slovenaca nije slučaj, tamo će se kao takav pojaviti tek u kasnijoj fazi. Osim toga, smatrala je nedostatkom što Ekmečić prilikom prikaza srpskih ideoloških stavova nije analizirao u kojima je od njih bila zastupljena jugoslovenska ideja, a koji su se pak odnosili na „usko srpske“ ideologije. Vera Ciliga je istakla da je nacionalni razvoj kod Srba i Hrvata bio različit, razvoj nacije mogao je slobodno da se ostvari i unutar autonomije Hrvatske, te da nije najdemokracičnija integracija ona koja je izvršena na bazi nacionalnog jezika. Ako bi se nacionalnost određivala samo na osnovu dijalekta, po shvatanju Vuka Karadžića, tada bi i Hrvate koji govore štokavskim dijalektom morali smatrati Srbima. Učesnici su na kraju rasprave stigli do stavova Ante Starčevića i do toga u kojoj meri su oni uticali na stvaranje osnove za ideologiju ustaškog pokreta (Groš je to odbila), te u kojoj meri ih možemo smatrati rasističkim. Hrvatski istoričari su zamerili to što Dedijer u svom tekstu netačno prikazuje hrvatski politički sistem i život, da ne piše o Pašićevoj velikosrpskoj koncepciji tokom formiranja jugoslovenske države, te da nije temeljan njegov prikaz problematike centralizma-federalizma, kao i to da ne shvata značaj sporazuma Cvetković–Maček u formiranju autonomne Hrvatske banovine.³⁶

³⁶ Hrvatski istoričari su svoje primedbe najpre objavili u *Časopisu za suvremenu povijest* u raspravi pod nazivom „O Istoriji Jugoslavije“ (Prosveta, Beograd, 1972), *Časopis za suvremenu povijest*, 5, (1973) br. 2, 7–76 (tekstovi Mirjane Gross, Vere Cilige, Bogdana Krizmana, Hrvoja Matkovića, Stanislave Koprivice-Oštrić, Zorice Stipetić, Ivana Jelića i Slobodana Žarića). Rasprava se nastavila na stupcima *Jugoslovenskog istorijskog časopisa*: Milorad Ekmečić, „Odgovor na neke kritike *Istorije Jugoslavije*“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 14, (1975) br. 3–4., 121–160; Vera Ciliga, „O pogledima Milorada Ekmečića na hrvatsku povijest“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 14, (1975) br. 3–4, 161–169.

Pukotine, prelomi, provalije

U istorijskim delima objavljenim do šezdesetih godina nisu se mogle opaziti istorijske suprotnosti među narodima, to jest različitost u proceni događaja. Promene započete šezdesetih godina – potisnutost pristalica centralizacije, nastanak veće republičke samostalnosti usled izvršenih ustavnih promena – osetile su se, iako indirektno, i u duhovnom životu. Nacionalne istoriografije su s više aspekta postale slobodne, te je formiranje jugoslovenske nacije ili dokazivanje njenog virtuelnog postojanja vlast sve manje zahtevala, štaviše vremenom se, krajem osamdesetih godina, zbog nacionalnih suprotnosti i vladajuća partija raspala. U godinama koje su tome prethodile republička partijska elita se već opredelila za izraziti nacionalni pravac.

Već smo spomenuli rasprave povodom radova o istoriji partije početkom šezdesetih godina, a istovremeno s tim je u Titogradu objavljena knjiga generala Velimira Terzića *Jugoslavija u aprilskom ratu*, u kojoj je autor, nabrajajući uzroke raspada jugoslovenske države, zastupao srpske stavove. Terzić je, za razliku od ranijih shvatanja po kojima je uobičajeno buržoazija optuživana za raspad države, tvrdio da su Hrvati, naročito Hrvatska seljačka stranka, igrali značajnu ulogu u razaranju države.³⁷ Nije mnogo kasnio ni odgovor hrvatske strane, koji je osudio Srbe.³⁸ Ovi stavovi su povredili ona, u novoj Jugoslaviji prećutno prihvaćena načela po kojima se pojedini narodi neće optuživati za raspad kraljevine niti će zločine učinjene u ratu osuđivati po nacionalnoj osnovi, kao i stav da su u Narodnooslobodilačkoj borbi narodi i narodnosti države na isti način, „simetrično“ učestvovali.

Širom Jugoslavije krajem šezdesetih godina 20. veka pojedini narodi su nastupili s nacionalnim zahtevima. Tito je početkom sedamdesetih još uspevao da uvede red u republička partijska rukovodstva (istovremeno, promene ustava 1971. godine, pa ustav iz 1974. obezbedili su nova prava republikama, te su uplaćivali manje sredstava u centralni budžet pa je tako više para ostajalo u republičkim kasama). Od sredine osamdesetih godina je, međutim, ponovo započeo rat između onih snaga koje su zagovarale još veću centralizaciju i snaga koje su bile za veću federalizaciju, to jest započelo je traganje naroda i republika za izlazom iz privredne krize. Sredinom osamdesetih godina su se listom počeli objavljivati članci o nacionalnoj problematici, a oni su ujedno sadržavali i neki nacionalni program. Ni istoriografija se nije mogla osloboditi političke atmosfere i istinu govoreći, to nije ni želeo svaki istoričar.

Već pomenuti Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, iako ne predstavlja istorijsko delo, dobro odslikava opšte raspoloženje i promenu shvatanja istorije u vezi sa uređenjem države. U njemu već nema govora o

³⁷ Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, Grafički zavod, 1963.

³⁸ Videti: Franjo Tuđman, *Uzroci krize monarhističke Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do sloma 1941*. (doktorska disertacija), Zagreb, 1965; Franjo Tuđman, *Velike ideje, mali narodi*, Zagreb, Matica hrvatska, 1969.

jedinstvu, bratstvu, uzajamnoj solidarnosti, već o onom istorijskom putu koji je, prema autorima teksta, prouzrokovao to da je Srbija unazađena i potisnuta u odnosu na druge. U dokumentu se naglašeno govori o srpskom osećanju da je za vreme svetskog rata, to jest za vreme transformisanja države, „usled konstantnih optužbi – da je ona ‘ugnjetačka’, ‘unitaristička’, ‘centralistička’ i ‘policijska’ – srpski narod nije postigao ravnopravnost u Jugoslaviji, za čije je formiranje podneo najviše žrtava. Revanšistička politika prema Srbima započela je još pre rata, time što se smatralo da „ugnjetačkom“ srpskom narodu nije potrebna Komunistička partija. U CK KPJ su Srbi bili relativno malo zastupljeni, nekolicinu njih... deklarirali su kao pripadnike druge nacije. Srbija za vreme rata nije bila u položaju da ravnopravno učestvuje u donošenju onih odluka koje su pre-judicirale međunacionalne odnose i društveno ustrojstvo Jugoslavije. (...) Sve to, međutim, ne znači da se Srbija nije samostalno odlučila za federalizam, što je najpovoljnije ustrojstvo za jednu višenacionalnu zajednicu, ali treba uzeti u obzir da je priprema [odluke] vršena bez podrške političkih organizacija [Srbije], a usvojena u ratnim okolnostima, te je sve to pružilo široku mogućnost za razbijanje [Srbije].“³⁹

Problemi historiografije su ponovo razmatrani zadnjih godina Titovog života i posle njegove smrti kada su sve češće bile tendencije ka korekciji shvatanja prošlosti, kao i potreba za diferenciranim pristupom. Važnije tematske celine koje do tada nisu zastupljene u srpskoj historiografiji (ili su zastupljene shodno zvaničnom shvatanju) bile su sledeće: istorija Jugoslavije do 1941. godine, u vezi s periodom Drugog svetskog rata, revidiranje ocene o delovanju četnika, pitanje srpskih žrtava, preuzimanje vlasti od komunista i odmazda.⁴⁰

Socijalistički period je od historiografije pretrpeo društvenu kritiku sa nacionalnog aspekta, koji je prevazilazio ranije teze, i to u zadnjoj deceniji postojanja Jugoslovenske države, pošto je raniji temelj, sveto trojstvo „narodnooslobodilačka borba, Tito, samoupravljanje“ načelo vreme.⁴¹ Prvi put su svetlo dana ugledali radovi koji su analizirali sistem, koji su bili kritični prema socijalizmu i njegovom nastanku i koji su kritikovali jednopartijski sistem. U radu Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog – uprkos ranijim shvatanjima po kojima se vodeća ulogu komunista smatrala „prirodnom“ – prvi put se postavilo pitanje atrofiranja višepartijskog sistema. Dva autora opisala su šta su predstavljale još postojeće partije 1944–45. godine, na koji način su one nestale; usled kakvih zakonodavnih delatnosti, uredbi koje sužavaju demokratiju i političke prakse su bile prisiljene da obustave svoju aktivnost.⁴²

Započelo je vrednovanje Titova uloge, a tome je prvi podstrek dao njegov verni biograf. Dedijer je prezentovao nekoliko epizoda privatnog života do

³⁹ Memorandum SANU, 20, <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>

⁴⁰ Predrag J. Marković, „Kako (ni)smo pronašli ‘pravu istorijsku istinu’? Srpska historiografija posle 1991. godine“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 44, (2004) br. 2, 50–53.

⁴¹ Isto, 52.

⁴² Vojislav Koštunica – Kosta Čavoški, „Stranački pluralizam ili monizam“, *Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949*, Beograd, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983.

tada samo veličanog vođe; postavio je pitanje, kakvu ulogu je tridesetih godina 20. veka imao Tito u hapšenju ranijeg partijskog rukovodstva u Sovjetskom Savezu; napomenuo je da je 1914. godine Tito kao pripadnik vojske Habzburške monarhije učestvovao u napadima protiv Srbije (time je srpskom javnom mnjenju sugerisao da je komunistički vođa bio protiv Srba), a sve to je oskrnavilo mit o karakteru partijskog vođe. Političke tabue rušio je time što je prvi pomenao da je SSSR 1941. godine iz nekih razloga prihvatio hrvatsku državu i posebnu hrvatsku komunističku partiju. Pored toga Dedijer je pisao i o tamnijoj strani partizanskog rata, o agresiji, te o tome da su partizani najvažnijim smatrali pobedu nad četnicima koji su bili lojalni kralju.⁴³

U drugoj polovini osamdesetih godina, u svetlu novih nacionalnih ideja koje su se javljale, revalorizovana je ocena o jugoslovenstvu i pitanju jugoslovenske države. U tim godinama nastala su korisna, sumarna izvorna dela u kojima je, međutim, bilo prepoznatljivo da istoričari pojedinih naroda s različitim naglaskom gledaju na zajedničku prošlost.⁴⁴ Tokom pripreme nikada dovršene jugoslovenske sinteze Hrvat Dušan Bilandžić kritikovao je srpske istoričare jer žele da rehabilituju Kraljevinu Jugoslaviju. Paralelno s tim vodila se rasprava o tome na koji način su pojedini jugoslovenski narodi stigli do socijalističke revolucije i koje su bile glavne stanice socijalističkog razvoja. Slovenac Janko Pleterski u svom delu *Nacije, Jugoslavija, revolucija* osporavao je, na primer, da je bila samo jedna revolucija i govorio je o više paralelnih pokreta.⁴⁵

Pleterski je, iako u središtu njegovog dela nije bila zastupljena prva Jugoslavija, izrekao sledeći stav: osnivanjem Kraljevine Jugoslavije rešeno je samo srpsko pitanje, a pitanje ostalih naroda nije. U periodu socijalizma je, doduše, mogla da se kritikuje kratkovida politika srpske buržoazije, ali se nije mogla dovesti u pitanje potreba formiranja Jugoslavije niti se moglo osporavati da je i unutar nje poboljšano rešavanje nacionalnog pitanja. Pleterskom su naredili da dođe u Beograd, te su u Marksističkom centru Saveza komunista organizovali raspravu o knjizi. Srpski istoričari su osporavali da je samo srpsko pitanje bilo rešeno, poricali da je Srbija privredno eksploatisala ostale delove države, te su ocenili da su stavovi takve vrste deo hrvatske buržoaske propagande. Hvalili su borbu Srbije za oslobađanje ostalih naroda, njenu borbu za stvaranje zajedničke države jer, kao što je istakao Čedomir Popov, „bolja je bilo kakva Jugoslavija nego nikakva.“ Momčilo Zečević je priznao: u principu, federalno uređenje je bilo bolje (a šta je drugo i mogao reći u socijalističkoj federaciji?) shodno ženevskim konvencijama, ali nije bilo uslova za to.⁴⁶ Naučno interesovanje, a ujedno i pažnja javnosti bila je sve više usmerena na težnje i tradiciju nacional-

⁴³ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza*, knj. I–III, Zagreb, Mladost – Rijeka, Liburnija, 1980–1984.

⁴⁴ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb, Školska knjiga, 1985; Branko Petranović – Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Beograd, Rad, 1985.

⁴⁵ Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd, Komunist, 1985.

⁴⁶ Materijal za raspravu je publikovan: „Revolucija i istoriografija“, *Marksistička misao*, 1986, br. 4, 189–263.

ne države, na sudbinu pojedinih naroda doživljenu unutar Jugoslavije ili pak prema njihovom boljem izboru.⁴⁷

Tema radova koji su se bavili nacionalnim aspiracijama i suprotnostima osamdesetih godina pretežno je bila vezana za 20. vek. Ti radovi doticali su se najosetljivijih pitanja države, onih na čiju je ocenu i na stavove povodom njih, koji su se pojavljivali u javnosti ranije, partija veoma pazila. (autor ovde napominje da je čitao i o jednom takvom stavu, po kome je zvanična historiografija ne samo jačala Titovu vlast već je doprinela i miru na Balkanu. Može se zaključiti da je to moguće, ali samo nakratko budući da nakon ugušenja svaki sukob burno izbija na površinu). Našlo se tu i pitanje ličnosti Nikole Pašića, njegova politika i uloga u formiranju jugoslovenske države. Ta ličnost, koja je dala povoda za različite ocene, pojavila se već kao državnik, kao ličnost koja je sporo, postepeno prihvatila ideju jugoslovenstva uzimajući u obzir spoljopolitičku realnost. Njegov jugoslavizam je, međutim, uvek određivalo pitanje srpske državnosti, a to su noviji radovi već pozitivno ocenili.⁴⁸

Srpski istoričari nastojali su da izbegnu optužbe da se, pojednostavljeno rečeno, za sve probleme u kraljevini Jugoslaviji može okriviti srpska buržoazija. Osudili su Hrvate i zamerili im zbog njihovih separatističkih tendencija i ocenili nepovoljnim po srpski narod sporazum Cvetković–Maček kao i formiranje Hrvatske banovine.⁴⁹ Istovremeno, potreba za jedinstvom nacije i za održanjem jedinstva nacionalne teritorije dovela je do bavljenja idejom o preuređenju jugoslovenske države. Godine 1989. objavljen je prvi obimniji tekst o Srpskom kulturnom klubu, o udruženju koje je sažimalo u sebi srpsku akademsku elitu. Zbog prinuđenosti da se prihvate promene državne strukture 1939. godine, udruženje je predlagalo spajanje srpskih teritorija (naposljetku, jednu vrstu trijalizma). Srpska zemlja, kako su je tada nazivali, pored Srbije objedinjavala bi u sebi danas već samostalnu Makedoniju, Kosovo, Crnu Goru i deo Bosne i Hercegovine.⁵⁰ Posvuda su počeli da se objavljuju radovi s tematikom o događajima iz Drugog svetskog rata: sa srpske strane je raskid sa ranijim shvatanjem pre svega značilo proučavanje četnika i nacionalnih aspekata (o tome detaljnije u sledećem poglavlju); vremenom su, međutim, sve nacije počele da obrađuju svoje pokrete (koji nisu bili partizanski), svoje ideje o posleratnom uređenju, to jest da ističu pretrpljene nepravde i ubistva tokom rata koji ih je zadesio.

Osamdesetih godina ponovo pokrenuta bežanija s Kosova i strah od smanjenja srpskih teritorija osetio se i u historiografiji. Počev od sredine osamdesetih godina ponovo se pojavilo do tada pretežno prećutkivano pitanje nasilja,

⁴⁷ Videti: Branko Petranović – Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac, Zaslon, 1991; Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, Službeni list SRJ, 1993.

⁴⁸ Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, knj. 1–2, Beograd, BIGZ, 1985.

⁴⁹ Velimir Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, I-II, Beograd, Narodna knjiga – Ljubljana–Beograd, Partizanska knjiga – Titograd, Pobjeda, 1982.

⁵⁰ Nebojša A. Popović, „Srpski kulturni klub (1937–1941)“, *Istorija 20. veka*, 7, (1989) br. 1–2, 109–140. Nakon toga više autora se bavilo kulturnim klubom, na primer: Ljubodrag Dimić, „Srpski kulturni klub između kulture i politike“, *Književnost*, 99, (1993) br. 9–10, 858–903.

atrociteti koje su jugoslovenski narodi činili jedni prema drugima, proterivanje druge nacije, ratni zločini, a među njima genocid. Godine 1983. u okrilju Srpske akademije nauka i umetnosti formirana je komisija za proučavanje genocida koji su u 19. i 20. veku učinjeni srpskom narodu – i nominalno, ostalim narodima Jugoslavije, tako i Bošnjacima i Makedoncima. Glavni pravac bio je usmeren na Nezavisnu Državu Hrvatsku, naročito na istoriju logora u Jasenovcu, kao i na veze ustaša s Vatikanom. Delovanje ove komisije nije se svidelo rukovodstvu Akademije i republičkom partijskom rukovodstvu do 1987. godine, tj. do Miloševićevog stupanja na scenu.⁵¹

Rad Vasilija Krestića o genocidu učinjenom prema Srbima, koji je označio proboj, objavljen 1986. godine u jednom književnom časopisu – možda zbog toga što su književnici bili osetljiviji i slobodniji – stvorio je osnovu osobenog pristupa srpskoj istoriji. Krestić je dokazivao da je nasilje prema Srbima u istoriji savremenog doba skoro uvek bilo prisutno. Po njemu nasilje je počelo u 19. veku, a ideološka osnova je u ideji hrvatske političke nacije.⁵²

Genocidom učinjenim u južnim krajevima, na Kosovu i Makedoniji, detaljno se bavila knjiga Dimitrija Bogdanovića, objavljena takođe 1986. godine. Denacionalizacija je započeta sa turskom vladavinom i pojačala se u vreme borbi za administrativne pozicije, između ostalog posle potiskivanja osmanske vladavine. Albanci su i tokom Drugog svetskog rata nastojali da proteraju Srbe, te su izvršili genocid (više stotina hiljada Srba je nestalo s Kosova). Treba ras-kinuti s pogrešnim koncepcijama, formulisanim iz političkih razloga, za koje je neprihvatljivo ne samo spominjanje nasilja prema Srbima, jer to vređa samosvest albanskog naroda, već za koje tabu predstavlja i istorija srpsko-albanskih odnosa – formulisao je svoj stav Bogdanović.⁵³ Istraživanje grehova pojedinih naroda uzelo je veliki zamah devedesetih godina prošlog veka.

S nacionalnog aspekta još jedna tema postala je izuzetno važna: istorija Srba u Hrvatskoj. Vodeća ličnost tih istraživanja postao je Vasilije Krestić koji je već ranije bio autor odličnih, kvalitetnih stručnih radova iz domena srpsko-hrvatskih odnosa u 19. veku, istorije Srba u Mađarskoj i srpskih časopisa. U radovima, koji su ponovo dobili podsticaj, namera je bila da se ukaže da su Srbi imali značajnu ulogu u istoriji Hrvatske, u njenoj privredi, u revoluciji 1848. godine itd. Priznanje njih kao nacije je, međutim, išlo dosta teško jer su u političkom životu Hrvata uvek postojale snage koje su to poricale, štaviše koje su širile antisrpske ideje (na primer, Čista partija prava). I najekstremnije pojave prema Srbima, kao streljanja po nacionalnoj osnovi u koncentracionim logorima u periodu Nezavisne Države Hrvatske, potekle su iz velikohrvatskih ideja. Srbi su često trpeli nepravdu i na kulturnom planu (zabrana ćirilice, potiskivanje u drugi plan srpskih verskih narodnih škola), a posle Drugog svetskog rata one-

⁵¹ Xavier Bougarel, „Od krivičnog zakona do memoranduma. Upotrebe pojma „genocid“ u komunističkoj Jugoslaviji“, *Političke perspektive*, 1, (2011) br. 2, 15–16.

⁵² Vasilije Krestić, „O genezi genocida nad Srbima u NDH“, *Književne novine*, 15, 15. septembar 1986.

⁵³ Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986.

mogućen je rad Srpskog kulturnog društva koje je moglo da, u okvirima kulturne autonomije, obavlja i ulogu političkog zastupanja Srba.⁵⁴

Drugi svetski rat

Ocena događaja u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata promenila se, te je vremenom dospela u žižu rasprave istoričara.⁵⁵ Ocenu događaja je dugo vremena određivao stav Komunističke partije (suštinu smo već spomenuli povodom Titovog govora 1948. godine). U decenijama posle Drugog svetskog rata, u istorijskim radovima i u javnom govoru bilo je zastupljeno opisivanje pobeđe partizana i njihovo veličanje. Na osnovu njih čini se da su nedela činjena samo prema nedužnom stanovništvu, a od zaraćenih strana samo prema partizanima. Pored agresora, koji su napali Jugoslaviju, kao kolaboranti i izdajnici označene su sve one političke snage i vojne formacije koje su nastojale da izgrade suživot sa okupacionim režimom (na primer, oni koji su radili u javnoj upravi na okupiranim teritorijama) ili pak one koji nisu bile u savezu s partizanskim otporom (kraljeva vojska). „Da li se sećate na koji način je nemački osvajač činio sve u strašnoj, 1941. godini, uz pomoć svog sluga Pavelića, a kasnije i uz pomoć izdajnika srpskog naroda Nedića i Mihailovića, kao i uz pomoć Rupnika, izdajnika slovenačkog naroda, da bi što više produbio jaz ne samo između hrvatskog i srpskog naroda već i između svih naroda Jugoslavije.“⁵⁶

U obradama su, međutim, dugo vodili računa o tome da pojedine narode ne poistovete s pojedinim političkim ili vojnim organizacijama (čak ni tada kada su one bile izrazito nacionalnog karaktera), da ih ne proglase krivcima i odgovornim za aktivnost njihovih vođa. (Politički obračun sa četnicima izvršen je u okviru suđenja Mihailoviću, dok su ustaše žigosane u procesu protiv Alojzija Stepinca, u kojem je isticano da su čelnici rimokatoličke crkve odgovorni za nasilno prekrštavanje,⁵⁷ kao i za zlodela ustaša u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj). Nastojali su i da naglase, naročito 1948. godine posle raskida sa SSSR-om, da je Narodnooslobodilački rat bio ujedno i socijalistička revolucija tokom koje je formirana nova državna struktura i jedan nov politički sistem.⁵⁸

⁵⁴ Potporom Srpske akademije nauka i umetnosti pokrenuta je i edicija knjiga posvećena istoriji Srba u Hrvatskoj. Njen prvi tom objavljen je 1989. godine: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, 1. (ur. Vasilije Krestić), Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odbor za istoriju Srba u Hrvatskoj, 1989. Narednih godina se povećao broj knjiga i izvornih dela s tematikom iz istorije Srba u Hrvatskoj. Videti na primer: Vasilije Krestić, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848–1914*, Beograd, Politika, 1991.

⁵⁵ O tome detaljnije videti: Tea Sindbaek, *Usable History? Representations of Yugoslavia's Difficult Past from 1945 to 2002*, Aarhus, Aarhus University Press, 2012.

⁵⁶ Titov govor u oslobođenom Zagrebu, 21. maj 1945; Josip Broz Tito, *A nemzeti kérdés és a forradalom*, Újvidék, Forum, 1980, 56.

⁵⁷ To je i za istorijsku nauku postala tema za istraživanje. Videti na primer: Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola veka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948. Knjigu je u periodu povećanja međunacionalnih tenzija 1986. godine ponovo objavila Nova knjiga u Beogradu.

⁵⁸ Prva značajnija sinteza: Jovan Marjanović – Pero Morača, „Naš oslobodilački rat i narodna re-

Sedamdesetih godina 20. veka došlo je do izvesnog diferenciranja slike o Drugom svetskom ratu. Određen preokret u tome donela je radio-reportaža povodom Titovog osamdesetog rođendana. U njemu je Tito ukazao na to da su u Hrvatskoj ustaše imale značajnu podršku, te su se unutar društva odvijale žestoke borbe. Posle toga su nastali prvi radovi koji su ukazivali na to da je i unutar partizanskog pokreta bilo poteškoća i lutanja.⁵⁹

Istorija Jugoslavije, delo četiri autora, delimično je sledila ranije shvaćanje, a Vladimir Dedijer, autor poglavlja o Drugom svetskom ratu, počeo je da upotrebljava termin genocid, izraz preuzet iz međunarodnog prava. Da bi to pitanje što više naglasio, deo poglavlja posvetio je progonu jugoslovenskih naroda kao i njihovom istrebljenju. Genocid je nazvao sredstvom nemačkih nastojanja za germanizacijom, u slučaju Jugoslavije Nemačka je iskoristila verske, nacionalne i klasne suprotnosti jugoslovenskih naroda. Hitlerovom planu u iseljenu nacija pomoć je pružilo „desno krilo hrvatske buržoazije s Pavelićem na čelu, koje je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj započelo sa istrebljenjem Srba.“ Pavelić je bio sredstvo nemačkih rasista, ali njegov plan, zamisao o uništenju Srba i Jevreja nije izvirala samo iz nacističke ideologije već „je imala i domaće korene.“ Autor kao preteče imenuje članove Frankove partije. Značajan pripremini momenat za genocid je da se ne priznaje postojanje jednog naroda, etničke ili verske zajednice. Članovi Frankove partije nisu pak želeli da priznaju nacionalni subjektivitet Srba u Hrvatskoj. Pavelić je preuzeo Hitlerovu metodu: denacionalizaciju je nameravao da sprovede ne samo asimilacijom, „kulturnim genocidom“, kao što su to u ranijem periodu radili građanski nacionalni političari, već popunjavanjem teritorija pripadnicima svoje nacije, to jest proterivanjem i uništenjem onih koji pripadaju drugim narodima: „čistim genocidom“. Međutim, nisu se samo tadašnji hrvatski čelnici pripremali za uspostavljanje nacionalno čistih teritorija (danas bi se reklo: etničkog čišćenja): „desno krilo srpske buržoazije na čelu s Dražom Mihailovićem i Milanom Nedićem takođe je primenjivao koncepciju genocida (čišćenja jednog područja) prema Muslimanima i Hrvatima.“ Preostali deo poglavlja u glavnim crtama prezentuje preseljavanje stanovništva (progon Slovenaca, kao i Srba iz Bačke, sa Kosova i iz Makedonije), korake preduzete protiv nacionalne kulture (na primer zabrane ćirilice u Hrvatskoj, uvođenja bugarskog jezika kao obaveznog predmeta u makedonske škole). Kao što je Dedijer pisao, broj srpskih žrtava u Hrvatskoj još nije tačno utvrđen, pojedini istoričari u svojim radovima procenjuju broj žrtava na 200.000–600.000.⁶⁰ *Istorija Jugoslavije* je predstavljala novinu, u smislu da je spomenula jugoslovenske nacionalne konflikte i nasilje, to jest uvela do tada izbegavan termin genocida, naglašavajući da je do njega došlo i u Jugoslaviji.

Mladen Čolić je u svojoj knjizi iz 1973. godine tvrdio da je progon Srba i teror prema njima i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj podignut na nivo državne

volucija 1941–1945“, *Istorijski pregled*, Beograd, Prosveta, 1958.

⁵⁹ Rasim Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo, Svetlost, 1972.

⁶⁰ Božić–Čirković–Ekmečić–Dedijer, *n. d.*, 465–470.

politike, a atrociteti učinjeni prema njima imali su za cilj promenu nacionalnog karaktera teritorije.⁶¹ U pomenutim člancima je prvi put stavljena u centar agresija prema civilima i to na taj način da su jednu nacionalnu zajednicu prikazali u ulozi žrtve.⁶²

Prošlo je blizu jedne decenije dok se ponovo pojavio nacionalni pristup. Dedijer je u svojoj biografiji o Titu,⁶³ dok je detaljno pisao o partizanskom ratu, naglašeno ukazivao na progon Srba iz Hrvatske, na logor u Jasenovcu (gde je srpskih žrtava bilo najviše), kao i na teror četnika. Konačno je zaključio da su ratne zločine činile sve strane, čime je izazvao bes ratnih veterana i kritiku zvaničnog shvatanja.

Brana je probijena pa su se od druge polovine osamdesetih godina teme koje su ranije smatrane tabuom, ali i nova vrednovanja pojavila u stručnoj literaturi i javnom govoru. Tematika vezana za agresiju protiv Srba – spominjanje kosovskih bandi, progona i bežanja Srba kao i genocida koji su učinjena prema njima – predstavljala je ujedno i udaljavanje od zvaničnog shvatanja, od principa „nacionalne simetrije“. A nastojanje da se četnici predstave u jednom boljem svetlu imalo je za cilj rehabilitaciju nacionalne ideje. Po komunističkom shvatanju istorije snage lojalne kralju proglašene su za izdajnike, kolaborante i ratne zločince. Po novijim gledištima njihova uloga je interpretirana na taj način da su četnici u početku predstavljali antifašističke snage, što je dovedeno u pitanje zbog njihove kasnije saradnje sa Nemcima i sa namesničkim režimom (Branko Petranović)⁶⁴, tj. Nastojanjem da smanje srpske gubitke (Veselin Đuretić).⁶⁵

Đuretić je prvi koristio zapadne izvore pomoću kojih je prezentovao zbog čega se promenio odnos anglosaksonskih država prema kraljevskim snagama (između ostalog zbog sovjetske propagande koja je preuveličala velikosrpske težnje i prećutala patnje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj). Prema interpretaciji autora, i četnici su proklamovali borbu protiv agresora, ali sa izvesnim „nacionalnim realizmom“ koji je imao u vidu aspekte preživljavanja civilnog stanovništva, kao i snagu Nemaca. U revolucionarnom zamahu partizani su malo pažnje obraćali na gubitke i naposljetku su uz pomoć saveznika izvojevali pobjedu. Najveće gubitke pretrpeli su Srbi: usled potiskivanja i odmazde spoljnih i unutrašnjih snaga, kao i zbog toga što ih je inostranstvo izdalo. To shvatanje doprinelo je nastanku i rasprostranjenosti toposa „Srbi su žrtve rata.“

A dokle je stigla srpska historiografija u oceni ratnog perioda do devedesetih godina može se proceniti na osnovu kapitalnog dela Branka Petranovića.⁶⁶

⁶¹ Mladen Čolić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd, Delta-pres, 1973.

⁶² Tea Sindbaek, *n. d.*, 103–106.

⁶³ Vladimir Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza*, knj. I–III, Zagreb, Mladost – Rijeka, Liburnija, 1980–1984.

⁶⁴ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, Beograd, Rad, 1983.

⁶⁵ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 1: Između nacionalnih i ideoloških izazova; knj. 2: Prestrojanje u znaku kompromisa, Beograd, Narodna knjiga – Balkanološki institut SANU, 1985.

⁶⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, Vojnoizdavački i no-

Njegovo delo *Srbija u Drugom svetskom ratu* objavljeno je 1992. godine, u jednoj već novoj epohi, ali se jedno delo od 789 strana ne može napisati preko noći, te se s pravom može smatrati merodavnim, u pogledu promena u istoriografiji. Rad je – na šta upućuje i naslov – u svoj fokus stavilo događaje i stremjenja od nacionalnog značaja, a pre svega koncepcije državnog uređenja kao i promene međunarodne podrške vezane za njih iako Srbija tada nije postojala kao samostalna država. Kao događaj koji je tome prethodio autor spominje činjenicu da su Srbija i Crna Gora žrtvovale svoju nezavisnost zarad osnivanja Jugoslavije, ali uprkos tome one nisu raspolagale svojom administrativnom teritorijom u jugoslovenskoj državi. Srpski narod je u potpunosti stao iza događaja od 27. marta 1941, iza progona regenta i Cvetkovićeve vlade, kao i iza odbacivanja nemačke orijentacije. Posle okupacije general Milan Nedić, negdašnji legendarni vojnik, verovao je da u okviru „novog evropskog reda“ može stvoriti Srbiju. Pogrešio je. Srpske građanske snage bile su antinemačke i pristalice Antante. U Srbiji su nastala dva pokreta; jedan je s ciljem da se održi status quo izabrao defanzivnu taktiku, a drugi revolucionarni put. Metoda i strategija ovog potonjeg je unapred isključivala mogućnost saradnje između te dve snage. Sukobi su otpočeli još pre kolaboracije četnika. Komunisti nisu imali podršku u selima, a do promene situacije došlo je u jesen 1943. i u prvoj polovini 1944. godine.

U pogledu organizovanosti države, komunisti su bili pristalice federacije, te su i četnici, iako sa zakašnjenjem, bili za preuređenje Jugoslavije, ali tako da se prvo odrede granice Srbije. Saveznici nisu bili protiv federalizma, budući da je i Velika Britanija priznala partizanski oslobodilački pokret, a posle Teherana je i SSSR prividno bio za kompromisne predloge Velike Britanije, ali Britanci, kao što je to zaključio Božidar Purić, ambasador u emigraciji, nisu imali efikasnu politiku prema Jugoslaviji, te su prostor praktično prepustili Rusima. Posle 1943. godine četnici su načela AVNOJ-a i federaciju, koja je bila usmerna na smanjenje srpskog uticaja, doživeli kao nacionalni poraz. Smatrali su katastrofom da u državi vladaju tri Hrvata (Tito, Ribar, Šubašić). Srpski komunisti nisu bili u poziciji da efikasno štite srpske interese, a i inače su bili pristalice federacije. Godine 1944. srpski partizani su učestvovali u oslobađanju Srbije i na paradoksan način su na kraju oni uništili Mihailovićeve snage.

Osim političke istorije, slično drugim temama, u drugoj polovini osamdesetih godina ponovo se postavilo pitanje broja žrtava u ratu, kao i pitanje demografskog gubitka.⁶⁷ Prvi podaci ugledali su svetlo dana 1947. godine kada je na pariskoj mirovnoj konferenciji radi argumentovanja potraživanja ratne reparacije jugoslovenska delegacija iznela podatak o 1.700.000 jugoslovenskih

vinski centar, 1992.

⁶⁷ O demografskom gubitku i broju žrtava u ratu videti: Zoltán Boda, „Egy történeti mítosz elhantolása. Bogoljub Kočević könyveiről és egy elektronikus adathordozóról“, *Limes*, 22, (2009) br. 3, 225–235; Srđan Bogosavljević, „Drugi svetski rat – žrtve. Jugoslavija“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 4 (pried. Hans-Georg Fleck – Igor Graovac), Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2001, 487–506.

žrtava.⁶⁸ Izračunavanje je povereno tada još mladom studentu Vladeti Vučkoviću, koji je kasnije u jednoj svojoj knjizi objavljenoj u inostranstvu tvrdio: dobio je uputstva da konačna cifra bude značajna, ali statistički utemeljena. Istovremeno je rekao i to da je on na osnovu različitih statistika, koje su mu bila na raspolaganju, utvrdio da je demografski gubitak iznosio 1.700.000 ljudi. U konačnoj verziji rukopisa, međutim, umesto termina *gubitak* stoji termin *žrtve*, te je jugoslovenska delegacija na pregovorima operisala tim podatkom. (Vučković je tada broj žrtava procenjivao na 800.000–950.000 ljudi, ali u to nije uračunao poginule na sremskom i bosanskom frontu, kao i žrtve iz Blajburga.) Tito je u jednom svom govoru 1947. godine rekao da broj jugoslovenskih žrtava iznosi 1.700.000 ljudi i taj podatak je dugo vremena neupitno bio zastupljen u javnom mnjenju kao i u istoriografskim radovima.

Postojali su izvesni pokušaji da se ti podaci preciziraju u svetlu novih popisa stanovništva. Dragoljub Tasić je 1951. godine skrenuo pažnju političkog rukovodstva na to da je broj od 1.700.000 žrtava preteran; po njegovoj proceni bilo je 1.400.000, potom je 1952. godine Ivo Lah prezentovao svoja istraživanja (1.000.000 žrtava, 2.100.000 ljudi kao demografski gubitak). Dve decenije posle rata, 1964. godine pokušali su pak da sastave poimenični spisak žrtava. Popisano je blizu 600.000 ljudi, ali u to nisu uračunati oni koje zbog „ideoloških razloga“ nisu smatrali žrtvama (četnici, oni koji su bile žrtve atrociteta prema manjinama itd.). U drugoj polovini osamdesetih godina dva istraživača, koji su radili nezavisno jedan od drugog, broj žrtava su procenili na milion ljudi, a demokratske gubitke na dva miliona.⁶⁹ Broj žrtava od milion, predstavljalo je blizu 6% stanovništva. Od pojedinih etniciteta najveće gubitke podneli su Jevreji (77,9%) i Cigani (31,4%) dok je život izgubilo 6,9% Srba, 6,8% Bošnjaka i 5,4% Hrvata.⁷⁰ Novija demografska istraživanja, dakle, u jednom novom segmentu stavljaju pod znak pitanja stav ranije istoriografije, koji je smatran zvaničnim.⁷¹

Napeti međunacionalni odnosi dali su podsticaj istraživanju međusobno izvršene agresije za vreme rata. Ne iznenađuje to što je jedna od tema koja je izazvala najviše rasprava bila sudbina Srba u Hrvatskoj. Prema Kočovićevim podacima, od 295.000 žrtava 125.000 bili su Srbi, dakle izginulo je 17,4% Srba u Hrvatskoj (i 4,5% Hrvata). Na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske, koja je

⁶⁸ *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941–1945*, Beograd, Reparaciona komisija pri vladi FNR Jugoslavije, 1950.

⁶⁹ Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, Veritas Foundation Press, 1985; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989. (Broj žrtava pojedinih naroda kod Kočovića i Žerjavića: Srbi: 487.000, to jest, 530.000, Hrvati: 207.000, to jest 192.000, Bošnjaci: 86.000, to jest 103.000, Jevreji: 60.000, to jest 57.000, Crnogorci: 50.000, to jest, 20.000, Cigani: 27.000, to jest 18.000, Nemci: 26.000, to jest 28.000, Albanci: 6000, to jest, 18.000, Makedonci: 7000, to jest, 6000, Mađari: 5000, to jest 2000.)

⁷⁰ Bogoljub Kočović, *n. d.*, 124–125.

⁷¹ Posle raspada jugoslovenske države Životije Đorđević je u svojoj knjizi tvrdio da broj srpskih žrtava iznosi milion i šesto hiljada. Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Beograd, ABC-grafika, 1997.

obuhvatala i deo Bosne i Hercegovine, Žerjavić spominje 322.000 srpskih žrtava,⁷² dok srpski historičari govore o većem broju. Najosetljivije pitanje predstavljao je broj srpskih žrtava koje su život izgubile u hrvatskim logorima. U drugoj polovini osamdesetih godina u mnogim radovima je obrađivana historija koncentracionog logora Jasenovac, koji predstavlja simbol nasilja nad Srbima.⁷³ Logor sa više desetina hiljada srpskih žrtava uklapao se u shvatanje da se protiv Srba permanentno vrši genocid i što je veći broj žrtava, time je veći i greh drugog naroda.

Oko broja žrtava logora rasprava je započela krajem osamdesetih godina. Kao polazna tačka poslužio je izveštaj Hrvatskog odbora, oformljenog 1945. godine, koji je bio namenjen Međunarodnom sudu u Nirnbergu, u kome je broj žrtava procenjen na 500.000–700.000 (dok je tada utvrđeno da je ukupan broj žrtava rata 1.700.000 ljudi). Dugo vremena je to bilo zastupljeno u historijskim delima,⁷⁴ te je i Dedijer procenio da se broj žrtava kretao između 700.000 i 1.200.000 ljudi. Taj podatak je prva stavila pod znak pitanja komisija zadužena za utvrđivanje broja žrtava, oformljena 1964. godine (koja je u Jasenovcu poimenično popisala ukupno 50.000 žrtava, od kojih 26.000 Srba), a potom u drugoj polovini osamdesetih godina su to odbacili i već pomenuti historičari-demografi (Vladimir Žerjavec, Bogoljub Kočović). Prema njihovim istraživanjima broj umrlih iznosio je 80.000, a hrvatski historičari i danas taj podatak smatraju utemeljenim.⁷⁵ Srpski historičari su se, međutim, držali svog ranijeg stava – već su navodili da je bilo 700.000 (Bulajić), to jest 1.100.000 žrtava (Bulatović).⁷⁶

⁷² Bogoljub Kočović: *n. d.*, 65; Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga; gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Globus, 1992. Videti i: Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ’okupatori i njihovi pomagači’”. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, *Časopis za suvremenu povjest*, 43, (2011) br. 3, 699–749.

⁷³ Antun Miletić, *Ustaška fabrika smrti 1941–1945*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1988; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac, 1941–1945. Dokumenta*, knj. 1–3, Beograd, Narodna knjiga – Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac, 1986; Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Beograd, Rad, 1987; Milan Bulajić, *Tudjman’s „Jasenovac Myth“: Ustasha crimes of genocide*, Belgrade, The Ministry of Information of The Republic of Serbia, 1992; *Genocid nad Srbima u dvadesetom veku* (ur. Petar Opačić), Beograd, Grafopublik, 1992; Nikola Živković – Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Izabrana dokumenta*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1998.

⁷⁴ Na primer, Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948. (Beogradsko izdanje: 1977. i 2015. godine.)

⁷⁵ Historiografski pregled hrvatskog stanovništva: Vladimir Geiger, „Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac 1941–1945. Procjene, izračuni, popisi“, *Časopis za suvremenu povjest*, 45, (2013) br. 2, 211–242. Pojedini autori u svojim radovima daju tabelarni pregled žrtava: Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ’okupatori i njihovi pomagači’”. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, *Časopis za suvremenu povjest*, 43, (2011) br. 3, 721. Prema veb-stranici jasenovačkog spomen-područja u logorima je život izgubilo 83.145 lica (od toga 47.627 Srba, 16.173 Roma, 13.116 Jevreja, 4255 Hrvata i 1128 Bošnjaka), <http://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>.

⁷⁶ Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. 1–4, Beograd, Rad, 1988–1989; Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s po-*

Obuhvativši sve prethodno rečeno, može se zaključiti da se istorijski pristup svetskom ratu do kraja socijalističke ere u velikoj meri promenio. Selektivno, „bezetničko“ klasnocentrično pamćenje u početnom poratnom periodu modifikovalo se u naciocentrično pamćenje. Svagdašnje političko rukovodstvo je politiku sećanja formiralo prema svojim interesima; komunisti su emotivni naboj borbe protiv spoljašnjeg neprijatelja koristili za legitimisanje socijalističke revolucije te su se krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka i nove vođe često pozivali na štete pretrpljene tokom rata i na negativan uticaj državne strukture utemeljene 1943. godine. U Srbiji je kao deo formiranja novog istorijskog pamćenja, koje se oslanjalo na viteške tradicije, ponovo naglašena ona osobenost nacije, stvorena kroz čeličenje u borbama, kao i to da se žrtve i patnje Srba ne mogu uporediti sa ostalim jugoslovenskim narodima, na osnovu čega su raskinuli sa, po njima lažnom i prividnom, koncepcijom istorijske simetrije, koju je posle Drugog svetskog rata proklamovala tadašnja vlast, sa ciljem međunacionalnog pomirenja. Genocid nad Srbima i progon je, prema svedočenju iz stručnih istorijskih radova i udžbenika, konstantna pojava u srpskoj istoriji, počev od vremena Osmanlija, preko svetskih ratova pa sve do sredine devedesetih godina, do otepljenja Hrvatske i do jugoslovenskih ratova. Ta koncepcija je poduprta u onim tekstovima u kojima je prikazan veći broj žrtava u periodu Nezavisne Države Hrvatske nego u onim iz Titovog doba. Rasprava povodom Jasenovca prerasla je akademske okvire i početkom devedesetih godina doprinela mobilizaciji nacije (sličnu ulogu je kod Hrvata imalo sećanje na Blajburg). Ponovna pojava ratnih simbola, obeležja i odevnih predmeta na prelazu osamdesetih u devedesete godine nagoveštavala je da i deo običnih ljudi želi raskid s ranijim ocenama i da staje iza tradicije nezavisnosti nacije.⁷⁷

Pravci istraživanja osamdesetih godina su u velikoj meri odredili tematiku kasnijih godina, u čijem je fokusu bila sudbina Srba u 20. veku. I gledište radova je ostalo slično, istoričari opstanak i razvoj nacije nisu ni izbliza predstavljali optimistički i nisu bili zadovoljni razvojem događaja. Kao što je Ljubodrag Dimić, profesor Beogradskog univerziteta, u svom sveobuhvatnom eseju pisao: Dvadeseti vek započeo je ratom (a po završetku tog rata, 1918. godine nastala je zajednička jugoslovenska država) i završio se ratom i raspadom jugoslovenske države. Tokom čitavog perioda „nije uspeo konačno da se reši srpsko pitanje“. U 20. veku srpski narod je pet puta ratovao, preživeo dve okupacije i genocid, te je tri puta izgubio i tri puta formirao svoju državnost. Srpski narod je demografski i kulturološki oslabljen, te se nije razvijao u potrebnoj meri. Potiskivanje u drugi plan interesa Srbije, njena podela (postojanje autonomnih pokrajina), naglašavanje manjinskih interesa na Kosovu, očutane nepravde i štete su sveukupno projicirale da će jednom izbiti na površinu srpsko pitanje i potreba za preuređenjem države.⁷⁸

sebnim osvrtom na Donju Gradinu. Istorijsko-sociološka i antropološka studija, Sarajevo, Svjetlost, 1990.

⁷⁷ Wolfgang Höpken, „War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia“, *East European Politics and Societies*, 13, (1999) br. 1, 205–211.

⁷⁸ Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka)*, Beograd,

Počev od 2001, posle duge socijalističke vladavine, stvorena je mogućnost da istraživači detaljnije i s više činjenica razotkriju tamniju stranu ranijeg perioda, koji je započeo sredinom 20. veka, kao i mehanizme ugnjetačkog sistema (a u okviru njega ulogu tajne policije).⁷⁹ Proučavanje Drugog svetskog rata se i nadalje vršilo uz uvažavanje srpskih nacionalnih aspekata, a uticaj promene gledišta i promene režima se tokom godina ispoljio i u političkom životu (usvojena je uredba da negdašnji četnici imaju isti tretman kao i partizani, te je rehabilitovan i Draža Mihailović). Srpska vlada je 2009. godine formirala komisiju za otkrivanje tajnih masovnih grobnica u koje su, posle septembra 1944. godine, sahranjivane žrtve državnog terora. Ujedno su, s većim elanom, započeta i istraživanja koja su imala za cilj predstavljanje sudbine nacionalnih manjina, razotkrivanje agresije i zločina izvršenih nad njima.⁸⁰

Rezime

U novoj Jugoslaviji i historiografije su čekali novi zadaci, pre svega propagiranje razumevanja među narodima, kao i dokazivanje da su među južnoslovenskim narodima i u prošlosti postojale čvrste i mnogostruke veze. Ideja vodi-lja u domenu interpretiranja istorije bio je Titov govor i izveštaj centralnog rukovodstva na V kongresu partije. U zvaničnom stavu je naglašavano da su u oslobodilačkoj borbi uzeli učešće najbolji koji su potekli iz svih naroda Jugos-lavije. Sistem historiografskih institucija izgrađen je po nacionalnom (republič-kom) principu, te je u osnovi svaka nacija izučavala svoju istoriju. U zadnjoj deceniji postojanja jugoslovenske države od historiografije su upućene kritike s nacionalnog aspekta, kao i društveno-kritičke opaske na ranije teze o ratu i soci-jalističkoj eri. Revalorizovano je i pitanje jugoslovenstva kao i pitanje jugoslo-venske države. Prvi put su se pojavili radovi u kojima se analizira sistem, koji se kritički odnose prema nastanku socijalizma i socijalizmu kao društvenom siste-mu, pa i prema jugoslovenskom političkom uređenju. Otpočela je i revalorizaci-ja Titove uloge. Do kraja socijalističke ere istorijski pristup Drugom svetskom ratu se u velikoj meri promenio. U Srbiji su počeli da zbrajaju zlodela i zločine nad Srbima, te su u novom svetlu predstavili učesnike u nacionalnom otporu i oblike tog otpora, kao i avnojevske uređenje.

Stubovi kulture, 1998.

⁷⁹ Videti na primer: Srđan M. Cvetković, *Između srpa i čekića*, knj. 1: Represija u Srbiji 1944–1953; knj. 2: Političke represije u Srbiji 1953–1985; knj. 3: Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941–1991, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006–2013.

⁸⁰ Videti na primer: Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1966; Aleksandar Kasaš, „Problem kolektivne krivice vojvođanskih Nemaca i Mađara u Drugom svetskom ratu. Uporedna analiza“, *Izvori o istoriji i kulturi Vojvodine. Zbornik radova* (ur. Dejan Mikavica), Novi Sad, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 2009, 387–402; Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito: The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Beograd, SD Publik, 2005; Dragan Cvetković, „Ljudski gubici Vojvodine u Drugom svetskom ratu“, *Dijalog povjesničara–istoričara*, 9 (pried. Hans-Georg Fleck – Igor Graovac), Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann 2005, 489–508.

Đerđ B. LUKAČ
istraživač pripravnik
Istorijski institut Mađarske akademije nauka, Budimpešta

**SLOVENAČKE ŽRTVE MASOVNIH UBISTAVA
POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA.
REZULTATI DOSADAŠNJIH NAUČNIH ISTRAŽIVANJA
I ISTORIOGRAFIJE**

Apstrakt: *Krajem Drugog svetskog rata oni koji su bežali pred jedinicama jugoslovenskih partizana, među njima i slovenački domobrani, na austrijskoj teritoriji su se predali britanskim snagama; međutim, oni su ih, prekršivši međunarodnu konvenciju o ratnim zarobljenicima, predali jugoslovenskim trupama. Većina od oko deset hiljada izručenih slovenačkih domobrana streljana je bez sudske presude. Taj zločin predstavlja najveću traumu u slovenačkoj istoriji 20. veka i ona je sve do danas aktuelna politička tema. Masovno ubistvo je u socijalističkoj Jugoslaviji bila tabu tema; pojedini predstavnici slovenačke inteligencije usudili su se da na to ukažu prvi put tek krajem šezdesetih godina 20. veka, ali sudbina snaga kontrarevolucije pred javnošću je postala poznata tek sredinom osamdesetih godina. Istoričari su otkrivanje ove teme započeli posle promene režima, dokazujući da obračun nije bio motivisan samo osvetom već je značio organizovanu sistematičnu akciju, s ciljem da se učvrsti novo društveno uređenje. Istraživači su brzo morali da se suoče s tim da jugoslovenske vlasti nisu samo na mestu ubistava učinile sve da se sakriju tragovi već su kasnije nepoznate osobe i u arhivima nastojale da unište dokaze. Počev od proglašenja nezavisnosti, slovenačka istoriografija je ipak ostvarila značajne rezultate na polju upoznavanja s tragičnim događajima, te je otpočelo naučno istraživanje tih događaja kao i otkrivanje grobnica. Istovremeno, povodom više pitanja i dalje nedostaje konsenzus među istraživačima; mnogo je još neraščišćenih detalja i ne postoji ocena događaja koja bi bila prihvatljiva za sve. Slovenački istraživači pretpostavljaju da je u beogradskim arhivima sačuvano još mnogo vrednih dokumenata, a mnogi su sigurni u to da u srpskoj prestonici postoje kopije najvažnijih dokumenata koji su uklonjeni u Ljubljani.*

Ključne reči: *Drugi svetski rat, domobrani, masovno ubistvo, istoriografija, otkrivanje grobnica*

Zadnje vojne operacije Drugog svetskog rata u Evropi odigrale su se na teritoriji današnje Republike Slovenije, u vreme potpisivanja mirovnog ugovora u Berlinu, koji je okončao rat; nemačka vojska se, napustivši Sloveniju, povlačila preko slovenačkih teritorija. Nacističku vojnu silu sledilo je više vojnih formacija različitog nacionalnog sastava, kao i njima pridruženih civila. Oni koji su bežali pred Titovim pobedničkim partizanskim jedinicama predali su se britanskim trupama već na austrijskoj teritoriji u nadi da će se oni pridržavati međunarodne konvencije o ratnim zarobljenicima. Pojedine srpske četničke formacije koje su se borile na slovenačkom primorju i na teritoriji Istre, posle prelaska reke Soče predale su se na italijanskoj teritoriji britanskim snagama, te su uspele pobeći na zapad.¹ Međutim, mnogo veći broj hrvatskih, slovenačkih, srpskih i crnogorskih vojnika i civila, koji su 14. maja 1945. godine oružje položili u Koruškoj, pred britanskim trupama koje su tamo bile stacionirane, u smislu odluke savezničke vrhovne komande u Kazerti morali su biti izručeni partizanima. U vreme donošenja odluke u Kazerti vojnici Nezavisne Države Hrvatske i većina njima pridruženih civila nalazili su se na slovenačkoj teritoriji, a na pritisak Britanije oni su se 15. maja u austrijskom mestu Blajburg predali partizanima. Hrvatske zarobljenike su duž Drave terali u pravcu Hrvatske. Partizani koji su tokom više meseci vodili bitku na život i smrt sa nacistima i njihovim saveznicima, na slovenačkoj teritoriji, željni osвете, bez sudske presude pobili su 30.000–35.000 Hrvata koje su većinom zakopali u Tezno pored Maribora, te u blizini Ptuja i Škofje Loke.² Povorke smrti, koje su usledile nakon slovenačkog masakra, imale su još dodatnih 20.000 hrvatskih žrtava.³

I zarobljenici smešteni u austrijskim logorima uzalud su se nadali da će Britanci, prema njima, kao pripadnicima jedinica koje su bile saveznici nacista, imati razumevanja: u drugoj polovini maja predali su ih Titovim odredima, te su između 28. i 31. maja oko deset hiljada slovenačkih domobrana i njima priključenih 500–600 civila, dobrim delom seljaka iz okoline Ljubljane, otpremili na voz.⁴ Prema svedočenju izvora, zarobljenici su se, verujući da ih otpremaju u Italiju, samovoljno ukricali u vagone. Prema kazivanju iz jednog sačuvanog sećanja, domobranskog vođu Franca Krenera 26. maja posetili su srpski vojnici tvrdeći da su pobjegli iz voza koji, nasuprot tvrdnji Britanaca, nije kretao na zapad već na jug, to jest prema Jugoslaviji. Krener im nije poverovao, mada su mu potom i drugi Srbi potvrđivali izdaju Britanaca, te su i među slovenačkim vojnicima bili sve glasniji oni koji su širili te glasine. Zbog toga su slovenačke vođe domobrana održale savetovanje i došle do zaključka da se radi o lukavstvu Srba i to s namerom da dođe do raskola među domobranima, jer je već poduže

¹ Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, Liber, 1979, 385.

² Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb, Školska knjiga, 2006, 45.

³ Dénes Sokcsévits, *Horvátország. A 7. századtól napjainkig*, Budapest, Mundus Novus Könyvek, 2011, 591–592.

⁴ Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The repatriations from Austria in 1945: The Report of an Inquiry*, London, Sinclair-Stevenson, 1990, 299.

vreme bilo poznato da pojedini predstavnici domobrana žele na silu iznuditi njihovo priključenje četnicima. Krener je u narednim danima razgovarao i sa britanskim vojnim zapovednicima koji su ga usmeno uveravali da su glasine neosnovane. Vođa domobrana je tek 30. maja shvatio šta se dešava, kada se većina njegovog ljudstva već predala partizanima.⁵ Verovatno će većito ostati bez odgovora pitanje šta su mogle učiniti britanske snage, s ciljem izvršenja zapovesti, da je došlo do otpora zarobljenika.

Određi pripadnika jugoslovenske državne bezbednosti su slovenačke zarobljenike preuzeli u Podrošču i Podgorju, gde je više njih odmah streljano, a većina upućena u koncentracione logore. Osnivanje logora je u potpunosti bio zadatak Ozne (Odeljenje za zaštitu naroda) koja je osnovana maja 1944. godine, a koja je u potpunosti bila pod uticajem komunista; njeni članovi su kasnije bili i počinioi masovnih ubistava. Ozna je pored obaveštajne delatnosti vodila i bitku protiv partijskih neprijatelja,⁶ te je bila naglašeno „nepodeljiva“ i u novoj Jugoslaviji, koja je od početka u mnogim svojim elementima bila decentralizovana.⁷ Rukovodilac slovenačke organizacije postao je Ivan Maček Matija koji je bio u svakodnevnom kontaktu sa članovima političkog odbora, tako i sa Borisom Kidričem koji je imao najvećeg uticaja na rad partije u Sloveniji.

Koncentracioni logori su, s jednim izuzetkom, formirani u maju i junu 1945. godine. Prvi logori su formirani za potrebe interniranja pripadnika nemačke i delom mađarske manjine, koji su bili optuženi za saradnju sa okupatorima, te je tek posle toga mogla uslediti izgradnja logora za one grupe koje su vraćale britanske snage, to jest za domobrane koji su uhapšeni na teritoriji Slovenije.⁸ Prema istraživaču logora Milku Mikoli, znajući za kasniju sudbinu tamo deportovanih, nije preterano govoriti o logorima istrebljenja.⁹ Više autora, međutim, zbog nacističke konotacije izbegava izraz koncentracioni logor iako se iz malo preostalih dokumenata vidi da su ih i njegovi utemeljitelji tako nazivali. Najveći logor bio je u Šentvidu pored Ljubljane i u mestu Teharje pored Celja, dok je treći po značaju, mnogo manji od prethodnih, bio logor pored Škofje Loke.

Slovenačke zatvorenike, zatočene u logorima, delili su na tri grupe: nekolicinu njih su pustili na slobodu ili izveli pred vojni sud, a većina je ubijena. Najviše zatvorenika iz Šentvida smrt je snašla u okolini Kočevskog roga, dok je većina zatvorenih u Teharjeu stradala u rudnicima Hrastnika¹⁰, a njihova

⁵ Tamara Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945*, Ljubljana, Mladinska knjiga, 2004, 474–480.

⁶ Josip Jurčević, *Crna knjiga komunizma u Hrvatskoj. Zločini jugoslavenskih komunista u Hrvatskoj 1945. godine*, Zagreb–Wien–Melbourne, Dokumentacijsko informacijsko središte – Institutum Historicum Croaticum – Croatian Hereld, 2006, 59.

⁷ Ljuba Dornik Šubelj, *Oddelek za zaštitu naroda za Slovenijo*, Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 1999, 110.

⁸ Tamara Griesser-Pečar, *n. d.*, 464.

⁹ Milko Mikola, „Komunistična koncentracijska in delovna taborišča v Sloveniji“, *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju. Zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov, ki je potekal 8. aprila 2008 v prostorih Evropske komisije v Bruslju* (ur. Damjan Hančič), Ljubljana, Študijski center za narodno spravo, 2010, 154.

¹⁰ *Slovenija–zamorčani grobovi in njihove žrtve: 1941–48. Zbornik* (ur. Franc Perme, Anton

tela otpremljena su u rudarska okna, provalije i protivtenkovske rovove, gde su potom pažljivo prikriveni tragovi kolektivnog masakra. Zahvaljujući istraživanjima slovenačkog Instituta za noviju istoriju, danas već znamo da je među više desetina hiljada ljudi pogubljenih bez sudske presude, na teritoriji Slovenije između maja i jula 1945. godine, bilo 11.800 slovenačkih domobrana i skoro 2000 slovenačkih civila, što znači da su za oko 15% gubitaka u ljudstvu, koje je Slovenija pretrpela tokom i neposredno posle Drugog svetskog rata, krivi izvršiooci masakra.¹¹

Specijalne jedinice komunističke vlasti su se obračunale sa svakim pretpostavljenim ili stvarnim neprijateljem, što nije pogađalo samo kolaboracione i antikomunističke snage, budući da su nemilosrdno proganjani i oni antifasisti koji su se protivili pripajanju Trsta Jugoslaviji i politički neopredeljeni građani.¹² Na štajerskim teritorijama i u Pomurju represija je bila usmerena protiv predstavnika Nemačke, a delimično protiv mađarske manjine. Malo njih je preživelo koncentracione logore, uglavnom su to bili civili i maloletni domobranci koji su na osnovu amnestije proglašene 8. avgusta 1945. godine pušteni na slobodu. Slovenački logori ukinuti su relativno rano, još u jesen 1945. dok su u drugim područjima Jugoslavije, na više mesta bili aktivni sve do 1948. godine. Razlog za to je, osim izbora koji su se približavali, mogao biti i taj što je njihovo postojanje u najzapadnijim državama-članicama za vlast bila neprijatna. Oni koji su uprkos amnestiji bili zadržani, pošto su logori prešli u nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova Slovenije, otpremljeni su u jedan manji logor blizu Maribora, te su u obližnjim šumama i njih dokrajčili. Takvih slučajeva je, prema svedočenju izvora, bilo sve do januara 1946. godine.¹³

Zločin izvršen neposredno posle Drugog svetskog rata, predstavlja najveću traumu slovenačke istorije 20. veka, koja je sve do danas aktuelna politička tema. Mnogo se govorilo o njemu u javnom životu, a u periodima pred slovenačke parlamentarne izbore se redovno još više aktuelizuje.¹⁴ Masovna ubistva se nisu mogla desiti bez znanja negdašnjeg najvišeg jugoslovenskog i slovenačkog komunističkog rukovodstva. U očima negdašnjih komunističkih vođa članovi iz datih grupa bili su kolaboranti, izdajice i opasni potencijalni protivnici, elementi koji ugrožavaju učvršćivanje komunističke vlasti. Jugoslovenski komunistički režim je svoj legitimitet crpeo iz događaja koji su se desili tokom okupacije i neposredno posle Drugog svetskog rata, što je u velikoj meri odredilo i historiografiju tog perioda. O masovnim ubistvima u Titovoj Jugoslaviji nije

Žitnik, Davorin Žitnik), Ljubljana–Grosuplje, Društvo za ureditev zmolčanih grobov, 1998, 124.

¹¹ Zdenko Čepič, Neven Borak, Jasna Fischer et al., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznavanja Republike Slovenije. 1848–1992*, knj. I, Ljubljana, Mladinska knjiga – Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, 790–795.

¹² Peter Vodopivec, *Od Pohlinoe slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. Stoletja*, Ljubljana, Modrijan, 2007, 309.

¹³ Milko Mikola, *n. d.*, 159.

¹⁴ *Žrtve vojne in revolucije: zbornik* (ur. Janvit Golob et al.), Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije, 2005, 56.

se smelo govoriti javno, veći deo stanovništva za njih nije znao, ali većina nije imala simpatije prema domobranima u kojima su videli kolaborante i predstavnike gubitničke strane.¹⁵ Domobrani koji su se nadali kontinuitetu jugoslovenske monarhije i koji su njen nastavak smatrali prihvatljivim, sa nešto više slovenačke samostalnosti, u borbi protiv komunista bili su saveznici nacističke Nemačke. Jedno od značajnih pitanja rasprave o stepenu kolaboracije domobrana, koji su po ruskom receptu pogrešno nazivani belogardejcima, bilo je to koju su zapravo zakletvu položili za vreme nacističke okupacije. U sudskim procesima posle Drugog svetskog rata kolaboraciju sa okupatorom su, između ostalog, argumentovali time da su domobrani položili zakletvu Hitleru. Optuženi su to poricali, po njihovom tvrđenju oni su se zakleli domovini, a tekst zakletve je samo zbog prisile sadržavao „vođu velike Nemačke... lidera SS trupa i policije“, s kojima se domobrani „zajedno bore protiv bandita i komunista... za slovenačku domovinu kao članicu slobodne Evrope.“¹⁶ Zapadni saveznici zamerali su zbog onog dela zakletve po kojem će se domobrani pored komunista boriti i protiv njihovih saveznika.

U socijalističkoj Jugoslaviji više predstavnika slovenačke inteligencije se tek od kraja šezdesetih godina 20. veka, posle popuštanja sistema, usudilo da ukaže na krvave događaje koji su se desili neposredno posle Drugog svetskog rata; pre svih pisac Tone Svetina koji se, po nekima, oslanjao na sećanja slovenačkih emigranata u Argentini – u svom romanu *Ukane* (Intrige) piše o ubijenim domobranima. Godine 1975. slovenački pisci (iz Trsta) Boris Pahor i Alojz Rebula objavili su intervju s demohrišćanskim piscem Edvardom Kocbekom koji je živio u Jugoslaviji, a bio aktivan učesnik negdašnjeg partizanskog pokreta; u intervjuu je otvoreno govorio o masovnim ubistvima. Sadržaj intervjua bio je poznat i u Sloveniji, te su se njim domaći mediji bavili uz osudu Kocbeka.¹⁷ Slučaj je ponovo izbio na površinu sredinom osamdesetih godina kada se zahvaljujući tekstu slovenačkog filozofa Spomenke Hribar i javnoj diskusiji koja je potom usledila, javnost upoznala sa sudbinom kontrarevolucionarnih snaga. Pomenutog filozofa su isključili iz partije, ali ni to je nije sprečilo da 1986. godine u svom članku objavljenom u *Novoj reviji* izvesti o 34 veće masovne grobnice, kao i o namernom uništenju spisa vezanih za masovna ubistva, koja su se čuvala u Istorijskom arhivu Centralnog komiteta Saveza komunista Slovenije. U Sloveniji je u drugoj polovini osamdesetih godina postalo opštepoznato da su komunisti posle Drugog svetskog rata ubili više od 10.000 domobrana, a potom su pokušali da prikriju tragove.

Pravi preokret donela je promena režima posle prvih slobodnih izbora održanih u aprilu 1990. Godine; nadbiskup Alojzij Šuštar je u julu služio misu u

¹⁵ Peter Vodopivec, *n. d.*, 312.

¹⁶ Tamara Griesser-Pečar, *n. d.*, 301.

¹⁷ Božo Repe, „Povoljna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev“ (ur. Janvit Golob et al.), *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*, Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije, 2005, 52.

blizini Kočevskog roga,¹⁸ jednog od najvećih stratišta, čemu je prisustvovao Milan Kučan, vođa stranke-naslednice. Učinjeni su, dakle, simbolični gestovi; 1993. pod rukovodstvom Jožeta Pučnika formirana je parlamentarna istražna komisija, a 1995. na molbu parlamenta, istoričari su sačinili izveštaj o masakrima nakon Drugog svetskog rata,¹⁹ ali suštinska istraživanja nisu vršena. Za otkrivanje grobova žrtava masakra posle Drugog svetskog rata umesto državnih institucija najviše je učinilo, početkom devedesetih godina, Društvo za uređenje prećutanih grobova (Društvo za ureditev zamolčanih grobov) predvođeno, pre svega, novinarom Ivom Žajdelom i Francom Permeom.²⁰

Obračuni u istoriografiji

Slovenačka istoriografija učinila je veliki korak napred 1992. godine izdavanjem monografije Jere Vodušek Starić, koja detaljno prikazuje političke događaje preuzimanja vlasti komunista u Jugoslaviji (znači, ne samo u Sloveniji).²¹ Taj rad bio je nov ne samo po izboru teme već je značio zaokret i po pitanju metodologije. Vodušek je bila prva koja je na osnovu raspoloživih izvora u naučnom radu prikazala sudbinu ubijenih domobrana. Osnovna konstatacija rada, potkrepljena izvorima, bila je da je novo, komunističko uređenje 1945. godine bilo zasnovano pre svega na nasilju, te da obračune koji su se desili neposredno posle rata nije motivisala samo osveta zbog nepravde, koja je učinjena pre i tokom rata, već da su oni predstavljali organizovanu, sistematičnu akciju s ciljem učvršćivanja novog društvenog uređenja.²²

Pod rukovodstvom Instituta za noviju istoriju u Ljubljani, od 1997. započeta su ozbiljna istraživanja s ciljem utvrđivanja potpunog gubitka u ljudstvu za vreme Drugog svetskog rata, a to je prošireno i na žrtve posle Drugog svetskog rata. Istoričari i istraživači koji se bave slovenačkim žrtvama masovnih ubistava period do dve hiljadite godine smatraju „izgubljenom decenijom“, budući da nije došlo do značajnog napretka ni u domenu istraživanja postojećih dokumenata niti u pogledu otkrivanja masovnih grobnica. Ozbiljan istraživački rad sproveden je uz rukovodstvo raznih slovenačkih civilnih organizacija, objavljene su monografije na slovenačkom, ali je on bio skoncentrisan samo na pojedine grupe žrtava ili, još češće, na uzak geografski prostor.

Promena u istraživanju o posleratnim žrtvama nastupila je od 2000. godine, a to je nagovestio i zakon koji je usvojio slovenački parlament, a koji je masovne grobnice stavio pod zaštitu države. Od tada je intenzivnije počeo da radi na temi Mitja Ferenc, istoričar Univerziteta u Ljubljani, koji je postao

¹⁸ Mitja Ferenc, *Prekopi žrtv iz prikritih grobišč (1991–2011)*, Ljubljana, Univerza v Ljubljani – Filozofska fakulteta, 2012, 9.

¹⁹ *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*, 54.

²⁰ Mitja Ferenc, *n. d.*, 9.

²¹ Jera Vodušek Starić, *Prevzem oblasti 1944–1946*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1992.

²² Bojan Godeša, „Historiografija drugog svjetskog rata u Sloveniji između nauke i politike“, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova* (ur. Vera Katz), Sarajevo, Institut za istoriju, 2007, 178.

vodeći istraživač te oblasti. U prvim dveiljaditim godinama su objavljena prva ozbiljna dela koja se bave ovom tematikom. Boris Mlakar je 2003. objavio svoju monografiju o slovenačkim domobranima,²³ a osnovna teza je bila ta da je njihova kolaboracija bila taktičkog karaktera, te nije bilo reči o poistovećivanju sa ideološkim ciljevima okupatora. U istoj toj godini u Beču je svetlost dana ugledalo delo na nemačkom²⁴ Tamare Griser-Pečar, poreklom iz Slovenije, o događajima između 1941. i 1946. godine, a slovenačko izdanje objavljeno je godinu dana kasnije. Autor u svom naučnom radu razotkriva više novih detalja u vezi sa ekstradicijom domobrana i njihovim ubistvom, a iz interpretacije se da zaključiti da događaje jednoznačno osvetljava sa aspekta pobeđene strane. Isto to može se reći i za dva inostrana rada objavljena 2005. godine, koji obrađuju ovu temu: o knjizi pravника Ditera Blumenvica²⁵ i o zajedničkom delu novinara Markusa Ferara i negdašnjeg britanskog vojnika Džona Korselisa, očevica događaja ekstradicije.²⁶ Te dve knjige koje su razotkrile nove detalje, ubrzo su i na slovenačkom jeziku ugledale svetlost dana. Pored dela iz političke istorije, sredinom prve decenije dvadeset prvog veka objavljeno je više radova iz domena mikroistorije, čiji su autori dobrim delom nastojali da prikažu pojedinačne sudbine domobrana.

Institut za noviju istoriju u Ljubljani objavio je više naučnih zbornika o toj temi. Autori su svoje studije o masovnim ubistvima dobrim delom pisali na osnovu britanskih izvora, a u manjem delu na osnovu austrijske arhivske građe. Istraživači kojima su dodeljena značajna državna sredstva ubrzo su morali da se suoče sa skoro potpunim nedostatkom domaće arhivske građe. Kao što je to još 1986. godine Spomenka Hribar napisala, jugoslovenske vlasti nisu samo na mestu izvršenja ubistava učinile sve da sakriju tragove već su kasnije neki, koji su ostali nepoznati, nastojali da i u arhivama unište dokaze, a nedostupna su i dokumenta o tajnim britansko–jugoslovenskim pregovorima. Prema nekim autorima, između maja i juna 1945. na osnovu izjava preživelih, sačinjeni su poveći spiskovi koji su sredinom osamdesetih godina još postojali, ali im se kasnije gubi svaki trag.²⁷

Stepen nedostatka izvora dobro ilustruje odjek u štampi, nastao povodom dokumenta koji je Mitja Ferenc 2005. godine otkrio u ljubljanskom arhivu. Reč je o kratkom telegramu koji je Edvard Kardelj, potpredsednik jugoslovenske vlade, poslao Borisu Kidriču, predsedniku slovenačke vlade. U tom dokumentu Kardelj poziva na ubrzavanje „čistki“, pozivajući se na to da će uskoro biti proglašena amnestija. Telegram je datiran 25. juna 1945. godine, što znači

²³ Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*, Ljubljana, Slovenska matica v Ljubljani, 2003.

²⁴ Tamara Griesser-Pečar, *Das zerrissene Volk. Slowenien 1941–1946: Okkupation, Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution*, Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag, 2003.

²⁵ Dieter Blumenwitz, *Okkupation und Revolution in Slowenien (1941–1946). Eine völkerrechtliche Untersuchung*, Wien, Böhlau Verlag, 2005.

²⁶ John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after World War II*, London–New York, I. B. Tauris, 2005.

²⁷ Tamara Griesser-Pečar, n. d., 458.

da je nastao već posle najkrvavijih događaja. Među slovenačkim istoričarima povela se rasprava o tome šta zapravo u ovom slučaju znači termin „čistka“; dokument, međutim, potvrđuje da je i beogradsko i republičko rukovodstvo znalo za ubistva i za njihov tempo jer poziva na njeno ubrzavanje.

Zvanična dokumenta, doduše, dobrim delom nedostaju; tokom godina je, međutim, otkriveno više negdašnjih zapisa, slika i pisama koja pomažu u razumevanju događaja. Potrebno je pomenuti zbornik dokumenata o koncentracionim logorima Milka Mikole, objavljen 2008. godine, koji uglavnom sadrži zapise žrtava kao i izveštaje i sećanja preživelih. I intervjui načinjeni s još živim svedocima su u više navrata pružali korisne informacije; slovenački istraživači su, na primer, 2009. godine uspostavili kontakt s dve muške osobe iz bosanskog Travnika, koje su bile prisutne tokom ubistava. Među sećanjima, kojih je mnogo, ima i veoma korisnih, a takav je i memoar Zdenka Zavadlava, zamenika komandanta mariborske Ozne, u kome detaljno izveštava o metodama koje je Odeljenje za zaštitu naroda koristilo da bi prikrilo mesta ubistava.²⁸

Početak otkrivanja masovnih grobnica

Skoro potpun nedostatak tradicionalnih izvora često je dovodio do rasprava među slovenačkim istoričarima i to takvih koje su često bile opterećene ideološkim suprotnostima. Sve do danas se razlikuju mišljenja o tome da li je u ovakvom slučaju zadatak istoričara rad na terenu, tim pre što su ubice sistematski prikrivale masovne grobnice, a žrtve su najčešće skidale skoro gole, te je utvrđivanje njihove nacionalne pripadnosti najčešće problematično, a identifikacija bez skupih DNS-testova često nije ni moguća. Otkrivanje grobova je, međutim, ipak otpočelo: godine 2002. slovenačka javnost je sa velikim interesovanjem pratila radove pored Zgornje Bistrice, tokom kojih su istraživači našli zemne ostatke 431 žrtve. Nakon toga je pitanje nastavka istraživanja zaista postalo aktuelno. Slovenačka vlada se obavezala da će država učiniti sve na otkrivanju grobnica, a komisiji koju je formirala vlada naloženo je da otpočne „sa pronalaženjem grobnica koje kriju žrtve poražene strane u Drugom svetskom ratu.“²⁹ Za rešavanje položaja grobnica jedna od najveći prepreka bilo je to što je nedostajala potrebna zakonska regulativa. Prvi ozbiljniji korak u tom pravcu načinjen je u junu 2003. godine kada je donet *Zakon o vojnim grobljima*, po kome je nadležno ministarstvo dužno da se stara o tome da svako grobno mesto stavi pod zaštitu.³⁰

²⁸ Zdenko Zavadlav, *Iz dnevnika zapiskov mariborskega oznovca. Izbrani listi. Del 1. Leto 1945*, Maribor, Založba za alternativno teorijo, 1990.

²⁹ Mitja Ferenc, „Zamolčana grobišča druge svetovne vojne v Sloveniji“, *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju. Zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov, ki je potekal 8. aprila 2008 v prostorih Evropske komisije v Bruslju* (ur. Damjan Hančič), Ljubljana, Študijski center za narodno spravo, 2010, 147.

³⁰ Pavel Jamnik, „Fizični posegi v grobišča“, *Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma: poročilo Komisije vlade Republike Slovenije za rešavanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011* (ur. Jože Dežman), Ljubljana, Družina, 2011, 287.

Sistematsko otkrivanje grobova započeto je 2006. godine na području Pohorja blizu Maribora, gde je, na osnovu sećanja iz mladosti jednog starijeg stanovnika, od petnaest grobova identifikovano dvanaest. Pre toga veći grobovi otkrivani su samo slučajno, uglavnom prilikom izgradnje puteva, to jest u okolini Škofje Loke i Slovenske Bistrice; njihovo otkrivanje započeto je na inicijativu mesnog stanovništva. Godine 2007. značajno su se poboljšale mogućnosti istraživanja za što tačnije utvrđivanje broja žrtava rata, budući da je zakonom regulisano pribavljanje izvoda iz matičnih knjiga, kao i njihovo publikovanje iz naučnih razloga. Preciziranjem dotadašnjih rezultata nastala je realnija slika o gubicima u Drugom svetskom ratu, te su precizirani i podaci o broju slovenačkih žrtava masovnih ubistava. Zahvaljujući sistematskim istraživanjima, otkriveno je već više od sto grobnica u martu 2009. godine, posle iskopavanja 400 kubnih metara šuta i probijanja jedanaest betonskih zidova ili zidova od opeke ukazala se masovna grobnica sa dosad najvećim brojem žrtava, u blizini mesta Laško, u napuštenom rudniku Huda jama.³¹ Snimci šokiranih, mumificiranih leševa obišli su svet, o nalazu se pisalo nedeljama, a posle toga prestalo je sistematsko otkrivanje grobnica, budući da je slovenačka vlada značajno smanjila sredstva materijalne podrške.

Slovenački istraživači podelili su u četiri grupe grobove koji skrivaju zemne ostatke žrtava. U najbrojniju grupu spadaju iskopana udubljenja koja se širom Slovenije nalaze daleko od naselja, u zabačenim delovima: retkim šumama, šumskim proplancima, to jest ispod ribnjaka, smetlišta, parking-prostora, plantaža. Grobovi ove vrste u većini slučajeva otkriveni su ne zahvaljujući sistematskim istraživanjima, već slučajno ili na osnovu informacija članova porodice žrtava. Drugu kategoriju grobnica čine rudnici, od kojih je do sada otkriveno petnaest. Od njih, najpoznatije je okno Sv. Barbara već pomenutog rudnika Huda jama, gde su istraživači posle osam meseci rada pronašli okno sa ostacima oko 3000 žrtava. Prema dosadašnjim istraživanjima, najveći broj žrtava – uglavnom četnika iz Bosne i Crne Gore, kao i slovenačkih domobrana – skrivaju okna rudnika Stari Hrastnik. Treću kategoriju čine protivtenkovski rovovi, kao i druga, već postojeća udubljenja koja nisu iskopana za skrivanje žrtava, a od kojih su otkrivena tri značajnija: kod već pomenutog mesta Tezno (pored Maribora), u blizini Celja i u naselju Mostec pri Brežicah. Zadnju kategoriju grobova čine kraške klisure, od kojih je do sada identifikovano oko stotinu. Neke od klisura su partizani, koji su vršili sakrivanje leševa, razneli eksplozivom dok su druge ostavili netaknute, pa se tako na mnogim mestima kosti raspadaju pod vedrim nebom. Otkrivanje klisura započeto je 2007. godine, a posle toga, za relativno kratko vreme, detaljnije je istraženo deset takvih mesta.³² Utvrđivanje broja žrtava najteže je u slučajevima gde je klisura uništena eksplozijom. Ne postoje dokumenta ni o mestima grobova, i ona su nestala, mada je dokazano da su vlasti posle rata o tome sačinile popis. Istraživači su mogli da se osvedoče o

³¹ Mitja Ferenc, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1991–2011)*, Ljubljana, Univerza v Ljubljani – Filozofska fakulteta, 2012, 125.

³² Mitja Ferenc, „Zamolčana grobišča druge svetovne vojne v Sloveniji“, 147–148.

tome da postojanje pisanih izvora u znatnoj meri olakšava njihov posao, kao što je to bio slučaj kod istraživanja blizu Ilirske Bistrice, prilikom čega se, iz fioke jednog službenika, posle više decenija pojavio dokument koji je sadržao tačan spisak 120 prikrivenih grobova u okruženju. U Sloveniji se po zvaničnim podacima nalazi 3986 zvanično registrovanih grobova iz perioda Drugog svetskog rata;³³ u to, međutim, nisu uračunati prikriveni grobovi kojih, po našim saznanjima ima preko šesto, od toga u oko petsto nalaze se zemni ostaci ubijenih posle Drugog svetskog rata. Masovne grobnice u Sloveniji su pretežno vojne grobnice, a među onima koji skrivaju slovenačke žrtve, većina je grobova u kojima su sahranjeni civili.

Kod grobova je tek u oko pet posto slučajeva došlo do ekshumacije i ponovnog sahranjivanja,³⁴ ali znajući da je još devedesetih godina bilo poznato svega nekoliko desetina grobova, i sama njihova identifikacija predstavlja veliki rezultat. Istovremeno, u Sloveniji mnogima smeta ona specifična situacija da su slučajevi žrtava pripadnika negdašnjih nemačkih i italijanskih okupacionih snaga mnogo središnji od slovenačkih. Koristeći se mogućnošću koju pruža bilateralni ugovor sa Italijom, sklopljen 1997. godine i sa Nemačkom, 1999,³⁵ zemni ostaci nemačkih okupacionih vojnika iz otkrivenih grobnica preneti su u jedno od tri nemačka groblja u Sloveniji, a u slučaju Italijana kosti su prenete na italijansko vojno groblje blizu slovenačke granice. O kretanju vojnih jedinica okupatora postoje sačuvani spisi, pa je tako u više slučajeva moguće i identifikovati žrtve.

Konkluzija

Sveukupno se može reći da je od osamostaljenja, slovenačka historiografija postigla značajne rezultate u upoznavanju tragičnih događaja koji su se desili neposredno posle Drugog svetskog rata; započeta su naučna istraživanja tih događaja kao i otkrivanje grobova, ali po mnogim pitanjima još nedostaje konsenzus među istraživačima; mnogo detalja ostalo je nerazjašnjeno, događaji nemaju ocenu s kojom bi se svaka strana saglasila. Po mišljenju nekih istoričara podgrevanje teme već samo po sebi znači revizionizam i predstavlja relativizovanje značaja oslobodilačkog pokreta pod rukovodstvom slovenačkih komunista,³⁶ dok su neki drugi autori, koji zastupaju suprotne stavove, stigli do stavljaja pod sumnju činjenicu kolaboracije.³⁷

Važni detalji tragičnih događaja, pa tako i onaj koje jedinice su i po kakvom naređenju ubijali, ko su stvarno odgovorni, ne mogu se utvrditi iz

³³ *Isto*, 143.

³⁴ Mitja Ferenc, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1991–2011)*, Ljubljana, Univerza v Ljubljani – Filozofska fakulteta, 2012, 5.

³⁵ Mitja Ferenc, „Zamolčana grobišča druge svetovne vojne v Sloveniji“, 148.

³⁶ Oto Luthat, „Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s“, (Re)Writing History–Historiography in Southeast Europe after Socialism (Hg. Ulf Brunnbauer), Münster, Lit Verlag, 2004, 331–349.

³⁷ , Bojan Godeša, n. d., 184.

dokumenata koje nam stoje na raspolaganju. U Sloveniji su u dva navrata pokušali da podignu optužnicu zbog krivičnog dela za koje ne postoji zastarelost: najpre protiv Mitje Ribičića koji je imao impozantnu karijeru, a koji je za vreme masovnih ubistava radio kao zamenik rukovodioca državne bezbednosti Slovenije, a potom i protiv komandira jednog odreda Ozne; međutim, ni u jednom slučaju nije bilo dovoljno dokaza. Ribičićev slučaj, koji je bio poznat ne samo u Sloveniji već i širom Jugoslavije, 2005. godine dobio je veliku medijsku pažnju. Ribičić je još 1994. godine, pred parlamentarnom komisijom za istraživanje posleratnih ubistava, priznao da je učestvovao u hapšenju kolaboranata na teritoriji Slovenije, međutim, poricao je veze sa ubistvima. Po tom pitanju ponovo se oglasio 1999. godine, a tada je već otvoreno govorio i o tome da je partijsko rukovodstvo znalo za masovna ubistva.³⁸ Državno tužilaštvo Republike Slovenije je protiv njega podiglo optužnicu zbog genocida, pozivajući se na više takvih dokumenata koji su upućivali na to da je Ribičić odgovoran za streljanje 234 osobe bez sudske presude, ali je sud taj slučaj na kraju zaključio „usled nedostatka dokaza.“

Slovenački istraživači, na osnovu manjeg materijala koji im je prosleđen i na osnovu toga što se prilikom istraživanja srpskih žrtava pojavilo mnogo štošta, pretpostavljaju da je u beogradskim arhivima sačuvano mnogo dragocene građe vezane za događaje u Sloveniji. Više istraživača smatra sigurnim da su u Beogradu sačuvani spiskovi ubijenih na raznim lokacijama. U jesen 2010. i u januaru 2011. godine, uz pomoć Vrhovnog tužilaštva Republike Slovenije, slovenačka strana je zaposela nekoliko i sa slovenačkog aspekta interesantnih dokumenata koji su čuvani u Vojnoistorijskom arhivu u Beogradu. Na osnovu dokumenata koji su se odnosili na jednu od jedinica koja je učestvovala u ubistvima, 17. istočno-bosansku diviziju III armije Jugoslavije, istraživači su stekli uvid u metode izvršenja; otkriveno je mnogo telegrama u kojima su jednoznačne naredbe za ubijanje, i to sa preciznim određenjem mesta i vremena. Prema očekivanjima slovenačkih istraživača moguće da će se pojaviti i kopije onih dokumenata koji su nestali u Ljubljani, budući da su u Titovoj Jugoslaviji republički organi imali obavezu da kopije svih dokumenata proslede Beogradu. Pored toga, interesovali bi ih i dokumenti vojnih arhiva, a u sklopu njih i arhivska građa Kontraobaveštajne službe (KOS); srpska strana, međutim, nije voljna da da ni spisak tih materijala. Spisi negdašnje savezne službe državne bezbednosti, skoro četvrt veka od raspada Jugoslavije, i dalje su nedostupni.

Rezime

Studija se bavi sudbinom oko deset hiljada slovenačkih domobrana koji su krajem Drugog svetskog rata streljani bez sudske presude, u njoj se daje pregled rezultata slovenačkih i inostranih istoričara, kao i istraživača koji su radili

³⁸ <http://www.rtvlo.si/slovenija/umrl-je-mitja-ribicic/260722> (5. januar 2015).

na razotkrivanju grobnica. Počev od proglašenja nezavisnosti, slovenačka historiografija je postigla značajne rezultate u domenu upoznavanja s tragičnim događajem, ali potrebno je istaći i to da u mnogim pitanjima nedostaje konsenzus među istraživačima, pa se u studiji prezentuje koji detalji su ostali nerazjašnjeni i zbog čega nema vrednovanja događaja koje bi bilo prihvatljivo za sve. Na kraju studije autor se osvrće i na mogućnosti daljih istraživanja, prikazujući koji bi izvori, ukoliko bi se pojavili, mogli dovesti do nastavka istraživanja vezanih za ovu temu.

Enike A. ŠAJTI
profesor emerita
Univerzitet u Segedinu

ČUVAR SAVESTI NACIJE*
TIBOR ČEREŠ: HIDEG NAPOK A „MÉG HIDEGEBB NAPOK“
(HLADNI DANI I „JOŠ HLADNIJI DANI“)

Mrtva pokoljenja poput noćne more progone pamćenje živih [...] ružnim snovima se pak možemo baviti na više načina. Možemo ih potisnuti, saterati u mračnije ćoškovite budnosti, a možemo ih izdići i na površinu da bi bolje shvatili njihovu suštinu.

Geoff Eley

Apstrakt: *U studiji se, na osnovu piščeve zaostavštine, analizira istorija nastanka dela Tibora Čereša Hideg napok (Hladni dani) i Vérbosszú Bácskában (Krvna osveta u Bačkoj) i njihov tadašnji uticaj na javnost, ali se daje i osvrt na moguće, današnje interpretiranje ovog, sa aspekta mađarskog nacionalnog pamćenja, veoma uticajnog dela. Razmatra se kakvom namerom se rukovodio pisac pišući o novosadskoj raciji 1942. godine i o osveti partizana 1944/45. Mađarima, navodi se koje je izvore koristio, te kako je došao do tih izvora. Govori se i o tome na koji način su greške u kritici izvora knjige Vérbosszú Bácskában dovele do preuveličavanja broja mađarskih žrtava.*

Ključne reči: *Tibor Čereš, novosadska racija, osveta partizana, Radio slobodna Evropa, nacionalno pamćenje.*

Tačno pre pola veka, 1964. godine objavljen je roman Tibora Čereša *Hideg napok*. Autor je u središte svoga dela smestio jednu istorijsku traumu, Novosadsku raciju iz januara 1942. godine, koja je upravo posredstvom njegove knjige dospela u nacionalno pamćenje pod nazivom *hladni dani*. U vreme obja-

* Originalna, uređena verzija predavanja, održana na konferenciji u Segedinu 23. januara 2015. godine pod naslovom „Fejezetek a Délvidék múltjából“ (Poglavljja iz prošlosti južnih krajeva) objavljena je u časopisu *Forrás*, 47. (2015) 4. sz. 97–106.

vljivanja proteklo je svega dvadeset godina od razarajućeg Drugog svetskog rata; Mačas Rakoši je tek neku godinu Mađare nazivao zadnjim slugama kada je Čereš ovim svojim romanom rušio granice ličnog i kolektivnog pamćenja vezanog za ratne zločine. Time što istoriju racije nije prikazao na osnovu stvarne rekonstrukcije događaja, već ju je smestio u okvire dihotomije traume počinilaca i sramote, autor ju je na taj način izdigao iz okvira istorijskih pitanja, štaviše iz okvira književnih pitanja i uzdigao na nivo moralnog pitanja, pitanja savesti nacije. Zbog toga je ovaj roman snažno delovao na javno mnjenje, te je uticao, a i danas utiče na raspoloženje javnosti i izaziva rasprave. Etičku vrednost romana pojačao je film istovetnog naslova u režiji Andraša Kovača i takođe ostavio snažan utisak u javnosti.

Kao istoričarka, nisam mogla da se prihvatim estetske i književno-teorijske analize romana, međutim, zbog čitalaca je potrebno reći da četiri godine nakon novosadskog masakra – nalazimo se u 1946. godini – četiri muškarca čekaju presudu. U jednu zatvorsku ćeliju smeštena su tri oficira i jedan podoficir, kapetan (major) Buki, zastavnik Pozdor, natporučnik Tarpataki i desetar Sabo (zašto baš oni, pitali su se tada mnogi). Unutrašnjim monolozima, delom i dijalozima i komentarima naratora, razotkrivaju se događaji tokom tri dana racije, u čijoj se okosnici nalazi ubistvo Bukijeve supruge, njene domaćice Jevrejke kao i njene devojčice. Bukijeva supruga je u tajnosti posetila Novi Sad pošto je generalštabni pukovnik Jožef Graši, komandant 15. somborske pešadijske brigade, jedan od vođa racije, zabranio da članovi porodice posećuju oficire. Mišljenja sam da se u tekstu s književnog aspekta vrlo uverljivo dočarava konflikt između gospodskog oficira Bukija i večitog sluga desetara Saboa *poniženog do ispod pojasa*. Njegovi likovi nisu zločinci niti rođene ubice, već obični ljudi, vojnici obučeni u uniforme usled nedokučivog hira istorije, oni koji iznenada dolaze u situaciju da samo izvršavaju naizgled bezazlene zadatke, što od njih zahteva jedan militantni svet koji funkcioniše na osnovu naredbi, a oni na taj način postaju saučesnici u ubistvu više hiljada nevinih civila, Srba i Jevreja.

Zbog čega se Čereš latio upravo ove teme, šta ga je inspirisalo? O tome je u više navrata mnogo govorio, više puta i pisao, ali je to možda najautentičnije i vrlo iscrpno elaborirao u svom tekstu pod naslovom *Növeli ki elfödi a bajt!* (*Onaj koji prikriva nevolju samo je povećava!*), koji je sačuvan u rukopisu, a čiji se motivi potom pojavljuju i u drugim njegovim tekstovima.¹ Kao što je poznato, Čereš je u aprilu 1941. godine kao komandir voda učestvovao u borbama u južnim predelima te je među prvim umarširao u Novi Sad. O tome je i sam govorio: *Tokom našeg napredovanja prema jugu četnici i drugi srpski rodoljubi su pucnjevima s pojedinih crkvenih tornjeva nastojali da onemoguće i uspore naše nadiranje. Uzvrativši ponekad vatru, jedva da smo se i bavili tim snajperistima koji su sebe uzaludno žrtvovali jer smo, na osnovu vojnih informacija koje smo dobili prilikom polaska, očekivali oružane akcije mnogo većih dimenzija*. Henrik Vert, načelnik generalštaba, bio je mišljenja da u vojnom pot-

¹ Zaostavština Tibora Čereša, Petőfi Irodalmi Múzeum (Književni muzej „Petefi“) (dalje PIM), Kézirattár, Gy. n. sz. 2003/46.

činjavanju Srbije, koja je bila izvan granica negdašnje Mađarske, treba da učestvuju i mađarske trupe; borbena trupa prešla je Savu i bez ikakvog otpora napredovala sve do Valjeva. Kao što piše *naše trezvenije građanske vođe su promenili i povukli krvožedna obećanja načelnika generalštaba i naše brigade predodređene za borbu a možda i za smrt vratile su se, po izdatoj komandi, iza linija južnih granica. Nakon toga su i njega na brzinu demobilisali, pa je u Novom Sadu po drugi put boravio u maju 1942. godine, ali se ne razaznaje u kakvom svojstvu. Ono što je izvesno jeste da je tada već ponovo bio vojnik, budući da su ga ponovo mobilisali nakon objave rata SSSR-u. Tada je sačinio beleške od nekoliko stranica o onim događajima o kojima je čuo u prolazu i od kojih je većina još podsećala na tri užasna dana nedavnog hladnog januara. U tim beleškama opisane su tragične sudbine one dve-tri porodice koje su živеле u zajedništvu, u istoj kući, a koje je njihova različitost slučajno dovela do zajedničkog kraja: moju maštu pisca zarobljenog u uniformi privukla je smrt supruge mađarskog kraljevskog majora, koja je uprkos zabrani boravila u kasarni zajedno s jevrejskom porodicom kao stanodavcem i srpskom domaćicom.*² Još pre toga ističe da je saznao o protestovanju Endre Bajči-Žilinskog i drugih.³ Priča kapetana Bukija, prema tome, počiva na stvarnim činjenicama. Njegova pažnja će se ponovo usmeriti na ovaj slučaj u oktobru 1943. godine kada je Horti naredio da se glavni krivci pozovu na odgovornost.⁴ Tada je, međutim, bio mišljenja da je *tolika informisanost* nedovoljna da bi pristupio pisanju. Negde sredinom pedesetih godina je potom posetio one oficire kojima je bila izrečena blaža kazna i koji su se već tada našli na slobodi, te ih je ispitivao o tome kako procenjuju sopstvenu ulogu u raciji. *Svi su osećali da nisu krivi, da u tadašnjoj situaciji*

² Isto, 1.

³ Protesta je bilo još za vreme racije, to jest bilo je pokušaja da se masakr obuzda. Racija je započeta 6. januara 1942. godine s ciljem da se likvidira jedan partizanski odred na liniji Žabalj–Đurđevo–Šajkaš–Gardinovci. Na Novi Sad je proširena 21. januara i trajala je tri dana, do 24. januara. Ferenc Sombathelji je već 22. januara naredio obustavu pogubljenja, koje je sprovedeno tek dan kasnije. Nakon toga je vojska i žandarmerija očistila od Srba, za koje se sumnjalo da su partizani, Bečej i Srbobran, s tim da uhapšene već tada nisu pogubili bez presude, već su predati vojnom sudu, to jest, bili su internirani. Sombathelji je 30. januara izdao naredbu o završetku racije u južnoj Bačkoj. Endre Bajči-Žilinski je, prema podacima Milana L. Popovića, već 19. januara protestovao protiv pokolja u Šajkašu. Ali treba spomenuti i pismo glavnog župana Petera Fernbaha upućenog Jožefu Grašiju 23. januara ili pak protest gradonačelnika Novog Sada, Mikloša Nada. Protesti su se krajem januara nastavili; 29. januara 1942. Bajči-Žilinski zajedno s više poslanika opozicije u spoljopolitičkom odboru zatražio je strogu istragu, potom je uputio memorandum i Miklošu Hortiju. U proleće, nakon imenovanja Kalajjeve vlade, ovi protesti su se pojačali i stigli pred poslanike parlamenta. Detaljnije o tome videti A. Enikő Sajti, *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1987, 152–188; Pihurik Judit, „Hideg napok. Délvidék 1941–1944“, Rubicon, 20. (2009) 5. sz. 20–29.

⁴ U vezi sa sudskim procesom videti A. Enikő Sajti–Markó György, „Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvideki razzia résztvevőinek peréről (1943. december 14–1944. január 14.)“, *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. (1985) 2. sz. 426–456; Markó György, „Az 1942-es „újvidéki“ razziával kapcsolatban újonnan előkerült dokumentumok forrásértékéről“, *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 1, sz. 175–190.

nisu mogli da učine ništa drugo od onog što su učinili. Od njih sam odabrao četiri zatvorska lika Hladnih dana – čitamo u njegovom tekstu.⁵ Ali koga je tačno odabrao, to nam ne kazuje. Iako je tokom tih razgovora stekao mnogo *indirektnih iskustava*, time se nije zadovoljio, već je vršio i arhivska istraživanja. Poznavao je nesumnjivo najautentičniji izvor, proučavao je sažeti tekst o raciji od 30 strana, koji je 1943. godine napisao sudija vojnog suda, pukovnik Jožef Baboš, na osnovu isledničkog materijala od tri hiljade stranica, za potrebe Ferenc Sombathelja.⁶ Tako je krajem pedesetih godina pristupio pisanju knjige. U njegovom već citiranom rukopisu čitamo: *U svojim tvrdnjama nigde nisam zalazio dalje od optužnice koju je sačinio pukovnik Baboš, budući da nisam imao razloga da sumnjam u autentičnost rezultata njegovog isleđivanja.*⁷

U predgovoru rumunskom izdanju⁸ svoje knjige, čiji nam je rukopis pod naslovom *Levél Bukarestbe (Pismo u Bukurešt)* na raspolaganju, svoju literarnu nameru već formuliše u univerzalnim okvirima: *Ono što ja u svom romanu želim reći, to sam namenio svakom narodu, svakoj vlasti i oružanim formacijama svake epohe: neka krv prolivaju tako kao da odmah sutradan moraju odgovarati za svoje bratoubilačke postupke pred tribunalom celokupnog čovečanstva, kao ratni gubitnici.*

Moj narod, mađarski narod je u periodu novije istorije bio učesnik samo u izgubljenim ratovima i to možda objašnjava da nam je osećaj za pravdu razvijeniji nego kod sinova onih naroda koji su pored patnji od poraza u bitkama, ponekad mogli da se raduju i pobedi. (...) Ipak, zbog čega sam za temu svog romana odabrao onaj istorijski determinisan i u istorijskim vremenima sa tri kalendarska dana omeđen skup događaja, koje su predstavljala tri dana naj-sramnijih zločina, najgnusnijih dela izvršenih u ime mađarskog naroda u novijoj mađarskoj istoriji?

Zbog toga što u beščašću oružanog nasilja protiv bespomoćnih i nevinih, odgovornost nije samo na onima koji su koristili oružje već i na onom koji zna za atentat, a o tome ćuti.

⁵ Tibor Cseres, „Növeli, ki elfödi a bajt!“, Tibor Cseres hagyatéka, PIM Kézirattár, Gy. n. sz. 2003/46. 5.

⁶ Ovaj materijal od više hiljada stranica istoričari još nisu uspeli da pronađu. Načelnik generalštaba je Babošu poverio sprovođenje istrage aprila 1943, usled čega je Sombathelji 10. jula naredio pokretanje istražnog postupka od tužioca, a protiv oficira koji su učestvovali u raciji, te je Horti, 11. oktobra naredio da se krivci izvedu pred sud, a sudski proces je započeo 14. decembra. Kao što je poznato, optuženi oficiri Ferenc Feketehalmi-Cajdner, Jožef Graši i Marton Zeldi pobjegli su pre izricanja presude. Godine 1945. mađarska vlada je glavne krivce, generalpotpukovnika Ferenc Feketehalmi-Cajdnera, general-majora Jožefa Grašija, žandarmerijskog potpukovnika Lajoša Gala i samog Ferenc Sombathelja, kojeg je mađarski narodni sud već bio osudio, isporučila Jugoslaviji. Svi su 30. oktobra 1946. osuđeni na smrt i streljani. U Mađarskoj su se čak i sedamdesetih godina dvadesetog veka vodili sudski sporovi protiv žandarma koji su učestvovali u raciji.

⁷ Tibor Cseres, „Növeli, ki elfödi a bajt!“, 4. PIM Kézirattár, Gy. n. sz. 2003/46.

⁸ Rumunsko izdanje objavljeno je 1967. u Bukureštu pod naslovom *Zile geroase*, a Čereš je insistirao da za ovo izdanje napiše poseban predgovor.

Ovo ćutanje sam želeo da prekinem u svoje ime i u ime svog naroda, kada sam u Hladnim danima namerio da se obračunam s jednom nacionalnom sramotom. Ako je moguće, jednom zasvagda. (...)

Može se učiniti da je fabula mog romana obična priča – da se nigde drugde nije mogla dogoditi, osim u mestu i sa učesnicima sa kojima se dogodila – namera mi je ipak bila uopštavanje u najširem smislu, univerzalno upozorenje na koje se vraćam, ali koje je usmereno i ka budućnosti.

Ono što sam napisao moglo se desiti svugde na svetu, gde god čovek s oružjem nasrće na čoveka. Staviše, to se i danas dešava, samo što su oni koji kolabiraju u svojoj krvi nemoćni da uzviknu, a ako ipak uzviknu, skrivene kukavice ne prenose dalje glas ljudi na samrti jer je ćutanje srž njihove nepoštene duše, zapaljen budući teret njihovog kukavičkog života, a saučesništvo u izvršenju zločina im je stavljeno na dušu jer i oni ubijaju time što ćute. (...) Glas podrške nezaštićenim grupama ljudi, koji su suprotstavljeni oružanoj moći, uvek je glas pravde.⁹

Knjiga koju je 1964. godine najpre objavila izdavačka kuća *Magvető* *Kiadó* izazvala je veliko interesovanje, dok su pažnju kritike i čitalačke publike privukli već i delovi romana koji su objavljeni u časopisu *Kortárs*. Pojedini kritičari i čitaoci kultivisanog senzibiliteta proglasili su ga ni manje ni više nego remek-delom, dok su drugi govorili o veleizdaji. Sam pisac je sažeto obrazložio kakav utisak ostavlja njegova knjiga: *Mnogi su pozdravili moju hrabrost, a mnogi drugi su, opet, pominjali veleizdaju, čak i u pismima upućenim meni.*¹⁰ Na drugom mestu svoj rad ocenjuje kao roman *mađarske savesti*, a o svom delu kazuje i sledeće: U romanu *Hladni dani* opisuju se samo događaji koji su se odigrali u toku tri dana; on za predmet ima ogoljenu, ali izolovanu i dobro skrivanu sramotnu realnost jednog vremena koje se produžava tek tolikim lukavstvom što se to vreme ponovo filtrira kroz svest četvoro takvih učesnika koji sami nisu učinili ništa zbog čega bi po svetovnim zakonima mogli biti pozvani na odgovornost – oni su samo bili prisutni, a njihov greh je samo to na koji način, posle četiri godine, razmišljaju o ona tri dana.¹¹

Delo je doživelo više izdanja, izdavačka kuća *Magvető* ga je više puta objavila, a njih su sledili i drugi izdavači, na primer izdavačka kuća *Szépirodalmi Kiadó*, dok je 1967. godine i povodom filma Andraša Kovača objavljena posebna knjiga pod naslovom *Ötlettől a filmig* (Od ideje od filma), a film 1968. godine, prema filmskim kritičarima, svrstan je među dvanaest najboljih mađarskih filmova i bio dobitnik više priznanja na međunarodnim festivalima. Reditelj je ovaj film s pravom nazvao *dramom lične odgovornosti*. Zvanična kulturna politika je, naravno, nastojala da knjigu uvrsti u koncepciju *socijalističkog patriotizma* toga doba po kojem za izgradnju *pravog patriotizma* nije dovoljno samo poznavanje naših vrednosti i vrlina već i osećanja *nacionalne sramote*.

⁹ Tibor Cseres, Levél Bukarestbe, 2–3, Tibor Cseres hagyatéka, PIM Kézirattár, Gy. n. sz.: 2003/46.

¹⁰ Tibor Cseres, „Növeli, ki elfödi a bajt!“, 5. PIM Kézirattár, Gy. n. sz.: 2003/46.

¹¹ Tibor Cseres, *Vérbosszú Bácskában*, Budapest, Magvető Kiadó, 1991, 98–99.

Do prvog inostranog izdanja knjige nije slučajno došlo u Jugoslaviji, na „srpskohrvatskom“, još 1966. godine, u prevodu izvanrednog književnog prevodioca Save Babića, preminulog pre nekoliko godina. Posle toga je 1967. godine usledilo izdanje na rumunskom za koje je, kao što je već spomenuto, autor napisao poseban predgovor. *Hideg napok* se, inače, može čitati i na engleskom, češkom, ruskom, nemačkom, hrvatskom pa i na kazaškom jeziku. Ferenc Gergelj, zet Tibora Čereša, priređivač njegove prepiske, o prijemu na koji je naišao *Hideg napok* kazuje sledeće: *U poštanskom sandučetu autora može se naći sve, od pisama kletvi do pretnji smrću, od čitalačkih pohvala i saglasnosti, do svesrdnog hrabrenja učesnika u borbama i preživelih Bačvana. Na užtrb smirivanja ove krajnje napete atmosfere može se pripisati to što je autor uništio magnetofonske snimke načinjene tokom prikupljanja građe vezane za razgovor sa učesnicima i očevicima.*¹²

Pisac nam o optužbama povodom svoje knjige kazuje: *Najviše me je, međutim, pogodio onaj lični susret do kojeg je došlo drugog dana od izlaska knjige. Na „Nedelji knjige“, kod šatre za knjige čovek iz Bezdana se požalio da u mom krvavom radu nema ništa od onoga što se desilo u Bezdanu. A tamo su njegovog oca i mlađeg brata, zajedno sa još sto pedeset seljana, u oktobru 1944. godine partizani streljali, masakrirali. Ova pritužba je bila moje prvo suštinsko saznanje o tome šta se desilo u Bačkoj u jesen četrdeset četvrte godine...*¹³

Čereš je 1990. godine za časopis *Korunk* iz Kluža izjavio da je prilikom jednog susreta u Beogradu, gde je razgovarano o njegovoj knjizi, dotaknuto i to zbog čega je napisao delo *Hideg napok*, a tom prilikom on je naglasio da od jugoslovenske strane očekuje da i njihovi pisci razotkriju istinu o nevino ubijenim Mađarima. Objasnio je: *Ovo delo napisao sam zbog toga što se nadam da će se krv 3500 nevinih ljudi, pogubljenih u Novom Sadu, vratiti na ubice na taj način što će i krv onih pedeset-šezdeset hiljada Mađara, koji su četrdeset četvrte godine, kada su partizani posle izgubljenog rata ušli u Bačku, tamo pogubljeni u dvadesetostrukom broju u odnosu na tih 3500 žrtava. Nadam se, rekao sam tada u Beogradu, da će istoriju te tragedije napisati jedan srpski pisac. Usledila je začuđenost, a onda je ustao srpski pisac čije ime ne pamtim i rekao da ne zna da li se oni mogu time baviti, jer čak i ako broj pogubljenih muškaraca iz Bačke dostiže i šezdeset hiljada, beznačajan je u odnosu na celokupni jugoslovenski gubitak u ljudstvu.*¹⁴ U knjizi *Vérbosszú Bácskában* autor pripisuje sledeće reči anonimnom srpskom piscu: „Za vreme Drugog svetskog rata u

¹² Ferenc Gergely, „Levelek Cseres Tibornak (1960–1969)“, *ArchivNET*, 12. (2012) 1, sz. 4. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/levelek_cseres_tibornak_19601969.html?oldal=3 (A letöltés ideje 2014. december 9.)

¹³ Tibor Cseres, „Növeli, ki elfödi a bajt!“, 5. Tibor Cseres hagyatéka, PIM Kézirattár, Gy. n. sz. 2003/46.

¹⁴ Kolozsvári Papp László, „Sós vízben konzerválva (Beszélgetés Cseres Tiborral)“, *Korunk*, 3. (1990) 5, sz. 561.

Jugoslaviji je pogubljeno blizu dva miliona ljudi. U odnosu na ovu činjenicu broj žrtava u Bačkoj je sitnica – kap u moru.¹⁵

Budući da se očekivanja Tibora Čereša nisu ostvarila, da je uzalud čekao – zajedno sa mnogim drugima – neko slično delo kojeg jugoslovenskog pisca, napisao je knjigu *A bezdáni ember* (Čovek iz Bezdana) koju, uglavnom iz spoljopolitičkih razloga, devet godina nije mogao da objavi, dok ga je na kraju nije 1973. godine objavio časopis *Kortárs* u svom 11. broju. Glavni junak, čovek iz Bezdana, čijeg su oca i mlađeg brata partizani, prema priči, zajedno s još sto šesnaest drugih nevinih Mađara u jesen 1944. streljali, ne priželjkuje osvetu, već želi da postigne samo toliko – izražava pisac svoju nameru kroz reči glavnog junaka – *da se zna: bili su nevini. Neka se proglasi, da su ti i ti, poime-nično svi bili nevini (...) neka se spisak imena objavi u knjizi ili u štampi.*¹⁶ I čovek iz Bezdana i Čereš čekali su više od trideset godina da im se želja ostvari, a spisak imena danas već može da se pročita.¹⁷

Godine 1990. Čereš je stigao dotle da pribeleži „*spoznane strahote osvete koja je usledila nakon Hladnih dana, koju sam u svojoj knjizi Vérbosszú Bácskában (Krvna osveta u Bačkoj) ponudio izdavačkoj kući Magvető.*“¹⁸ Knji-ga je objavljena 1991. godine. Promena režima i promene na domaćoj političkoj sceni su nesumnjivo pomogle da se ova knjiga napiše i objavi, a vredno je pomena i to da u Jugoslaviji, koja se razdruživala, listovi *Magyar Szó* iz Novog Sada i *Napló* iz Subotice počeli su da objavljuju ona sećanja, sakupljena uglav-nom od Martona Matuške, koja su evocirala uspomene na masakr koji su parti-zani izvršili u Bačkoj 1944–1945 godine. Dobar deo mađarskog javnog mnjenja je *konačno* sa olakšanjem uzdahnuo, dok je srpsko javno mnjenje negodovalo jer su u tome videli skrnavljenje antifašističke prošlosti države, govoreći da su svi koji su tada streljani bili ratni zločinci, fašisti, *narodni neprijatelji*. Tada je već i u mađarskoj istoriografiji započeto istraživanje vezano za ovu temu.

Namere pisca relativno tačno možemo rekonstruisati; iz njegovog celo-kupnog životnog opusa nameće se pretpostavka da je i ovoga puta temi pristu-pio u znaku etosa koji književnost smatra sredstvom za sagledavanje sudbinskih pitanja nacije. Međutim, ne znamo zašto je Čereš odlučio da ovoga puta svoje kazivanje ne smesti u okvire nekog književnog žanra, već svoje snažno intere-sovanje za istoriju koristi kao kvaziistoričar. Ali ponovo mu prepuštamo reč: *Od mene su neki od najvećih intelektualaca moje domovine, ali i pisci, tražili da*

¹⁵ Tibor Cseres, *Vérbosszú Bácskában*, Budapest, Magvető Kiadó, 1991, 24–25. Danas se u jugos-lovenskoj istoriografiji gubitak u ljudstvu u Drugom svetskom ratu procenjuje na oko 1.027.000 žrtava.

¹⁶ Tibor Cseres, „A bezdáni ember“, *Hideg napok*, Búcsú nélkül, Bizonytalan század, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 189, 191.

¹⁷ Ferenc Balla– István Balla, *Bezdán története. A jugoszláv közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953)*, Tóthfalu, Logos, 2001; Ferenc Balla– István Balla, *A bezdáni vérengzés, 1944*. Topolya, Panonia-Print, 2013. Na osnovu njihovih istraživa-nja znamo da su partizani pogubili 146 lica iz Bezdana, mađarske i nemačke narodnosti.

¹⁸ Tibor Cseres, „Növeli, ki elfödi a bajt!“, 6. Tibor Cseres hagyatéka, PIM Kézirattár, Gy. n. sz. 2003/46.

odgovorim zbog čega nisam hiljadama novosadskih žrtava pripojio i desetine hiljada iskrvarenih Mađara u osamdeset mesta Bačke – piše u svojoj knjizi. Pored reči čoveka iz Bezdana u njegovu dušu duboko se urezao i potresao ga je onaj, više puta pominjan, beogradski susret pisaca, kada su jugoslovenski pisci, pozivajući se na „mali“ broj mađarskih žrtava u Bačkoj, odbacili čak i samu pomisao da opišu događaje svoje hladne nedelje ili, kako ih ja po ugledu na Čereša nazivam, svoje „još hladnije dane“.

Neposredno posle objavljivanja knjige pozvali su me iz redakcije *Magyar Napló*, lista Saveza književnika, te su me kao istoričarku zamolili da napišem kritiku o knjizi *Vérbosszú Bácskában*.¹⁹ Danas, posle skoro dvadeset pet godina, ponovo sam pročitala ovaj svoj tekst i o istorijskoj verodostojnosti knjige ni danas ne bih mogla napisati nešto drugo, u najboljem slučaju mogla bih ga dopuniti u međuvremenu postignutim, veoma značajnim rezultatima iz istoriografije – domaće i vojvođanske, kao i međunarodne, pre svega hrvatske, ali i slovenačke i srpske. Svrha pisanja ovog teksta, međutim, nije da istoričar suoči pisca s pravilima istorijske nauke i sa surovom realnošću kritike izvora, čak i u slučaju kada literarno kazivanje nije podređeno književnom žanru kao okviru pripovedanja, već je to *public history*, osoben žanr pisanja istorije sa subjektivne tačke gledišta. To ne bi bilo korektno makar zbog toga što je osnovni uslov svake naučne rasprave da sagovornik pred javnošću može da odgovori na nametnuta pitanja. Tibor Čeres, nažalost, danas to ne može učiniti. Zato želim da sa čitaocem podelim rezultate svojih najnovijih istraživanja koja kazuju kako je Čerešu dospelo u ruke tekst *Halottak hallgatása. Requiem 40.000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért*²⁰ (Ćutanje mrtvih. Rekvijem za 40.000 nevino pogubljenih Mađara u Bačkoj 1944. godine) koji su sastavili Marton Sič, župnik iz Bačseleša, i Jožef Kovač, župnik iz Martonoša, dvojica požrtvovanih, hrabrih sveštenika čiji rukopis mu je poslužio kao ideja vodilja za knjigu. Iz tog rukopisa Čereš je preuzeo podatak da su u jesen 1944. godine 40.000 nevinih mađarskih civila postali žrtve partizanske odmazde i na osnovu toga je u domaćem i međunarodnom javnom mnjenju, štaviše i u delu istorijske literature ostala skoro neizbrisiva brojka od četrdeset hiljada što je, sada to već znamo, preterano.

Laslo Juhas, negdašnji dopisnik Radija slobodna Evropa, potom direktor informativnog programa Mađarske televizije napisao je članak pod naslovom *Hideg napok. Cseres Tibor emlékének*, (Hladni dani. U spomen Tiboru Čerešu) u broju 1 časopisa *Új Horizont* 2001. godine, to jest u jednom tekstu svoje knjige *Barangolás a magyar múltban* (Putešestvije u mađarskoj prošlosti) je pribeležio²¹ na koji način je do njega došao tekst dva župnika, te kako je on to

¹⁹ A. Enikő, Šajti „Döbbenet és hitelesség“, *Magyar Napló*, 1991. október 4, 36–38. *Magyar Napló* je, inače, pokrenut iste godine kada se promenio režim u Mađarskoj. Tibor Čereš, tadašnji predsednik Saveza književnika, list je pokrenuo 1989. godine.

²⁰ Rad Martona Siča i Jožefa Kovača objavljen je nekoliko godina posle Čerešove knjige. Szűcs Márton– József Kovács, „Halottak hallgatása. Requiem 40 000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért“, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 7 (1995), 1–2. sz. 197–231.

²¹ László Juhász, *Barangolás a magyar múltban*, Lakitelek, Antológia Kiadó, 1992, 130–136. Deo teksta koji Juhas citira iz predgovora *Halottak hallgatása* nije u potpunosti istovetan s tekстом

prosledio Čerešu. U knjizi *Barangolás*, u fusnoti tek napominje da je do njega tekst dvaju župnika stigao tajnim kanalima, u jesen 1989. godine, što je on obradio u emisiji *Barangolások* Radija slobodna Evropa, 18. maja 1990. godine. Dodaje i to da je Čerešu dostavio na njegov zahtev rukopis koji je pisac smatrao „idejom vodiljom“ za svoju knjigu *Vérbosszú Bácskában*. U časopisu *Új Horizont* je već nešto pričljiviji te saznajemo da se Čereš, posle emisije od 18. maja 1990. Godine, pismom obratio mađarskom odeljenju Radija slobodna Evropa, te zatražio od njih da mu pošalju „rukopis emisije“. To je tada, u odsustvu Juhasa, ispunio Ištvan Roman. Nekoliko meseci kasnije Juhas je dobio pismo od Čereša, u kojem se pisac najpre zahvalio na tekstu emisije, a potom ovako nastavio: *Budući da se trenutno bavim pisanjem kontraknjige Hideg napok-a, veoma bi me interesovao integralni tekst dvojice župnika „čistih namera“ iz Bačke: njegov obim i mesto gde se nalazi. Zahvalio bih vam, ako biste me o tome informisali. Dugovao bih vam još veću zahvalnost, ako bi – u slučaju da je rukopis u vašem posedu – napravili kopiju i poslali mi je, a obećavam da ću u svako doba uzvratiti tu uslugu.* Pošto je Juhas, kako je napisao u svom odgovoru, rukopis koji je dobio iz *crkvenih krugova* već vratio svom *izvoru*, morao ga je ponovo uzajmiti, te je tako, sa malo zakašnjenja, ipak mogao poslati Čerešu kopiju rukopisa.²²

U Čerešovoj zaostavštini nalazi se pismo koje je izvesni D. F. 2. septembra 1992. godine poslao sa Palića, iz Vojvodine. Do danas smo uspeli da otkrijemo da je D. F. zapravo profesor Ferenc Dongó (1922–1996), koji je od 1967. godine predavao u klasičnoj gimnaziji u Subotici, u Paulinumu (danas Biskupska klasična gimnazija i Kolegijum Paulinum), a između 1974. i 1979. bio je direktor ove gimnazije kao i zavoda Paulinum.²³

U tom pismu D. F. je obavestio Čereša da ga je papa Jovan Pavle II avgusta te godine odlikovao ordenom za zasluge *Pro Ecclesia et Pontifice* sa krstom, *zbog vernog i istrajnog služenja Božjoj stvari u bogosloviji „Paulinum“ u Subotici. Moje lično uverenje je da mi je dobri Bog ovo odlikovanje podario zbog mog istraživačkog rada vezanog za događaje 1944. godine.* Iz pisma se može zaključiti da je posle smrti autora dela *Halottak hallgatása* Martona Siča i Jožefa Kovača upravo D. F. završio taj rad, *kako-tako*, prekucao ga na pisačkoj mašini u deset primeraka i poslao ih na sledeće adrese: subotičkoj i bečkerečkoj Biskupiji, senčanskoj parohiji Kralj Sveti Stefan, rubrici *Századunk* Mađarske

objavljenim u časopisu *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*.

²² László Juhász, Rideg napok, „Cseres Tibor emlékének“, *Új Horizont*, 29 (2001), 1. sz. http://www.pikk.hu/ujhorizont/2001_1/15.html (10. december 2014.) Juhas u ovom tekstu objavljuje dva pisma koje je razmenio sa Čerešom, ali datumi se, nažalost, ne nalaze na pismima, tako da nam nije poznato kada je do Čereša došla kopija teksta *pisana na providnom, tankom papiru*, ali na osnovu teksta je sigurno da je to bilo negde posle 10. septembra.

²³ Podatak dobijen ljubaznošću Zoltana Vaša, rođaka Ferenc Dongoa i msgr. Jožefa Mioča, direktora subotičke Biskupske klasične gimnazije i Kolegijum Paulinuma. Videti i kratku biografiju koju je Zoltan Dongo, sin Ferenc Donga, napisao o svom ocu: Dongó Ferenc–József Kovács–Gulyás M. Fulgencia–Savelin Zoltán–Bagi M. Romarika, *A martonosi egyházközség története*, Martonos, 2011, 217–218.

televizije u Budimpešti, Nadbiskupiji u Estergomu, posredstvom Ištvana Nemeškirtija Mađarskoj akademiji nauka, Radiju slobodna Evropa u Minhenu, redakciji Enciklopedije mađarske crkvene istorije u Torontu i jezuitskom fratru dr Beli Telekiju u Segedin. Jedan primerak je zadržao za sebe. Molio je Čereša da mu pošalje jedan primerak knjige *Vérbosszú Bácskában* posredstvom njegovog sina koji je živeo u Kečkemetu, potom je još ukazao na to da prikupljanje građe nisu mogli završiti. Pismo je na kraju završio ovako: *Veoma mi je žao, ali ne mogu učiniti više. Ja sam nepokretan. Današnji mlađi popovi se baš i ne interesuju za tadašnje događaje. Stariji – negdašnji očevici – polako umiru i događaje prekriva zaborav.*²⁴

Delo *Vérbosszú Bácskában*, nasuprot knjizi *Hideg napok*, objavljeno je samo na engleskom i hrvatskom jeziku. Mentor engleskog izdanja bio je Sabolč Mađarodi iz Toronta, rukovodilac radne zajednice Izviđača veterana Mačas Hunjadi, osnivač i menadžer biblioteke Korvinus. Između Mađarodija i pisca posrednik je bio Jožef Vekerdi, znameniti lingvista, orijentalista i romolog koji je bio zaposlen u Sečenjijevoj biblioteci.²⁵ Političku klimu za hrvatsko izdanje stvorila je Hrvatska koja se pre nekoliko godina odvojila iz Jugoslavije i tražila svoj identitet; prevodilac je bio Laslo Horvat, koji je godinu dana kasnije postao potpredsednik Demokratske zajednice Mađara u Hrvatskoj.²⁶

Domaća književna kritika bila je nešto manje oduševljena nego prilikom izlaska knjige *Hideg napok* i to zbog, po mom sudu, krvne osvete (*Vérbosszú*), budući da Čereš nije pisao roman. Njegov subjektivan pogled na istoriju i *labavo* postupanje sa činjenicama trpelo je i od njih opravdanu kritiku.²⁷ Ja nisam raspravljala samo o njegovim istorijskim nazorima već sam mu skrenula pažnju i na više grešaka u prostom sabiranju, budući da nije proverio svoje podatke i izvore u pogledu broja žrtava, a delo Martona Siča i Jožefa Kovača nije podvrgao ni minimalnoj analizi sa aspekta kritike njihovih izvora. U više mesta iskazao je toliki broj mađarskih žrtava da je to prevazilazilo broj celokupnog mađarskog stanovništva tih mesta. Međutim, njegova knjiga predstavlja, tvrdila sam to i tada i sada, veliku inspiraciju za dalja istraživanja.

Kritički osvrti, koji su se uglavnom odnosili na njegov pogled na istoriju i nedostatke u kritici izvora, po svemu sudeći izbalansirani su pozitivnom reakcijom mađarske javnosti, naročito pismom koje mu je uputio *čovek iz Bezdana* u decembru 1992. godine (dan nije naznačen na pismu). Njegovo potpuno ime, nažalost, ne znamo, signiran je samo sa P. Č. Ali budući da nam je danas već poznat spisak imena žrtava pogubljenih u Bezdanu, a tamo nalazimo dve

²⁴ Pismo D. F. Tiboru Čerešu od 2. septembra 1992. godine. Vidieti Ferenc Gergely, „Cseres Tibor élete és munkássága a rendszerváltás kezdetén“, *ArchivNET*, 9. (2009) 4. sz. 12–13. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/cseres_tibor_elete_es_munkassaga_a_rendszervaltas_kezdeten.html (11. december 2014.)

²⁵ Pismo dr Jožefa Vekerdija Tiboru Čerešu, od 29. januara 1992. *Isto*, 5–6.

²⁶ Pismo Lasla Horvata Tiboru Čerešu, od 8. aprila 1992. *Isto*, 7–8.

²⁷ István Bundula, „A pontosság kötelező“, *Magyar Napló*, 1991. október 4, 39–40.

osobe čije prezime počinje sa Č, možemo reći da mu je prezime po svemu sudeći bio Čapo (Peter, Pal?).²⁸

Dragi Meštre! – počinje svoje pismo P. Č. – Negde pre otprilike 32 godine, kada je objavljena vaša knjiga „Hideg napok“, čije ste primerke potpisivali kod šatre, ispred Vigsinhaza, negde početkom leta, i ja sam se tu šunjaio jedno vreme, nakon što sam se odlučio za kupovinu. Nisu me uzbuđivali toliko novosadski događaji, već mnogo više pitanje da li ste se bavili onim što se desilo u Bezdanu 3. novembra 1944. godine. Jer, kao što je običaj reći, o tome je do tada fama uporno ćutala. Tada su takozvani srpski partizani izvršili masovno ubistvo nenaoružanih, nevinih mađarskih civila iz Bezdana – među njima je bio i moj mlađi brat Feri, koji mi nije bio samo brat već i najbolji drug iz detinjstva; i njega su ubili. A zajedno sa njim i ubili su i mog strica, oca dvoje male dece, kao i podosta mojih prijatelja i još mnoge druge. Ali prema krvnicima-naredbodavcima i izvršiocima s jugoslovenske strane nije došlo ni do kakvog sudskog poziva na odgovornost – po mom saznanju do toga nije došlo ni do danas! Tamo sam tada, kod šatre pred Vigsinhazom, sve to spomenuo, a vi ste me zamolili da pričam detaljnije o onome što se tamo desilo! Nisam mogao reći mnoge detalje, budući da ja tada nisam bio u Bezdanu, već sam bio u sovjetskom ratnom zarobljeništvu. Kada sam sve to ispričao, učinilo mi se kao da vas to posebno ne zanima i da ste u odnosu na ovaj događaj hladni i skeptični! I ja sam otišao razočaran, a da se nisam predstavio. Kao potomak zemljoradnika, tada još mnogo šta nisam znao... Ukoliko sam uvredljivo i neprikladno postupio, iskreno se izvinjavam! (...) Žao mi je što sam tada pogrešno sudio o vama! Ispostavilo se da vas je taj događaj veoma zaokupljalo i da je za vas predstavljao posebno važnu činjenicu o krvavim događajima u Bezdanu 1944. godine, o čemu ste pisali književnim stilom. A sve to potvrđuje i vaša nedavno objavljena knjiga „Bácskai vérbosszú“... (...) Nažalost, na drugi način ne umem, osim u pismenoj formi da izrazim svoje najviše priznanje i veliku zahvalnost za vaš prestižan rad, za vašu aktivnost koju ste ispoljili u cilju Istine i humanizma.”²⁹

Mogao je osetiti da je dobio oprost.

Decenijama posle pojave knjiga *Hideg napok* i *Vérbosszú Bácskában*, koje su u svoje vreme bili bestseleri, s pravom postavljamo pitanje da li su one izdržale probu vremena? Da li nam govore isto što i 1960. godina, to jest početkom devedesetih godina? Ovo pitanje je već pre nekoliko godina postavio Savez pisaca, te je pod naslovom *Újraolvasás* (Ponovno čitanje) organizovao savetovanje na kome su mladi kritičari, zajedno sa delima više uspešnih autora, pretpostavljam ne slučajno, od dve Čerešove knjige analizirali samo delo *Hideg napok*, kao i film koji je na osnovu njega snimljen. Oni su se složili oko toga da je vrednost knjige koja je čitljiva u rasčlanjavanju vremena, dugim paralelnim

²⁸ Te dve žrtve bile su Ferenc Čapo, mašinbravar, star 33 godine, koji je bio stric Č. P. i njegov mlađi brat Ferenc Čapo, zemljoradnik, star 19 godina.

²⁹ Pismo P. Č. Tiboru Čerešu decembra 1992. Videti Ferenc Gergely, *n. d.*, 14.

monolozi, konfrontaciji unutrašnjih govora, divergentnosti istorijskih činjenica i savesti onih koji se sećaju, kao i u njihovom moralnom sudu.³⁰

Delo *Verbosszú* tu nije ni spomenuto – ali zbog žanra nije ni moglo biti spominjano, budući da po estetskim i formalnim aspektima književnosti ovo delo ne može da se vaga. Ovo Čerešovo delo po mom mišljenju može se shvatiti u odnosu pojedinačnog i kolektivnog sećanja, kao i u odnosu prema istoriji, pa se u njemu kao takvom poručuje šta jedna zajednica ne sme da zaboravi. Ovom knjigom, u kojoj se istorija subjektivno sagledava, radikalno je probijen zid ćutanja koji je podignut iz političkih razloga i u zemlji i u susedstvu zbog pokolja Mađara u južnim oblastima od partizana, te je zajedno sa *hladnim danima* i istorija ove traume smeštena u sećanje nacije. Piščev uticaj bio je šokantan ne samo zbog iznošenja detalja o mučenjima već i zbog toga što se ispostavilo da uopšte nema reči o „mađarskim fašistima“, da su krivci pobjegli, i da su „likvidirani“, ubijeni, prognani iz svojih domova i lišeni svoje imovine na hiljade nevinih civila.

Iz Čerešove knjige izbija dvojnost u mađarskoj kulturi sećanja. S jedne strane, to je ono sećanje koje nemački istoričar Jan Asman naziva *hladnom kulturom sećanja* i koje prošlosti pristupa s aspekta nepomirljivosti žrtve i zločinca, gde se prošlost „smrzne“, gde postoji samo osveta (krvna osveta), a oprostaja nema. S druge strane, u toj istorijskoj povesti izdajnik nacije postao je svaki onaj istoričar koji se na osnovu svojih istraživanja usudio da kaže da ne smatra svetim pismom broj od 40.000, koji Čeres iznosi kao broj žrtava partizanskog pokolja, te da o tome treba dalje istraživati u arhivama Srbije. Ali danas, sa istraživanjima Srba i Mađara, koji postižu sve bolje rezultate, osnažio se i glas pobornika takozvane *recipientske kulture sećanja*, koji i pored nezaobilaznog elaboriranja trauma, grade kulturu sećanja usmerenu prema budućnosti, koji su otvoreni prema istorijskim promenama i kritičkom sagledavanju nauke i koji čine sve da narode nigde ne zatvore u lažnu prošlost koja nikada nije postojala, te da, zbog interesa vlasti, ne bude moguće da se poreknu nepoželjni događaji prošlosti i da ne bude moguće da nacionalne traume jedni iskoriste protiv drugih.

Oba Čerešova dela, i *Hideg napok* i *Vérbosszú Bácskában*, zajedno predstavljaju dela od velikog uticaja na mađarsko nacionalno sećanje u 20. veku, jer elaboriranje trauma nije samo naučno pitanje već je bar isto toliko i etičko pitanje. To su dela koja su, hteli mi to ili ne, uticala na pripovedanje o prošlosti – u moj slučaju je sigurno tako.

³⁰ Dóra Szepesi, „A Rozsdatemetőtől az Adáshibáig. Fiatal kritikusok a harvanas, hetvenes évek elfeledett népszerű műveiről“, *Bárka online*, 18 december 2010. <http://www.barkaonline.hu/helyszini-tudositasok/1791-ujraolvasas-az-irosoevetsegben> (28. november 2014).

Rezime

U studiji se prikazuje istorija nastanka uticajnih dela Tibora Čereša, *Hideg Napok* i *Vérbosszú Bácskában*, njihova žanrovska različitost, tadašnji uticaj ovih dela na javno mnjenje, cilj nastanka dela, karakter i poreklo izvora koje je Čereš koristio (uz korišćenje njegove zaostavštine koja se nalazi u Rukopisnom odeljenju Književnog muzeja „Petefi“). Prema autoru, Čereš je svojim pripovedanjem o novosadskoj raciji, smeštenim u književni okvir „hladnih dana“, ratne zločine i pitanje odgovornosti izdigao iz okvira istorijske nauke i uzdigao na nivo moralnog pitanja, pitanja savesti nacije.

Osvetu partizana nad nedužnim Mađarima, „krvnu osvetu“ i „još hladnije dane“ Čereš je opisao skoro trideset godina kasnije, ali taj događaj nije smestio u okvire nekog književnog žanra već je, po sopstvenom priznanju, temi pristupio kao istoričar. Autor studije kazuje da je Čereš uz posredovanje Radija slobodna Evropa pribavio rukopis knjige pod naslovom *Halottak hallgatása. Requiem 40.000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért*, napisane u tajnosti, za koju se znalo da je rad dvojice sveštenika iz Bačke, Martona Siča i Jožefa Kovača, a koja je predstavljala osnovni izvor Čerešove knjige. Autor je, međutim, u Čerešovoj zaostavštini pronašao dokument koji potvrđuje da je u nastanku rada *Halottak hallgatása*, značajnu ulogu imao i izvesni F. D., to jest Ferenc Dongo, negdašnji profesor i direktor subotičkog Paulinuma.

Na kraju svoje studije autor zaključuje da je ovo Čerešovo delo, i pored nedostatka kritike izvora, kao i pogrešnih podataka vezanih za žrtve, zajedno sa delom *Hideg napok* ostavilo dubokog traga na pripovedanje o prošlosti. Pisac koji je preminuo pre skoro četvrt veka ne može biti odgovoran za to kakva se nacionalna kultura sećanja danas izrodila iz njegovih dela.

Judit PIHURIK
vanredni profesor
Univerzitet u Segedinu

ILI ONI ILI MI. TRIDESET GODINA POSLE RACIJE U ČURUGU

Apstrakt: *Ova studija, fokusirana na slučaj 33 osobe osumnjičene za učešće u čuruškoj raciji u januaru 1942. godine, istražuje na koji način su optuženi, tokom postupka koji je trajao između 1967. i 1973. godine, predstavili sebi te događaje, čime su objašnjavali svoja dela i kako su okarakterisali postupke svojih drugova. Zbog samog karaktera otkrivenih izvora, pokušaj rekonstrukcije događaja bio je moguć samo sa gledišta počinitelja, a glas žrtava i preživelih se nije čuo. Korišćeni izvori, spisi o opservacijama i istragama, kao i sudski spisi ovog slučaja čine dokumentaciju od oko četiri hiljade stranica: to su zapisnici sa saslušanja, rezimeji, planovi za postupanje, priznanja, optužnice, studije o društvenoj sredini, mišljenja s radnih mesta kao i izveštaji zatvorskih agenata. O izvornoj vrednosti spisa državne bezbednosti i aspektima njihove obrade mišljenja se razlikuju, ali je nesporno da predstavljaju koristan dodatak predmetu istraživanja.*

Ključne reči: Čurug 1942. godine, „hladni dani“, postupak protiv ratnih zločinaca 1967–1973. godine.

Ova studija fokusirana je na slučaj 33 osobe koje su osumnjičene za učešće u čuruškoj raciji januara 1942. godine. U njoj se zatim opisuje i to na koji način su optuženi, protiv kojih je istraga vođena od 1967. godine, a koji su potom privedeni pravdi i 1973. kao optuženi bili i osuđeni, predstavili sebi te događaje, čime su objašnjavali svoja dela i na koji način su okarakterisali postupke svojih drugova. Zbog samog karaktera otkrivenih izvora, pokušaj rekonstrukcije događaja bio je moguć samo sa gledišta počinitelja; tu se glas preživelih nije čuo. Korišćeni izvori, spisi o opservacijama i istragama, kao i sudski spisi ovog slučaja, sakupljeni u 16 tomova, sadrže oko četiri hiljade stranica.¹ Osim uobičajenih tipova dokumenata – zapisnika sa saslušanja, rezimea, planova za

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára [Istorijski arhiv službi državne bezbednosti] (dalje ÁBTŁ), 3.1.1. O–14962/1–5 Vállalkozó i ÁBTŁ 3.1.9. V–159118/1–11 Laslo Radnai i drugovi.

postupanje, priznanja, optužnica, presuda – bile su veoma važne i studije o društvenoj sredini, mišljenja sa radnih mesta kao i izveštaji zatvorskog agenta, jer su omogućili sastavljanje nijansiranije slike o ličnim sudbinama osumnjičenih i o pozadini ovih događaja. O izvornoj vrednosti spisa državne bezbednosti i aspektima njihove obrade mišljenja se razlikuju,² ali je nesporno da u pojedinim slučajevima predstavljaju koristan dodatak predmetu istraživanja.

Šezdesetih godina prošlog veka roman Tibora Čereša *Hideg napok* [*Hladni dani*] i po njemu snimljen film (oba dela izazvala su međunarodni odjek) skrenuli su pažnju na racije u južnim oblastima.³ Pisac temi nije prišao jednostrano, te u centar nije stavio zlikovce, već onaj proces tokom kojeg se u izvršiocima stvorila svest o tome da su kao zupčanci jedne mašinerije postali saučesnici u masovnom ubistvu. On je ispitujući odgovornost pojedinca tražio odgovore na to kako se planirana akcija čistke partizana izvitoperila u krvavu odmazdu protiv civilnog stanovništva. Čerešov odabir teme je s više aspekata napadan i pohvaljivan, budući da tematika ratnih zločina ni u Mađarskoj nije bila bez rasprava, a nije ni danas. Raspravu o ovoj temi ne olakšava okolnost da je zločin evidentiran pre svega zbog žrtava, ali upravo zbog toga roman Tibora Čereša bio je pionirski, postao simbol suočavanja s ratnim zločinima i suočio mađarsko društvo s istorijom racije u južnim oblastima.⁴ Iako o tome još nema monografske obrade, masovna ubistva u Šajkašu i Novom Sadu nisu bila prećutkivane epizode ni u mađarskim istorijskim istraživanjima.⁵

Racija u Čurugu

Raciji, izvršenoj januara 1942. godine, prethodilo je to što su u leto i u jesen 1941. u Bačkoj bile aktivne organizacije komunista, a došlo je i do partizanskih akcija 13. decembra 1941. godine u Čurugu, a 17. decembra u Mošori-

² Videti studije (koje se odnose na ovu temu) u knjizi *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, (szerk. Sándor Horváth) Budapest, Libri Kiadó, 2014.

³ Tibor Cseres, *Hideg napok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1964. Film snimljen po romanu 1966. godine režirao je Andraš Kovač. Možda zbog činjenice što je ovo delo fokusirano na novosadsku raciju, mnogi misle da su masovna ubistva u južnim oblastima bila ograničena samo na taj grad.

⁴ Cilj Tibora Čereša je bio mnogo veći: od jugoslovenske strane nadao se razotkrivanju masovnih ubistava u Bačkoj 1944. godine i priznanju da su žrtve bile nedužne. Budući da se to nije dogodilo, trideset godina posle izdavanja romana *Hideg napok* taj nedostatak je pokušao nadomestiti svojom knjigom *Vérbosszú Bácskában* (Budapest, 1991). Međutim, bilo je potrebno da protekne još decenija i po da bi se u Srbiji počelo sa razotkrivanjem i stručnom obradom istorije titovske odmazde. O ulozi ove dve knjige u kolektivnoj svesti nacije nedavno je A. Enike Šajti održala predavanje pod naslovom *A nemzeti önismeret órállója: Cseres Tibor Hideg napok, és a „még hidegebb napok* (Délvidéki Kutató Központ, Szeged, 2015. január 23. Fejezetek a Délvidék múltjából II. Közös múlt és közös jövő a Délvidéken).

⁵ János Buzási, *Az újvidéki „razzia“*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1963; A. Enikő Sajti, *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987; A. Sajti Enikő, *Impériumváltások, revízió és kisebbség*. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004; Judit Pihurik, „Magyarok és szerbek a Délvidéken 1941–1944“, *Limes*, 2009/2. sz. 83–102. (Délvidék 1941–1944. tematikus szám I.)

nu došlo je do incidenta sa smrtnim ishodom i zarobljavanjem; pred Božić su ubijeni članovi žandarmske patrole iz Šerega.⁶ U prvim danima 1942. godine pronela se vest da se iz Banata – gde su u isto vreme s događajima u Bačkoj Nemci sprovodili akciju čišćenja – u južne oblasti prebacuju „sumnjivi elementi“, te je zbog toga ministar unutrašnjih poslova tražio upućivanje policijskih snaga. Kod jednog napuštenog salaša blizu Žablja 4. januara 1942. došlo je do krvavog oružanog sukoba između mađarske patrole i partizana,⁷ tokom kojeg su poginula dva žandarma i četiri pripadnika graničarskih jedinica, dok je smrtno ranjen komandir žandarmske patrole iz Čuruga.⁸ Počev od 5. januara 1942. komandovanje policijskim snagama u toj oblasti povereno je pukovniku Laslu Deaku⁹, komandantu Devetog pešadijskog puka, koji je tada bio stacioniran u Žablju. Ferenc Sombathelji, načelnik generalštaba Honveda, još istog dana izdao je naredbu za pretraživanje šajkaške oblasti.¹⁰ To se, međutim, odnosilo na ugušenje partizanskih aktivnosti, a ne na delovanje protiv civila i na masovna ubistva. A ipak desilo se upravo to: na području koje omeđuju Črug, Žabalj, Šajkašsentivan, Dunagardonj i reka Tisa bilo je oko dve hiljade žrtava – od toga 887 osoba (prema srpskim podacima 893 osobe) u Čurugu, gde su izvršena masovna ubistva s najvećim brojem žrtava u čitavoj raciji.¹¹ Komandant V korpusa Ferenc Feketehalmi-Cajdner je 12. januara, izveštavajući o događajima, obmanuo ministra unutrašnjih poslova Ferenc Keresteš-Fišera, ministra odbrane Karolja Bartu i Ferenc Sombatheljija, tvrdeći da su se partizani sklonili u Novi Sad, te zbog toga raciju treba proširiti na taj grad.¹² Prema mađarskim podacima do kraja januara ove racije su za posledicu imale 3.340 žrtava (njih 147 bila su deca): streljano je 2.550 Srba, 743 Jevreja, 11 Mađara i 36 građana druge narodnosti.¹³ Srpski izvori spominju 3.809 žrtava.¹⁴

⁶ U aprilu 1941, prilikom ponovnog pripajanja teritorije, kod mesta Sereg-Kišdobrovoljac došlo je do oružanog sukoba između mađarskih trupa u napredovanju i jedne jugoslovenske vojne formacije u povlačenju. Posledica toga bila je teška odmazda; podaci su nepouzđani, a u njima se navodi da je bilo između 100 i 500 civilnih žrtava. Pretpostavka je da je zbog ovog pokolja iz osвете usledio partizanski napad na žandarmsku patrolu iz Šerega. *Adalékok a Horthy-hadsereg szerveztének és háborús tevékenységének tanulmányozásához: 1938–1945* (összeáll. Csima János), Budapest, Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár, 1961, 55–62.

⁷ 1. számú helyzettájékoztató. 1942. január 6. HL (Hadtörténelmi Levéltár) VKF 1942 vkf hdm. csf. [-eln/49] 1–400.

⁸ „Hösi halált haltak a közbiztonsági szolgálat hűség és vitéz teljesítése közben“, *Csendőrségi Lapok*, 1942. augusztus 15. 37.

⁹ Pukovnik Laslo Deak (1891–1945) je januara 1944. godine prebegao u Nemačku da bi izbegao presudu vojnog suda. Nadalje, uzeo je učešće u organizovanju Waffen-SS trupa, a potom postao komandant 61. SS- grenadirskog puka. U maju 1945. izvršio je samoubistvo.

¹⁰ HL VKF 1942-1/a-8882/eln.

¹¹ Prema mađarskim podacima u Novom Sadu, koji je imao šezdeset hiljada stanovnika, ubijeno je 879 osoba, srpska stručna literatura navodi 1.246 streljanih, ali je tamo većina žrtava bila iz kruga lokalnih Jevreja. Zvonimir Golubović, „Racija u Južnoj Bačkoj 1942“, Istorijski muzej Vojvodine, 1992, 147.

¹² PL Mikrofilm 634. f.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (dalje MNLOL) K 28. ME Kisebbségi osztály 1944–R 27709.

Ovi događaji imaju i značajan spoljnopolitički aspekt jer su se podudarili sa posetom Mađarskoj nemačkog ministra Joakima fon Ribentropa (6–9. januar 1942) i general-feldmaršala Vilhelma Kajtela, šefa generalštaba nemačke vojske (20–22. januar 1942). Cilj pregovora bio je da se poveća učešće Mađarske u ratu, a mađarska strana je, pozivajući se na opasnost od partizana u južnim oblastima, pokušala da se ogradi od upućivanja na front svoje celokupne vojne sile. Šajkaška racija se desila u danima Ribentropove posete, a novosadska u vreme Kajtelove posete, a ovi pregovori su, po pretpostavci, uticali na to kako se mađarsko vojno rukovodstvo odnosilo prema ovom pitanju.¹⁵

Godine 1941. je u Čurugu, koji je imao 10.830 stanovnika, živelo 6.927 Srba i 3.600 Mađara.¹⁶ U policijskim, žandarmerijskim i graničarskim stražama u mestu služilo je oko pedeset naoružanih pripadnika, a njihov broj se početkom januara 1942. uvećao za 350 ljudi, pre svega zbog tamo upućenih pripadnika 2. čete I bataljona 9. pešadijskog puka i voda puškomitraljezaca, kao i zbog pripadnika dva voda žandarmerije koja je pristigla iz Kiškunhalaša i Sombora. Lokalne policijske snage sačinjavale su pomenute oružane formacije, njihov zapovednik postao je kapetan Janoš Karoljfalvi, komandir 2. čete¹⁷, a posle njegovog odlaska komandovanje je preuzeo žandarmerijski natporučnik Laslo Stepan.¹⁸ Iz kruga građana formirana je i nacionalna garda koja je brojala 40–50 članova, a na čijem čelu je bio učitelj Laslo Ereš.

U Čurugu, mestu s većinskim srpskim stanovništvom situacija je verovatno bila napeta i pre ponovnog pripajanja područja. To je bilo granično mesto pod pojačanom mađarskom kontrolom, a nasuprot njemu, na drugoj obali Tise bio je Banat pod nemačkom okupacijom. U okruženju je bilo partizanskog delovanja, te se opasnost od toga lako mogla predimenzionirati, a i u izjavama datim posle trideset godina jednoznačno se govori o nastalom antisrpskom raspoloženju koje se usled tenzija samo pojačavalo i doprinelo tome da policijske snage, uz učešće nacionalne garde između 4. i 8. januara, za pet dana desetkuju srpsko stanovništvo Čuruga. Spisak Srba i Jevreja, „sumnjivih, da su partizani“, za potrebe patrole, prema iskazima, sastavili su glavni beležnik Đula Varga, učitelj Laslo Ereš i seoski starešina Jožef Fišteš, delom uz pomoć čuruških Mađara.¹⁹

¹⁴ Zvonimir Golubović, *n. d.*, 147.

¹⁵ Pojavila se i neverovatna pretpostavka po kojoj je navodno trebalo da racija prethodi zauzimanju Banata (koji je tada bio pod nemačkom okupacijom) od mađarskih trupa. A. Enikő Sajti–Markó György, „Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvideki razzia részvevőinek peréből. 1943. december 14–1944. január 14“, *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. 1985/2. sz. 430.

¹⁶ *A Délvidek településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*, (szerk. Dr. Kepecs József), Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1998, 263. U ovom mestu živelo je još oko 300 građana drugih nacionalnosti.

¹⁷ Kapetan Janoš Karoljfalvi nestao je na ratištu 1944. godine.

¹⁸ Žandarmerijski natporučnik Laslo Stepan počev od 5. januara 1942. Bio je zapovednik žandarmerijskih snaga pristiglih u Čurug, a od 6. januara postao je zapovednik policijskih snaga. Godine 1945. pobeo je u inostranstvo, 1971. nije ga bilo među optuženima, ali se njegova izjava nalazi u materijalu sudskog procesa 1943–44 godine. A. Enikő Sajti–Markó György, *n. d.*, 440–441.

¹⁹ Laslo Ereš je, na primer, u Čurug došao u jesen 1941, nije govorio srpski i nije poznao lokalno stanovništvo.

Počev od večeri 4. januara 1942. godine na dogovorima sa zapovednicima oružanih snaga i seoskih čelnika, tenzije su dizane predimenzioniranjem opasnosti od partizana; za srpski Božić širene su zastrašujuće vesti o napadu koji će 7. januara uslediti sa banatske strane u nameri da se, po pretpostavci, istrebe Mađari: *U seoskom domu je glavni beležnik Đula Varga davao uputstva prisutnim zapovednicima oružanih snaga i njihovim podređenima, kao i prisutnim naoružanim građanskim licima. Tokom sastanka informisao je o popodnevnom događajima, osvrnuvši se na opasnost od partizanskog napada, te da je potrebno sprečiti da oni uspostave vezu sa Srbima u mestu, budući da bi to dovelo do istrebljenja lokalnih žandarmerijskih, policijskih i graničarskih straža, kao i lokalnog mađarskog stanovništva. Izjavio je, da će naš zadatak biti sakupljanje nepouzdanih Srba, sumnjivih da su partizani i njihovo privođenje u seoski dom.*²⁰

Streljanje zarobljenika – najpre muškaraca, a potom i članova njihovih porodica – trajalo je više dana i obavljano je na više lokacija. U seoskom domu i na obali Tise su u manjim grupama pretučeni na smrt, u dva ambara je na njih pucano mitraljezom, među njih su bacali ručne bombe, a potom su preživele masakrirali bajonetima i kundacima. Trebalo je da žrtve odlože svoju odeću i lične predmete, a kuće mnogih od njih kasnije su opljačkali. Tokom masovnih ubistava stradalo je 873 Srbina, 13 Jevreja i jedan Mađar, od toga 664 muškarca, 122 žene, 91 starija osoba i desetero dece, ali je među odraslima bilo i 38 tinejdžera.²¹

U prvom izveštaju (koji je sačinjen za potrebe generalštaba Honveda) o čuruškoj čistki započetoj 4. januara 1942. godine spominju se samo poginuli u oružanoj borbi – na mađarskoj strani šestoro mrtvih i sedmoro ranjenih, a na „četničkoj“, po pretpostavci, desetero poginulih – i završava se neočekivanim obrtom: *Plan četničkih napada pronađen je prilikom racije kod čuruškog Jevrejina, Friđeša Frajnda. Frajnd je ubijen prilikom bega.*²² Pomenuti slučaj spada u najnejasniji, ali važan motiv ove priče. „Dokument“ korišćen kao najznačajniji razlog za raciju, bio je po opisu skica mape nacrtana na pausu, sa nekoliko označenih strelica. Prema iskazu Đule Varge, čuruškog glavnog beležnika, za taj list je policajac koji ga je pronašao tvrdio da je to plan ustanka i obračuna sa Mađarima na dan srpskog Božića, datiran za 7. januar. On je, doduše, pomalo sumnjao u to, ali se o tome nije izjašnjavao: *Sa tom tvrdnjom sam se i ja saglasio i ocenio da je pronađen crtež plan ustanka, iako na crtežu, u vezi s tim nije bilo nikakvih podataka ni uporišta. Zapravo, ni danas ne mogu reći šta su našli kod pomenutog Frajnda, ali uprkos tome sam, u ranim jutarnjim časovima, telefonom javio okružnom sudiji Beli Vukovariju da smo našli plan ustanka četnika, to jest partizana.*²³ On je sutradan crtež odneo u Žabalj i predao ga, kako je tvr-

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V–159118/1, 188–197, Sumarni zapisnik sa saslušanja optuženog Mihalja Bernata, Budimpešta, 4. jun 1971, 191.

²¹ Zvonimir Golubović, *n. d.*, 147; Spisak čuruških žrtava, 330–351.

²² 1. számú helyzettájékoztató. 1942. január 6. HL VKF 1942 vkf hdm. csf. [-eln./49] 1–400. U početku naizmenično koriste izraz četnik – rojalist, nacionalist – partizan, a kasnije u izveštajima koriste samo ovaj drugi.

²³ ÁBTL 3.1.9. V–159118/2. 142–173, Nastavak zapisnika o saslušanju optuženog Đule Varge,

dio, jednom žandarmerijskom pukovniku. Pretpostavka je da se radi o žandarmerijskom potpukovniku Ferencu Fotiju, koga je, u novembru 1941. godine u južne oblasti uputio kontraobaveštajni podsektor načelstva generalštaba Honveda.²⁴ Uloga Fotija je kontraverzna: s jedne strane, on je bio taj koji je, predimenzionirajući opasnost, predvideo partizanski napad iz pravca Banata, a s druge strane, to je učinio po uputstvu svojih pretpostavljenih koji su mu to naložili, po svemu sudeći, radi smirivanja Nemaca koji su zahtevali veći stepen ratnog angažovanja.²⁵ „Nacrt plana“ je tako naizgled potvrdio skorašnji partizanski napad iz Banata i čistku koja je sprovedena sa ciljem prevencije tog napada.

Na osnovu izjava redosled događaja se može rekonstruisati na sledeći način: nakon pucnjave u okolini Žablja 4. januara 1942. godine, u Čurugu su komandanti policijskih, žandarmerijskih i graničarskih straža, opštinsko rukovodstvo i natporučnik Bela Siranji,²⁶ razmatrajući situaciju, doneli odluku o formiranju nacionalne garde, njenom naoružanju, kao i sastavljanju spiska sumnjivih Srba i o njihovom privođenju. Mešovite patrole su još iste večeri u seoski dom privede 80–90 muškaraca srpske nacionalnosti. Smestili su ih u veliku salu, a odatle su manje grupe odvodili na saslušanje u policijsku sobu i u sobu seoskog podvornika. Prema iskazu očevidaca jednog od njih ošamario je glavni beležnik, a posle toga hteli su da napuste prostoriju. Stražarima je tada naređeno da spreče njihov odlazak i tada im je rečeno da ih prebiju nasmrt. Većinu njih dokrajčili su u seoskom domu, a jednu grupu od 15–20 lica ubili su na obali Tise.

Sutradan su stigle u Čurug milicijske snage koje su tamo upućene, a njihov vođa kapetan Janoš Karoljfalvi proglasio je uvođenje prekog suda i policijskog časa.²⁷ U seoskom domu i u srpskoj školi i 5. januara je nastavljeno privođenje i ubijanje srpskih stanovnika; u presudi se broj ubijenih procenjuje na osamdeset. Pretpostavka je da je i 6. januara broj žrtava bio isti; među njima je već bilo i žena i dece. Zarobljenike su 7. januara počeli da sakupljaju u Lamplovom (300 lica) i Topalovljevom ambaru (150 lica). Uveče, zbog navodnog pokušaja proboja o kojem se pričalo, među njih je pucano mitraljezom, a preživeli, prema presudi – po zapovesti žandarmerijskog poručnika Lasla Radnaija²⁸, poručnika Karolja Palfija, zamenika komandanta 2. čete – ubijali su bajonetima ili su ih pretukli nasmrt, dok su one koji su mogli hodati prebacili u seoski dom i tamo pogubili.²⁹ Radnai je i sam do ambara stigao na zvuke pucnjeva, a iz iskaza nije jasno po čijem naređenju i zbog čega se pucalo na zatvorenike.

151–152.

²⁴ A. Enikő Sajti–Markó György, *n. d.*, 433. Do ove faze istraživanja Fotijevo ime se nije pojavilo u vezi s procesom iz 1971. godine.

²⁵ *Isto*, 431.

²⁶ On je bio komandant krstareće graničarske čete 55/1. stacionirane u Žablju.

²⁷ Druga četa se povukla 6. januara, a potom je komandant čuruških policijskih snaga postao Laslo Stepan, policijski natporučnik. A. Enikő Sajti–Markó György, *n. d.*, 449, Iskaz Lasla Radnaija.

²⁸ Žandarmerijski poručnik Laslo (Rajner) Radnai završio je vojnu akademiju, a nakon što je promovisan u poručnika prijavio se u žandarmeriju. Januara 1942. godine u Somboru je bio zamenik komandanta puka, a u Čurug je poslat 6. januara 1942. s jednim odredom žandarma.

²⁹ U svojim iskazima više njih je ili ukratko ispričalo ili pobrkalo događaje koji su se desili 4. i 5.

Poručniku Karolju Palfiju se pripisuje uputstvo koje se čulo 8. januara: *Ukoliko se pokrene istraga u slučaju masovnih ubistava, treba da izjavite da su zatvorenici hteli da izvedu proboj i da je zbog toga bila nužna upotreba oružja.*³⁰ Palfi je izjavio i to da ovi događaji predstavljaju vojnu tajnu i da je upotreba oružja bila legitimna. Tog dana su sakupili članove porodica i tada su se u Lamplovom ambaru dogodila nova masovna ubistva, u vezi sa čim je uloga inicijatora pripisivana Laslu Radnaiju, iako je on to poricao jer je tvrdio da toga dana već nije bio u Čurugu. O onom što se desilo 8. januara izvestili su Lasla Deaka u Žablju, koji se interesovao za broj žrtava. Laslo Stepan ga je izvestio o egzekuciji 450–500 osoba, tvrdeći da o njima ne postoji spisak.³¹

Ova priča značajno odstupa od one koju je u svojoj informaciji o stanju sačinio na osnovu prispelih izveštaja general-potpukovnik Jožef Bajnoci³² za Ferenc Sombathelijja. Po njemu, od 6. januara uveče do 7. januara izjutra nije bilo značajnijih događaja, ali sa četničke strane spominje više stotina mrtvih bez ikakvog komentara.³³ O akciji čišćenja izvestio je 13. januara, i dalje govoreći o četnicima, ali nadalje već spominje partizane. Međutim, u izjavama se delimično poklapa tvrdnja da je ustanak podstican iz Banata, te da je pretpostavljeni cilj partizana bio da započnu komunističku revoluciju, istrebe mađarsko i nemačko stanovništvo, unište vojne, žandarmerijske i policijske snage, zauzmu Bačku i otud akciju usmere prema Banatu, a potom prošire i na čitav Balkan.³⁴ Međutim, u partizanskoj grupi, koja je bila aktivna u Bačkoj i brojala jedva šezdesetak članova, nije se mogla pretpostaviti izrada i sprovođenje jednog tako velikog plana. U izveštaju se spominje i to da su tokom racije nestali i neki srpski seoski čelnici i popovi. Zaključuje da se zastrašujućim primerom može uspostaviti red i da se mogu osloboditi nepoželjnih elemenata. Akciju ocenjuje uspešnom: *Na Srbe je najbolji utisak ostavila primena ozbiljnog nasilja. Oni su navikli na nasilje i do sada su nas smatrali za slabe i nemoćne.* Prema izveštaju broj 6 od 15. januara, većina srpskog stanovništva podržava partizane, a područje je „bez presedana kontaminirano komunizmom.“³⁵

Istraga i priznanja u vezi s racijom u Čurugu

Najraniji dokument o ispitivanju racije u Čurugu i istrazi usmerenoj na otkrivanje počilaca je prijava iz Segedina od 15. avgusta 1967,³⁶ čiji je autor Đerđ Kovač tvrdio da je na ulici prepoznao svog negdašnjeg druga iz vojske, kapetana graničarskih jedinica Mihalja Juhasa sa kojim je ranije zajedno služio

januara, kao i 5. i 6. januara.

³⁰ ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 33, Podnesak. 14. jun 1971.

³¹ U svojoj izjavi datoj 1943. godine Laslo Stepan spominje spisak sa imenima 464 likvidirane osobe, sačinjen 7. januara 1942.

³² General-potpukovnik Jožef Bajnoci bio je tada zamenik načelnika generalštaba Honveda.

³³ 3. számú helyzettájékoztató. 6. január 1942. HL VKF 1942 vkf hdm. csf. [-eln./49] 1–400.

³⁴ 5. számú helyzettájékoztató. 13. január 1942. HL VKF 1942 vkf hdm. csf. [-eln./49] 1–400.

³⁵ 6. számú helyzettájékoztató. 15. január 1942. HL VKF 1942 vkf hdm. csf. [-eln./49] 1–400.

³⁶ ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 16–17, Prijava Đerđa Kovača.

u 2. četi 9. pešadijskog puka. Kovač daje podosta neprecizan opis akcije čišćenja, o sebi piše da je bio očevidac koji je bio na straži, a o Juhasu kao o učesniku u ubistvima. Pažnja koju je privukao *Hideg napok*, verovatno je imao ulogu u izbijanju ove afere jer se poziva na to da je prilikom susreta s Juhasem pitao da li je gledao film, te da ga je njegov odgovor – *pustimo tu stvar* – naveo na prijavu. Kovač se, međutim, posle prvog saslušanja obesio, ostavljajući za sobom jedno oprostajno pismo svojoj supruzi, a drugo izvesnom „gospodinu majoru“ – po pretpostavci Mihalju Juhasu koga je optužio. Prema izveštaju, on je i ranije pod dejstvom alkohola više puta pretio da će izvršiti samoubistvo, ali je u svojim zadnjim porukama svoje delo opravdavao procesom koji je pokrenut. *Nisam imao izbora* – pisao je, ali nije jasno na šta je mislio: da li na prijavu, na nameru da izvrši samoubistvo ili pak na svoje učešće u raciji. *U lažnom svedočenju nisam učestvovao* – tvrdio je u pismu, navodeći i imena nekoliko svedoka, ali opet ostaje nejasno šta je to *što ne odgovara stvarnosti*: da li ono što je on rekao ili ono što je o njemu rečeno.³⁷ Moguće je da je sebi oduzeo život zbog toga što je tek kasnije procenio težinu ovih događaja – unutar njih i svoju ulogu – i panično kalkulisao s mogućim posledicama.

Nakon izbijanja afere započeta je sveobuhvatna istraga: podatke su sakupljali iz negdašnjih dokumenata i izdanja, koristeći vesti i objave listova *Csendőrségi Lapok* i *Honvédségi Közlöny* kao i policijske, vojne i pravosudne spise.³⁸ Na osnovu ovih izvora se nije u potpunosti mogao rekonstruisati događaj, budući da je u njima bilo nepreciznih, nepotpunih i sa više aspekata tendencioznih opisa, ali je nedvosmislen dokaz o događaju predstavljao spisak sačinjen o nestalim licima u proleće 1942. godine.³⁹ Identifikovane su jedinice upućene u Čurug i pokušale su da otkriju ko je sve tamo bio upućen na službu. Više njih okrivljeno je na osnovu predloga za odlikovanje, dok se na druge pažnja usmerila tokom iskaza svedoka.

Krug osmatranih postepeno se širio i osim za pripadnicima policijskih, žandarmerijskih i graničarskih jedinica stacioniranih u mestu, kao i pripadnicima vojnih i žandarmerijskih formacija pristiglih posle 4. januara 1942, tragalose i za članovima lokalne nacionalne garde. Razumljivo da je cilj bio razotkrivanje osumnjičenih koji su živeli u Mađarskoj, ali je postojala i težnja da se razjasne čuруške okolnosti i lokacije.⁴⁰ Tokom postupka naglašeno je, da je namera

³⁷ ÁBTL 3.1.9. V–159118/9. 110–113, Spisi o samoubistvu Đerđa Kovača.

³⁸ ÁBTL 3.1.5. O–14962/5. 4–22, Sumarni izveštaj, Budapešt, 1970. május 26.

³⁹ Imenik nestalih osoba iz mesta Čurug u vezi s ustankom komunista u južnim oblastima. ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 120/1–42. Spisak koji sadrži imena 784 stanovnika Čuruga i deset imena stanovnika Nadalja je fotografija dokumenta sačinjena 24. marta 1942. u čuruškoj straži žandarmerijskog okruga Segedin. Prema Imre Kenderu, bivšem žandarmerijskom potporučniku, koji je u procesu saslušan kao svedok, spisak je on sastavio u proleće 1942, ali se tačnijih okolnosti oko toga već nije sećao. On je februara-marta 1942. upućen u mesto, te je nakon toga sastavio spisak; po njegovoj pretpostavci podatke je dobio od poreske uprave. ÁBTL 3.1.5. O–14962/3. 161–162, Izveštaj o saslušanju Imre Kendera, Budimpešta, 7. februar 1970.

⁴⁰ U istražnom materijalu nalaze se fotografije i skice mapa o čuruškim lokacijama, te postoji i podatak da je politička milicija imala nameru da uspostavi vezu s jugoslovenskim vlastima, ali u spisima nema ni jedne činjenice koja bi upućivala na to da je do toga i došlo. ÁBTL 3.1.5. O–

da se pred sud izvedu samo oni koji u vezi sa čuruškim slučajem još nisu okrivljeni.⁴¹ Na kraju, u vidokrugu vlasti našle su se 33 osumnjičene osobe koje su dospele na optuženičku klupu; većina njih su 1942. godine bili graničari (8), žandarmi (5), vojnici (10) i policajci (4) raznih činova, ali i glavni beležnik (1) i lokalni stanovnici koji su bili članovi nacionalne garde (5). Sedamnaestoro njih je u vreme racije imalo svega dvadesetak godina, a služili su u oružanim snagama. Oficiri, komandanti i članovi nacionalne garde bili su starosti između 25 i 35 godina (13), dvoje su bili blizu četrdesete, a sa svojih pedeset godina najstariji među njima bio je glavni beležnik Đula Varga.⁴² Zbog velikog broja osumnjičenih, slučaj su nameravali ispitati u po tri grupe, odvojivši zasebno vojnike, graničare i žandarmerije, te policajce i članove nacionalne garde.⁴³ Naposljetku, za prvooptuženog proglašen je Laslo Radnai, žandarmerijski poručnik, saslušan 1943. i 1947–48. godine, ali nije bio osuđen. Pored njega istaknutu ulogu pripisivali su i sledećim osobama: poručniku Karolju Palfiju, zameniku komandanta 2. čete 9/I. bataljona, Beli Siranji, graničarskom natporučniku, Đuli Varga, glavnom beležniku, Šandoru Rakošiju, graničarskom kaplaru, vodniku Jožefu Tapodiju, zapovedniku čuruške straže, (2. četa), učitelju Laslu Erešu i policijskom naredniku Đerđu Vinkou, zameniku zapovednika straže. Među optuženima nije bilo onih rukovodilaca policijskih snaga koji su bili u poziciji da odlučuju: pukovnika Lasla Deaka koji je 1945. godine izvršio samoubistvo, kapetana Janoša Karoljfalvija koji je nestao na frontu i Lasla Stepana koji je 1945. otišao u inostranstvo. Tako je odgovornost za čuruško masovno ubistvo pala na počinu niže oficire, njihove zamenike i na glavnog beležnika.

Slika koja se formirala tokom saslušanja bila je veoma protivrečna jer nije bilo konsenzusa o vremenskom redosledu događaja, pa ni u tome ko je izdao nalog za otvaranje vatre i posle kakvih događaja. Da li je zaista bilo provokacije od strane zatvorenika⁴⁴ ili je o njihovoj egzekuciji već ranije odlučeno, kao što je to više njih tvrdilo.⁴⁵ Većina osumnjičenih je u početku negirala da je počinila zločin, tačnije nije prepoznala da zbog onog što je učinila može biti pozvana na odgovornost i nije bila načisto ni sa značajem ovih događaja. Bilo je očigledno da su se trudili da potisnu svoja sećanja i smatrali su – nadali se – da su trideset godina koje su protekle od tog događaja i priklanjanje novom režimu izbrisali njihovu krivicu. Na osnovu svog privatnog života i rada oni su bili integrisani – u nekim slučajevima poštovani – članovi svog okruženja u Kada-

14962/1. 32–37, Sumarni izveštaj, Budimpešta, 18. decembar 1968. i 50–51, Beleška policijskog potpukovnika Ištvana Agoča, Budimpešta, 22. april 1969.

⁴¹ ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 32–37, Sumarni izveštaj, Budimpešta, 18. decembar 1968.

⁴² ÁBTL 3.1.9. V–159118/9. 64–72, Izveštaj, Budimpešta, 17. maj 1971. i ÁBTL 3.1.5. O–14962/5. 55–94, Sumarni izveštaj u slučaju Lasla Radnaja i drugova, Budimpešta, 10. avgust 1971.

⁴³ ÁBTL 3.1.5. O–14962/5. 52, Izveštaj, Budimpešta, 17. maj 1971.

⁴⁴ A. Enikő Sajti–Markó György, *n. d.* 426–456.

⁴⁵ Prema nepreciznom iskazu Ištvana Šarkanja, negdašnjeg honveda, Jožef Tapado, koji je kasnije postao zapovednik jedne čuruške patrole, a u procesu bio sedmostepeni optuženi, 2. januara 1942. godine, pre njihovog upućivanja u južne oblasti, govorio je o tome da *idu da ubijaju četnike*. ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 23–25, Beleška o saslušanju policijskog vodnika Ištvana Šarkanja, 23.

revo doba; neki od njih bili su aktivni i kao članovi sindikata i članovi partije, dok su dvojica postali članovi nekih oružanih organa. To za oficire i žandare, kao i za one koji su se vratili iz ratnog zarobljeništva, uopšte nije bilo lako, budući da su kao lica s „hortijevskom prošlošću“ još šezdesetih godina bili evidentirana kao neprijatelji sistema, čak i u slučaju da nisu učinili nikakvo krivično delo.⁴⁶ Bilo je i takvih optuženika koji su naglašavali da 1956. godine nisu napustili zemlju, kada su to mogli da učine, jer da su se osećali krivim, zasigurno bi iskoristili mogućnost za beg.⁴⁷

Tokom postupka postepeno su se uobličavali detalji; nakon početne zaboravnosti ili poricanja, optuženi su pokušali da objasne svoja dela, da pošte-de sebe, pozivajući se na to da su bili pod psihološkim pritiskom. Najmlađi ili oni kojima je služenje u oružanoj službi značio mogućnost izlaska iz kruga siromaštva nisu se suprotstavljali svojim nadređenima, što je delom razumljivo. Na saslušanju više njih koristilo je samospasavajuću frazu: *Ja nisam takav čovek, to sam učinio samo po naređenju*. Među osumnjičenima bilo je i takvih koji su akciju protiv civilnog stanovništva smatrali zakonitom, sastavnim delom ratnih događaja. Zaista tragična prateća pojava događaja Drugog svetskog rata bio je niz zločina počinjen protiv civilnog stanovništva⁴⁸ i teško je naći objašnjenje na koji način su i zbog čega mnogi bili sposobni za to. Najveća dobit otkrivanja izvora koji sadrže izjave još živih učesnika događaja bilo je autentično prisećanje na to okruženje.

Važna je činjenica da je većina optuženih u Čurug upućena zadnjih meseci 1941. ili početkom januara 1942. godine, te da oni nisu poznavali mesto niti su govorili srpski jezik. Nedvosmisleno je da je nedostajala preglednost događaja i odgovorno rukovođenje. Žandarmerijski natporučnik Laslo Stepan je 6. januara pokušao da stupi u vezu s Laslom Deakom iz Žablja, tražeći uputstva, ali nije uspeo lično da razgovara s njim. Pukovnik mu je samo poslao poruku da ... *što smo skuvali, sada moramo i pojesti* te da *počiste ono smeće što su napravili*.⁴⁹ Radnai je, prema Stepanovom tvrđenju, posle toga rekao da su streljali

⁴⁶ Na osnovu korišćenih dokumenata organa državne bezbednosti, 1954. godine doneta je odluka o sastavljanju ličnog registra „profesionalnih oficira i pripadnika hortijevskih represivnih oružanih formacija“. *Belügyminisztérium Kollégiumának ülési 1953–1956*. II. köt. (szerk. Gyarmati György–S. Varga Katalin), (összeáll. Kajári Erzsébet), Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 99. Registar je na kraju – u više navrata određujući krug onih grupa koje su smatrane neprijateljskim – sačinjen 1962. godine. BM Kollégium III. Kollégiumi előterjesztés az antidemokratikus elemek nyilvántartásának felülvizsgálatára és az operatív nyilvántartási szabályzat módosítására. *Isto*, 705–717, 707.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 264–266, Zapisnik sa saslušanja Ferenc Bardoša, Budimpešta, 16. jun 1971, 265.

⁴⁸ O represiji protiv civilnog stanovništva vidieti Timothy Snider, *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*, Budapest, Park Kiadó, 2012.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 104–120, Nastavak zapisnika sa saslušanja Lasla Radnaija, Budimpešta, 22. jun 1971. 111. 1943. Deak je tvrdio da je 6. januara dao zapovest za pretraživanje Čuruga, a nakon toga su ga informisali da je *pobuna uz upotrebu oružja ugušena*. Nije se sećao Stepanovog izveštaja, poricao je da je znao za više stotina žrtava te da je dao uputstvo o sakrivanju tragova. A. Enikő Sajti–Markó György, *n. d.*, 436.

svakog zarobljenika i da preuzima odgovornost.⁵⁰ U Žablju su tada već bila u toku streljanja, ali u dokumentima čuruškog slučaja nema ničeg što bi upućivalo na to.⁵¹

Izjave sadrže i elemente koji se uzajamno podupiru i nadopunjuju. Čini se nepobitnom činjenica da izvršiocima racije nije dato nikakvo uputstvo u vezi s tim ko se sve i na osnovu kojih kriterijuma može smatrati sumnjivim da je partizan. Jedinstvena je i tvrdnja da su žrtve ubijene samo na osnovu toga što su bili Srbi i Jevreji, a veći deo streljanih nije mogao biti ni komunista niti partizan. Takođe, nepobitna je brutalnost streljanja. Više njih se do detalja prisjećalo okrutnih ubistava, pokušavajući i da objasne motivaciju izvršilaca, budući da zarobljenike nisu ubijali iz daljine, bez neposrednog fizičkog kontakta, već izbliza i to ne vatrenim oružjem već su ljude bez zaštite, među njima decu, žene i starije osobe, pretukli do smrti i izboli bajonetom, batinom i drugim sredstvima. Neki su tvrdili da su tako postupali pod pretnjom svog komandanta: *Ako ne budem slušao, i ja ću dospeti među žrtve*⁵² ili su citirali reči glavnog beležnika Đule Varge: *ili oni, ili mi*.⁵³ Slično je tvrdio i Antal Šomoš, žandarm is Čuruga: *Ja sam se užasavao tog zadatka – budući da je krv lila na sve strane a ranjeni su s lelekom urlicali – ali nisam imao izbor, naime komandiri, žandarmerijski oficiri i vojnici su s pištoljem u ruci mahali i pucali*.⁵⁴ I Ferenc Bardoš se pozvao na zapovest: *Nikada u svom životu nisam bio čovek koji je prema drugim ljudima bio grub ili okrutan. To što sam u Čurugu bio žandarm nije bila moja odluka, a budući da sam bio tamo, morao sam učestvovati u tom pokolju koji od samog početka u sebi nisam odobravao*.⁵⁵

Govoreći o svojim delima mnogi su naglašavali da su ranjene oslobodili dalje muke, da su ih ubili iz sažaljenja, dok su dela svojih drugova razotkrivali sa brutalnom iskrenošću. Karakteristično je i to da su neki svoju ulogu ograničili na posmatrača: bili su na straži, pratili zarobljenike, patrolirali, te zbog toga nisu mogli pripadati izvršiocima. Ispitivanje mentalnog stanja i jezika izvršilaca označava zasebna polja istraživanja; u našem slučaju, ispitivali smo oba činioca: histerično raspoloženje i strah izazivali su stresno psihičko stanje, a prilikom iznošenja događaja ono što ih je odavalo bila je upotreba jezika. Oni koji su saslušani i nakon trideset godina su, čini se iskreno, evocirali svoj strah i gnušanje prilikom spominjanja konkretnih slučajeva, s tačnim opisom detalja, naročito u vezi sa streljanjem dece, žene i porodica. Tokom upoređivanja tvrdnji koje su

⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 104–120, Nastavak zapisnika o saslušanju Lasla Radnaija, Budimpešta, 22. jun 1971. 111. U svojoj izjavi 1943. Radnai je još tvrdio da Stepan nije izdao naredbu za pogubljenja. A. Enikő Sajti–Markó György, *n. d.*, 449.

⁵¹ U Žablju je bilo 624 srpskih i 29 jevrejskih žrtava, od toga 33 deteta i 143 žene. Zvonimir Golubović, *n. d.*, 147.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 224–282, Nastavak zapisnika sa saslušanja Ferenc Bardoša, 245, 247.

⁵³ ÁBTL 3.1.9. V–159118/2. 20–55, Zapisnici sa saslušanja okrivljenog Šandora Pintera, 22.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 304–324, Nastavak zapisnika o saslušanju okrivljenog Antala Šomoša, Budimpešta, 20. jul 1971. – 4. avgust 1971. 315.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 244–276, Nastavak zapisnika sa saslušanja Ferenc Bardoša, Budimpešta, 16. april 1971. – 2. avgust 1971, 264–265.

iznošene tokom saslušanja, grupisane su optužbe i nekim očevicima je predloženo da će, na osnovu izjava drugih, biti pozvani na odgovornost kao izvršioci. U nekoliko slučajeva se ispostavilo da su se očevici prevarili, te da osumnjičeni zaista nije bio na licu mesta, inače je malo njih dosledno poricalo svoje učešće u ubistvima.

Od ispitivanih osoba troje je izvršilo samoubistvo: osim već pomenutog Đerđa Kovača, policajac Marton Sereda i žandarm Ištvan Šandor Feher. Sereda je, slično Kovaču, nakon prvog saslušanja prekratio sebi život tako što je popio otrov. Njegova oproštajna poruka napisana je s pravopisnim greškama, sadržina je nejasana i nepovezana. Nije poricao svoja dela o kojima je čitao trideset godina, pretpostavka je da ga je mučila griža savesti. Svojoj životnoj saputnici je pisao da se ne ljuti na njega jer ne može podneti teške dane, budući da zna šta će mu biti kraj: „*Ako čovek nije za ovaj svet, najbolje je da uginе, a ja sam veći deo svog hleba već pojeo*“.⁵⁶ Za razliku od svog prethodnika, Ištvan Šandor Feher je svojim napisao detaljnije i smislenije pismo pre nego što se obesio u dvorištu svoje kuće. Prema njegovoj izjavi od 17. septembra 1969. godine, bio je prisutan prilikom sukoba 4. januara 1942, a potom se sa svojim odredom osam dana zadržao u Žablju, ali nije učestvovao u lovu na partizane.⁵⁷ U svom oproštajnom pismu, napisanom pet dana kasnije, potvrđuje neke navode koji su se čuli u iskazima, budući da je u njemu sadržano više karakterističnih činjenica i opisane su okolnosti o kojima je govoreno i tokom saslušanja:

Moja Draga, Dobra Majko! Zlatna deco!

Zadrhti pero u mojoj ruci, sada, kada se opraštam od vas i od ovog tužnog života. Moj život je prestano bio gorak, pun siromaštva. Moje detinjstvo je bilo mačehinsko, i sa svojih 15 godina sam hodao bos, kada se u polju već bilo nahvatalo inje. Noge su mi se smrjavale a bit biroš sa četiri vola bilo je teško. Nije bilo izlaza da se od toga oslobodim. U svojoj dvadesetoj godini sam, da bih imao nešto lakši posao, postao žandarm. To je bila jedina mogućnost da se oslobodim svoje sudbine služe. O, da sam znao u šta ću se uvaliti, pre bih ostao sluga. Tako sam i ranije mnogo puta uzdisao.

Došli su teški, ratni dani, spasao sam se od fronta, jer me tamo nisu poslali, u inostranstvo, ali čini se, da mi je sada još strašnije to što sam bio kod kuće. U Južnoj oblasti su partizani napadali žandarmerijske patrole, tamo su me uputili, jedne nedelje je konjička patrola izašla na zadatak, jednog žandarma su ubili partizani, dok je drugi otrčao po pomoć, mene su sa više žandarma i graničara izaslali protiv partizana, i pre nego što smo stigli do salaša, pucali su na nas, od naših je bilo i mrtvih i ranjenih, ali kad smo stigli do salaša, partizanima već nije bilo traga. Znači, mi smo pucali u zid kuće.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V–159118/9. 94–97/1–3, Spisi u vezi sa samoubistvom Martona Serede, među kojima je i njegovo oproštajno pismo.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O–14962/3. 65–68, Zapisnik sa saslušanja Ištvana Šandor Fehera, Kapošvar, 17. septembar 1969.

Sada se sećam samo toga, da smo dan-dva kasnije sahranili osmoro mrtvih, žandarma i graničara.

I zbog toga sam postao ratni zločinac, jer moj mrtvački sanduk nije bio tamo. Ali činio sam samo ono, što su mi naredili i što i ove policijske snage čine. Verujte mi, nikad nikog nisam ubio, nisam krao ni pljačkao, samo sam obavljao svoju dužnost, pravično, prema zakonu i naredbama. To drugačije i nisam mogao.

Posle oslobođenja, nastojao sam svom svojom snagom i znanjem da gradim svoju porodicu i svoju mađarsku domovinu. Uklopio sam se u ovo društvo, i osećam da ovaj oblik vlasti svakom siromašnom čoveku pruža više nego prošli. Bio sam srećan što mogu da radim i da svojim radom pomazem.

Sada, nakon 28 godina dolazi protiv mene optužba, da sam ratni zločinac, ovu optužbu podneti ne mogu, budući da sam i psihički i fizički uništen. Moj život je, tako reći već prošao, imam više od 60 godina. Ostalo bi mi, svakako još samo nekoliko godina. Znači, ja sada odlazim iz redova živih.

Dragi moji, oprostite mi, što sam tako odlučio i što vas ostavljam, ali spokojstvo ću imati samo pod zemljom.

Draga deco moja! Ja vas molim, da i nadalje budete tako poštteni članovi ovog društva kao što ste i do sada bili. Verujte mi, prošlost nije davala toliko, to nemojte prizivati. Istina, niste je ni poznavali.

Još jednom se izvinjavam svakom rođaku, svojoj braći i svojoj majci.

Ljubi vas vaš Otac.

Somodor, 22. IX. 1969.⁵⁸

Presude

Na osnovu dosadašnjih istraživanja jasno je da nije bilo dokaza za planiran, sveobuhvatan napad partizana, kao i to da naredba Ferenc Sombathelija nije bila usmerena na izvođenje akcije protiv civilnog stanovništva. Unutrašnjopolitička i spoljnopolitička situacija, generalštab Honveda i lokalni činici, ali pre svega ratna situacija, zajedno su doprineli tome da se racija pretvori u masovna ubistva. Odgovornost je bila podeljena počev od najviših krugova do običnih izvršilaca i pre svega je to bilo u središtu procesa iz 1971. godine. Presuda Prestoničkog suda objavljena je 10. maja 1971,⁵⁹ a postupak Vrhovnog suda okončan je 30. januara 1973.⁶⁰ U prvom stepenu, uzimajući u obzir redosled optuženih, Laslo Radai je osuđen na petnaest, Karolj Palfi na četrnaest, Bela Siranji na deset, Đula Varga na petnaest, Laslo Ereš na deset i Đerđ Vinko na deset godina zatvora. Četrnaestoro lica je osuđeno za zatvorsku kaznu dužu od

⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. O-14962/3. 71, Koverat s oproštajnim pismom Ištvana Šandora Fehera. Pismo napisano rukom, ovde objavljeno s njegovim izvornim pravopisom.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.9. V-159118/11. 243-425, Prvostepena presuda Prestoničkog suda iz Budimpešte, 10. maj 1972.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-14962/5. 176-205, Presuda Vrhovnog suda Narodne Republike Mađarske, 19. decembar 1972. - 15-16. januar 1973. i 30.

pet godina – većina njih bili su policajci, žandarmi i pripadnici nacionalne garde. Na pet ili manje godina zatvora kažnjeni su oni s nižim činovima i najmlađi optuženici. U svakoj presudi kao sporedna kazna nalazi se zabrana vršenja javnih funkcija kao i delimična konfiskacija imovine.⁶¹

U obrazloženju Vrhovni sud se detaljno osvrće na društvenu opasnost počinjenih dela tokom racije, upućujući na opštu odliku Hortijeve ere i ističući „visok stepen nečovečnosti koji je karakterističan za čitav fašizam“. Iako je za olakšavajuću okolnost smatrano to da je većina optuženih postupala po naredbi, zaključeno je i sledeće: *Službena naredba oslobađa samo u slučaju ako je učinilac smatrao da naredba ima dobronamernu pravnu osnovu, jer u tom slučaju u krivičnom delu učinioca nedostaje svest o protivzakonitosti kao jedan od elementa ratnog zločina. Nasuprot tome, ako se protivpravnost naredbe može prepoznati bez vaganja i razmišljanja, tada je učinilac krivičnopravno odgovoran za njegovo izvršenje. Pravilno je, nadalje, prvostepeni sud utvrdio i to da je vojnicima bila izrazita obaveza da odbiju izvršenje naređenja ako je ono upućivalo na izvršavanje krivičnog dela. [...] ova ubistva poprimila su karakter masakra, iz čega je i za one ljude sa najnižim obrazovanjem bilo jasna protivzakonitost istog.*⁶²

Na osnovu gore navedenog, u presudi su potvrđene teže kazne izrečene u prvom stepenu, ali je, s obzirom na materijalni položaj članova porodice, smanjen stepen konfiskacije imovine, a u slučaju optuženih nižeg ranga i dužina zatvorske kazne. Samo je kod nekih optuženih uzeta kao olakšavajuća okolnost da su postupali na osnovu naređenja; uzeto je u obzir i vreme proteklo od izvršenja do izricanja presude, životna dob tri mlada vojnika koji su 1942. godine stupili u vojsku, to jest onaj uticaj kojem su učinioci bili izloženi za vreme izvršenja dela. Društvena psihoza, politička amosfera mogla je biti uzeta u obzir samo kod onih optuženika koji nisu pripadali upravljačkoj strukturi. Vrhovni sud je, prihvatajući činjenično stanje utvrđeno u prvom stepenu, sumirao sve ono što se dogodilo. Najveću ulogu su pripisivali Đuli Vargi, u pojačavanju panike, uzbudjenja i napete atmosfere u selu. Izjave potvrđuju da Varga nije nastojao da smiri suprotstavljanja, već je podsticaoo gnev protiv Srba. Po mišljenju suda on je bio odgovoran za širenje vesti o napadu partizana, za sabiranje srpskog stanovništva i za naredbu da se zatvorenici ubiju. Iako glavni beležnik nije upravljao sam, i mada je Varga dosledno poricao, više svedoka je potvrdilo: on je 4. januara uputio stražare da onemoguće odlazak zarobljenika i tada je pozvao da ih pretuku na smrt. Na osnovu ugleda i pozicije u vlasti, imao je veliki uticaj pa mu je i odgovornost nesporna, ali su je i drugi delili sa njim, budući da

⁶¹ ÁBTL 3.1.9. V–159118/11. 243–425, Prvostepena presuda Prestoničkog suda u Budimpešti, 10. maj 1972.

⁶² ÁBTL 3.1.5. O–14962/5. 176–205, Presuda Vrhovnog suda, 201. Uz ovu argumentaciju neizbežno je postaviti pitanje: na osnovu gore navedenog, koliko njih je moglo odbiti naređenje tokom protivpravnih postupaka nakon 1945. godine i da li bi bili zaštićeni od posledica?

su policijske snage od petog preuzele upravljanje. U skladu sa tim, više njih je eksponiralo ulogu Lasla Stepána i policijskog narednika Đerda Vinkoa.⁶³

U Mađarskoj su opozicioni poslanici još krajem januara 1942. godine tražili razjašnjavanje ovog slučaja i izvođenje krivaca pred lice pravde. Prvu istragu, još u februaru, obavio je general-potpukovnik Ferenc Cejdner-Feketehalmi, komandant Petog korpusa i rukovodilac oružanih snaga upućenih u južnu oblast – kasnije jedan od četvorice glavnooptuženih.⁶⁴ Izveštaj o opravdanosti upotrebe oružja je Ferenc Sombathelji i prihvatio, ali pošto je u Mađarskoj i u inostranstvu kolalo više priča o događajima, naredio je nove istrage. Istraga je započeta aprila 1942. godine, tokom koje je potvrđeno da se radi o masovnom ubistvu, i zbog toga je pokrenut postupak protiv vojnih rukovodilaca i žandarmerijskih oficira. Još i tada su zaključili: *Čuruški slučaj bio je školski primer opravdane upotrebe oružja*.⁶⁵ Uprkos tome, u januaru 1944. godine jedanaest žandarmerijskih oficira osuđeno je na zatvorske kazne 10–15 godina,⁶⁶ a istragu protiv vojnih oficira Horti je obustavio još u leto 1942. U decembru 1943. ponovo su stali pred vojni sud, ali protiv njih već nisu mogli doneti presudu: četiri glavnooptužena, koji su se branili sa slobode, general-potpukovnik Ferenc Cejdner-Feketehalmi, general-major Jožef Graši, pukovnik Laslo Deak i žandarmerijski kapetan dr Marton Zeldi pobjegli su u Nemačku.⁶⁷ Posle rata, nakon što su osuđeni u Mađarskoj (izuzev Lasla Deaka koji je izvršio samoubistvo), izručeni su Jugoslaviji gde su ih ponovo izveli pred sud, osudili na smrt i streljali. Takva sudbina je čekala i Ferenc Sombatheljija koji je zaustavio raciju.

U posleratnim procesima narodnih sudova 1945–46 na odgovornost je pozvano šezdeset, a do 1950. godine 120–130 osoba zbog svojih dela u južnoj oblasti. Od onih koji su se vratili iz sovjetskog zarobljeništva više osoba je internirano; čak i u slučaju da se nije moglo dokazati njihovo aktivno učešće u masovnim ubistvima, jedanaest osoba je i osuđeno. U leto 1956. godine proces je revidiran i oni su pomilovani.⁶⁸ Posle 1956, tokom odmazde, ratni zločini su se opet našli među optužbama: između 1957. i 1967. godine 195 osoba osuđeno je za ratne zločine i zločine protiv naroda, dvadeset petoro od njih osuđeno je za učešće u svirepostima u južnoj oblasti.⁶⁹ Da li je vlast u tome zaista bila motivi-

⁶³ U izjavama pored Varge se najčešće spominje Đerd Vinko, zamenik komandira policijske straže, kao osoba koja je izdala prvo naređenje za streljanje. ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 188–197, Sumarni zapisnik o saslušanju optuženog Mihálja Bernata, Budimpešta, 4. jun 1971. 191.

⁶⁴ Izveštaj o opravdanosti upotrebe oružja je komanda Petog korpusa tražila nazad od šefa vojnih operacija Generalštaba Honveda, *pošto nije bio pogodan za to da u njega imaju uvid krugovi koji ne pripadaju vojnim*. Ili ako je to pak neizbežno, kao što je to slučaj sa predsednikom vlade koga je 12. februara 1942. izvestio Ferenc Sombathelji, *čak ni onda ne može biti predmet civilnog postupanja* – obrazložili su svoj zahtev. HL Mikrofilm B 249. 2701. 3276. sz. eln. I. – 1942.

⁶⁵ A. Enikő Sajti–Markó György, *n. d.*, 456.

⁶⁶ Markó György, „Csendőrtisztek a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt“, *Rendvédelem-történeti füzetek*, 21 (2011) 24. sz. 79.

⁶⁷ A. Enikő Sajti–Markó György, *n. d.*, 429–430.

⁶⁸ Markó György, *n. d.*, 75–76.

⁶⁹ Soós Mihály, „A háborús és népellenes bűntettek elkövetőinek felelősségre vonásával kapcsol-

sana potrebom za pravdom ili je to bilo predstavljanje potencijalnih neprijatelja? Naknadno vrednovanje ratne prošlosti zavisi i od toga kako se aktuelna politička vlast odnosi prema sistemu koji je vladao za vreme rata. Evidentiranje određenih negativnosti mađarskog angažovanja je i u Rakošijevoj i Kadarovoj eri pružala mogućnost da se kritika Hortijevog režima drži na dnevnom redu. Međutim, većina negdašnjih počinilaca, koji su 1971. godine privedeni pravdi, bili su mali ljudi, većina njih je i pre 1945. i posle toga poziv policajca ili žandarma odabrala kao put za izlazak iz dubokog siromaštva, a njihovi niski činovi nisu im omogućavali da reprezentuju tipičan antinarodni karakter Hortijeve ere. Uprkos tome – kako se konkretno navodi – nastup protiv jugoslovenskih partizana su i tokom ovog procesa (isto kao i učešće u ratu protiv SSSR-a) osudili, pre svega kao antikomunistički i antirežimski postupak: *Istorija je kao jednu od najtežih izdaja mađarskih vladajućih krugova, koji su se priključili pljačkaškom ratu Hitlerove Nemačke, zabeležila kršenje ugovora o večnom prijateljstvu s Jugoslavijom, vojnu invaziju i okupaciju južnih predela u proleće 1941.*⁷⁰ U izveštaju se citira govor Lasla Bardošija održan povodom ponovnog pripajanja južnih krajeva, u kojem je doduše pozdravio i manjine, ali se dodaje: *Bratskoj ljubavi dao je lažan prizvuk do visokog nivoa podstican nacionalizam, šovinizam, neobuzdan antiboljševizam, strepnja od nacionalnih oslobodilačkih pokreta.* Prema pretpostavkama, tada su već bili gotovi planovi za istrebljenje pripadnika nacionalnosti, naprednih rodoljuba i komunista.

Između postupaka Rakošijeve diktature zasnovane na teror i „meke diktature“ Kadareve ere mogu se zapaziti i sličnosti i razlike. Pedesetih godina dvadesetog veka oni koji su bili sudski procesuirani morali su da se suoče sa montiranim optužbama, na anakronistički način ponovo projektovanim gresima, a prema istražnim i sudskim spisima procesa iz šezdesetih i sedamdesetih godina – mada je ideološki pristup bio jednoznačan – nisu se samo frazama trudili da sprovedu zakonski postupak. Spisi o opservacijama svedoče i o tome da sredstva političke policije i njena reakcija pokazuju pravni kontinuitet s ranijim periodom, ali na primer, bitna je promena postupanja prema žrtvama. U dokumentaciji nema traga koji bi upućivao na fizičko nasilje – što naravno automatski ne isključuje postojanje istog – ali analiza dokumenata upućuje na to. Tokom procesa su do kraja naglašavali važnost dokaza, a prilikom donošenja presude nisu se pozivali na opšte stvari već na konkretne slučajeve. Pravljeni su sveobuhvatni i temeljni prikazi društvenog okruženja, bez nafilovanih stereotipija, a osim težine učinjenih dela uzimali su u obzir i olakšavajuće okolnosti.

Postoji još jedan aspekt istraživanja koji ima ključnu ulogu u spoznaji istorije bliske prošlosti: to je istraživanje funkcionisanja sećanja. Na ročištu u prvom stepenu je i sudija zauzeo stav po tom pitanju, naglašavajući da je vreme koje je proteklo moglo uticati na pamćenje, a istovremeno je izjavio: *U konkret-*

tos iratok az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában“, *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás? Népbíróság-történeti tanulmányok* (szerk. dr. Gyenesi József.), Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2011, 69.

⁷⁰ ÁBTLL 3.1.9. V–159118/9. 147–186, Sumarni izveštaj, 10. avgust 1971, 166.

nom slučaju se, međutim, ne radi o svakodnevnim stvarima, već o događajima takve težine koji su i u životu optuženih imali veliku važnost i koji se nisu ponavljali. Zbog toga je sud cenio da nije bilo načina da bilo ko zaboravi u čemu je i na koji način učestvovao. Ukazujući na suštinu događaja, zaključio je: ... očigledno nema presudan značaj kog datuma je i kada tačno, u kom delu dana i u kojoj prostoriji (u policijskoj ili u žandarmerijskoj sobi), kojim oruđem i ko učestvovao u streljanju koliko lica.⁷¹ Vrhovni sud se u svojoj presudi pozvao na obrazloženje presude u prvom stepenu, u nekim tačkama potvrđujući a u nekim osporavajući njen sadržaj: „Nesumnjivo je naime – kao što je i sud u prvom stepenu upućivao na to –, da je memorija ovih optuženika ispunjena teškim i trajnim detaljima, koji su vezani za radnju ubistva. Razumna je i procena, da je moguće da postoje takvi značajni delovi radnje, u pogledu kojih se putem oživljavanja više i različitih detalja, kao i njihove povezanosti može osvežiti izvesno i čisto pamćenje. Zbog toga nesigurnost ili protivrečnost koja je ranije postojala u pogledu iskaza o pojedinim detaljima, još ne utiče na sudijsko uverenje formirano tokom upoređivanja dokaza i njegovog vrednovanja, i na pravilnost utvrđivanja krivice optuženika.“⁷²

Potčinjenost – mogućnost slobodnog odlučivanja

Otkrivanje izvornog materijala vezanog za čuruški slučaj, čija dokumentacija broji preko četiri hiljade strana vezanih za tu temu, smatrao sam važnim zbog toga, što on osim najtačnije moguće rekonstrukcije događaja omogućuje prikaz potčinjenosti pojedinca, sužene mogućnosti odlučivanja malog čoveka u ratnim uslovima. Naročito je poučno posmatrati događaj na osnovu njihovih sopstvenih interpretacija, to na koji način određuju svoju ulogu u tome, u čemu vide svoju sopstvenu odgovornost ili iz kog razloga je ne prihvataju. Na osnovu spisa i bezlične ubice dobijaju svoj karakter, razotkrivaju se i detalji njihove životne priče. Da su osuđenici bili ratni zločinci u to nema sumnje, od njihovih stvarnih postupaka ih ne oslobađa ni okolnost da su to „uradili po naređenju“. Drugo je pitanje, s obzirom na date okolnosti s jedne strane i činjenicu da su se nalazili najniže u hijerarhiji oružanih formacija s druge, kakve su šanse imali da izbegnu disciplinu sistema, ratnu disciplinu i disciplinu službe. U tom smislu se može reći da su osuđeni izvršioци nosioci odgovornosti, ali i žrtve rata koji su preživeli. Naredba *ili oni ili mi*, nastala tragom širenja vesti o oružanom sukobu, u trenutku kada se čula, mogla je upućivati na stvarnu opasnost, ali je tek u zamahu događaja postalo jasno da su mesto određenog neprijatelja – partizana – nedužni postali žrtve. Tragičnost ovog događaja nadalje je povećavala eskalacija masovnih ubistava s namerom da se uklone očevici i tu nije reč o suprotstavljanju naoružanih neprijatelja na ratištu, već o ratnim zločinima i zločinima protiv čovečnosti.

⁷¹ ÁBTL 3.1.9. V–159118/11. R. L. i drugovi, 243–425, Prvostepena presuda Budimpeštanskog prestoničkog suda, 10. maj 1972, 306–307.

⁷² ÁBTL 3.1.5. O–14962/5 Vállalkozó. 176–205, Presuda Vrhovnog suda, 199.

Iako masovna ubistva 1944. godine, koja su jugoslovenski partizani vršili širom zemlje, nisu bila etnički motivisana, već usmerena protiv onih slojeva koji su u duhu antifašističke borbe označeni kao kolaboranti i za koje su smatrali da ugrožavaju njihovu vlast, među stotinak hiljada žrtava bilo je pripadnika više naroda, među njima i Srba, i verovatno da to na lokalnom nivou nije uvek bio odlučujući motiv prilikom sastavljanja spiskova za privođenje. Pre će biti da su se upravo pojedini članovi određenog naroda, koji su zauzeli pozicije u vlasti, okrenuli protiv svojih suseda koji su ostali na strani gubitnika i postali manjina. Što se mađarskih žrtava tiče, naročito teške bile su odmazde u onim mestima – Čurugu, Žablju i Mošorinu – koje je dotakla mađarska racija 1942. godine. Pretpostavka je da ni čuruški Srbi nisu zaboravili „hladne dane“ iz 1942. godine tokom koje je iz te sredine bila najbrojnija grupa streljanih: od 2249 srpskih žrtava 873 je bilo iz Čuruga. Istovremeno treba naglasiti da uzrok masovnih ubistava koje su vršili partizani nije mogla biti racija, već se takvo postupanje samo može smatrati za otežavajuću okolnost.

Sudski proces protiv čuruških zločinaca, trideset godina posle događaja razotkrio je neke lokalne detalje i mada postoje nesigurnosti u rekonstrukciji događaja, ispitivanje izvora upotpunjuje naše dosadašnje znanje, a možda nam pomaže i u traženju odgovora na pitanje: zašto? Koreni akcije čišćenja u južnoj oblasti su duboki i na njen tok uticalo je i spoljnopoličko okruženje, ali ga je pokrenuo lokalni, konkretan slučaj i očigledno da je u nastanku tragedije važnu ulogu odigralo raspoloženje u Čurugu, nastalo 4. januara uveče 1942. godine (po pretpostavci i u drugim pomenutim mestima). Strah od napada partizana je zasigurno doprineo tome da se u nedostatku odgovornog upravljanja, događaji pretvore u tragediju, ali uticaj na to što nisu obuzdane razularene strasti imali su i pregovori s nemačkim zvaničnicima. U akciji protiv srpskog stanovništva učestvovala je i grupa lokalnih Mađara, ali se ispostavilo i to da je krug zločinaca bio znatno uži, po broju manji nego što je bio broj streljanih i interniranih Mađara u duhu kolektivne krivice, počev od oktobra 1944. godine. U Čurugu je 1942. bilo možda pedeset lokalnih stanovnika koji su sarađivali s policijskim snagama, a 1944. je odmazdu pretrpelo celokupno mađarsko stanovništvo sela.

Rezime

Obrada izvora doprinosi tome da saznanja o manje poznatim detaljima masovnog ubistva, koje se odigralo u Čurugu od 6. do 8. januara 1942. godine, budu potpunija i omogućuje rasvetljavanje više lokalnih i pojedinačnih motiva takvog postupka. Osamsto devedeset tri žrtve racije, među njima su bili mahom Srbi, okrutno su ubijale mađarske oružane snage s kojima su sarađivali pojedini stanovnici. Izvršioci su većinom bili žandarmi, policajci i vojnici, ali su pored njih na optuženičku klupu dospeli i glavni beležnik i članovi lokalne narodne milicije. Na osnovu analize dokumenata i priznanja vinovnika postaje moguća rekonstrukcija događaja i tačnije koncipiranje onoga što se desilo. Može se ana-

lizirati i motivisanost za određene ljudske postupke. Ne dovodeći u pitanje nevinost žrtava i krivicu izvršilaca, postaje moguće sagledati ulogu običnog čoveka, njegovu potčinjenost i ograničenost delovanja u ratnim uslovima, ali u svemu tome odgovornost naredbodavaca je neosporna.

II

Pojedinac i zajednica u vrtlogu promene režima

Čaba KOVAČ
istoričar-arhivist
Mađarski državni arhiv, Budimpešta

ŠTAMPA I SEĆANJE: „DELVIDEK“ (JUŽNA OBLAST) I „VOJVODINA“ 1941–1948.

Apstrakt: *Tokom 20. veka južne oblasti istorijske Ugarske su u više navrata prelazile iz ruke u ruku. U ovoj studiji daje se pregled jednog od tih perioda kada je za svega nekoliko godina najpre mađarska, a potom i novoformirana jugoslovenska država proširila svoju vlast na južnougarske (vojvođanske) oblasti – najpre na njene pojedine delove, a potom na celokupnu teritoriju. Konkretnije je analizirano na koji način su uticale mere različitih režima na život pojedinaca, to jest kako su oni reagovali na propagandu koju je širila mađarska i jugoslovenska država. Radi prikaza stava države korišćena su dva mađarska dnevna lista: Reggeli Újság za period između 1941. i 1944. godine, a za period od kraja 1944. do 1948. godine Magyar Szó (njegov prethodnik je do jeseni 1945. godine bio list Szabad Vajdaság); za prikaz autorovog gledišta korišćeni su oral history intervjui na mađarskom jeziku koji su napravljeni u regionu, kao i publikovana sećanja, a za razmatranje istorije događaja korišćena je stručna literatura.*

Ključne reči: *Vojvodina, štampa, sećanje, Mađari, komunisti.*

Period između 1941. i 1948. godine u životu vojvođanskih Mađara jeste razdoblje opterećeno sa dve promene režima, imajući u vidu da su u proleće 1941. delovi Kraljevine Jugoslavije, koji su nekada bili mađarske teritorije, većim delom pripojeni Mađarskoj, a u jesen 1944. ta regija je opet postala deo Jugoslavije, države koja je krenula putem komunističkog društvenog uređenja. Zbog svega toga ovaj period se bez preterivanja može smatrati razdobljem koje je promenilo život Mađara u regiji (bilo da je reč o južnim predelima koji su 1941. ponovo vraćeni ili pak o teritoriji koja u celini obuhvata Vojvodinu)¹. I godina 1948. može se smatrati prelomnom u životu države, budući da su se tada pogoršali odnosi Jugoslavije sa SSSR-om i njegovim saveznicima. Udaljavanje od socijalističkog tabora usled prekida odnosa s njim primoralo je jugosloven-

¹ U ovoj studiji nazivi Delvidek (Južna oblast) i Vojvodina upotrebljavaju se kao sinonimi, za označavanje negdašnjih južnih teritorija istorijske Ugarske.

sku državu na izradu jedne nove spoljnopoliitičke koncepcije, te je nesvrstanost kasnije postala jedan od najvažnijih elemenata Titove politike.² U ovom radu cilj je da prikazemo pojedine prelomne tačke ovog perioda, to jest pojedine karakteristične pojave toga doba – i na makroplanu i na mikroplanu.³

Izvori

Za pisanje ove studije kao izvor korišćena su dva mađarska dnevna lista koja su izlazila u Novom Sadu: *Regeli Újšag* (*Reggeli Újság*)⁴ – brojevi između 1. decembra 1929. i 3. oktobra 1944. godine – i *Sabad Vajdaşag* (*Szabad Vajdaság*), koji je izlazio počev od 24. decembra 1944. i koji je (od 27. septembra 1945) nastavio da izlazi pod imenom *Mađar So* (*Magyar Szó*) – brojevi objavljeni u periodu između septembra 1945. i kraja 1948. godine; kao izvor korišćeni su i intervjui koje smo napravili, ali i publikovana sećanja i dnevni.

List *Delbačka* (*Délbácska*), koji je izlazio 1920–1929. godine, zamenio je *Regeli Újšag* i od samog osnivanja nastojao je da bude organizator mađarskog duhovnog i kulturnog života, a cilj mu je bio čuvanje mađarskog jezika, mađarske nacionalne kulture i tradicije.⁵ Period od decenije i više posle osnivanja, karakterističan je po antagonizmu sa vlašću; međutim, u razdoblju između 1941. i 1944. godine, usled promene režima, novine slobodno možemo nazvati forumom koji podržava nastojanja političke elite. Naime, „posle ulaska u Južnu oblast civilni život se ubrzo konsolidovao; štampa je, međutim, dospela u službu ratne propagande“.⁶ List je promenio i ime, te je do čitalaca stizao kao *Újvidéki Regeli Újšag* (*Újvidéki Reggeli Újság*).⁷

Dok je u Kraljevini Jugoslaviji *Regeli Újšag* bio primoran da tržište štampe deli sa više konkurenata, komunistički režim ni na polju novinskog izdavašta nije trpeo polifoniju, pa tako ni *Sabad Vajdaşag* nije imao konkurenta. Zoltan Kalapiš, koji je napisao istoriju *Sabad Vajdaşaga* i *Mađar Soa*, prvi period je ukratko opisao ovako: „Pridobijanje poverenja mađarskog stanovništva, njihovo angažovanje i uključivanje u nov društveni krvotok bio je prvenstveni zadatak *Sabad Vajdaşaga*, koji je ispunjavao čas uspešno, sa iskrenim

² James Gow, „The People’s Prince – Tito and Tito’s Yugoslavia: Legitimation, Legend and Linchpin“, *State-Society Relations in Yugoslavia 1945–1992* (eds. Melissa K. Bokovoy, Jill A. Irvine, Carol S. Lilly), Basingstoke, Macmillan, 1997.

³ Autor se ovom prilikom zahvaljuje Marku Deržiju, arhivisti-bibliotekaru, Lidiji Işpanu Agoti, etnologu-istoričaru, i Riti Kalmanu, bibliotekaru, za pomoć u sređivanju prikupljene novinske građe za ovu studiju.

⁴ László Gerold, *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2001, 176.

⁵ Ferenc Mák, „Magyar Sajtó a Délvidéken 1914–1989“, *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből* (szerk. István Apró, Vince Paál), Médiaudományi Intézet, Budapest, 2014, 175–178.

⁶ *Isto*, 185.

⁷ Glavnog urednika Dežea Andrea, zbog njegove novinarske i uredničke delatnosti, streljao je Titov režim krajem decembra 1944. godine. *Isto*, 178.

tonom, čas nespretno ili pak s nekritičkim naglaskom na kolektivnoj krivici.“⁸ Prvi urednik lista bio je negdašnji subotički reformatski sveštenik Žigmond Kek.⁹ Kek je ovu funkciju obavljao do 1948. kada je stao na stranu odluke Informbiroa, zbog čega je na više godina dospao na ozloglašeno ostrvo-zatvor, na Goli otok.¹⁰ Oba lista, iako u različitoj meri i u pogledu pojedinih tema na različit način – mogu se smatrati glasilima tadašnjeg režima.

Od publikovanih sećanja, koja predstavljaju deo korišćenih narativnih izvora, ističe se serija sećanja objavljena u izdanju Zavoda za kulturu vojvođanskih Mađara u Senti, čiji su urednici svesno nastojali da objave rukopisne autobiografije ili one koje su samo delom publikovane. Drugi tip narativnih izvora predstavljaju *oral history* intervjui,¹¹ od kojih je autor ove studije tri načinio za potrebe Oral History Arhiva (OHA) Zavoda za proučavanje dodaja iz 1956. godine, a 61 intervju za potrebe svoje doktorske disertacije. Ovi potonji tematski intervjui imali su za cilj proučavanje istorijskog sećanja i nacionalnog identiteta (Od tog materijala za ovaj rad korišćeni su pretežno intervjui vođeni sa osobama koje su rođene pre ili za vreme Drugog svetskog rata, te su već kao deca doživele rat).¹² Tokom pravljenja intervjua autor je nastojao da ima u vidu to da su Mađari koji su živeli u raznim delovima Vojvodine bili ili su i sad u različitom položaju. Radi što šire spoznaje individualnih iskustava, intervjui su pravljeni u više mesta Bačke, Banata i Srema. Autor ih je sakupljao u sledećim mestima: Bačko Gradište, Temerin, Bačka Palanka, Srbobran, Bečej, Senta, Gornji Breg, Novi Sad, Subotica, Debeljača, Čoka, Šatrinci, Maradik i Solnok (intervjuisana osoba iz Solnoka je još pre godinu dana živela u Doroslovu). Prilikom odabira osoba za intervju autor je nastojao da to budu osobe različite životne dobi i zanimanja, da bi se tako na raznolik način prikazala i vrednovala ne samo troipogodišnja mađarska era već i period jugoslovenske države posle Drugog svetskog rata. Na osnovu karakteristika različitih izvora, smatramo da su one izuzetno pogodne za upoređivanje stanovišta vlasti i individualnih iskustava, to jest za prikaz „dvostruke stvarnosti“.

Iako smo se iz oba perioda fokusirali samo na nekoliko pojava, mišljenja smo da svaka od njih dobro odslikava dati period. U ratnom periodu detaljnije smo se osvrnuli na neposredne, prateće pojave ponovnog pripajanja područja, na pojavu rata, a u razdoblju prvih godina komunističkog uređenja na zločine protiv Mađara, kao i na njihovo uključenje u novu državu.

⁸ Zoltán Kalapis, *A Magyar Szó fél évszázada*, Újvidék, Magyar Szó, 1944, 32.

⁹ István Fodor, *Magyar Szó. Hét évtized*, Újvidék, Magyar Szó, 2014, 11.

¹⁰ *Isto*, 35.

¹¹ Priređivanje intervjua snimljenih 2013. i 2014. godine pomogao je konkurs pod naslovom *Istraživanje podunavskih naroda*, nadgledan od Zavoda „Balaši“ (identifikacioni broj: NÉI/233-3/2012), stipendija Kuno Klebelsberg (2013) kao i konkurs pod naslovom *Istraživanje podunavskih naroda*, nadgledan od Administrativnog i pravosudnog Ureda (identifikacioni broj: PRO-RENO-B-13-E-0005). Izradi ove studije pomoć je pružio projekat OTKE br. 101 629.

¹² U ovom radu zbog čuvanja anonimnosti intervjuisanih osoba njihova su imena naznačena samo inicijalima.

Mađarska era 1941–1944. godine

Doživljaj i benefit ponovnog pripajanja

Iako je rat već trajao godinu i po dana, stanovnici regiona su to izbliza iskusili tek u proleće 1941. godine. Mađarske trupe su 11. aprila prodrle na teritoriju Jugoslavije, a 13. aprila su već bile u Novom Sadu, dok su sutradan završile osvajanje područja između Dunava i Tise, kao i Međumurja, a jugoslovenska vojska je nekoliko dana kasnije kapitulirala.¹³ Teritorija od nekih 11.475 kvadratna kilometra, koja je pripala Mađarskoj, iznosila je 55,2% onih teritorija koje su mirovnim sporazumom iz 1920. bile pripojene južnoslovenskoj državi. Nacionalni sastav stanovništva povraćenih teritorija prema mađarskim procenama bio je sledeći: od milion i trista hiljada stanovnika, 39% su bili Mađari, 19% Nemci, a 16% Srbi, dok su, prema jugoslovenskim računicama, Mađari sačinjavali svega 30% stanovništva, a Sloveni sveukupno nešto više od 43%.¹⁴

Događaji u aprilu 1941. većinu mađarskog stanovništva južnih oblasti ispunili su radošću, budući da su teritorije Bačke, Baranje, Pomuravlja i Međumurja tada dospele pod mađarsku vlast. Ta nagla promena može se opaziti u više sećanja: *Nekako, preko noći se povukla jugoslovenska vojska. Jugoslovenska vojska je otišla, mostovi su, [novosadski – K. Č.] je li, dignuti u vazduh, oni su se povukli, a mi smo tada već znali da dolaze Mađari, jer je to tada već postalo jasno. Potom su tamo, sa Temerinske ulice ušli, pristigli. Sećam se onih malih, mađarskih oklopnih vozila koje su nazivali david. Mi smo ih čekali ispred katedrale, te svako ko je mogao pribavio je trikolornu, crveno-belo-zelenu traku. [...] Sa tornja katedrale spustili su jednu ogromnu, dugačku mađarsku zastavu koja je dosegala skoro do zemlje.*¹⁵

D. K. je 1941. godine živio u Zagrebu, gde je i rođen; naime, otac mu se, nadajući se boljem životu preselio na hrvatsku teritoriju, ali 1941. vratili su se kući, u Sentu. ... *smatrali su [moji roditelji – K. Č.] da će biti najbolje da se vrate kući. A verovatno da su se radovali što je Južna oblast ponovo pripojena. Vratili su se kući, jer su ih tamo vukli koreni. [...] Maja '41. godine [stigli smo kući – K. Č.] I tada se desilo da su nas smestili u kuću jednog dobrovoljca. [...] kada se to desilo da su južne oblasti ponovo priključene, dakle, to je bila velika radost tamo u mađarskoj koloniji i mama je tada kupila ove svile, crveno-belo-zelenu svilu, od koje je dala da se napravi zastava, a tata je nacrtao grb. Bilo je divno, lepo izvezeno u središtu zastave. [...] I sa tom zastavom smo se*

¹³ Enikő A. Sajti, *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987, 20–23.

¹⁴ Ignác Romsics, *Magyarország története a XX. Században*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 251.

¹⁵ Intervju sa D. Đ., koji je snimio Čaba Kovač u Novom Sadu, 2013. godine, 6–7 (vlasništvo autora).

*vratili kući i, koliko se sećam, mahali smo njome kroz prozor, pevajući: „Vetar ga vijori, vijori, prema kući vijori, bačvanske Mađare duva prema kući“.*¹⁶

Promenu pripadnosti teritorije, njeno simbolično i stvarno posedovanje tamošnjem stanovništvu najviše je izražavalo ponovno pojavljivanje mađarskih nacionalnih simbola, na koje jugoslovenske vlasti nisu gledale blagonaklono ili su ih decidirano zabranjivali: ... *zastava je čekala na svoju sudbinu. Tako sam se [...] pre njihovog ulaska ponovo popeo na tavan, ali tada sam već imao jedanaest godina i skinuo sam je. [...] I kada je doneta odluka, tada se odomacila jedna pesma koja je glasila ovako: „Subotica, Senta, Novi Sad, budite cvet vojske honveda!“ Ova je zbog toga bila potpunija jer u Somboru, bez obzira na to što je bio županijsko središte, tamo već nije cvetalo cveće, u Novom Sadu pogotovo. U Novom Sadu je već postojala velika srpska većina, a u Somboru hrvatsko-srpska većina, bunjevačka većina, ali je to u Senti bilo savršeno tako. Tako da je tu, od železničke stanice, idući prema centru, zemlja bila pokrivena tolikim tepihom cveća, da se to u potpunosti poklapalo sa pesmom: „Subotica, Senta, Novi Sad, budite cvet vojske honveda!“ – jer su kroz takvu šumu cveća pristizale mađarske trupe koje su dolazile sa pešadijom i vojnicima na biciklovima, znači ne sa tenkovima i ne sa husarskim pukom, već... I ušli su, ali nisu ni mogli pristizati [...] jer su ih grlili ili ljubili...¹⁷*

Tu pojavu svesno je pojačavala i mađarska država jer je pridošla vojska, na primer, podelila „tri hiljade zastava i pedeset hiljada kokardi s nacionalnim trikolorom“, koje im je na raspolaganje stavilo Odeljenje za štampu predsedništva vlade.¹⁸

Pre aprila 1941. jedno vreme činilo se da će Mađarskoj pripasti ne samo Bačka već i jugoslovenski deo Banata, ali se tamošnji mađarski živalj razočarao u tom svom očekivanju. Moj sagovornik, koji je tada detinjstvo proveo u Sajanu, a kasnije radio kao novinar, o tome je svedočio sledeće: *Čekali smo da uđu Mađari, ali oni su došli do Ade, nisu dalje mada je bilo i slavoluka, kuvao se teleći perkelt, a mi smo ih čekali. [...] Na svaku kuću istakli smo mađarsku zastavu, postavili smo zastave. I moja majka je lepo rasekla delove crvene, bele i zelene odeće. Još je naša bila – hvalili smo se u ulici – najveća, lepa, velika zastava, mađarska zastava koju smo napolju istakli. [...] i tada, odjednom, iz pravca Kikinde počeli su da pristižu nemački vojnici kao izvidnica, na motociklima sa prikolicom...¹⁹*

Regeli Ujšag je pauzirao, tj. nije izlazio između 6. i 17. aprila 1941. godine. Posle ponovnog pripajanja područja revizija je odjednom počela da iznosi markantne stavove u pogledu ocene protekle 23 godine provedene u jugoslovenskoj državi. Prvi broj koji je objavljen u mađarskoj eri doneo je uvo-

¹⁶ Intervju sa lekarskim asistentom, D. K. Snimio Čaba Kovač u Senti, 2013. godine, 5–7 (vlasništvo autora).

¹⁷ Intervju sa novinarom K. J. Snimio Čaba Kovač u Senti, 2013. godine, 21 (vlasništvo autora).

¹⁸ Zemaljski arhiv Nacionalnog arhiva Mađarske (MNL OL), Mikrofilmtár X 4233. Kormányzói Kabinetiroda, Kormányzó felhivatalos iratai (1919–1944), 8937, doboz 39, C/4. 7 (Eredeti iratok: K 589).

¹⁹ Intervju sa novinarom T. I. Snimio Čaba Kovač u Senti, 2013. godine, 9 (vlasništvo autora).

dnik glavnog urednika koji je, praveći paralelu sa Uskrsom, događaje ocenio kao mađarsko uskrsnuće. Prvi pasusi govore o prekomernoj radosti: *Slapovi radosti su se tolikom snagom sručili u našu dušu, a toliko smo se već odvikli od radosnog smeha da veselost sama po sebi nije ni dovoljna da nam smanji uzbuđenje. Dvadeset i dve godine smo se pripremali za ovaj današnji dan radosti, a opet nas je preplavio val radosti, i to sa takvom žestinom da je skoro oslabilo naše srce i dušu. Dvadeset i dve godine se pripremamo za današnji dan radosti, a sada nas ipak zatiče skoro iznenada. [...] Mađarski honvedi marširaju novosadskim ulicama (!), vojnici Mikloša Hortija!* Autor nadalje, nakon objave radosne vesti, činjenice teritorijalne revizije, pažnju skreće na predstojeći rad: *Da li će Mađari koji se vraćaju u zagrljaj hiljadugodišnje Mađarske shvatiti da nakon dvadesetdvogodišnjeg, teškog manjinskog života neće uslediti neradni odmor, već teška iskušenja novih zadataka.*²⁰

Jednu stranicu dalje u listu se izlaže o događajima koji su se desili između 25. marta i 12. aprila, na čijem je kraju ulazak u Novi Sad (Jugoslavija je 27. marta otkazala tripartitni sporazum koji je bio neposredan uzrok nemačkog napada na zemlju, 6. aprila). Prema članku, čim je radio javio da su mađarske trupe prešle granicu: *za tren je promenjen izgled grada. [...] Mase su žurile prema katedrali, gde je u pet sati otpočela Vaskršnja liturgija. Pravi mađarski vaskrs. Hiljade, desetine hiljada njih stiskalo se na ulicama (!), na svakome bio je istaknut osveštan, crveno-belo-zeleni trikolor koji je dvadeset i dve godine mogao da cveta samo u našim dušama, a sada je procvetao i ističe se iznad svačijeg srca. Za tren je grad preplavila šuma zastava.*²¹ Nakon toga list je doneo vest o ulasku trupa u Suboticu.²²

Zastava je bila stalni elemenat koji se ponavljao, sredstvo izražavanja preobilnih nacionalnih osećanja, te je tako, prema pisanju u jednom novinskom članku, uz izložbu slika u izlogu *Regeli Ujšaga*, bilo prirodno da se kao dekoracija pojavi crveno-belo-zelena boja.²³ Jačanje kulta zastave u Mađarskoj se vezuje za dvadesete godine 20. veka; krajem te decenije ministar za kulturu naredio je da u obrazovnim institucijama na početku školske godine rukovodioci škola naglase istaknutu ulogu nacionalne zastave.²⁴ Godine 1928. na budimpeštanskom Trgu slobode, kao deo te pojave, došlo je i do osvećenja Reliktne državne zastave²⁵ i ta je praksa bila toliko rasprostranjena da je većina mađarskih naselja postavila sličnu državnu zastavu. Tome su se priključile i južne oblasti, pa je prema pisanju *Regeli Ujšaga* od 24. februara 1942. godine, koji se oslanjao na

²⁰ „Magyar feltámadás“, *Reggeli Ujság*, XXI. (1941) 97, sz. 1 (17. április 1941).

²¹ „Piros-fehér-zöld feltámadás Újvidéken“, *isto*, 2–3.

²² „A szabadkai bevonulás“, *isto*, 4.

²³ „Horthy-oltár“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 105, sz. 1 (26. április 1941).

²⁴ Hivatalos Közlöny, XXXVII. (1929) 5, sz. 43–44 (1. március 1929).

²⁵ U vezi sa prezentacijom i svečanog osveštanja državne zastave videti: János Pótó, *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 52–56. Opis Reliktne državne zastave videti: Miklós Zeidler, *A revíziós gondolat*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2009, 203–205.

izveštaj Glavnog odbora reliktnе državne zastave, godine 1941. za nepunih devet meseci u naseljima južnih oblasti osveštano 137 državnih zastava.²⁶

Manifestacije sećanja i proslave nisu okončane posle splašnjavanja početnog oduševljenja, proslave ulaska mađarskih trupa, koje su i simbolično i stvarno označavale kraj jedne i početak druge ere, organizovane su i po mestima i u okviru jedne centralne proslave. U Subotici 27. jula 1941. održan je Praznik mađarskog hleba, koji je ujedno bio i centralna proslava ulaska u južnim oblastima. Značaj održavanja samog tog događaja bio je taj što su lokalni Mađari konačno mogli učestvovati na mađarskoj nacionalnoj proslavi, budući da ranija jugoslovenska vlast nije dozvoljavala održavanje mađarskih proslava. Na toj manifestaciji su se „na više nivoa“ pojavljivali simboli koji su bili delovi sistema mađarskih nacionalnih simbola. Sačuvan je, između ostalog, i protokolarni opis, kao i detaljan prikaz programa tog događaja. Iz programa manifestacije se vidi da je prisutno domaće stanovništvo otpevalo himnu i manifest, što ranije nisu mogli činiti javno. Na svečanosti je „prodefilovala povorka poštovanja koja je brojala oko 1200 ljudi obučenih u narodne nošnje, među njima i članovi više raznih delegacija“, održana je prezentacija narodne umetnosti, a u programu je bio zastupljen i „prikaz buketa cveća nošenih u povorci poštovanja, zajedno sa prikazom pesama, igara i narodnih običaja.“²⁷ U program proslave i u njeno vizualno predstavljanje, lokalni organizatori i državopolitička propaganda svesno su – i verovatno bez protivljenja većine učesnika – uvrstili i elemente narodne kulture kojom su upućivali na zajedništvo „negdašnje“ matične države i lokalnog mađarskog stanovništva. Štampa je u više navrata pisala o pripremama za proslavu Praznika mađarskog hleba, te je u dugom članku izveštavala i o samom događaju.²⁸ List je pored opisa svečanosti u celosti preneo podugačak govor predsednika vlade Lasla Bardošija, kao i kratak govor regenta Mikloša Hortija. Posle svećanih govora usledio je defile seljaka pristiglih iz svih krajeva zemlje, kao i iz ponovo pripojenih oblasti, te je autor teksta od njih posebno izdvojio pojedine nacionalnosti, tako na primer, defile Sekelja iz Bukovine koji su bili naseljeni u Bačkoj.

Na sličan način su organizovane²⁹, naravno s manje raskoši, proslave ulaska u selima i gradovima. Doživljaj ponovnog prisajedinjenja nadahnuo je i

²⁶ „Százharminchétféle új országházaszlót avattak az elmúlt évben“, *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 41, sz. 5 (24. febr. 1942).

²⁷ MNL OL Mikrofilmtár X4233. Kormányzói Kabinetiroda, Kormányzó felhivatalos iratai (1919–1944), 8937, doboz 39, cím C/4. 7 (Eredeti iratok: K 589).

²⁸ „A kormányzó a visszatért Délvidéken“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 182, sz. 1–2 (29. július 1941).

²⁹ Evo samo nekoliko njih, bez kompletnog nabrojanja: Bácskertes ünnepe, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 114, sz. 2 (7. május 1941); Bácskossuthfalvi hírek, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 122, sz. 5 (16. május 1941); Fényes külsőségekkel ünnepelte meg Horgos községe a felszabadulást, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 123, sz. 5 (17. május 1941); Nemesmilitics ünnepe, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 130, sz. 3 (27. május 1941); Felszabadulás ünnepség Doroszlón, *isto*, 5; A felszabadulás ünnepe Adán, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 131, sz. 2. (28. május 1941); Hősök napja, felszabadulás ünnepe Feketehegyen, *isto*, 4; Magyarkanizsa nagy ünnepe, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 139, sz. 3 (7. június 1941); Martonos ünnepe, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 145,

ono štafetno trčanje, na čijem kraju su trkači iz Subotice, koji su stigli u Budimpeštu, tamo, na Trgu slobode, položili venac na irendentistički spomenik Kip Juga.³⁰ Ali i pored toga, bilo je bezbroj događanja koja su za cilj imala obeležavanje aprilskog ulaska, a na primer, kipar Istvan Tot, poreklom iz Sente, projektovao je Spomenik oslobođenja.³¹

Promena režima je, možda, najpovoljniji uticaj imala na kulturni život Mađara. Došlo je do spektakularne promene u upotrebi mađarskog jezika. Već krajem aprila 1941. godine započeto je, uz pomoć jednog spiska objavljenog u štampi, (ponovno) uvođenje mađarskih naziva za naseljena mesta u prisajedinjenim oblastima, pošto „je deo stanovništva već zaboravilo, a mlađi naraštaj još nije ni naučio stare nazive sela i gradova“.³² Javnim površinama su od Sente do Sombora, od Subotice do Novog Sada vraćena mađarska imena ili su ih nazivali po takvim mađarskim događajima i ličnostima, koji su imali za zadatak da šire nacionalno osećanje.

Proslave mađarskih praznika bile su takođe kulturni benefit teritorijalne revizije. Među njima bila je i proslava 15. marta, na čije slavljenje je stanovništvo Južne oblasti moralo da čeka sve do marta 1942. godine. A tada je, „stanovništvo oslobođenog Novog Sada radosnim slavljem obeležilo prvi slobodan 15. mart“. Monumentalnost svečanog programa odslikavale su reči izveštača, a mesto za održavanje više recitacija, govora i defilea bio je jedan od okićenih, velikih gradskih trgova.³³ Pored novosadske proslave, *Reggeli Ujság* je izvestio i o subotičkoj proslavi.³⁴

Godinu dana kasnije su u Novom Sadu sa sličnom svečanim spoljnim okruženjem proslavili Praznik revolucije 1848. i u gradu je okupljena masa nakon defilea, pored svečanog programa saslušala i regentovo radioobraćanje.³⁵ I u mnogim drugim mestima proslavljen je 15. mart.³⁶ U Novom Sadu je 15. marta 1944. Takođe održana proslava koju je u nekoliko navrata remetio prelet aviona. Možda upravo zbog predostrožnosti od napada, manifes-

sz. 6 (15. júnus 1941); Országzászló avatás és bevonulási ünnepség Újverbáson, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 154, sz. 6 (26. júnus 1941).

³⁰ Havas esőben, sötét éjszakában... *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 113, sz. 7 (6. május 1941).

³¹ Felszabadulási szobrot tervez szülővárosának István Tóth, a zentai származású fiatal magyar szobrászművész, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 120, sz. 3 (14. május 1941); Tóth István, a zentai származású fiatal szobrászművész megnyerte a székesfőváros idei szobrászati díját, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 162, sz. 7 (5. július 1941). Istvan Tot je kao umetnik imao značajnu karijeru i o njemu je objavljena i knjiga: Domány Katalin, *Zentától Hollywoodig. Tóth István szobrászművész életútja*, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2009.

³² „A visszatérő városok és községek elnevezése“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 104, sz. 6 (25. április 1941).

³³ „A Délvidék óriási lelkesedéssel ünnepelte március 15-ét“, *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 58, sz. 2 (16. március 1942).

³⁴ „Március 15 ünneplése Szabadkán“, *isto*, 4.

³⁵ „Legyetek mindig méltók nagy őseitekhez“, *Reggeli Ujság*, XXIV. (1943) 60, sz. 2 (16. március 1943).

³⁶ „Március 15. a déli végeken“, *Reggeli Ujság*, XXIV. (1943) 61, sz. 2 (17. március 1943).

tacija nije održana na otvorenom, već u domu „Levente“; dopisnik lista, koji je o tome izveštavao, osvrnuo se i na proslave u više drugih mesta.³⁷

Pojava rata u svakodnevnicima

Stanovnici ponovo pripojenih južnih oblasti su, od samog početka, mnogo burnije doživljavale rat od stanovnika u drugim delovima zemlje. Na više mesta ni sam ulazak nije bio nesmetan; naime, mađarske trupe su povremeno sačekivane pucnjavom, kao što to čitamo i u ovom sećanju: *12. aprila 1941, Cvetne nedelje ujutru [...] na trgu oko gradske kuće se već bila okupila velika masa i tamo je rečeno da su mađarski honvedi ušli u Suboticu. Klicali su im, a ja sam video samo nekoliko honveda, a ljudi koji su već služili vojsku, znali su da je to samo patrola i da za njima stižu i ostali na Halaškom putu. [...] Nedugo posle, kada je masa već potpuno ispunila trg oko gradske kuće, i kada je zavládala opšta radost u trenutku oslobođenja, iznenada smo skamenjeni čuli da se oglasio jedan mitraljez. Honvedi su utvrdili da su pucnji mogli doći s kupole kuće koja se nalazila između gradske biblioteke i zgrade pozorišta. Honvedi su ubrzo dovukli jedan manji top ispred apoteke i jednim pogodkom razorili kupolu te kuće. [...] Masa je na to postala veoma nervozna, te se utišalo ranije slavlje i dobro raspoloženje. [...] Pročulo se da su oni koji su pucali bili četnici u civilnom odelu i na taj način izrazili svoje nezadovoljstvo zbog ulaska mađarske vojske.*³⁸

Na sporadične pucnjave³⁹ reakcija Mađara bila je često preterana pa je tako već aprilski ulazak rezultirao većim brojem srpskih žrtava; prema mađarskim podacima bilo ih je 2.142, a po jugoslovenskim 3.506 žrtava.⁴⁰ Masakr nije ostavio traga samo među srpskim i jevrejskim već i među mađarskim stanovništvom: *Pa, mi smo ih čekali, ali smo se razočarali, posle racije smo se malo, razočarano plašili posledica.*⁴¹ Tek što su se smirile strasti, kada je u januaru 1942. godine racija, koja je vršena protiv partizana i osoba za koje se sumnjalo da su partizani, rezultirala novim ubistvima. I mada se raspoloženje javnosti posle prolaska vremena ponovo smirilo, mađarski živalj u Južnoj oblasti sve više se suočavao s ratnim okolnostima. Jedan od najuočljivijih elemenata tog stanja bilo je korišćenje ljudskih resursa tih područja, to jest vojna regrutaci-

³⁷ „A Délvidék nagy lelkesedéssel ülte meg a szabadság ünnepét“, *Reggeli Ujság*, XXV. (1944) 62, sz. 3 (16. Március 1944).

³⁸ Szöllösi Gyula, *Emlékeim nyomában*, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014, 62–63.

³⁹ Ukupan gubitak mađarske vojske tokom aprilskog ulaska bio je 126 mrtvih, 241 ranjeni, a deset osoba vodilo se kao nestalo. Enikő A. Sajti, *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 172.

⁴⁰ Enikő A. Sajti, „Megtorlás vagy konszolidáció? Délvidék 1941–1944“, *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later* (eds. Randolph L. Braham, Attila Pók), New York, Columbia University Press, 1997, 379.

⁴¹ Intervju sa profesorom univerziteta D. Đ. Snimio Čaba Kovač u Novom Sadu, 2013. godine, 14 (vlasništvo autora).

ja muškaraca. Vojska, koja je u srećnijim okolnostima imala samo obavezu u zaleđu, a sada je to često bilo služenje na frontu, kao što se potvrđuje u sećanju zemljoradnika: *Stigli smo do 1944. godine. Trebalo je da 29. januara stupim na odsluženje vojnog roka u Somboru. Dobili smo oružje, sve i izlazili smo na vežbe. Veoma lepo je zvučala mađarska komanda, a ne kao kad sam bio jugoslovenski vojnik. I tamo sam pušku veoma omrznuo.[...] Sada sam u 45. godini života i ponovo su mi dali oružje u ruke. Došlo je i prvo subotnje popodne prve nedelje, dele jednodnevna odsustva, svako bi voleo da ide... [...] Mi koji nismo bili mađarski vojnici u Prvom svetskom ratu, osmoro nas iz ove formacije, idemo kući. [...] Sve to zapisujemo zbog toga što me je Bog uvek oslobađao vojničkog života. Jer u Somboru je u našoj formaciji bilo sa nama dvoje ljudi iz Svilojeva i kada je tu u Somboru situacija postala opasna, odveli su ih u Gedele, nijedan se nije vratio, nikad se nije saznalo gde su skončali. Moguće je da bih i ja izgubio život.*⁴² Od kraja 1943. godine još više se pojačavalo uključivanje u rat za rat sposobnih generacija Južne oblasti, nakon što je Ministarstvo odbrane i napuštanje države i produženje boravka u inostranstvu okarakterisao kao protivpravan čin.⁴³

Od samog početka je i državno upravljanje resursima bilo deo svakodnevice, to jest uređenje predaje tržišnih viškova i kupoprodaje poljoprivrednih proizvoda. Tokom 1940. i 1941. godine država je zabranila trgovinu poljoprivrednim proizvodima i pravila je centralnu raspodelu, a proizvođače prisilila na prodaju po određenim cenama, to jest na predaju tržišnih viškova. Mere su se odnosile na svinjsku mast, žitarice, kukuruz, šećer i krompir, a kasnije su propisali i obavezno gajenje pojedinih industrijskih biljaka. Godine 1942. uveden je nov, još stroži sistem obavezne predaje proizvoda.⁴⁴ Sve ove mere, u slučaju neagrarnog stanovništva, manifestovale su se u sistemu bonova: ... već od '41 godine [...] život nije bio tako dobar, tada je već postojao sistem tačkica. Tada smo meso i šećer i sve dobijali na tačkice. A posle rata, kada su prošli Rusi, tada je bio veoma ružan, strašan život. Nije bilo ničega. Prodavnice su u potpunosti bile prazne. Šećerna repa je ostala u zemlji, front se premestio, fabrike nisu radile. Na proleće ljudi su išli da vade šećernu repu, od toga su kuvali sirup i to su koristili kao zaslađivač. Šećera nije bilo. I soli je imao samo onaj koji je eventualno pravio zalihe, koji je imao zalihe. Nije se mogao kupiti, nije ga bilo. Prodavnice su bile prazne. U leto '45. su počele da se osnivaju državne prodavnice, tada se moglo, ali je i tada na bonove. Čak i cipele, a još i za vreme Mađara potplata za cipele je mogla da se nabavi tako što je trebalo otići u

⁴² József Idősb Bálint, *Imádkozzál és dolgozzál!*, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2010, 76–77.

⁴³ „A 18–60 éves férfiak nem hagyhatják el az ország területét!“ *Reggeli Ujság*, XXIV. (1943) 294, sz. 4 (29. december 1943).

⁴⁴ Gyula Erdmann, *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*, Tevan Kiadó, 1992, 8–13. O ovoj temi videti i: János Honvári, *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*, Budapest, Aula Kiadó, 2005, 88.

*Ured, zatražiti bon za potplatu, s tim otići kod obučara i tamo dobiti potplatu na cipele.*⁴⁵

Budući da je skoro polovina teritorija današnje Vojvodine 1941. godine ponovo pripojen Mađarskoj, od tamošnjih Mađara mnogi su prebegli preko mađarske granice, koja je usled revizije teritorija postala bliža. Njihova motivacija je – kao i u slučaju mog sagovornika koji govori u ovom citiranom zapisu – najčešće bio beg od regrutacije: ... *prešao sam u Mađarsku [...] tamo mi je bila tetka, te su me primili kako su me primili... [...] Pa sam otišao u Šikloš da se prijavim, ja nisam visok, kod šefa policije je trebalo da odem da se prijavim. Otišao sam u seoski dom, tamo je bilo troje običnih vrata, ali ni na jednom nije pisalo ko je i šta. Odjednom je iza jednih vrata izašao jedan visok čovek, ja sam se izgubio pored njega, imao sam zimski kaput, ruke sam držao u džepovima, imao sam više džepova, on je izašao iz druge sobe, otišao sam do njega i rekao: „Izvinite“, rekao sam, trebalo bi da se javim gospodinu šefu policije. Ja gledam prema gore, on prema dole. „Boga li vam gospodskog“, rekao je, „najpre ruke iz džepova“. On je bio šef policije. Tada sam ušao kod njega i rekao: „Pa ja sam mađarski begunac iz Hrvatske...“ „Četniče jedan, tamo-amo...“, tako me je sjebao da je to bilo čudo. Kada sam došao kući, rekoh tetki i šogoru: „Jebem im mater mađarsku!“ tako sam rekao. Kazao sam: „Nazvao me četnikom, da mu...“ Rekoh mu: „Nisam ja to, ja sam Mađar.“ „Kakav Mađar, izdajnik i...“ Prošlo je. Tada sam otud došao dole u Novi Sad, te sam tu bio kovački šegrt.⁴⁶*

Pošto se front sve više približavao Južnoj oblasti, stanovnici tih delova su iskusili i uticaj bombardovanja, koje je za jedno dete – za mog sagovornika, kasnije novinara u Novom Sadu – ne uništavanjem, već zvukom i prizorom značilo teško izbrisivo iskustvo: ... *imali smo jednog mladog, neobuzdanog konja koji je skoro bio ždrebe... [...] Ritnuo se, te me je pogodio[...] pa su morali da me prevezu u [Novi Sad – K. Č.] u bolnicu. [...] tu je već tada situacija bila veoma opasna, bilo je bombardovanja. Tada su pristigli američki liberatori sa strašnim brujanjem, preplavili su nebo i odjednom su iz njih počele da padaju bombe. Nas su trebali da upute u podrum, u podrum za protivavionsku zaštitu, ali je moj šogor Terteli – koji mi je kasnije postao šogor – pao s kola te je i on bio tamo u bolnici. Bilo je nas dvoje Temerinčana, bilo je među nama dosta razlike u godinama, ali je i on bio skoro dete, iz ulice, te me je on pazio, rekavši: „Ne idi tamo unutra, tu u bašti nam neće biti ništa.“ Tada smo izašli u baštu bolnice i otud smo gledali u nebo i u protivavionske topove, koji su bili negde u blizini. To je za nas bila velika zabava.⁴⁷*

Jedan od mojih sagovornika, koji je bio sitar i drotar, svoje doživljaje koje je imao kada je front stigao do Subotice, uporedio je sa doživljajima iz ves-

⁴⁵ Intervju sa obučarom T. I. Snimio Čaba Kovač u Solnoku, 2014. godine, 28 (vlasništvo autora).

⁴⁶ Intervju sa zemljoradnikom S. I. Snimio Čaba Kovač u Maradiku, 2013. godine (vlasništvo autora).

⁴⁷ Intervju s Martonom Matuškom, novinarom i piscem. Snimio Čaba Kovač u Novom Sadu, 2008–2009, Nacionalna biblioteka „Sečenji“, Oral History arhiv Instituta za proučavanje događaja iz 1956, br. 909, 45–46.

tern-filmova: *Toliko su me voleli [komšije–K. Č.] kao da sam im bio dete, oni nisu imali decu, znači svaki dan bio sam [u bioskopu–K. Č.] u strojarnici, svaki dan. I kada samo otišao gore, da kažem: „Čika Đusika! Da pošaljemo ljude kući, tu su Rusi i partizani!“ [...] Zaustavio sam mašinu, upalio svetlo u Lifki, sišao dole niz stepenice, pa na balkon, a narod je sedeo unutra naslanjajući se na prvu ložu. „Molimo lepo“, rekao sam, „tu su Rusi i partizani. Bilo bi dobro dok je dan da svako još pre mraka stigne kući, napustite salu!“ [...] Tu smo bili ispred radnje, dole je ona slika o prodavnici, ispred koje stojimo i razgovaramo, nas četvoro-petoro, a iza crkve [...] su mađarski vojnici pakovali stvari u kamione... [...] Sve u svemu, iz ulice su izašla dva konjanika i stali su pored nas, na ivici pločnika, pa su nam mahnuli. Rekao sam: „Tata, ti bolje govoriš od mene, tako idi ti tamo i pričaj sa njima!“ Mislio sam da su Nemci jer na sebi nisu imali mađarsku odeću. [...] i kada su završili razgovor [...] i kada je hteo da pokrene konja, rekao mu je: brrr! Na to sam se zamislio, jer se kod nas to ne kaže tako. Kod nas se kaže: di! [...] ...i moj otac je pokazao još pre nego što nam se približio da su tamo vojnici, da govore s njima. [...] [bili su–K. Č.] Kozaci, dakle Rusi. To je bio prvi kontakt s njima, da tako kažem. Tada su na tu reč mamuzom podboli konja i krenuli popreko u tom pravcu, a mi smo gledali kako razgovaraju s mađarskim vojnicima. Međutim! Odjednom su se rastali i ova dvojica, konjanici, vratili su se do čoška, iza crkve je postojala jedna mala kuća, oni su izjahali i mamuzom podboli konje jer su mađarski vojnici s puškama istrčavali na sredinu ulice i pucali za njima. Šegrtu sam i rekao: „Spusti već taj rolo! Idemo unutra!“, čovek je odmah shvatio da je bim-bum, kao u vestern-filmovima i da tu nema šale.⁴⁸*

U listu *Regeli Ujšag* prvo spominjanje rata – slično sećanju pojedinaca – vezuje se za ulazak, kada je došlo do sporadične pucnjave između preostalih ili lokalnih militanata i mađarskih vojnika. Moglo se 18. aprila 1941. godine čitati o akcijama četničkih bandi, a pucnjavu u Novom Sadu je *Regeli Ujšag* objašnjavao time da je oružje jugoslovenske vojske dospelo u nepozvane ruke: *U nedelju je blizu šest hiljada ljudi položilo oružje ispred gradskih kapija Novog Sada. Naravno da je tom prilikom mnogo oružja dospelo u nepozvane ruke. [...] Skoro se činilo da je stanovništvom zavladała prava histerija usled straha od četnika, međutim, kasniji događaju su, nažalost, dali za pravo onima koji su ozbiljno strepeli od postupaka zlikovaca, ubojica iz potaje.*⁴⁹ U istom tom broju se pojavio članak o oružanom otporu Srba u Subotici i Somboru, te o sličnom događaju u Crvenki.⁵⁰

Ratne okolnosti stanovništvo je doživljavalo i na druge načine. Štampa je pratila između ostalog i sudbinu Mađara koji su, kao jugoslovenski vojnici,

⁴⁸ Intervju sa K. T., sitarom i drotarom. Snimio Čaba Kovač u Subotici, 2013, 13–14 (vlasništvo autora).

⁴⁹ „Orgyilkos csetnikbandák aljas merénylete Újvidék ellen“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 98, sz. 5–6 (18. április 1941).

⁵⁰ „A honvédsereg villámgyorsan leverte a csetnikek szabadkai és zombori megmozdulásait“, *isto*, 7; „A csetnikek rémuralma Cserevenkán“, *isto*.

pali u nemačko ili italijansko zarobljeništvo. Prvi članak o tome objavljen je 20. aprila 1941. godine i izveštavao je o tome da je zamenik komandanta novosadske milicije, prilikom boravka u Beogradu, popisao imena onih Mađara iz Bačke koji su kao jugoslovenski vojnici pali u zarobljeništvo.⁵¹ S obzirom na veliki broj vojnika koji su pali u zarobljeništvo i radi umirivanja rodbine list je zamolio vojnike, koji su se već vratili kući, da jave sa kime su služili zajedno.⁵² List je dve stranice dalje izvestio o Mađarima koji su se vratili iz zarobljeništva (Nemci su ih internirali u Albaniju), te je jedan od njih listu predočio više imena svojih saboraca, koji su još u zarobljeništvu, kao i njihove poruke.⁵³ Narednih sedmica objavljeno je podosta članaka o mađarskim ratnim zarobljenicima, koji su bili zatočeni na raznim mestima. List je 4. maja objavio spisak ratnih zarobljenika zatočenih u Čikseredi.⁵⁴ U Bačku su 9. maja stigle vesti o ratnim zarobljenicima koji su bili zatočeni širom negdašnje jugoslovenske države.⁵⁵ Prve vesti o povratku ratnih zarobljenika pristigle su veoma rano, 10. maja 1941. Prema novinskom članku, kao rezultat pregovora, 400 mađarskih ratnih zarobljenika je oslobođeno iz logora na severu Kosova. Tekst je veoma slikovit, te zavređuje da ga ukratko citiramo: *...na kapi svakog mađarskog vojnika bila je crveno-belo-zelena kokarda, štaviše jugoslovenske vojne kape su, zahvaljujući krojaču zarobljeničkog logora, za nekoliko minuta pretvorene u mađarske vojne kape.[...] Nemačko zapovedništvo je 4. maja u podne sastavilo jednu kompoziciju i još istoga dana po podne mađarski ratni zarobljenici logora, pod mađarskom zastavom, pevajući rodoljubive pesme, promarširali su ulicama Kosovske Mitrovice, sve do željezničke stanice...*⁵⁶

Međutim, nisu se svi ratni zarobljenici vratili kući 1941. godine, mnogi su tek tokom naredne godine uspeali da se vrate, neki još kasnije. Prema novinskoj vesti od 3. juna 1942, od kući pristiglih (radilo se o 332 zarobljenika iz Bačke) mnogi su bili zatočeni četrnaest meseci.⁵⁷ Nemačkog zarobljeništva sećaju se i pojedinci: *[Mog oca – K. Č.] su mnogo puta pozivali i [...] to je trajalo veoma kratko vreme, jer je on pričao da je jednom jedan takav motocikl, motocikl sa prikolicom nekako skrenuo i sa nje su ispalili nekoliko hitaca prema njima, a potom su se vratili. [...] I tad već ni oni nisu znali šta će biti. Među njima bilo je i Švaba i tada su govorili da ne treba pružiti otpor, nikome neće biti ništa, predaćemo se i onda [...] Ali bilo je i Jevreja koji su govorili da se*

⁵¹ „Belgrádban számos bácskai magyar nemzetiségű katona van“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 98, sz. 4 (20. április 1941).

⁵² „A jugoszláv hadseregbe szolgált katonák figyelmébe“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 110, sz. 4 (2. május 1941).

⁵³ „Albán fokságban lévő bácskai magyar katonák üzenete“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 110, sz. 6 (2. május 1941).

⁵⁴ „Csíkszeredán bácskai magyar hadifoglyok vannak“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 112, sz. 2 (4. május 1941).

⁵⁵ „Üzenet bácskai hadifoglyokról“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 116, sz. 4 (9. május 1941).

⁵⁶ „A magyar hadifoglyok visszatérése“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 117, sz. 3 (10. május 1941).

⁵⁷ „Hadifoglyok érkeztek Németországból“, *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 121, sz. 6 (3. június 1942).

*treba braniti do zadnjeg metka. [...]...pao je u zarobljeništvo, pa su ih odveli u Bugarsku, a otud u Rumuniju. [...]I tada su nastavili dalje za Budimpeštu. Tamo je imao najneprijatniji doživljaj jer kada su stigli na željezničku stanicu, gadali su ih kamenicama, govorili da su četnici i sve tako i tada su oni rekli da nisu četnici nego Mađari. A oni su govorili: niste vi Mađari, samo ste naučili mađarski, da bi nas prevarili i sve tako. [...] Potom, od onoga što su se nadali nije bilo ništa, to jest da Horti neće dozvoliti, odveden je u Nemačku, gde je bio u ratnom zarobljeništvu osam-devet meseci. Bio je kod jednog nemačkog gazde, njemu je dodeljen i kod njega je radio.*⁵⁸

Dnevni listovi su često izveštavali o sabotажama i pucnjavama partizana, od kojih su veći publicitet imale one koje su se desile na hrvatskoj teritoriji, a ne one na mađarskoj teritoriji (ponekad su isti napad pripisivali te četnicima, te partizanima, komunistima). Međutim, o raciji protiv partizana, u januaru 1942. godine, uprkos tome što je u Novom Sadu gde je list izlazio akcija mađarske vojske i žandarmerije trajala tri dana, u štampi ima malo traga. U borbama koje su se vodile između partizana i ustaša često je bilo i civilnih žrtava, a dva slučaja su dobila veliki publicitet (u prvom se samo nagađalo da su razaranja izvršili partizani).

U jednoj kratkoj vesti, 8. juna 1941. godine, izveštavano je o tome da je iz nepoznatih razloga eksplodirao magacin municije u Smederevu. Eksplozija je načinila toliku štetu da je veliki deo grada i njegovog stanovništva nastradao, tako da su Mađare koji su tamo stanovali i preživeli – oko 500 osoba – prebacili u Novi Sad.⁵⁹ Dva dana kasnije objavljena je vest da je prva grupa Mađara napustila svoje ranije mesto stanovanja i o njima je brigu preuzela gradska komanda u Novom Sadu. Prema novinskom članku u eksploziji je bilo četiri hiljade mrtvih i ranjenih, te je u polovini od dvanaest hiljada kuća pričinjena šteta.⁶⁰ Sledećeg dana objavljena je reportaža na čitavoj strani o propasti grada, kao i o spašenim Mađarima koji su stigli u Novi Sad: *u ponedeljak pre podne, u jedanaest i petnaest krenula su mađarska vojna vozila, ona koja su jednom već donela oslobođenje u Južnu oblast, te su sada ponovo odneli u slobodu Mađare iz Smedereva*. U toj vesti se već govorilo o četiri hiljade mrtvih i šest hiljada ranjenih, i izneto je da vlasti pretpostavljaju da je u pozadini ove eksplozije atentat sa tempiranom bombom.⁶¹ I drugi slučaj, o kome je štampa detaljno izvestila, dogodio se u Sremu. U listu *Regeli Ujság* 8. juna 1942. objavljeno je da su partizani, komunisti u Rakovcu ubili tri Mađara, vinogradske radnike iz Temerina, koji su radili na jednom lokalnom posedu.⁶² Dva dana kasnije list je

⁵⁸ Intervju sa piscem B. N. Snimio Čaba Kovač u Novom Sadu, 2013. godine, 9–10 (vlasništvo autora).

⁵⁹ „A felrobbant löszerraktár elpusztította Szmederevó városát“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 140, sz. 5 (8. június 1941).

⁶⁰ „Négyezer halottja és sebesültje van a szmederevói robbanásnak“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 141, sz. 4 (10. június 1941).

⁶¹ „Ami nem tudott elpusztítani évszázadokon át az idő, pillanat alatt megölte az ekrazit“, *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 142, sz. 3. (11. június 1941).

⁶² A szerémségi Rakovácon megöltek három temerini munkást. *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 124,

izvestio o tome da su ubijeni Mađari sahranjeni u svom selu i da su sahrani pristvovali mnogi žitelji mesta.⁶³

U štampi su se pojavljivale i vesti o bombardovanju. Članci iz 1942. godine još izveštavaju samo o pripremama protiv vazdušnih napada. Krajem marta 1942. list piše o tome da će u Novom Sadu organizovati službu protiv vazdušnih napada.⁶⁴ Mesec i po dana kasnije objavljena je vest o probi protiv-vazdušne uzbune,⁶⁵ a krajem oktobra stanovništvo je moglo da čita o tome kako se treba ponašati u skloništu.⁶⁶ U vreme ulaska sovjetskih i partizanskih trupa *Regeli Ujšag* već nije izlazio, tako da nije mogao izvestiti o jačim vazdušnim udarima.

I mada se uticaj rata sve više osećao i u Južnoj oblasti kao što će se to videti i iz sledećeg sećanja, nacionalni osećaj je još jedno vreme bio podsticaj za pomagnje u podnošenju teškoća. *Nismo gladovali, nismo umrli od gladi. Uveli su otkup viškova što je, je li, mađarski pronalazak. Onda su ga i ovi uveli. Znači da smo morali da predamo mast, žitarice i još ponešto. A dobijali smo onih ne znam ni ja koliko deka. To je bilo teško. Ali onaj ko je to shvatio, a shvatili su skoro svi [...] oni koji to nisu shvatali, bili su manjeg ili većeg uzrasta, da na Božić nema salon-bombona na jelki, ali da smo od toga još Mađari. Moj otac je govorio: „Raduj se tome, što si Mađar! A posle će već biti nekako!“ To je bilo to, uopšteno smo to tako doživeli, tako se ja toga sećam.*⁶⁷ Po mišljenju drugih, mađarska era je bila prekratka za započinjanje značajnijih promena: *...nama to ništa nije značilo jer je to bilo toliko kratko da dok bi se sve transformisalo, dok bi se sve pokrenulo, dotle se ono već promenilo. Onih tri i po godine bilo je prekratko. Ili, eto, neka su četiri godine. Jer da bi se nešto pokrenulo, da bi se to moglo i primetiti, avaj, za to je potrebno osam–deset godina.*⁶⁸ Opet, prema nekom drugom mišljenju, period između 1941. i 1944. godine dugo je imao negativne posledice: *Pa mi ovde, iskreno govoreći ono što sam čuo, a čuo sam više puta da nije trebalo da Mađari ponovo dođu. Trpeli smo posledice zbog toga što su se vratili. Mađari koji su bili tu radovali su se, dočekivali ih sa buketima cveća... i na kraju šta se desilo.*⁶⁹

sz. 4 (8. júnus 1942).

⁶³ Az egész község osztatlan részvéte mellett temették el a szerémségi csetniktámadás temerini áldozatait. *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 126, sz. 3. (10. júnus 1942).

⁶⁴ Újvidéken is megszervezik a légvédelmi készültségeket. *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 66, sz. 3 (26. március 1942).

⁶⁵ „Légoltalmi próbariadó Újvidéken“, *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 101, sz. 3 (8. május 1942).

⁶⁶ Prema članku koji je pisan na osnovu radio-emisije „u skloništu mora vladati spokojstvo i mir“. „Hogyan viselkedjünk az óvóhelyen?“ *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 225, sz. 4 (9. október 1942).

⁶⁷ Intervju sa ekonomistom i političarem B. J. Snimio Čaba Kovač u Čoki 2014. godine, 13–14 (vlasništvo autora).

⁶⁸ Intervju sa zemljoradnikom M. M. Snimio Čaba Kovač u Senti 2013–2014. godine, 20 (vlasništvo autora).

⁶⁹ Intervju sa radnikom F. G. Snimio Čaba Kovač u Novom Sadu 2013. godine, 10 (vlasništvo autora).

Prve godine komunističke Jugoslavije: 1944–1948. godine

Novi jugoslovenski režim koji se formirao činio je više koraka u pravcu snaženja svoje vlasti. S jedne strane, kroz čistke, tokom kojih je sklanjao svoje političke i ekonomske protivnike. A s druge, transformisanjem društva i privrede.⁷⁰ U prvim godinama Titove ere na čelo društva – tako i na čelo mađarskog društva – došla je nova elita. Mere prema neslavenskom stanovništvu bile su intenzivne krajem 1944. i u 1945. godini, a kasnije glavni aspekt nije bio nacionalnost osobe koja je bila izložena retorziji, već njen privredno-društveni položaj, ideološko-politički stav. Od tadašnjih mera i procesa, nadalje ćemo se fokusirati na talas iseljavanja i streljanja 1944–1945. godine, kao i na društvenu integraciju vojvođanskih Mađara.

Talas zločina krajem rata

Partizani koji su prodrli na vojvođanske prostore, 17. oktobra 1944. na teritoriji Banata, Bačke i Baranje uveli su vojnu upravu.⁷¹ Cilj je bio staviti pod kontrolu manjinsko stanovništvo, kazniti krive (i sumnjive da su krivi), oslabiti elite (ne samo manjinske) i iskoristiti ekonomsku snagu oblasti za dalje vođenje rata. S tim ciljem su, od 18. novembra 1944. godine, pozvani na prinudni rad Mađari, muškarci starosti između šesnaest i pedeset godina – osim toga, česti su bili slučajevi da su i žene upućivane na prinudni rad, a 20. novembra započeli su internaciju dela mađarskog stanovništva.⁷² U Matuškinom rodnom Temerinu, nedaleko od Novog Sada, mnogo ljudi je streljano; iz porodice mog sagovornika odveli su pak njegovog oca i sestre na prinudni rad. *Naša mati nas je kao kvočka prigrllila ispod svojih krila, nas koji smo još ostali kod kuće i strepela zbog toga što nisu odveli samo njenog muža, već su i devojkje morale otići. [...] Trebalo je tokom više dana ići na rad u Novi Sad, na aerodrom. [...] Kod severne granice Temerina su dva srpska sela, Nadalj i Turija. I tamo su ih nosili, više dana, kod Srba, i tamo su morali da rade za srpske gazde. [...] Proteklo je nekoliko dana dok smo mi saznali da nam otac možda nije među streljanima, već negde drugde. Kasnije smo saznali da su ga odveli u Karlovce, u dvor mitropolije, gde su takođe radili na skidanju letine. [...] Za Božić je već bio kod kuće.*⁷³

⁷⁰ Najvažniji element transformacije privrede bila je nacionalizacija čiji je istaknuti deo predstavljalo zemljišno pitanje. Nećemo se detaljnije osvrnuti na zemljišnu reformu, na kolonizaciju koja se na nju naslanjala, ni na obradu zemljišta pod državnom kontrolom kao ni na formiranje zadruga. O svemu tome, detljanije vidieti: Csaba Kovács, „Fordulat után. A jugoszláviai földkérdés a sajtóban és visszaemlékezések tükrében“, *Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében* (szerk. Zsuzsanna Varga, László Pallai), Hajdúnánás, Hajdúnánási Önkormányzat, 2015, 287–312.

⁷¹ Enikő A. Sajti, *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 314–323.

⁷² *Isto*, 323.

⁷³ Intervju sa Martonom Matuškom, *n. d.*, 112–113.

U januaru 1945. čuruške i žabaljske Mađare, kao kolektivne krivce smestili su u logor, u Bački Jarak, te je 12. aprila u Jarak dospelo i mađarsko stanovništvo Mošorina; iseljenje je još pogoršano i konfiskacijom imovine. Iz porodice B. P. više njih su streljali, a preživele članove su iz Žablja, njihovog mesta boravka, preselili u nekada nemačko mesto Jarak, u logor: *...tada je moj sestrić bio u centru, rodbina posvuda, a ja sam trčao da javim da ćemo biti isterani. Oni neće biti jer od njih niko nije bio... streljan. Znači, ne čitavu porodicu, da tako kažem, jer je dedin deo bio zajednički, ali moj otac i moj brat je bio... Zvanično, bio je samo moj otac, kao takav. Mi smo se i pripremili, i zaista je bilo tako, da će sutradan izjutra bili isterani oni od kojih je neko bio streljan. Obukli smo se, sredili se, može se reći da smo ih i čekali, znali smo šta nas čeka.*⁷⁴ Početkom juna 1945. godine Mađare su premestili u Gajdobru i Mladonovo, gde su već imali bolji tretman, nego na prethodnom mestu. Logor su mogli da napuste u jesen i pošto se više nisu mogli vratiti u svoje mesto većina njih je nov dom za sebe potražila u naseljenim mestima južne Bačke.⁷⁵

Drugi oblik retorzije je još više otpelo neslovensko stanovništvo, budući da su neregularne naoružane formacije iz mesta ili sa udaljenijih područja, još pre dolaska partizana u Južne oblasti, ubijale i maltretirale Mađare i Nemce. Posle uspostavljanja vojne uprave ranije akcije su nastavljene u organizovanijim okvirima, tada su, naime, već sistematski odvodili i streljali one Mađare koje su mogli ili hteli da dovedu u vezu s nekim ranijim zločinima protiv Srba. Većina ubijenih i maltretiranih Mađara za vreme rata nije učestvovala u akcijama protiv Srba, a oni koji su zaista zaslužili da budu kažnjeni krivicu su mnogi prevaljivali na begunce, kao što je jedan od mojih sagovornika zaključio: *Niko se nije sećao lica onih koji su tada, u hladnim danima bazali po poljima. Oni su nestali. [...] a onima koji su bili tamo i imali neku krivicu ništa se nije desilo.*⁷⁶ Tako su oni koji su ostali u mestu platili za greške, zloupotrebe i grehe ranije mađarske vlasti, kao i za svoju mađarsku nacionalnu pripadnost.

U pripovedanju skoro svakog sagovornika za intervju, kao i svedoka, pominju se događaji s kraja 1944. i iz prve polovine 1945. godine. Mnogi su tada izgubili bliže ili dalje rođake, prijatelje, poznanike, ali usled intenziteta atrociteta i oni koji nisu imali ličnu povezanost s tim događajima ocenjivali su to kao izuzetno značajan događaj tog perioda.

Na osnovu kazivanja F. G. Može se zaključiti da je smrt njegovog oca prouzrokovalo to što je za vreme mađarske vlasti radio kao državni službenik: *Tada se moj otac, je li, vraćao kući i kada su stigli tu [...] u Novi Sad, na to će [...] neka žabaljska komšinica [...] „Ovaj odžačar, ovaj odžačar! Tu je, tu je odžačar!“ I tada su mog oca uhapsili, odveli ga kući, pa potom Žabalj. [...]*

⁷⁴ Intervju sa preciznim mehaničarem B. P. Snimo Čaba Kovač u Bačkoj Palanci 2004. godine, 20 (vlasništvo autora).

⁷⁵ Sándor Mészáros, „A járeki haláltábor“, *S nem törődtek vele, hogy a holnap mit öröl...* (szerk. Csorba Béla), Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999, 204–208 (Források a Délvidék történetéhez, 3).

⁷⁶ Intervju sa zidarom L. Š. Snimio Čaba Kovač u Bačkom Gradištu 2005. godine, 3 (vlasništvo autora).

*tada su tamo bili zatvoreni u seoskom domu, te su ih ovi koji su bili raspoloženi da muče ljude [...] Onda su javili mojoj majci da može ići, te da ponesu ručak ili večeru mome ocu. Tada su, predveče, s mojim bratom Pištom, njih dvoje otišli. [...] No i tada je jednom došao jedan čovek koji je mog oca takođe poznavao, jedan Srbin koji je mojoj majci rekao: [...] „Idite kući i sa decom...! Vaš muž je“, kazao je, „na dobrom mestu“.*⁷⁷

I život jednog rođaka B. N. koji je rođen u Senti, a kasnije se preselio u Novi Sad gde je radio kao pisac, visio je o koncu: *Ispod gradske kuće bio je zatvor i tamo su ih odveli. [...] I ja sam imao jednog rođaka koji je živeo na salašima u Gunarošu, pa se i tamo desilo to da je [1941. godine–K. Č.], kada su i tamo pokupili Srbe da ih proteraju, tada jedan od njih pobjegao. Nije hteo da ide s njima i tada je više njih zapucalo za njim pa su ga i pogodili. [...] kada su ušli Rusi i partizani, bilo je prirodno da su odmah tražili tog čoveka i pitali ko je taj. [...] I tada su otišli i kod mog strica, [...] jer se on isto tako zvao. [...] i tada su mu rekli da sve dok ga ne nađu, dotle će biti priveden, [...] potom je, kasnije on ispričao da dok su ih nosili, stalno su ih tukli. I tada je postojao tamo jedan improvizovani sud koji je svakoga osudio na smrt. Ali je on, pozadi, bio svezan žicom, žicom su im vezali ruke, pa je posle duže žice bilo još njih, te je on osetio da su klešta presekle žicu, pa kada su ih izveli iz zgrade, tada je padala neka susnežica, a vodili su ih tamo, na obalu Tise. [...] On je odmah, kada su pristigli, a pratioci su bili pijani, odmah je istupio iz reda i pobjegao.*⁷⁸

Prema kazivanju jednog mog sagovornika, seljaka iz Srema, ponekad nije ni bio potreban ozbiljniji razlog da nekoga utamniče: *Onda, kada su došli partizani, ovaj deo je bio oslobođen, te je moja majka došla u posetu, bilo je to '44. godine, te sam pratio majku dole na skelu. Idemo tako, pa je kod Riblje pijace nekako u to vreme bio jedan dečak partizan sa italijanskom puškom na ramenu; puška je bila veća, duža od njega. Pa koliko imam godina? Da li sam Mađar? Da li sam Mađar? Mađar sam. Stani pored zida! Stao sam pored zida, pa su me uhapsili, bio sam zatočen u kasarni Obalske straže. Bio sam tamo nekih dvanaest-trinaest dana, a i danas je nazivam komorom smrti jer je to bila. [...] Bio sam odvojeno zatvoren – tukli su koga us stigli, mislim, a potom su svakog desetog... Pa sam tako bio i osmi – bože sačuvaj! Kada su odvojili nas tridesetak noću, na našu sreću nije dolazio glavešina, vođa koji je bio iznad zatvora. Tako smo ujutru ostali živi. [...] Trećeg dana ugledao sam svoga oca, ali nisam mogao da mu se javim jer oni, koji nisu bili pritvoreni išli su da uklanjaju ruševine u gradu... Tamo je bio jedan poznanik, partizan, i moj otac mu je rekao da me traži. A on mu kaže: „Čika Joška! Ako je živ“, rekao je, „ni dlaka mu ne sme faliti s glave. Vi ste dali glavu za mog oca, ja dajem svoju za vašeg sina.“*⁷⁹

Broj žrtava, na osnovu različitih procena raznih izvora, kreće se na širokoj skali između pet i četrdeset hiljada, kao na dva krajnja pola. Negdašnji izveštaji koji su prosleđeni u Mađarsku, broj žrtava procenjuju između dvadeset

⁷⁷ Intervju sa F. G., n. d., 12–13.

⁷⁸ Intervju sa B. N., n. d., 18–19.

⁷⁹ Intervju sa S. I., n. d., 5.

i šezdeset hiljada.⁸⁰ Na osnovu istraživanja koja su upravo u toku sigurno je da možemo govoriti o broju od oko deset hiljada.⁸¹

Annak ellenére, hogy a retorziók széles rétegeket érintettek, a sajtó az erőszak- és kitelepítési hullámnak igen csekély teret szentelt. A kitelepítésekre mindössze két ízben találtam konkrétumot. Először a Szabad Vajdaság azt közli, hogy Járekre deportálják a csurogi magyarokat.⁸² Másodjára pedig azt tette közzé az újság, hogy a háborús bűnösök megállapítására létrejött vajdasági bizottság mozsori magyarokat vett le a háborús bűnösök listájáról, ahova 1945. március 26-án kerültek fel.⁸³ List je znatno češće izveštavao o presudama vojnih sudova, među kojima je smrtna kazna bila najčešća, a odmah potom prisilni rad. Pored presuda naveden je i razlog za izricanje kazne. Pored imena prvog osuđenog (streljanog) koga sam pronašao može se pročitati sledeće: „jer je za vreme okupacije prijavio troje ljudi koji su streljani.“ Ali u obrazloženju možemo naći i: „što je učestvovao u raciji i pljačkao odvedene ljude“, „jer je nakon okupacije Bačke fašističkim vlastima prijavio jednog čoveka koga su posle zajedno sa njegovom porodicom internirali u logor“, „zbog toga što je bio u službi Petera Fernbaha,⁸⁴ ozloglašnog krvnika našeg naroda, te je svojim radom mnogo štetio našem narodu“. Na osnovu imena koja se javljaju u vestima vidi se da su od sedam osoba petoro njih bili Mađari.⁸⁵

Posle nekoliko dana list je objavio novi spisak i osobe koje su u njemu naznačene zbog učešća u raciji u Šajkaškoj oblasti osuđene su na smrt, ujedno i na gubljenje građanskih prava i konfiskaciju imovine; u spisku se i ovoga puta navode imena osoba iz Bačke, te su među osuđenima sve do jednog Mađari, ukupno njih devetoro.⁸⁶ U listu *Sabad Vajdaság*, 23. januara 1945. objavljena je vest o pet novih smrtnih presuda izrečenih Mađarima, a 26. januara o smrtnoj presudi za šestoro osoba (bez mađarskih imena),⁸⁷ dok je 8. februara publikovan spisak od dvanaest imena,⁸⁸ među kojima je devet mađarskih imena. Prema izveštajima streljanja su uglavnom vršena javno. Nekoliko dana potom u jednom novinskom članku se kaže da „vojni sudovi u Bačkoj, Banatu i Sremu bez

⁸⁰ Enikő A. Sajti, „Hány magyar áldozata volt a partizán megtorlásoknak?“, u: Enikő A. Sajti, *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola, 2010, 201–227.

⁸¹ Árpád Hornyák, „Jugoszlávia a nulladik évben. Új berendezkedés-réi ambíciók“, *Korunk*, Harmadik folyam, 26, (2015) 5, sz. 91.

⁸² A Bánát, Bácska, Baranya Katonai Parancsnokságának közleménye a csurugi lakosság egy részének kitelepítéséről. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 20, sz. 3 (27. január 1945).

⁸³ Töröltek a háborús bűnösök listájáról 14 mosorini lakost. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 168, sz. 2 (24. július 1945).

⁸⁴ Peter Fernbach je od 1941. do početka 1943, to jest od proleća 1944. pa sve do odlaska mađarske uprave bio glavni župan Novog Sada. Enikő A. Sajti, *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 239.

⁸⁵ „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 12, sz. 2 (18. január 1945).

⁸⁶ „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 15, sz. 3 (21. január 1945).

⁸⁷ „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 16, sz. 3 (23. január 1945); „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 19, sz. 2 (26. január 1945).

⁸⁸ „Fasiszta gonosztevők és hazaárulók elítélése“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 30, sz. 3 (8. február 1945).

prestanka sude fašističkim dželatima.“ U spisku osuđenih na smrt navedeno je petnaest imena, od toga imena šest Mađara iz Bačke i ime jednog Mađara iz Banata.⁸⁹

Suđenja su nastavljena i pošto je 27. januara 1945. godine ukinuta vojna uprava⁹⁰ (trebalo je da vlast bude prenesena na civile do 15. februara), a od proleća započeta je izgradnja građanskog sudskog sistema. U okviru toga 27. aprila 1945. Predsedništvo narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine ustanovilo je ustrojstvo narodnih sudova, a 4. maja donelo odluku o uspostavljanju mreže (narodnih) sudova.⁹¹ Na dimenzije suđenja ratnim zločincima ukazuje i podatak da je *Sabad Vajdaság* u periodu između sredine februara i kraja septembra, još u petnaest navrata objavljivao sudske presude; opadanje njihovog značaja, međutim, nagoveštava da su ti članci sve više objavljivani pri kraju lista, te su naposljetku mesto dobili u kratkim vestima.⁹² Na osnovu imena, čini se da je od ukupnog broja lica koja su osuđena 1945. godine, bilo 92 Mađara i 42 lica ostalih nacionalnosti.⁹³

U brojevima *Mađar Soa* između 1946. i 1948. godine primećuje se promena; naime, značajno je smanjen broj napisa o državnom nasilju. Godine 1946. i 1947. Još se u više navrata pojavljuju kraći tekstovi s takvom sadržinom,

⁸⁹ „Igazságos népitéletek“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 37, sz. 2 (16. Február 1945).

⁹⁰ Enikő A. Sajti, *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 335.

⁹¹ Tibor Molnár, *A zentai bíróság 135 éve*, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 2007, 206–208.

⁹² „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 51, sz. 6 (5. március 1945); „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 72, sz. 2 (30. március 1945); „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 73, sz. 2 (31. március 1945); „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 75, sz. 2 (4. április 1945); „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 76, sz. 2 (5. április 1945); „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 79, sz. 4 (8. április 1945); „Noviszádon nyilvánosan kivégeztek egy fasiszta gonosztevőt“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 80, sz. 5 (10. április 1945); „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 88, sz. 2 (20. április 1945); „Novibecsejen nyilvánosan kivégeztek egy háborús bűnöst“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 96, sz. 4 (29. április 1945); „Muravidéken a nép ítélkezik a háborús bűnösök felett“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 107, sz. 4 (14. május 1945); „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 125, sz. 2 (4. június 1945); „Kötéláltali halálra ítélték Hegyi Józsefet, az 'Armija' hőhérát“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 128, sz. 2 (8. június 1945); „A katonai bíróság ítéletei“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 130, sz. 6 (10. június 1945); „Magyar SS katona – bunyevác honvéd“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 137, sz. 3 (18. június 1945); „Halálra ítélték három bácskai fasiszta gonosztevőt“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 172, sz. 2 (29. július 1945); „Húszévi kényszermunkára ítélték a pancsovai volt detektívönököt, aki a megszállás alatt együttműködött a németekkel“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 192, sz. 4 (21. augusztus 1945). Za prva godišta listova *Sabad Vajdaság* i *Mađar So* bilo je karakteristično da nisu koristili mađarska imena mesta, već srpska imena napisana mađarskom pravopisom. U skladu s tim je Újvidék postao Novi Szád, Kishegyes – Mali Idjos, vagy Mali Igynos, Szabadka – Szubotica, a Zenta – Szenta.

⁹³ Za sumiranje smo koristili brojeve *Sabad Vajdasága* s početka januara i kraja septembra. Od Mađara bilo je 85 iz Bačke, 5 iz Banata i 1 iz Srema, a među njima je bila i jedna osoba iz Mađarske. Od nemađara bilo je 16 iz Bačke, 8 iz Banata, 7 iz Srema, a 11 iz Hrvatske – jedan od njih poreklom je bio iz Pomurja (Pomurje je za vreme rata bilo deo Mađarske).

a 1948. ih više ne nalazimo.⁹⁴ Pojavljivali su se, međutim, poduži članci o sudskim procesima koji su dobili veliki publicitet, a u kojima su optuženi bili činovnici, civilni, vojni i policijski rukovodioci negdašnje mađarske ere.⁹⁵ Najveće interesovanje izazvao je proces protiv glavnih krivaca za zverstva izvršena za vreme racije 1942. godine: protiv Ferenc Sombathelija, negdašnjeg načelnika generalštaba Mađarske, protiv dva visoka oficira honveda, generalpotpukovnika Ferenc Feketehalmi-Cajdnera i general-majora Jožefa Grašija, te protiv žandarmerijskog potpukovnika Lajoša Gala, žandarmerijskog kapetana Martona Zeldija, negdašnjeg novosadskog gradonačelnika Mikloša Nađa, zamenika glavnog župana Bačke za vreme rata, Erne Bajšaija, ranijeg komandanta grada Novog Sada, Ferenc Bajora i negdašnjeg trgovca i kontraobaveštajca Pala Perpatiča.⁹⁶ Mada je proces otpočeo 22. oktobra 1946. godine,⁹⁷ *Mađar So* je to već ranije najavio⁹⁸ i svakog dana izveštavao o onome što se dešavalo. Presuda je izrečena krajem oktobra i svaki optuženi osuđen je na smrt.⁹⁹ Poslednji sudski proces ovoga tipa održan je decembra 1947. godine protiv Imrea Šifliša i drugova, koji su se teretili za krvoproliće u Bečeju tokom racije.¹⁰⁰

Specifičnu kaznu predstavljao je gubitak narodne časti, što je bila posledica „povrede narodne časti“. *Slobodna Vojvodina* je u jednom opširnom članku informisala o suštini Narodnog suda časti. Autor teksta bio je sam glavni urednik Žigmond Kek. Prema članku, osnov Jugoslavije predstavlja pravna jed-

⁹⁴ Iz 1946. godine našli smo sledeće članke: „Szubotícán kivégezték Takács Mihály háborús bűnöst“, *Magyar Szó*, III. (1946) 37, sz. 5 (12. február 1946); „Két ítélet – egy szellem: A törvény előtt az ország minden nemzetiségű polgára egyenlő“, *Magyar Szó*, III. (1946) 51, sz. 5 (1. március 1946).

⁹⁵ „Együtt felelnék közös véres tetteikért a magyar és szerb néparulók. Popovics L. Milán, dr. Deák Leó, Bátori Géza, Zombori Gyula a hadbírótság előtt“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 149, sz. 2 (2. július 1945); Između 18. i 26. avgusta 1945. list je sedam dana izveštavao o sudskom procesu protiv Šandora Pumera, advokata iz Bačke Topole, a zadnji tekst u tom nizu je: „Golyóáltali halálra ítélték Pummer Sándort“, *Magyar Szó*, III. (1946) 202, sz. 3. (26. augusztus 1946). U tu vrstu spada i sudski pretres protiv Alfreda Rozendala, koji je jedno vreme bio zapovednik logora za internirane u Bačkoj Topoli. „Szemérmetlenül tagad a topolyai internálótábor egykori teljhatalmú parancsnoka“, *Magyar Szó*, IV. (1947) 285, sz. 1 (22. november 1947); „Kötéláltali halálra ítélték a topolyai internálótábor parancsnokát“, *Magyar Szó*, IV. (1947) 286, sz. 1 (23. november 1947).

⁹⁶ U vezi sa optuženima u ovom procesu, kao i u vezi s procesom za ekstradiciju više drugih osoba koje su izvedene pred sud zbog dela izvršenih za vreme mađarske ere, te pozadinu ovoga videti: Galántha Gergely: „Adalékok a délvidéki háborús bűnösök Jugoszláviába irányuló kiadatási eljárásához“, *Limes*, XXII. (2009) 3, sz. 177–202.

⁹⁷ „Bácska hóhérainak és zsarolóinak bűnperében ma kezdődik a tárgyalás“, *Magyar Szó*, III. (1946) 252, sz. 2 (22. október 1946).

⁹⁸ „Népgyilkosok a népbírótság előtt“, *Magyar Szó*, III. (1946) 250, sz. 3 (20. október 1946).

⁹⁹ „Népitélet“, *Magyar Szó*, III. (1946) 259, sz. 1 (31. október 1946).

¹⁰⁰ „A fasiszta megszállók becsei szálláscsinálói, bérencei és gyilkosai a népbírótság előtt“, *Magyar Szó*, IV. (1947) 302, sz. 2. (12. december 1947); „A becsei tárgyalás második napja“, *Magyar Szó*, IV. (1947) 303, sz. 3 (13. december 1947); „A becsei per. Szemtanúk leleplezik a gyilkosokat“, *Magyar Szó*, IV. (1947) 305, sz. 3 (15. december 1947); „Tiszavidél népe ítélte a megszállók véreskező bérencei felett“, *Magyar Szó*, IV. (1947) 306, sz. 2 (16. december 1947).

nakost njenih naroda, te nova država narode ne štiti samo jedne protiv drugih već i narodnu čast svakog naroda ponaosob, pa tako „osniva sudove za zaštitu narodne časti“. A ovi sudovi nastupaju protiv onog koji „svojim načinom života ili delatnošću ugrožava“ narodnu čast. Sud „osim klasifikacija građanskog krivičnog zakonika kažnjava i čisti i klasifikacijom zasnovanom na čisto narodnom osećanju časti. On u optuženom ne vidi osobu koja je zgrešila protiv građanskog reda, već osobu koja je zgrešila protiv svog naroda i nacije.“ Sastav sudova – slično sastavu Vojvodine – bio je multinacionalan. Prema mišljenju koje čitamo u članku: „nova Jugoslavija [...] ne kažnjava onoga koji je dobar Mađar [...] već onog ko izda svoj narod i koji radi protiv interesa svog naroda.“¹⁰¹ Ove presude su takođe donosili narodni sudovi (presuda je mogla biti izrečena na svega nekoliko godina, ali i doživotno) i uz gubljenje časti često se izricala i kazna prisilnog rada. Prema obrazloženju jednog takvog slučaja (optužba je bila da optuženi nije poštovao 15. mart, mađarski nacionalni praznik, te da je agitovao za fašiste): *Optuženi ne zavređuje [...] da ga svrstamo među poštene radni narod. Treba da izgubi narodnu čast. Ali koju narodnu čast. [...] najviše je zgrešio protiv Mađara, znači treba da izgubi mađarsku narodnu čast!*¹⁰² Za gubitak časti primere smo našli u 1945. godini (oko deset slučaja),¹⁰³ 1946. godine javljaju se izrazito retko,¹⁰⁴ dok se kasnije već ne pojavljuju na paleti presuda.

Uklapanje u novu državu

Mađari u Vojvodini su pomoć zarad poboljšanja svoga položaja mogli da očekuju sa dva mesta, s jedne strane od matične države, a s druge od svoje političke, privredne i duhovne elite. Mađarska, međutim, usled gubitka rata uglavnom nije bila sposobna da ostvaruje svoje interese, dok je Jugoslavija imala veoma jaku poziciju, budući da je bila na strani pobednika, a pristizanje pomoći iz Mađarske je upravo zbog toga imalo i mnogo drugih prepreka. Partije

¹⁰¹ A népi becsület védelme. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 142, sz. 3 (24. júnus 1945).

¹⁰² „A magyar nép becsületét védi Vajdaság népbírósa“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 132, sz. 4 (12. júnus 1945). Presuda je sadržala i kaznu četvorogodišnjeg, lakšeg prinudnog rada.

¹⁰³ Neke od tih su: „Magyar népi becsületét veszítte el a revolveres közellátási főnök“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 133, sz. 3 (14. júnus 1945), dalja kazna bila je četvorogodišnji prisilni rad; „Megfosztottak a magyar nemzet becsületétől két bácskai árulót“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 161, sz. 4 (16. július 1945), gubitak narodne časti bio je za večita vremena, a otežali su ga još i dvogodišnjim prisilnim radom; „Megfosztották magyar nemzeti becsületétől a volt debeljacsa községi elnököt“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 174, sz. 3 (31. július 1945). Prema presudi: „On je uspostavio tesnu saradnju sa okupatorima i u domenu politike i u domenu uprave, te je time ukaljao svoju nacionalnu čast.“ Pored gubitka časti sud je izrekao i kaznu konfiskacije imovine kao i trogodišnjeg prisilnog rada; „A vajdasági népi becsületbírósa három ítélete“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 193, sz. 3. (22. augusztus 1945), i u ovim presudama su pored gubitka časti izrečene i kazne konfiskacije imovine i prisilnog rada.

¹⁰⁴ Jedan od njih je sledeći članak: „A megszállókkal való együttműködés miatt magyar nemzeti becsületének őtévei elvesztésére ítélték Bence Mihály petrovgrádi bútorgyárost“, *Magyar Szó*, III. (1946) 52, sz. 2 (3. március 1946). U presudi je kao kazna izrečena i konfiskacija imovine.

koje su došle na vlast nisu u toj meri podržavale teritorijalnu reviziju kao one ranije, a u pogledu pobedničke Jugoslavije nisu videli ni šansu za uspešno ostvarenje teritorijalnih zahteva; nadalje, pored toga što je Jugoslavija predlagala ograničenu zamenu stanovništva, više mađarskih političara je bilo na stanovištu da više vredi dobar odnos s Jugoslavijom ili njihova eventualna pomoć u spoljnopoličkim pitanjima (na primer u slučaju iseljavanja Mađara iz Čehoslovačke), od pitanja pripadnosti teritorija Južne oblasti ili pružanja pomoći tamošnjim Mađarima. Iz tih razloga nisu protestovali, između ostalog ni protiv zločina izvršenih prema Mađarima.¹⁰⁵

Učešće matične države mogli su očekivati i oni Mađari u Južnoj oblasti, koji su se sastali sa mađarskim ambasadorom Zoltanom Santoom koji je kao prvi zvanični predstavnik posleratne mađarske vlade obišao Vojvodinu. Posle posete Bačkoj, u junu 1947. godine, ambasador je o Mađarima koji su se nadali pomoći matične države zabeležio sledeće: „...tokom prva dva dana moje posete, među Mađarima sam iskusio napeto interesovanje ispunjeno određenom nervozom.“ Santo je verovatno nastojao da umiri sakupljene vojvođanske Mađare u kojima je, kako je pisao, „još bilo sveže sećanje na ratna vremena“ iako nije spominjao konkretne događaje: „Radni ljudi sa zebnjom misle na mogućnost eventualnih novih pustolovina i konflikata.“ Ambasador je verovatno svugde naglašavao stav mađarske vlade u pogledu pitanja granica, a u svom novosadskom govoru je i rekao: „...nova Mađarska je trajno odbacila revizionizam i iredentizam Hortijevog sistema koji je težio ratu.“ Međutim, napomenuo je: „Susretao sam se tu i tamo s takvima koji ako je i ne žele, ipak računaju na mogućnost oživljavanja revizionističke politike, te se zbog toga ponašaju uzdržano i pasivno.“ Pribeležio je i to da je lokalno mađarsko stanovništvo bilo načisto s tim da njen položaj u velikoj meri zavisi od odnosa dveju zemalja, to jest od toga kako Mađarska postupa s jugoslovenskom manjinom.¹⁰⁶ U izveštaju o svom decembarskom putu Santo takođe govori o velikom interesovanju. Ovog puta su vojvođanski Mađari formulisali i jednu realnu molbu; naime, želeli su da postignu to da se olakša putovanje između dve zemlje.¹⁰⁷

U vezi sa šansom za drugu moguću, unutrašnju pomoć, može se reći da je usled rata, proterivanja iz države, konfiskacije imovine i lišavanja prava, to jest izvršenog masakra u redovima Mađara, raniji rukovodeći sloj vojvođanskih Mađara skoro prestao da postoji. Istina, vremenom je nastao jedan nov, sada već komunistički rukovodeći sloj Mađara, ali su oni, naravno, već imali pred sobom druge aspekte, drugačije principe nego što je to imala mađarska elita Južne oblasti u međuratnom periodu. Ambasador Zoltan Santo je u vezi s intelektualcima napomenuo: „Veoma je velik nedostatak visokoobrazovanih mađarskih

¹⁰⁵ Detaljniju analizu ovog pitanja videti: Enikő A. Sajti, „Külpolitika, magyarság, 1944–1947“, u: E. A. Sajti, *Büntudat és győztes fölény*, 119–132; Enikő A. Sajti, „A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947“, u: E. A. Sajti: *Büntudat és győztes fölény*, 133–144.

¹⁰⁶ MNL OL, XIX-J-4-a, Belgrádi nagykövetség, TÜK iratok (dalje: XIX-J-4-a), 40/pol. 1947, Jelentés bácskai utamról, 1. d.

¹⁰⁷ MNL OL, XIX-J-4-a, 59/pol. 1947, Jelentés a bánáti utazásról, 1. d.

intelektualaca. [...] veliki je nedostatak mađarskih pedagoga. Bilo bi potrebno 400–500 mađarskih učitelja i profesora.“¹⁰⁸ Pored nedostatka sloja učitelja i profesora, činovnik Manjinskog odeljenja Predsedništva vlade, zadužen za jugoslovenska pitanja, zapisao je sledeće: „U pogledu jezika na kojem se izvodi nastava ipak se bez sumnje može konstatovati kako na osnovu brojki, tako i na osnovu priče pridošlih iz Jugoslavije, da školovanje dece u Vojvodini danas počiva na zdravijim osnovama nego ranije“.¹⁰⁹ Polazeći od toga, zapravo, nije bilo realnog osnova za to da Mađari u novoj Jugoslaviji u značajnijoj meri računaju na pomoć Mađarske i (ili) na pomoć lokalnog rukovodećeg sloja Mađara.

Prilikom preuzimanja vlasti od partizana rat je još bio u punom jeku, pa je tako, kao što je već spomenuto, Tito računao, radi pobede nad preostalim vojnim snagama Nemaca i Mađara, i na ljudstvo Vojvodine. Otpočela je dobrovoljna i nasilna regrutacija u jugoslovensku vojsku. Sledeći citat sadrži sećanja onog sagovornika koji je nedugo pred regrutaciju još bio utamničen u Novom Sadu: *Bio sam kod kuće četiri-pet dana, pa su me 6. aprila partizani uzeli u vojsku, te su nas mobilizirali. [...] Iz Novog Sada smo, na ovoj pruži, u stočnim vagonima putovali do Sombora. U Somboru smo ostali nekih desetak dana, na našu sreću mi iz Maradika smo skoro svi išli tamo, čekali smo topove od Rusa i kada su topovi stigli, onda smo išli na front. [...] U Slavoniju, Baranju, pa peške sve do austrijske granice. Zauvek mi je ostao u sećanju Šikloš. Išli smo, pristigli u još jedno selo, bilo je snega, gazili smo, proklizavali, umorili se, zar je bilo čudo tada... kada smo pristigli u Šikloš, našli smo praznu školu, gde smo ušli, malo u zavetrinu, te smo zaspali, a posle smo jedva ustali, noge i mišići su nam se ukočili, promrzli. Tako smo onda nastavili dalje do Austrije. Mesec-dva bili smo u Großflorianu, kao partizani. Tamo se nalazio i Dojčlandsberg. [...] Bio sam punilec. Kod topa nas je bilo šestoro iz Maradika. Bili smo uvek prvi za pokret i za sve. Borili smo se i bili smo i u velikoj opasnosti, ali ipak nismo bili u takvoj opasnosti kao pešadija jer smo bili iza njih s topovima. Pucali smo, te smo i dobijali elemente za paljbu i to šta i kako treba raditi. Sačuvaj me bože! Ne može se ni zamisliti šta je bilo.*¹¹⁰

Posle prestanka borbi jedan od najprečih zadataka bio je ponovo pokrenuti proces rada. Vlada je pozvala stanovništvo da stupi na rad. Majka gore citiranog sagovornika, pošto su joj supruga streljali, dospela je u logor, odakle je puštena posle više meseci, a kada se našla na slobodi, potražila je posao. *U logoru je postala kuvarica, kuvala je i radila sve, te su je potom preuzeli, pa je moja majka više meseci tu kuvala. Kažem da sam sa svojom tetkom, sestrom moga oca, kod koje sam bio, koja nas je kolima odvezla, ona me je dovela tu, kao i moga brata iz Budisave da vidimo našu majku. [...] I kada joj je vreme isteklo, da može slobodno da ide kući, tada su je molili da ostane i onda je ona*

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Izveštaj Janoša Čuke (koji je odrastao u Novom Sadu, potom u Subotici radio kao novinar, a otud se preselio u Segedin, pa u Budimpeštu) donosi: E. A. Sajti, *Impériumváltások, revízió*, 368. O biografiji Janoša Čuke videti: Gerold László, *n. d.*, 49.

¹¹⁰ Intervju sa S. I., *n. d.*, 7–8.

*njima rekla: Ne! Mi smo joj govorili da je u Budisavi bio težak život. I ona je išla u nadnicu, radila je, sirota, ono na šta nije bila naviknuta. Išla je da opslužuje vršalicu prilikom vršidbe žita da bi dobila ne znam koliko stotina kilograma žita, da bi imali hleba. Dakle, sve to je bilo veoma teško, ali gladovali nismo nikada. [...] Uvek je bilo, hvala bogu, ona je sve pribavila i čuvala nas je.*¹¹¹

Tokom organizovanja svakodnevnih programa vlada je nastojala da upriliči događaje koji su animirali mnogo ljudi, te kod kojih nacionalna pripadnost nije imala istaknut značaj. Jedan od mojih sagovornika se i danas rado priseća jedne takve prilike: *Tada su iz vojvodanskih škola sakupili atletičare, bili su okupljeni u Subotici, živeli smo na obali jezera u šatorskom kampu, te su ove različite [...] mladiće uvežbavali u subotičkim školama da se kreću ujednačeno. I kada su nas tako sjedinili, tada su dve trećine svih pustili kući uz zahvalnost, a preostali su išli dalje. Tada smo mi, ja sam ostao u užem krugu odabranih, pošli u Ljubljanu. [...] Bilo nas je oko trista iz čitave zemlje. Ovo je bila velika stvar zbog toga što je u zemlji od dvadesetak miliona stanovnika ostalo nas trista, dok je učešće bilo veoma masovno. Zbog čega? Pa i zbog toga, pre svega, što se moglo putovati. Niko u tim vremenima nije putovao nigde, a s druge strane dobili smo i veoma lepu uniformu. Ne onu sa ukrasnim gajtanima, već civilno odelo, sivo, od veoma lepog štofa, svetloplava košulja, crvena kravata, čarape, cipele, sportska oprema, Bata-patike, donji veš, majice i tako. To je tada bila velika stvar. [...] Dakle [...] bila je to '48. godina i vozom smo išli za Prag. Naš voz bio je okičen zastavama, sa jugoslovenskim grbovima itd. Dolazi reprezentacija. U Mađarskoj: „Živeli!“ – tu i tamo su nam bacali i cveće. U Čehoslovačkoj slavlje, gdegod je voz prolazio.*¹¹²

Zbog poteškoća sa snabdevanjem prehrambenim proizvodima, pojavila se i crna berza u koju se – mada je bilo opasno – nadajući se boljem životu, upleo jedan moj sagovornik, poreklom seljak: *'46. i '47. država je bila veoma osiromašena. Pogotovu u pogledu prehrambenih proizvoda, budući da je rat sve uništio. I budući da su mi roditelji bili proizvođači, imali smo svinje, sir, mileram, svež sir, bilo je svega, pošto smo u kući držali nekoliko krava. Bavili su se tovljenicima, dok je dvorište bilo puno živine. Nisam primećivao da nam je nešto nedostajalo. Svinje smo zaklali, bilo je slanine, masti, kobasica, šunke, ali i sapuna, brašna. Sve što je moglo stati na kola, stavili smo, recimo oko 300 kilograma hrane, i u ponoć sam krenuo za Suboticu, preko Šupljaka, što je 38 kilometara. Tamo su me izjutra čekali, u osam sati sam bio tamo, bilo je dogovoreno. Istovario sam i isplatili su me. Tamo je sve išlo na bonove. Tu hranu su prodavali na bonove, kuvali, za petostruku cenu. I meni je bilo dobro, a i njima, a bilo je dobro i onima koji su jeli.*¹¹³

Uklapanje mađarskog življa u novi sistem prema novinskim člancima se može rekonstruisati na sledeći način. Nadalje će biti istaknuto nekoliko značajnijih pitanja.

¹¹¹ Intervju sa F. G., n. d., 16–17.

¹¹² Intervju sa D. Đ., n. d., 26–27.

¹¹³ Intervju sa M. M., n. d., 15.

Saradnju s novom vlašću u početku je na najmarkantniji način prezentovalo učešće u borbama, a istaknuti oblik toga predstavljala je aktivnost Petefi brigade. Smatra se da je brigada Petefi nastala avgusta 1943. godine kada je u Slavoniji, na hrvatskoj teritoriji, formirana vojna jedinica koja je brojala manje od sto ljudi – tada mađarski bataljon „Šandor Petefi“ koji je pripadao hrvatskoj partizanskoj vrhovnoj komandi. Zapovednik je bio kapetan Ferenc Kiš. Jedinica je u periodu između kraja leta 1943. i kraja 1944. godine delovala pored Drave; zadatak joj je bio da se bori i da vrši propagandnu aktivnost među mađarskim stanovništvom. U brigadu se transformisala pošto se u oktobru i novembru 1944. iz nekoliko mesta Bačke – ponajviše iz Bačke Topole – prijavilo više od hiljadu dobrovoljaca (dobrovoljnost je u više slučajeva bila samo naizgled istinita), koji su se posle decembarske obuke priključili bataljonu koji se tada nalazio na teritoriji Mađarske; potom je, isto tako krajem godine, nešto manje od stotinak Mađara iz Mađarske stupilo u njene redove. Narastao bataljon je tada uzeo ime Petnaesta vojvođanska brigada „Šandor Petefi“, koja je prešla pod vojvođansko zapovedništvo; njen komandant je ostao isti¹¹⁴ (Mađari su se, naravno, borili i u drugim jedinicama, ali u vezi s Mađarima koji su se borili za jugoslovenske interese, najpoznatije je ime Petefi brigade, te smo se i mi pretežno bavili onim člancima koji su objavljeni u prvoj polovini 1945. godine, a koji spominju vojnu jedinicu nazvanu po Petefiju ili pišu isključivo o njoj).

Već u prvom broju lista *Szabad Vajdaság*, u Titovom dugom govoru, spominje se Petefi brigada. Govor je, povodom novog pristupa nacionalnom pitanju, kao pozitivan primer isticao mađarsko jedinstvo: *...pre godinu dana u Slavoniji smo oformili mađarski bataljon i ovaj korak služio je kao primer kako treba postupati sa mađarskom manjinom. Ne može se svaki Mađar učiniti odgovornim za grehove Hortija i Salašija*. Kasnije se tekst nastavlja ovako: *A manjine treba uključiti u borbu protiv fašizma; učiniti Jugoslaviju njihovom zemljom i njihov život u svakom pogledu vezati za nju*.¹¹⁵

List donosi članak o vojnicima, poreklom iz Bačke Topole, 24. januara 1945. godine. Štaviše, objavljeno je i pismo koje su Topolčani uputili svojoj rodbini, dokazujući da uprkos glasinama koje je širilo „nekoliko neodgovornih elemenata“, jedinica nije razbijena. U pismu se opovrgavaju i gubici, te se ne spominju čak ni ranjeni, a govori se i o tome zašto su se oni latili oružja. Njihov cilj bio je pobjeda nad fašizmom i izgradnja jedne nove, demokratske države. Pojavila se i nova motivacija: prilikom obračuna s fašistima i onima koji šire lažne vesti *bićemo prisutni i mi, sa oružjem u ruci, i biće teško izdajnicima! Opraćemo i tu ljagu sa imena Mađara, krvlju naših izdajnika*.¹¹⁶ Pored ovog teksta objavljena je i jedna reportaža o tome da su u Malom Idošu Mađari, Srbi i partizani zajedno otpočeli organizovanje života u mestu, te se 215 Mađara pri-

¹¹⁴ Zoltán Mészáros, *A Petőfi-zászlóalj és –brigád története. Parancstól parancsig*, Budapest, Pannónia Nyomda Kiadó, 2013, 14–20.

¹¹⁵ „Politikánk lényege a népek testvérisége“, *Szabad Vajdaság*, I. (1944) 1. sz. (24. december 1944).

¹¹⁶ „A Petőfi-brigád levelet ír!“ *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 21, sz. 3 (24. január 1945).

javilo da se bori u Petefi brigadi, a pored toga organizovano je i dobrovoljno prikupljanje letine kao i drva za ogrev.¹¹⁷ U jednom članku od 16. februara, iako se ne govori konkretno o Petefi brigadi, navode se kao primer oni Mađari koji se „bore za Petefijevu slobodu u planinama prekrivenim snegom, u podnožju planina, na obalama reka, svugde“, i to oni koji su za borce sakupljali odeću, to jest duvan.¹¹⁸ Jedan članak, objavljen krajem marta, donosi tekst koji se već pojavio u *Listu III. jugoslovenske armije* i to jedan veoma idealizovan opis bitke pored Drave.¹¹⁹ Na istoj toj strani, inače, još jednom se spominje brigada; naime, Rudolf Jontovič, politički komesar, zahvalio se na pomoći koji su im prikupili.¹²⁰

Početkom aprila, jedan članak bavio se komandantom brigade Ferencom Kišom, koji je poginuo.¹²¹ U članku su lirske i u uzvišenom tonu prikazane zajedničke borbe, te je izneta i kraća Kišova biografija. Zbog toga članak zavrđuje da objavimo jedan kratak citat: *Izgubili smo učitelja Petefijevog puka, koji nas je učio borbi i disciplini. Naš kapetan se nije nikada bojao, nikad nije ustuknuo pred fašistima. On je bio na čelu kada je puk kretao na juriš, te je svojim primerom pokazao svojim drugovima kako se treba boriti.* Autor članka pored biografskih podataka nije zaboravio da se osvrne na njegovu delatnost u radničkom pokretu, kao i na vojničku prošlost.¹²² I drugi članak, dve stranice iza pomenutog, doneo je slike iz borbi koje su se vodile krajem marta, a u njemu se veliča jedan pali puškomitraljezac brigade.¹²³

Brigada je zadnji put učestvovala u borbama duž Podravine, naime u borbama u okolini Bolmana, februara-marta 1945. imala je velike gubitke; pored toga više ljudi je trebalo demobilisati, dok su drugi raspoređeni u ostale jedinice, te je na kraju Petefi brigada rasformirana.¹²⁴ I *Sabad Vajdaság* je objavio tu vest: *Narodnooslobodilačka vojska i partizanske jedinice će preuzeti ime Jugoslovenska armija. [...] Rasformirana je i Petefi brigada kao zasebna mađarska jedinica boraca za slobodu, te će mađarski mladići od sada neprijatelja progoniti i domovinu braniti zajedno sa ostalim sinovima Jugoslovenske armije.*¹²⁵ Posle nemačke okupacije 11. maja na naslovnoj strani objavljen je

¹¹⁷ „Mali Idjos munkája“, *isto*.

¹¹⁸ „Alakítsuk meg a gyűjtés Petőfi-brigádjait“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 37, sz. 3 (16. február 1945). Sakupljanje odeće i duvana za Mađare, koji su učestvovali u borbama nije bilo samo jednom, dobrih mesec dana kasnije su i mađarski članovi kikindskog antifašističkog fronta i antifašističke organizacije žena organizovali prikupljanje: „Kikinda gyűjtése a Petőfi-brigádnak“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 66, sz. 3 (23. március 1945). Početkom maja su pak u Feketiću organizovali prikupljanje za brigadu: „Feketicsen lábbelikészítő és varró-szabó szövetkezet alakult“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 100, sz. 4 (5. május 1945).

¹¹⁹ „Harcol, támad és győz a Petőfi-brigád“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 70, sz. 3. (27. március 1945).

¹²⁰ „A Petőfi-brigád parancsnokságának a levele“, *isto*.

¹²¹ Okolnosti Kišove smrti su podosta maglovite; po nekima nije isključeno da je uzrok smrti bio prijateljski metak. O tome videti: Zoltán Mészáros, *n. d.*, 163–167.

¹²² „A Petőfi brigád hősi halottja: Kiss Ferenc kapitány“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 74 sz. 3 (1. április 1945).

¹²³ „A Petőfi brigád hőse: Gyula, a gépfegyverlövész“, *isto*.

¹²⁴ Zoltán Mészáros, *n. d.*, 139–175.

¹²⁵ „Petőfi brigád és munkásszázlójak helyett Jugoszláv Hadsereg“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945)

jedan publicistički tekst koji veliča pobjedu, ističući da je *ceo svet zadivljeno pratio borbu herojskih naroda Jugoslavije*, te da *nakon radosnih dana pobjede, slede dani mira*. Međutim, možda je najvažniji zaključak bio taj da su kroz mađarsko učešće, putem mađarskih vojnika Petefi brigade i drugih jedinica, i vojvođanski Mađari uzeli učešće u pobjedi. *Mi Mađari slavimo pobjedu tako kao da je i naša pobjeda, a budućnost organizujemo i gradimo kao svoju sudbinu*.¹²⁶ Sveukupno se može zaključiti da članci o Petefi brigadi, pored herojstva i pobjede, uopšteno ističu jedno od osnovnih načela jugoslovenstva, zajedničku pobjedu nad neprijateljem. A ta zajednička borba će u kasnijem periodu postati mit, legenda i poslužiti kao ideološka osnova za uspešno uklapanje vojvođanskih Mađara i titoistički sistem.

Drugi uslov integracije vojvođanskih Mađara bio je da odgovore očekivanjima vlade. Nova, zvanična ideologija je od samog početka formulisala da treba raskinuti s nacionalizmom i šovinizmom. Osuda nacionalizma se rano pojavila, jedan uvodni članak još februara 1945. godine nacionalizam osuđuje kao produkt „fašističkog imperijalizma“, koji je samo „lažna iluzija“ i „ideja koja dovodi u zabludu“, a raspirenu „visoku temperaturu rashladila je ogromnom brzinom nastupajuća, pobjednička vojska“, Crvena armija.¹²⁷ Ni osuda šovinizma nije dugo kasnila. Prema autoru jednog teksta, iz juna 1945, koji je zauzimao čitavu stranicu, ravnopravnost i bratstvo različitih naroda nije samo prazan govor jer bezbroj mera vlade služi tome. Autor je istakao: šovinizam je već dokazao da ne može rešiti probleme naroda Vojvodine, te je pre *sejao mržnju a žnjeo još više mržnje*. Uz poštovanje prava drugih naroda *Mađari koji nisu šoviniisti glasno i bez prepreka mogu proklamovati to da su Mađari i mogu okriviti one koji ih u tome sprečavaju ili raspiruju mržnju protiv njih*.¹²⁸ Posle nepunih mesec dana Žigmond Kek je u svom članku na celoj novinskoj strani osudio šovinizam.¹²⁹

List je dosta rano predstavio i dalja očekivanja sistema. Krajem februara 1945. pisao je o tome da *i među Mađarima koji pošteno misle ima mnogo onih, koji [...] ne vide mesto i položaj Mađara u novoj državi*, iako se *veoma jednostavno može formulisati: Mađari imaju toliko mesta u ovoj državi koliki im je udeo u radu, imaju toliko prava u državi koliko obaveza preuzimaju na sebe*. Autor članka istovremeno priznaje da je u organima zastupljenost Mađara nedovoljna, ali to je zbog toga što je *fašistička okupacija sveukupno mađarsko stanovništvo ocrnila sumnjom da su fašisti*.¹³⁰

Očekivanja od Mađara formulisana su i u drugim prilikama. *Sabad Vajdašag* je u svom broju od 10. aprila 1945. objavio vest da je u Beogradu zaseda-

90, sz. 2 (22. április 1945).

¹²⁶ „Győzelem“ *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 104, sz. 1 (11. május 1945).

¹²⁷ „A letűnt világ propagandája“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 25, sz. 1 (2. február 1945).

¹²⁸ „Harc a sovinizmus ellen a magyarságért“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 136, sz. 3. (17. június 1945).

¹²⁹ „A magyar demokrácia legfőbb kötelessége a sovinizmus elleni harc“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 160, sz. 3 (15. július 1945).

¹³⁰ „A magyarság helye“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 47, 1 (27. február 1945).

la Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS), a sednici je prisustvovalo više članova vlade kao i predsedništvo AVNOJ-a (Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije).¹³¹ Jedan od glavnih ciljeva sastanka bio je da se usvoji odluka o pripajanju Vojvodine Srbiji. Tamo se – dok je na sastanku detaljno elaboriran položaj svih značajnijih nacionalnosti u pokrajini – čulo i to da poštteni Mađari nastoje da izgrade dobar odnos sa ostalim narodima Vojvodine, a to potvrđuje i njihovo učešće u Narodnooslobodilačkoj borbi, te će zbog toga imati sva prava kao i ostale nacionalnosti. Kao primer naveli su mađarske osnovne škole, gimnazije kao i *Sabad Vajdaság*, dnevni list na mađarskom jeziku. Na sastanku je izjavljeno i to da će se kažnjavati samo fašistički elementi, to jest neće svakog Mađara smatrati ratnim zločincem.¹³² Posle dva dana list je objavio stav vojvođanskih Mađara, koji su formulisali Žigmond Kek i Pal Šoti (Šoti je bio na veoma ozbiljnim funkcijama sve do sredine šezdesetih godina prošlog veka). Po njima, „*ako volimo [Mađari – K. Č.] slobodu i demokratiju, ako poštujemo narodna prava i tražimo prava i našeg naroda, tada ćemo svom svojom snagom [...] u ime prava naroda i u ime bratstva, kao Mađari u Vojvodini, [...] biti za pridruživanje demokratskoj Srbiji. [...] Mađari, u osnovi poštteni i dobronamerni, a zavedeni i iskvareni fašističkom okupacijom, sada, ovim stavom moraju pokazati, da se odriču prošlosti i da se bore za istinsku budućnost.*“¹³³ Posle nekoliko dana, u Somboru – prema listu, pred masom od pet hiljada ljudi – u ime Mađara je, u interesu priključivanja Srbiji, govorio pisac Janoš Herceg. „Zadatak“ je bio isti: „*osudio je delatnost profašističke reakcije [i –K. Č.] izjavio da Mađari sada prvi put dobijaju svoja manjinska prava u celokupnosti [nadalje da Mađari – K. Č.] nemaju zbog čega da se boje nove, slobodoumne i demokratske Srbije u okviru jugoslovenske demokratske i federativne zajednice.*“¹³⁴

Jedan od najvažnijih elemenata posleratnih prava značilo je to da je mađarska kultura mogla da se neguje relativno slobodno. Institucionalni okvir za to osiguravao je Kulturni savez vojvođanskih Mađara. Osnivanje saveza ujedno je označilo i početak jedne nove ere. Govori koji su se čuli na osnivačkoj skupštini sadržavali su i očekivanja vlade (prema tome, posle oslobađanja od nasleđa prošlosti Mađari u Vojvodini zastupaju stavove koji odgovaraju novom sistemu), a s druge strane čula su se i obećanja u vezi s korišćenjem kulturnih prava i obezbeđivanjem obrazovno-kulturnih mogućnosti.¹³⁵

¹³¹ Prva posleratna vlada Jugoslavije formirana je 7. marta 1945, dok je AVNOJ proglašen privremenom narodnom skupštinom. József Juhász, „A titói Jugoszlávia első tizede“, u: Enikő A. Sajti, József Juhász, Tibor Molnár, *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet–Zentai Történelmi Levéltár, 2013, 8.

¹³² „Szerbia szkupstinája elismeri Vajdaság jogát az önkormányzatra, Szerbia keretében“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 80, sz. 1–2 (10. április 1945).

¹³³ „Az autonóm Vajdaság Szerbia keretében“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 81, sz. 1 (12. április 1945).

¹³⁴ „Vajdaság népe a Szerbiához való csatlakozás mellett“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 84, sz. 2 (15. április 1945).

¹³⁵ „Teljes öntudattal és szabadsággal műveljük nyelvünket és kultúránkat Jugoszlávia szabad népei

Pošto su položeni osnovi novog društva, u režimskoj štampi su već objavljivani samo članci koji hvale postojeći sistem uslova. Citirajući Tita, *Mađar So* je u februaru 1946. godine pisao: *Nova Jugoslavija nikada neće dozvoliti da među njenim granicama živi takva manjina koja državu ne smatra svojom domovinom*. Autor teksta je, međutim, učinio korak dalje i analizirajući govor, izjavio da je *Mađarima koji tu žive Jugoslavija postala domovina: u pravima, slobodama i pravnoj ravnopravnosti*. [...] *Mađar, bezemljaš dobija zemlju, mađarski učenik školu, a mađarski živalj štampu i kulturna društva*.¹³⁶

Prve godine nove jugoslovenske ere bi moglo rezimirati tako, ne uzimajući u obzir neistinitosti i preuveličavanje u novinama, da u posleratnim godinama Mađari su neosporno dobili znatna prava na polju kulture i obrazovanja, znatno veća nego u međuratnom periodu, međutim zauzvrat je režim neprestano zahtevao potvrđenje njihove lojalnosti.

Rezime

Rezultat ovog rada je u tome što se može steći uvid u period između 1941. i 1948. godine, u kome je došlo do promene imperije, do društvenih, privrednih i političkih integracionih eksperimenata koji su doticali razne nacionalnosti; u ovom periodu je bilo zločina izvršenih sa obe strane – i od mađarske i od jugoslovenske države – a oni su posmatrani kroz dve perspektive: kroz perspektivu vlasti s jedne strane, a s druge kroz perspektivu pojedinca koji je nastojao da se više-manje svemu tome prilagodi. Upotrebom i upoređivanjem sakupljene primarne izvorne građe (članci iz štampe, *oral history* intervjui i sećanja) mogu se sagledati stavovi i vlastodržaca i potčinjenih; drugačije formulisano, otkrivaju se pojedini detalji političkih, društvenih i privrednih procesa i na makronivou i na mikronivou.

¹³⁶ között testvéri, közös célokért“, *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 167, sz. 1–2 (23. július 1945). „Haza csak ott van, ahol jog van“, *Magyar Szó*, III. (1946) 26, sz. 1 (1. február 1946).

Arpad PAP
etnograf-muzeolog
Gradski muzej Subotica

OPIS NEIZRECIVOG. ČETRDESETE GODINE 20. VEKA U KOLEKTIVNOJ ISTORIJSKOJ SVESTI, U SEĆANJIMA NOVIH SVEDOKA

Apstrakt: *Cilj ove studije je da se pre svega obuhvate etnološka istraživanja koja se odnose na period četrdesetih godina 20. veka, a ujedno da se predstavie metodologija istraživanja potpomognutih od mešovite akademske komisije, koju su osnovale mađarska i srpska akademija nauka, i rezultati istraživanja, koja su odobrena od komisije. Poseban akcenat stavljamo na okolnost pod kojom je zavičajna istoriografija cele zajednice rođena upravo zbog unutrašnje potrebe „opisa neizrecivog“: na ovaj način manjkavosti jednog „nepotpunog društva“ - društva s veoma oskudnim mogućnostima osnivanja institucija i bez prave naučne elite - paradoksalno nadomešta sama zajednica, što ujedno predstavlja „folklorizaciju“ istorije.*

Ključne reči: *Vojvodina, sećanje, etnografija, istorijska svest, zajednica.*

Period između 1941. i 1948. godine smatra se jednim od najtraumatičnijih perioda u istoriji vojvođanskih Mađara u 20. veku. Decenijama proklamovano istorijsko-ideološko gledište da je Vojvodina (u okviru nje Bačka) bila poprište obračuna sa zlom, očigledno se prvenstveno odnosilo na stav pobedničke strane.¹ Osim zvaničnih „spoljnih“ stavova postojalo je i drugo, „unutrašnje“ poimanje ovih događaja, koje je zabeleženo pre svega u nezabeleženim sećanjima i koje se oblikovalo prema pravilima drugačijim od pobedničkih, a čiji je sadržaj, formulacija i smisao bar isto toliko problematičan s više aspekata koliko i verzija koju su zapisali pobednici.

¹ U vezi s tim Enike A. Šajti napominje: „Jugoslovenska istoriografija, koju je politika držala na kratkom povocu, polazeći od svepotvrđujućeg stava pobeđe, negirala je to ili represiju protiv mađarskih, kao i nemačkih fašista, proklamovanih kolektivnih krivaca, predstavila kao neophodnu pravdu. Enikő A. Sajti, „A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken“, *Memento 1944–1945* (szerk. József Szabó), Bajmok, Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, 2010, 11.

Sećanja – osim što su subjektivnog karaktera i često služe samopotvrđivanju onih koji ih evociraju – s jedne strane naginju tipologiziranju događaja i osnažuju „ponovno prihvatanje“ već potvrđenih opštih mesta vezanih za taj period, onemogućavajući izvlačenje preciznijih zaključaka; a s druge pak dozvoljavaju prikaz takvih relacija koje bi u slučaju drugačijih metoda istorijskog opisa ostale skrivene što ne bi omogućilo nijansirane ocene a ni opis tih događaja.

Jedna od osobenosti pokušaja „sopstvenog“ ili „unutrašnjeg“ ispitivanja skorašnje istorije vojvođanskih Mađara bila je ta da su oni prisvojili crnobeli princip zvanične ideologije, te se mogao steći utisak da su na taj način predstavili ili mogli predstaviti bar isto tako jednostranu sliku kao što ju je predstavila zvanična historiografija decenijama ranije. Ovakav pristup često je onemogućavao svestrano tumačenje i tačnije elaboriranje mađarskih žrtava u zajednici suprostavljenih strana: krivaca i partizana-komunista.

Novija istraživanja bila su prvobitno usmerena na represije 1944–1945. godine, te na tačno ili koliko je moguće tačno razotkrivanje i dokumentovanje negativnih iskustava iz perioda koji je usledio posle rata – pogubljenja, mučenja, zlostavljanja nevinih, logori smrti. I pored jednostranosti pristupa, ne može se prenebregnuti to da je na posleratno raspoloženje zajednice uticao i pritisak pobednika koji su nametnuli prisilno ćutanje i sistematsku indoktrinaciju o „grešnom narodu, fašističkom kolaborantu.“ Nisu nam poznati rezultati istraživanja koji se odnose na posledice takvog pritiska, ali nesumnjivo je da se pod takvim pritiskom mađarska zajednica pretrpela neviđene indirektno gubitke.

Cilj pisanja ove studije nije da se rezimiraju trenutni rezultati istraživanja vezanih za istoriju vojvođanskih Mađara četrdesetih godina 20. veka, (budući da je to već obrađivalo više istraživača koristeći i rezultate sopstvenih istraživanja²), već pre svega da se sažeto obuhvate etnološka istraživanja koja se odnose na ovaj period, to jest da se predstave rezultati nedavnih istraživanja mešovite akademske komisije koju su osnovale mađarska i srpska akademija nauka, kao i rezultati istraživanja koja su odobrena od te komisije.

Etnografsko-sociografska istraživanja iz četrdesetih godina 20. veka

Počev od pedesetih godina 20. veka, više autora smatralo je zadatkom³ da sažeto obuhvati istorijska istraživanja vezana za etnologiju jugoslovenskih i

² Videti najnovije radove: Enikő A. Sajti, *n. d.*, 11–20; Forró Lajos, „Az 1944–45-ös délvideki megtorlások helytörténeti kutatásainak lehetőségei, lehetséges irányai. Magyarkanizsa, Adorján és Martonos vesztege“, *Memento 1944–1945* (szerk. József Szabó), Bajmok, Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, 2010, 45–59; Pál Tibor, „Az igazság útján. Az 1941-től 1948-ig tartó időszakban történt események valósághű feltárására alakult tartományi tényfeltáró bizottság munkájától“, *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*, (szerk. Karol Biernacki–István Fodor), Szeged–Zenta, Csongrád Megyei Levéltár–Zentai Történelmi Levéltár, 2010, 89–96.

³ Na primer, László Kósa, „Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. Néprajzi és településtörténeti áttekintés“, *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, IV. (1972) 11. sz. 5–23; Béla Gunda, „Magyar népköltészeti kutatások Jugoszláviában“, *Alföld*, 30. (1979) 3. sz. 48–51; Imre Katona, „Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában“, *Forrás*, 15. (1983) 10.

vojvođanskih Mađara, ali etnološka istraživanja vezana za kratak period mađarske uprave između 1941. i 1944. godine, kao i rezultati do kojih su došli u vezi s tim ostali su nedorečeni i tajnoviti. Na osnovu sažetaka tih radova mogu se izvesti sledeći zaključci: u periodu između dva rata prestaje ranija praksa karakteristična po živoj aktivnosti lokalnih sakupljača-amatera, na osnovu koje su stvorene lokalne zbirke u relativno velikom broju. Imena autora lokalnih članaka navedena su u pojedinim brojevima časopisa *Kalangya*⁴ i *Híd*, a možemo nazreti i neke osobenosti uređivačke politike ovih časopisa, to jest osobenosti njihovog interesovanja.⁵

Nadalje će biti reči o pregledu negdašnjih etnografskih istraživanja koja su označavala društveno-istorijska ili zavičajno-sociografska istraživanja toga doba, to jest ona stremljenja koja su imala za cilj opis mađarske populacije u Vojvodini (zbog poznatih istorijskih razloga pod tim su se podrazumevali samo Mađari u Bačkoj), u periodu između 1941. i 1944. godine.

U godinama pred ulazak mađarske vojske u Bačku, u časopisu *Kalangya* objavljen je izveštaj o posedovnim odnosima Mađara u Jugoslaviji – sa podacima koji su i sa sociografskog aspekta upotrebljivi.⁶ Za period između 1941. i 1944. godine – a naročito za period između 1942. i 1943. godine – karakteristično je znatno povećanje broja etnoloških članaka. Tome su doprineli i oni opisi u kojima je respektabilno mesto dobila i istorija naseljavanja mađarskog, srpskog, bunjevačkog i nemačkog življa u Bačkoj, kao i istorijski statistički podaci bročano manjih nacionalnosti.⁷

sz. 75–89; Imre Bori, „A jugoszláviai magyar folklórkutatás eredményei és szerepe a jugoszláviai magyarok kultúrájában“, *Artes Populares*, 8, (1982) 202–216; Imre Bori, *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*, Újvidék, Forum, 1993.

⁴ Prvi broj časopisa *Kalangya*, koji je bio književni časopis, objavljen je 1. maja 1932. U objavljivanju ovog časopisa razlikujemo tri perioda: prvi, karakterističan po razotkrivanju lokalnog kolorita (1932–1936), drugi, u kojem se ispoljava borba protiv diletantizma (1936–1941) i treći, ratni period, karakterističan po prihvatanju regionalizma – duhovne i sudbinske povezanosti Mađara i Srba.

⁵ Od dva časopisa *Híd* je predstavljao onu liniju koja se i posle više godina može smatrati napredno usmerenom. *Híd* koji izlazi od 1934. godine, u periodu između 1938. i 1944. bio je časopis Komunističke partije Jugoslavije na mađarskom jeziku, povremeno je objavljivao studije nadahnute etnologijom i sociografijom. U njemu su objavljivani opisi mesta, na primer Novog Kneževca, Temerina, Feketića, Bajmoka, Stare Moravice, Srbobrana, Međola, Bačke Topole, Gornjeg Brega, Telečke, Nove Crnje i Mužlje (Imre Bori, *n. d.*, 305). Od ovog perioda i vremenski i geografski su odvojeni podaci koji se odnose na teritoriju Srema, a to su zapravo opisi mesta nastali povodom pokreta „Julianus“, koji takođe svedoče o sociografskom nadahnuću. Opisi Imre Deaka su zapravo izveštaji u kojima je prikazan razočaravajuće težak položaj Mađara u Sremu. (Vidi: Imre Deák, „Szociográfiai anyagai“ /kézirat/, Budapest, 1939, MKI-Archívum, 432/1987)

⁶ Mihály Kerék, „Agrárreform“, *Kalangya*, X. (1941) 1–2. sz. 55–60.

⁷ Na primer, videti: János Csuka, „Délvidék a történelem sodrában“, *Kalangya*, XI. (1942) 7–8. 287–297; Endre Lévy, „Magyarok a déli végeken“, *Kalangya*, XI. (1942) 1–2. sz. 24–30; János Csuka, „A mai délvidéki szerb lélek“, *Kalangya*, XII. (1943) 2. sz. 49–52; János Csuka, „Szlovákok, ruszinok, sokácok“, *Kalangya*, XI. (1942) 6. sz. 271–280; Gergely Vukovich, „A bácskai bunyevácok helyzete a megszállás alatt“, *Kalangya*, XII. (1942) 3. sz. 95–98; János Csuka, „A bácskai németek“, *Kalangya*, XI. (1942) 4. sz. 179–182; Endre Lévy, „A németiség

S pravom bi se moglo pretpostaviti da je tradicionalno višenacionalna oblast posle promene imperije bila veoma privlačna za istraživače koji su, u okrilju dela svoje nacije koji je dvadeset godina živela kao manjina, sa velikim zaletom pokušali da nadoknade zaostajanje na polju svojih istraživanja. Zaista se u domenu mađarskih etnoloških istraživanja povećalo interesovanje, budući da je najupečatljiviji deo, sa aspekta struke vrednih istraživanja, predstavljalo istraživanje Sekelja poreklom iz Bukovine (Bukovinai székelyek) naseljenim u Bačkoj. O tome ne svedoče samo mnogobrojni članci u časopisu *Kalangya* već i jedno sistematsko istraživanje koje je obavila „Radna zajednica za istraživanje regiona i naroda u Bačkoj.“⁸ Radna zajednica je 1942. i 1943. godine prikupljala građu među Sekeljima naseljenim u Bačkoj, a predvodio ju je Bela Ujvari sa svojom suprugom i Adrien Kerekdarto. Građu iz tog perioda, koja se čuva u Etnološkoj bazi podataka (EA) Mađarskog etnografskog muzeja, a koja je kasnije označena posebnim oznakama, 1967. godine sažeto je opisao Peter K. Kovač u svom radu pod naslovom *Ono što znamo o Radnoj zajednici za istraživanje regiona i naroda u Bačkoj (Amit a Bácskai Táj- és Népkutató Táborról tudunk).*⁹

O rezultatima aktivnosti koje su imale određeni karakter masovnog pokreta, može se čitati u dobro ili loše sastavljenim rezimeima o narodnom životu; na primer, upitnici izviđača o istoriji sela, kao i radovi sačinjeni na osnovu pitanja-vodilja. Liniju ranijih, tradicionalnih etnografsko-sociografskih istraživanja zastupali su lokalni intelektualci (u ovom slučaju novinari), koji su u svojim napisima, počev od tridesetih godina, pažnju svojih čitalaca – pre svega gradskog stanovništva – nastojali da skrenu na evidentne društvene nejednakosti. Srazmera takvih napisa je relativno skromna.¹⁰ Masovna aktivnost lokal-

helyzete a Délvidéken“, *Kalangya*, XI. (1942) 4. sz. 162–170; Sándor Bálint, „A délmagyarországi bolgár népélet“, *Kalangya*, XI. (1942) 10. sz. 446–451; János Jurg, „Asszimiláció a Bácskában“, *Kalangya*, XI. (1942) 9. sz. 410–413.

⁸ Pravni naslednik Centra za istraživanje predela i naroda u Bačkoj postalo je, u jesen 1941. godine, Odeljenje za istraživanje predela i naroda Instituta političkih nauka, naučnog instituta „Pal Teleki“. Institut za istraživanje predela i naroda, to jest Odeljenje, organizovalo je niz aktivnosti na terenu kao i istraživačke kampove uz učešće mladih stručnjaka i studenata. U njihovom programu, pored opšteg sociografskog interesovanja, najznačajniju ulogu imalo je prikupljanje etnografske građe. Rezultati istraživanja prezentovani su u tomovima „Biblioteke istraživanja mađarskih predela i naroda“. Godine 1945. Odeljenje za istraživanje predela i naroda osamostalilo se pod nazivom Narodni naučni institut i postalo pripojeni institut Istočnoevropskog naučnog instituta, naslednika instituta „Teleki“. Sve do njegovog rasformiranja novembra 1949. godine, svoja naučna istraživanja vršio je boreći se s posleratnim nedaćama. Inicirao je, između ostalog, i etnografska istraživanja među Sekuljcima iz Bukovine i Tolne kao i u selima na planini Berženj. *Magyar néprajzi lexikon*, V, Budapest, 1982, 146–147; László Kósa, *n. d.* Prikupljena građa u ovim istraživanjima čuva se u Etnološkoj bazi podataka (EA) Mađarskog etnografskog muzeja. O istraživanjima detaljnije videti: Árpád Papp, „A néprajzi kartográfia Európában“ (doktorska disertacija), Bp., ELTE, 2006, <http://doktori.btk.elte.hu/folk/papparpad/diss.pdf> (pristupljeno 9. januara 2007.g.)

⁹ EA 8175.

¹⁰ Na primer, videti: János Csuka, „A magyar földmunkás élet- és bérvizonyai“, *Kalangya*, IX. (1940) 450–463; János Csuka, „A délvidéki magyar munkás útja. I“, *Kalangya*, XI. (1942) 12.

nih intelektualaca na širem prostoru, kao i organizovan deskriptivni istraživački rad bili su istovremeni: dok je prvi naglašavao „životnost“ i kulturno šarenilo višenacionalnog prostora, članovi pokreta izviđača, budući da su poticali iz naroda, stvarali su pisani folklorni materijal, dok je etnografski istraživački rad, sa svojim omeđenim ciljevima, bio fokusiran na istraživanje Sekelja iz Bukovine, ne upuštajući se u istraživanja evidentne šarolikosti predela Bačke.

U potpunosti zbrisati prošlost?

Sumiranje etnografskih istraživanja, koja se odnose na četrdesete godine prošlog veka, a vršena su decenijama kasnije, i pregled trenutnog stanja istraživanja su potrebni zbog više razloga. Raspoložemo nepotpunim i jedinstvenim podacima o tom periodu zbog različitih političkih i društvenih razloga. Osim toga, ovde je potrebno istaći i nespornu primedbu da tadašnji zapisi i podaci koji se odnose na svakodnevni život ne omogućavaju objektivno razumevanje epohe, koje bi uključivalo i subjektivne aspekte.

„Usmenu istoriju“ (*oral history*), zapise o sećanjima, koji su sakupljeni na terenu i korišćeni kao primarni izvor, ne možemo smatrati magičnim oružjem istraživanja, iako se radi o popularnoj i neophodnoj metodi među etnografima i antropolozima. Nije slučajno da i prilikom proširivanja znanja vezanih za četrdesete godine, upravo etnografi odlučno zastupaju primenu ove metode, naglašavajući da je istraživanje svakodnevnog života nezaobilazno i prilikom istraživanja okolnosti tragičnih događaja, budući da se u većini slučajeva objašnjenje okolnosti i uzroka koji su doveli do određenih događaja kriju iza za mnoge zanemarljivih rečenica. Sećanja nam, doduše, predočavaju „ličnu stvarnost“, a potcenjivanje i zanemarivanje ove stvarnosti bilo bi isto toliko nerazumno koliko i precenjivanje.

U slučaju sećanja treba se strogo kritički odnositi prema izvoru zbog pokušaja samoopravdanja intervjuisane strane, kao i zbog toga što u sećanju događaji izblede ili se pak ulepšaju. Kao ravnopravan izvor s prikupljenim sećanjima zadnjih decenija kao i danas, treba uzeti i izjave svedoka sačuvanih u arhivskoj građi, iako mnogi dokumente smatraju važnijim izvorom jer predstavljaju neposredno svedočanstvo o onome što se dogodilo praktično istovremeno, za razliku od sećanja koja predstavljaju svedočanstvo s vremenske distance. Znajući to, potrebno je napomenuti da prilikom istraživanja tragičnih događaja iz četrdesetih godina, metodu *oral history* ne treba koristiti samo prilikom dopune podataka o represiji, a ne treba je koristiti ni samo tada kada „sve drugo već propadne“, nego je potrebno primeniti je kao glavnu metodu i iskoristiti bazu podataka nastalu uz pomoć ove metode.

Autentičnost događaja koji su usledili posle Prvog svetskog rata, posle promena imperija, njihovu „malu istoriju“, sadržaji kolektivnog sećanja nisu uspeli da učvrste s takvom minucioznošću koja bi zadovoljila sve zahteve. U

sz. 551–554; Kálmán Tóth, „A délvideki magyar munkás útja. II“, *Kalangya*, XII. (1943) 1. sz. 7–9.

našem manjinskom slučaju, u periodu sa očigledno negativnom diskriminacijom skoro od jednoga veka, došlo je ne samo do novih promena imperija već je i diskurs o oceni ranijeg perioda vođen s promenljivim intenzitetom i s promenljivim karakteristikama. U tome, međutim, nije bilo znatnijih razlika u sistemima koji su sledili jedan za drugim, jer su vladavinu koja je prethodila aktuelnom sistemu u svakom slučaju ocenjivali negativno ili su pak o aktuelnom sistemu govorili u negativnoj konotaciji. Karakteristika promene imperija u Bačkoj bila je ta što promene nisu usledile samo na ideološkom polju, već je došlo i do promene u odnosima vlasti i opozicije, većine i manjine.

I prikaz dolaska na vlast dobio je osoben karakter. Oni koji su kasnije – nakon okončanja Drugog svetskog rata - dospeli na vlast nisu stavili na uvid javnosti svaki detalj događaja iz četrdesetih godina, inspirisani ogorčenošću i osvetom oni nisu uvek potvrđivali mit pozitivnog junaka koji su nameravali da stvore o sebi. Zvanična historiografija nije prećutala samo određene događaje, već je i tokom predstavljanja istorije nastojala da odredi i održi jednoznačnu i oštru granicu između dobra i zla. Jedno od uspešnih sredstava za to bilo je gušenje prošlosti, sprečavanje da uspomene dospeju pred javnost. Spoznaju i obradu događaja nadalje je sprečavalo deprimirajuće, dvostrano ćutanje u vezi sa odmazdom i zločinom prema mađarskoj manjini: i pobednici i žrtve obavijali su ih tišinom.

Mađari su, tokom promene imperija, sa aspekta državotvornosti i postojeće političke ideologije, 1941. godine od ugnjetene manjine postali vladajuća većina, potom su 1944. godine ponovo snosili krivicu, a u periodu konsolidacije preobrazili su se u vernu nacionalnu manjinu. Tokom svih tih promena su, međutim, pamtali su i nosili u svojim srcima svaku ranu iz prošlosti.

Na objektivni opis događaja – poznajući zvaničnu ideologiju prethodnih decenija i znajući položaj u kome se srpska historiografija trenutno nalazi – još ćemo dugo morati da čekamo. Na tendencioznost i jednostranost zvanične jugoslovenske (srpske) historiografije zavičajno-istorijska istraživanja mogla su odgovoriti samo delimično uspešno, a njeni pregaoci su, bar u početnoj fazi, bili vođeni snažnom unutrašnjom motivacijom. Istraživanje epohe više je karakterisala aktivnost oduševljenih zavičajnih istoričara, nego prisustvo stručnih istraživača i njihova vodeća uloga. Istraživanje istorije Mađara u Vojvodini (u južnim predelima) u 20. veku, po našoj oceni, ni u kom slučaju nije isključiv zadatak istoričara i zavičajnih istoričara, već je to moralna obaveza i onih koji se profesionalno bave raznim granama društvenih nauka. Zavičajno-istorijska istraživanja bila su motivisana upravo razotkrivanjem prećutane lokalne odmazde, izvršene na kraju Drugog svetskog rata. Nije zadatak etnografa da prekinu ćutanje žrtava, da prekinu njihovo „kajanje“, već u istraživanju tog perioda, pored istoričara (arhivista) treba da učestvuju i etnolozi, koji se bave otkrivanjem i istraživanjem individualnih životnih puteva.

Istraživanje događaja iz četrdesetih godina etnološkim metodama

Ulazak mađarske vojske, novosadska racija, nova promena imperije i odabrana sredstva odmazde, naizgled bez presedana budući da su već iščezla iz istorijskog sećanja na ovom prostoru, nacionalizacija, agrarna reforma, raskid sa prethodnim saveznicima (i unutrašnjopolitičke posledice toga) – jesu najvažniji događaji iz četrdesetih godina koji su određivali život i svest pojedinca i zajednice. Osim ovih važnih događaja, svakodnevni život, to jest otisak „znamenitih dana“ u ličnoj istoriji, svakako spada u pojave iz kruga interesovanja etnologije. Istraživanja koja se odnose na ovaj period mogu biti sinhronog (onovremenskog) ili dijahronog karaktera. Budući da su sinhrona istraživanja bila sužena na relativno kratak vremenski interval, na njihovo rezimiranje ćemo se posebno osvrnuti. Dijahrona istraživanja predstavlja *oral history* – kazivanje i analiza usmene istorije, životnih priča, sećanja.

Nakon 2010. godine, posle dugih decenija stvoreni su povoljniji uslovi za istraživanje događaja iz četrdesetih godina. Raznovrsna istraživanja, predvođena Mađarskom akademijom nauka i Srpskom akademijom nauka i umetnosti, prvobitno imaju za cilj da zadovolje naučne zahteve ali i da informišu javnost, da daju možda utešan odgovor na višedecenijska pitanja vezana za događaje koji su upropastili generacije. Osim arhivskih istraživanja, tokom istraživanja na terenu istraživači su pravili i biografske intervjuje sa očevicima i savremenikima koji su taj period lično proživeli. Vrednost razgovora sa živim osobama neprocenjiva je zbog toga što se tu ne radi o „govoru“ mrtvih dokumenata već je moguća najtačnija rekonstrukcija ličnih doživljaja. Osim toga, javlja se višestruko sučeljavanje zvanične istoriografije i usmenih kazivanja, sećanja (to jest nezvaničnih, ličnih istorija). Lične priče i od njih satkanu kolektivnu svest možemo istraživati terenskim istraživačkim metodama etnologije, u užem smislu istraživanjem folkloru, a unutar toga značajnu ulogu ima metoda *oral history*. Prezentovanje rezultata dobijenih ovom metodom može pak modifikovati stereotipe uvrežene u javnom mnjenju i zvaničnoj istoriografiji.

Cilj naših istraživanja bila su sećanja ljudi na četrdesete godine, zapisivanje tih uspomena i intervjuu, potom arhiviranje i obrada. Događaji četrdesetih godina bili su sudbonosni i za Mađare u Vojvodini (ili kako se pominje u klasičnim istoriografskim beleškama: Délvidék - južnim krajevima), kao i za etničke zajednice nemađara koje su živele sa njima. Otkrivanje priča pojedinaca – koje vojvođanska sociološka i istorijska istraživanja često sa ideološko-istorijskog aspekta kao razumljivih i opravdanih razloga duguju – ne trpi odlaganje. Osim moralne satisfakcije, urgentnost tih istraživanja potvrđuje i starosna dob kazivača. Tokom naših istraživanja metodom *oral history* zabeležili smo pojedinačne životne priče. U tim pričama ocrta se mikroistorija naselja i pojedinca, na kraju krajeva one su dokumentovana subjektivna istorija. Podaci prikupljeni iz intervjuu zapravo znače beleženje ličnog doživljaja kazivača kao i doživljaja mikrosredine (porodice, naselja), budući da nam je cilj bio da kroz pojedinačne

sudbine, kroz „male“ istorije saznamo više o događajima u Vojvodini tokom Drugog svetskog rata. Drugim rečima, na osnovu beleženja i grupisanja pojedinačnih priča stigli smo do kolektivnog istorijskog sećanja. Tokom istraživanja putem etnološkog metoda prikupljanja podataka, s velikom pažnjom smo pratili opisivanje okolnosti promene imperije koja je u životu zajednice doživljena kao traumatična, kolektivna tragedija, ali namjera nam nije bila da utvrdimo konkretan broj žrtava (budući da se ti podaci ne mogu ustanoviti metodom *oral history*), već procena događaja, kao i to na koji način se ona zadržala u kolektivnoj svesti očevidaca i njihove rodbine.

Prvobitan zadatak bio je beleženje sećanja na proživljene događaje, to jest pisanje tekstova čiji je izvor bio porodično i kolektivno pamćenje. Pored toga, drugi cilj nam je bio prikupljanje i arhiviranje (digitalizovanje) ostalih memorabilija (odeće, fotografija, pisama, dnevnika, zvaničnih dokumenata itd). To će sa aspekta muzeologije imati višestruki značaj, budući da osim arhiviranih tekstova može poslužiti i kao osnova za formiranje zbirke.

Neposrednu ciljnu grupu istraživanja sačinjavale su osobe koje su pomenuti period lično proživele i koje su o događajima iz četrdesetih godina pričale u prvom licu jednine, uokvirujući ih u lično ili porodično iskustvo. Više puta se desilo da je informator iz priča drugih posredno stekao saznanje o događajima, budući da se u to vreme nalazio negde drugde. To možemo nazvati posrednom pričom, koju moramo vrednovati drugačije nego one iz prve ruke jer ju je ispričao jedan savremenik. Treću grupu uključenu u istraživanja sačinjavale su one osobe koje su četrdesetih godina bile deca ili mladi i koje su iz pripovedanja svojih roditelja saznale o događajima ili su im pak o tim događajima pričali kasnije.

Vodeća ili pomoćna nit pri prikupljanju intervjua

Tokom prikupljanja i beleženja biografskih intervjua, životnih priča, trudili smo se da pored događaja odmazde iz 1944. godine zapisujemo ne samo negativne doživljaje, već smo sebi stavili u zadatak i dokumentovanje drugih događaja iz perioda između 1941. i 1948. godine. Uobičajeno je sedam većih tematskih celina, uz poštovanje hronološkog redosleda pripovedanja.

1) Uspomene i doživljaji vezani za ulazak mađarske vojske 1941. godine. Prva grupa naših pitanja fokusirala se na uspomene i doživljaje vezane za ulazak mađarske vojske, ali smo ispitivali i o epizodama karakterističnim za taj period. Naša pitanja bila su: Da li je bila postavljena državna zastava, gde je ona stajala, šta je bila njena sudbina i gde je ona sada? Da li su tim povodom dali da se sašije neko mađarsko odelo (opis odela, kojim povodom su ga nosili, šta je bilo kasnije s njim)? Šta se promenilo u tom periodu? Kako su prihvatili pristigle vojne trupe? Pitanja su bila vezana i za odnos između ovdašnjih Mađara i Mađara iz matične države, kao i odnos između Mađara i drugih narodnosti: Da li je u okolini bilo doseljenika Sekelja iz Bukovine (Čango-Mađara)? Kakav

odnos su uspostavili s njima? Kakav je bio odnos sa „levente“ instruktorom? U čemu su se razlikovali novopridošli službenici od ostalih Mađara? Kakva je bila sudbina dobrovoljaca i Jevreja koji su živeli u naselju?

2) Godine pod mađarskom vojskom, ratno zarobljeništvo.

U grupi pitanja vezanih za vojsku, računali smo, pre svega, na odgovore muškaraca. Ona su bila fokusirana, na primer na to gde je ispitanik bio regrutovan, kada je i gde bio vojnik, kojih se događaja seća, gde je zarobljen, gde je i do kada bio ratni zarobljenik, to jest na koji način je i kada iz zarobljeništva došao kući. Da li je ponovo regrutovan? U jednom delu kazivanja nisu bili dominantni događji iz ratnog zarobljeništva tokom Drugog svetskog rata, već su u kazivanja utkani i doživljaji vezani za Prvi svetski rat i u tim slučajevima odgovor je veoma često imao karakter „priče u priči“ i služio kao objašnjenje za naredne događaje.

3) Racija 1942. godine.

Racija je žalostan i tragičan događaj koji i danas izaziva žestoke rasprave: u svakodnevnoj retorici ona se objašnjava kao uzrok koji je sredinom četrdesetih godina izazvao odmazdu, služeći kao opravdanje za kasnije svireposti. S obzirom na to da su o stvarnim uzrocima događaja, bar po sopstvenom poimanju kazivača, suštinski svedočili oni ispitanici koji su bili poreklom iz Šajkaške oblasti pa potom proterani, želeli smo da odredimo koje mesto zauzima ovaj događaj u kolektivnoj svesti. Naša pitanja bila su sledeća: Iz kojih izvora su se informisali (novine, radio) o eventualnim aktivnostima partizana? Da li je u naselju bilo antimadžarskog raspoloženja? Da li je u naselju bilo zloupotreba prema nemađarskom stanovništvu? Kada su prvi put čuli za novosadsku raciju? Od koga? Kakav je bio njihov stav o tome?

4) Ulazak ruske (sovjetske) vojske.

Priče o ruskim vojnicima, o njihovim drugačijim običajima takođe se odnose na poznate događaje iz tog perioda (pljačkanja i druga zlostavljanja, njihovo useljenje u ovdašnje kuće, pribavljanje satova, šibica). Ispitivali smo i odnos između sovjetskih vojnika i domaćeg stanovništva.

5) Partizani.

Događaji vezani za vojnike Jugoslovenske narodne armije – partizane – takođe su nezaobilazni, budući da su doživljaji vezani za njih, bez obzira na negativan ili pozitivan kontekst, bili od ključne važnosti i doprineli razumevanju kasnijih događaja. Pitali smo i kakav je bio odnos partizana prema popovima i učiteljima, prema komunistima, sirotinji i višečlanim porodicama, te koga je lokalno stanovništvo smatralo „dobrim partizanom“ (šta je taj činio, a šta nije), budući da se pojam dobrog partizana i u kasnijem periodu često upotrebljavao. Ključna tačka istorijskog sećanja vojvođanskih Mađara na ovaj period bila je i ostala mesto i uloga atrociteta učinjenih prema mađarskom stanovništvu. Na početku istraživanja više njih je upozorilo na to da buduća ideja-vodilja i korpus sećanja

koji bude nastao na osnovu nje, zapravo ne bude formiran sa ciljem „umivanja crnca“, dok su drugi isticali mišljenje da je cilj prikupljanja građe brisanje granice između krivaca i žrtava. Sumnje i suprotne stavove mogla je otkloniti, to jest pobiti samo koliko je to moguće najdetaljnije razrađena ideja-vodilja, koja je od tog momenta već predstavljala znatno više nego što je to prvobitna namera nagoveštavala. Konkretna pitanja vezana za događaje koji su se desili u jesen 1944. i u zimu 1945. godine bila su sledeća: Ko je sastavljao liste na osnovu kojih su odvođene žrtve, na osnovu čega su one sačinjene, gde su čuvane, gde su odvođene žrtve, šta je sa njima učinjeno, šta je bilo sa onima koji su ostali kod kuće, kako je teklo zatvaranje Mađara u sabirne logore, a kako njihovo raseljavanje?

6) Promena režima posle 1945. godine i konsolidacija.

Pitanja koja su se odnosila na događaje u periodu posle 1945. godine (promena režima i konsolidacija), imala su za cilj da preciziraju novi, sa ideološkog aspekta kontaminirani krug tema. I periodima nakon ratova svojstveno je da aktuelni sistem, koji je na vlasti, koristi i lokalno stanovništvo zarad učvršćivanja svog statusa, daje im ustupke i traži među njima saveznike. U skladu sa tim, nakon uređivanja, priče smo grupisali oko pojedinih pojava koje su nam se učinile značajnijim. U vezi s tim smo posmatrali ko se iz lokala priključio izgradnji nove vlasti. Proučavali smo i ispaštanja onih partizana koji su vršili zločine (gde ih je sustigla sudbina), kako su dostavljane anonimne prijave, (da li je bilo poštanskog sandučeta za anonimne prijave); bavili smo se i zemljišnom reformom, procesom podele zemljišta (ko je sve dobio zemlju, kako su je obrađivali na primer Ličani i Bosanci), takozvanim „tapšanim“ zemljištima (zašto su zemljišta dodeljena za zasluge tako nazivali), obaveznom predajom viškova državi (ko su bili dostavljači, kako su se odnosili prema onima koji nisu bili u mogućnosti da isporuče tražene količine); zanimale su nas i razlike u običajima doseljenika pristiglih posle 1945. godine i ovdašnjeg stanovništva (kako su se odnosili prema konfiskovanoj imovini), kao i konflikti koji su generisani različitim načinom života.

7) Tito, život u socijalističkoj Jugoslaviji.

Poslednje pitanje, koje je bilo pretežno folklornog karaktera, ticalo se odnosa Staljina i Tita i na mišljenje koje se formiralo o njima. Međutim, pitanja kao što su „kakve priče znate o Titu i Staljinu“, imala su znatno skromniji rezultat od očekivanog, kao što su i sećanja na odmazdu proisteklu iz njihovog raskida, sabirni centri i centri za prevaspitavanje tipa Golog otoka zabeležena samo na posredan način. Tom prilikom smo postavili i pitanja vezana za političke zatvo- renike, za prelazak mađarsko-jugoslovenske granice, kao i za mogućnost održavanja međusobnih veza. Neka pitanja, koja su mogla da se vežu za neki konkre- tan period ili događaj, nismo mogli uvrstiti u hronološki niz. Takva su bila pita- nja o proceni etničkih grupa. Pitanjima su traženi odgovori na to na osnovu kojih stereotipa su procenjivane pojedine etničke grupe. Za posmatrani period

vezali smo značajna istraživanja jedne od klasičnih etnografsko-antropoloških postavki.

Ova pitanja su se odnosila na:

a) Susedno naselje. U pričama koje su se odnosile na susedno naselje, suprotno očekivanjima, u mnogo manjoj meri se ispoljila pozitivna, a mnogo više negativna slika: oni koji su došli iz susednog naselja predstavljeni su u negativnom svetlu.

b) Druge etničke zajednice koje su živele zajedno s Mađarima, na njihov suživot, iseljavanje i odmazdu, na akcije usmerene protiv jevrejskog, nemačkog i srpskog stanovništva, na deportaciju Jevreja. Pitali smo ko je pomagao i sakrijavao Jevreje, ko je sačuvao njihovu imovinu, to jest kakve su uspomene na Jevreje koji su se vratili. Pitanja smo postavljali i u vezi s nemačkim organizacijama, njihovim iseljavanjem, logorima, podelom nemačke imovine, kao i u vezi s tim kako je nesrpsko stanovništvo doživelo maltretiranje Srba, oduzimanje njihove imovine 1941. godine i iseljavanje dobrovoljaca. Ispitivali smo i to kakve su priče kazivane o sudbini Srba i čime su obrazlagane preduzete mere.

Karakter životnih priča – iskustva, zaključci

Posle prekucavanja zvučnog materijala prikupljenog od proleća 2009. do jeseni 2010. godine, upoređen je zvučni i prekucani materijal i izvršena je klasifikacija. Tokom pravljenja biografskih intervjua, usmeravanih uz pomoć ideje vodilje, 170 kazivača u 37 naselja pričalo nam je više od dvesta sati. Iz tog materijala smo sastavili zbirku zabeleženih sećanja (doživljaja) od blizu osamsto jedinica, u kojima se registrovani događaji opisuju na više načina, od kratkih kazivanja do kontinuiranog pripovedanja. Ukoliko je sakupljač bio u prilici da ispitanike oslobodi straha (i osećaja poniženja) koji je bio prisutan tokom više decenija, to jest tamo gde se kretao na „domaćem“ terenu, uspevao je da prikupi obiman materijal, što zaslužuje respekt, tim pre što u sakupljanju sticajem nesretnih okolnosti (poznatih samo onima koji su izostali) nisu učestvovali značajni etnografi minule decenije, niti lica koja su značajni autori ove teme. Umesto njih, ovaj težak i nezahvalan zadatak prihvatili su lokalni intelektualci, profesori, studenti i samo tri diplomirana etnografa.

U ovoj kratkoj studiji moguće je samo ukratko predstaviti sećanja sagovornika i pouke koje su deo tih sećanja.¹¹ U vezi sa ulaskom mađarske vojske 1941. godine, sagovornici većinom ističu radosno iščekivanje. Pošto je do ulaska došlo oko Uskrsa, pojačan je osećaj oslobođenja-vaskrsnuća, kao i osećanje radost zbog oslobođanja od hendikepa manjinske sudbine.

U međuvremenu, tajno kod svakoga, kod Mađara pravili su zastave. I mi smo pravili zastavu, šili je i sve to... tada su Mađari formirali narodnu strazu... otpora nije bilo... Bio je Uskrs... Doneo im je dve velike korpe kolača. Ispekao im je štrudle, razne vrste te im je tamo odneo (Kanjiža, kazivač br. 69).

¹¹ Biografske intervjue čuva Zavod za kulturu vojvođanskih Mađara.

Mnogi su imali mađarska odela: crvene prsluke, crveno-belo-zeleno ukrašene bluze, suknje, crvene kecelje. Bilo je i parti [ženski ukras za glavu u obliku polumeseca] uz to. Ali mi nismo imali takvu, već crnu suknju ukrašenu tzv. mačo-vezom, crni prsluk i crnu kecelju sa resama. Ali uzajmio sam jedno pravo mađarsko odelo da bih mogao da se slikam (Kanjiža, kazivač br. 71).

Svako je bio srećan, dočekivali su ih sa muzikom i sa svačim. Tako da su Mađare veoma prihvatili. Sa velikom radošću. Muzički instrumenti, ta truba, glasna, tako su ih svečano primili (Horgoš, kazivač br. 57).

...Bilo je veliko iščekivanje, kada smo čuli četrdeset prve da dolaze Mađari, i stanovništvo Kevija se veoma spremalo, tamo su uglavnom stanovali Mađari, bilo je kolača, svirao je duvački orkestar i bila je velika zabava (Senta – Gornji Breg, kazivač br. 143).

Nije bilo ničega, ni sporečkanja, ni oružja, toga se ne sećam, ali mi je tako ostao u sećanju prvi biciklista, honved, koji je pristigao, kao da ga i sada gledam (Ada, kazivač br. 63).

-Pa, došli su u selo, a narod je uzvikivao da su došli Mađari. Narod se tada radovao, da smo sada već Mađari, da ćemo biti Mađari, pa su se tada radovali. Baš su pristigli za Uskrs, pa su vojnici sačekivani s jajima i šunkom, već šta je ko imao. Po mogućstvu bilo je i malo kolača, ako je ko dobio, tako su im se radovali (Doroslovo, kazivač br. 110).

U vezi sa racijom iz 1942. godine može se zapaziti da se u pričama sagovornika koji su poreklom bili sa područja Šajkaša neki detalji ponavljaju: otpor i napad lokalnog srpskog stanovništva na pristigle, zavera protiv lokalnih vlasti (partizanski rat), pretpostavljeni ili stvarni uzroci kasnije odmazde, kao i njena priprema (na primer, pominjanje kuća u mađarskom vlasništvu obeleženih na mapi), ili motiv pištolja koji se pojavio iz buketa cveća itd.

Svečanost je bila u centru, ispred škole. Tamo je bio tenk. I čula se himna. U jednom trenutku zapazio sam da se kupola tenka okreće. Ja sa svojih sedamnaest godina nisam znao šta to zapravo znači. Odjednom, počeli su da pucaju u zgradu škole i to veoma snažno (Bačka Topola–Čurug, kazivač br. 3).

... I iz tenka su zapazili da se podiže crep. I tada su nas odmah sve razjurili (Bačka Topola–Čurug, kazivač br. 2).

U Čurugu je oficira navodno sačekala jedna devojka koja mu se približila i pucala na njega, pucala iz buketa. [Pitanje: Devojka?] Da. Kod nas nije bilo nijednog hapšenja, ni jednog jedinog pucnja (Kupusina–Žabalj, kazivač br. 4).

Ušli su husari, potom su stigle graničarske jedinice, tamo u našem sokaku bila je jedna velika poprečna kuća, to im je bila kasarna, izlazili su u polja na stražu, Srbi su iz trščaka pucali na njih, bilo je tih stvari. Tada je došlo do tog sakupljanja (Telečka–Mošorin, kazivač br. 1).

...Ispred su išli jedan ili dva vojnika na konju, jedan je vikao: „Janči, pazi mačka je na krovu!“ Janči se odmah osvrnuo, došla su neka kola, nije to bio tenk, imao je dugu cev i točkove kao tenk. Neko je video da su pored tornja srpske pravoslavne crkve otvorene šalukatre, odakle je virila cev mitraljeza... (Doroslovo–Žabalj, kazivač br. 111).

I tada je, verovatno je to pričao i čika Lajoš, bilo dogovoreno, postojala je mapa. Na njoj su bile označene mađarske kuće. Označene su one mađarske kuće odakle su pobjegli i pribavili sebi oružje, sve. I bilo je dogovoreno da kada na određenom mestu budu zapucali, da će tada krenuti unutra“ (Bačka Topola–Čurug, kazivač br. 2).

U slučaju sovjetske vojske u značajnom delu pripovedanja ističu se pozitivne strane sovjetskih vojnika, te tu spadaju razne grupe sećanja, zavisno od naselja. U originalnoj ideji vodilji dobile su mesto i priče o ruskim ratnim zarobljenicima smeštenim kod porodica (na prinudnom radu), o porodičnim i prijateljskim vezama, ali se na osnovu do sada obrađenih materijala, promalja slika koja se razlikuje od naših ranijih saznanja. Kao rezultat asocijacije, pojavljuju se i sećanja na rusko zarobljeništvo od pre više decenija, koja na neki način služe kao uzor za formiranje toposa ruskog (sovjetskog) vojnika. U slučaju partizana se pak čini da je zbog okolnosti što partizani nisu bili strane već često bliske osobe, susedi ili stanovnici susednog naselja, njihovo mesto u pričama, kao i sud o njima različit u odnosu na vojnike ranijih vojski.

U sećanjima kao izvršioci odmazde imenuju se ne samo i ne isključivo predstavnici partizanske vlasti već u značajnom broju slučajeva se kao osvetnici pojavljuju osobe iz susednog sela ili pak susedi. Poznavajući unutrašnjopolitičke odnose kasnijih decenija, ne treba uopšte da nas iznenadi to što je „osećanje krivice žrtve“ snažno potkrepilo i sećanja na četrdesete godine. Vladajući jednopartijski sistem posle 1945. godine, koji je onemogućio rehabilitaciju nevinih žrtava i kažnjavanje zločinaca, nastao je baš na kraju rata. Možda se tome može pripisati da se u samim sećanjima pojedini sagovornici eufemistički izražavaju o sebi, tačnije o ranijem učešću svojih najbližih ili svojih poznanika, plašeći se da evociranje uspomena može da se osveti datoj osobi.

U subjektivnim viđenjima iskazanim u sećanjima kao povod za odmazdu pojavljuju se razne forme saradnje s mađarskim vlastima (široka skala od članstva u narodnoj straži pa sve do biranja za poslanika u parlamentu), učešće na manifestacijama u godinama mađarske vlasti (osvećenje zastave, recitacija), prihvatanje raznih oblika učešća u javnom životu (članstvo u pojedinim partijama), pojave koje su bile lično motivisane ili su značile ispoljavanje određenog temperamenta (od zlostavljanja, ubistava pa sve do zabrane ulaska u bioskop za one koji su kasnili), načini pribavljanja imovinske koristi na bespravan način (počev od gajenja gusaka, pa sve do pljačke), kao i stvarne i pretpostavljene nepravde. Među mogućim uzrocima odmazde nalazimo i formulaciju „da su ljudi odvođeni za bilo šta“, što sećanja čini strašnijim jer ukazuju na stravičnu atmosferu te epohe. Grupe koje su se noću obrušavale na zaspale stanovnike mogu da predstavljaju jedinice državne bezbednosti, iako ispitanici sećajući se u mnogo slučajeva govore o stanovnicima susednog sela koji haraju i koji nisu prezali, pretpostavljamo zbog opijenosti slobodom i bez straha od kazne, ni od najgorih akcija. Kazivači nam jednoznačno ukazuju na karakter odmazde i na njenu ničim opravdanu predimenzioniranost, te se ni na koji način ne mogu poistovetiti s brutalnostima njegovim koje su sprovedene nad njihovom zajednicom.

U posleratnom periodu, u vreme konsolidacije i ponovnog pokretanja života, za informatore koji su tradicionalno živeli od zemlje najznačajnije je bilo zemljišno pitanje (povoljna raspodela zemljišta ili pak nerešeno zemljišno pitanje). Nije dakle slučajno da se u njihovim sećanjima grupa priča odnosi na stvarno pretrpljenu ili pretpostavljenu nepravdu vezanu za zemljište. Govore nam o podrivanju dobro privređujućih, srednjih i velikih posednika, o podeli zemljišta po partijskoj liniji ili o neobičnostima uočenim prilikom obrade zemljišta onih koji sa zemljom nikada ranije nisu radili, koji se u to nisu razumeli, ali su je, kao „borci“ ipak dobili.

Oduzimali su od zemljoposjednika, a njima ostavljali, kako su govorili, maksimum. Mali maksimum je iznosio pet hektara ili jutara, i sedamnaest jutara. Od nekih su oduzeli sto, od nekih pak trista jutara, a ostavili im sedamnaest. To je bilo najviše. I onda kada se rat završio, to su podelili narodu. Zemlju su mogli dobiti oni koji su bili veoma siromašni ili su učestvovali u ratu (Čantavir, kazivač br. 37).

Po mom sećanju, bile su to mnogočlane porodice... Jer, kažem, i nas je bilo šestoro i samo jedan je član napustio porodicu, moja najstarija sestra. I više puta su govorili zašto ne odemo da nas upišu za dodelu zemlje? Trebalo se prijaviti i upisati se. Otac je rekao: meni ne treba, ja sam već jednom dobio zemlju. On je od Mađara dobio četiri jutara zemlje. I nije od toga nastao veliki problem, ali skoro da jeste. Budući da se saznalo ko je parcelu koristio, došao je vlasnik Srbin. Bio je više puta kod nas. I tražio je arendu za period od tri-četiri godine, koliko je moj otac zemljište koristio“ (Tornjoš, kazivač br. 38)

Brat mi je bio u brigadi Petefi, te su mu ponudili zemlju, ali mi nismo tražili. Zemlju moga dede su oduzeli i dali je nekome ko je stalno radio u provinciji dok je zemljište obrađivala njegova supruga, ali nisu ga ni znali obrađivati, te su ga na kraju prodali u bescenje. Moj deda je bio zanatlija, zato su mu oduzeli zemlju, a ostavili su mu svega pet jutara. Od zemljoradnika su oduzimali zemljišta koja su bila preko deset jutara. Usitnjavali su i dodelili takvima koji nisu znali da ga obrađuju (Kanjiža, kazivač br. 71).

Delili su zemlju, ali mom ocu nije trebalo. Ali moj stric Šandor, mlađi brat moje majke, dobio je. Delili su zemlju. Uzimali od paora i potom podelili. E sada, ko je to delio? Jer tada su bili partizani, zar ne? Ali nama nije trebalo. Otac je rekao da ne treba (Novo Orahovo, kazivač br. 60).

Četrdeset pete je podela zemlje vršena na osnovu ličnih poznanstava, da kažem oni koji su bili na odgovarajućem mestu ili imali takav krug poznanika oni su dobijali. Na primer, ni moj otac nije dobio, budući da je imao četiri jutara zemlje, ali je bilo i onih koji su imali četiri jutara zemlje, a dobili još deset. Onaj koji je imao svog dobrog druga tamo unutra taj je dobio, neko i više puta, a neko manje puta (Stara Moravica, kazivač br. 45).

Moja baka je imala nešto malo zemlje, ali to nije prepisala na decu. Tako smo i mi dobili malo zemlje i moj otac je dobio nešto zemlje. Jer, zemljište su isparcelisali. Nemcima, znaš. A oni koji su od njih bili angažovani u mesnoj zajednici, koji su nam stezali vratove, oni su svi... Oni su, Pišti, dobili takvu

zemlju kakvu su hteli. Mnogo. [Pitanje: no dobro, ali da li su ga i obrađivali?] Nikako! Nikako! Čika Gaži Mak dobio je prve parcele (...) Sirotinja, kao što smo bili i mi, dobijala je nekakve rovove“ (Kupusina, kazivač br. 15).

Poseban korpus predstavljaju i priče o obaveznoj predaji viškova: u njima se pominje i predaja, ali i pokušaji izigravanja predaje.

Pa, to je bilo tako da je svakom bilo određeno, koliko mora predati i ako neko to nije mogao, tada su ga vodili u Sentu da tamo razmisli. Zatvorili su ga. I moj otac je, znam, razmišljao tako, a potom je donekle i otupeo. Nije govorio šta su mu tamo činili. Znam samo toliko da su ga odveli da razmisli. Ali ne, znao je da to ne može.

[Pitanje: Tukli su ga?] Nije nam rekao. Ali jedan naš poznanik, tamo iz naše ulice, umro je. Kada su ga pustili, umro je. Šta su mu radili, to ne znam. Znam samo toliko da smo ga jako žalili što je morao da umre jer su ga dotle ostavili da razmišlja, ali šta je zapravo bilo u tome razmišljanju, to ne znam. Da, zbog onog nečeg što nije mogao da preda, zbog toga su ga odveli da razmišlja. Nije bilo šta da se preda. Sve su, kažem, i od nas sve odneli, pa je potom i moj otac morao ići da razmišlja. Ali je, nevin, uzalud razmišljao (Adorjan, kazivač br. 62).

Pa, obavezna predaja je bila takva da je bilo slučajeva da je svinja morala da se zakolje u štali. Moj otac je izašao na ulicu, ja sam bio dete, podosta spretnih pokreta. Na okruglu prečagu lestve namotali su koprivu, obojak i to su vezali kanapom. Bio je jedan poznanik koji je imao aparat za prljenje koji se vrtilo. On je došao, zaklali su svinju, a ja sam prečagu gurnuo svinji u usta, kako se njeno skićanje ne bi čulo daleko. Tako sam mu spretno gurnuo u usta prečagu lestve sa džakom. Tako. I oprljili smo ga, oprali i rasekli. Bilo je i toga da je nešto trebalo predati, i to tako da posle nije ostalo ništa. Pomeli su i tavan i sve odneli. Bilo je još i šutiranja badnja. To su sve činili civili. [Pitanje: Badanj masti, meso ili nešto ste ipak uspjeli da sakrijete u kući?] Pa da, bilo je toga. Koji su imali neki tovar, oni su imali mesta na tavanu, u stogu ili ispod kupe. Bilo je takvo mesto ispod kupe od osušenih kukuruznih stabljika. Bilo je i toga da su ispod većeg stoga iskopali određeni prostor, te su na to naslagali slamu i u tom prostoru su gajili krmka ispod stoga slame (Kanjiža, kazivač br. 67).

Znatan deo priča zavređuje pažnju i sa aspekta folklora (narodnog verovanja). O moralnoj normi po kojoj krivac (ili lice koje se smatralo krivcem) dobija odgovarajuću kaznu, u nekim svedočenjima se otvoreno govori, dok je u drugim prisutna kroz pominjanje kasnije ostvarene pravde: *Pa to su odneli, razrušili, šta je bilo, ne znam. Jedan od mojih sestra, porodica je u Adi, veoma je voleo posle posla da gradi. Išao je i gradio divne kuće na sprat i ... u Bačkom Petrovom Selu gradio je kod jednog svog rođaka... šta ja znam, a nasuprot tome bila je kuća sa potkrovljem koju mi je jednom prilikom pokazao rekavši: pogledaj samo ovu kuću, pogledaj samo ovu kuću! To je trebalo da fotografisem. Do određene visine kuća je građena od stare cigle, a posle nastavljena novom ciglom. Rekao mi je da su to cigle sa žabaljske kapele, u donjem delu te kuće. I sada je još tako, može se videti. Feri, moj brat od strica je, nažalost, umro. Feri*

je rekao da... kada je kuća bila završena i ... kada je bilo dolično da gazda ... da domaćin postavi na kuću buket ili šta već, i tako je i bilo, uzeo je vinsku flašu i ne znam ti ja šta... i kako je to odneo gore da postavi, stvorilo se ubrzo neko malo nevreme, udario je grom, pogodio čoveka i on je mrtav pao dole (Kupusi-na–Žabalj, kazivač br. 4).

Onaj, koji je na samrti, ne može umreti sve dok mu onaj, koji je ljut na njega, ne oprosti: *Bio je jedan čovek koji je dolazio u Čurug i Žabalj i odnosio stvari Mađara. To je istina jer je majka supruge mog mlađeg brata radila kod tog čoveka, već kada je bila u penziji, slao ju je da ide na dva mesta jer ne može umreti, toliko ga je neko prokleo, molio je i došao je čovek čijoj je celoj porodici on nešto bio uradio. Nedelju nakon toga je umro, da li je umro zbog toga ili ne? Išla je prija, tetka Juliška, tamo da zamoli ne bi li posetili starog jer ne može umreti. Mesecima se mučio. Neprestano je govorio da ode kod onoga i da ga pozove da bi mu taj oprostio (Mol–Čurug, kazivač br. 93).*

Na osnovu sakupljene građe može se uočiti da se mišljenje zajednice žigosane kao kolektivni zločinac i podvrgnute odmazdi, i u pojedinačnim zapažanjima i u opštem poimanju tadašnje stvarnosti, znatno razlikuje od mišljenja pobednika, to jest od doktrine „opravdane i legitimne“ pravde. Zajednica događaja posmatra sa aspekta žrtve i naglašava da odmazda predstavlja preteranu kaznu.

I pobednici i žrtve polaze od pitanja pravde. Za pobednike, legitimitet događajima daje princip „oko za oko“, i „stav da pobeda sve opravdava“, a rodbina žrtava s jedne strane smatra da je mera kazne (odmazde) nesrazmerna krivici, a s druge da i pored preterane odmazde nije došlo do zadovoljenja pravde.

Na osnovu istraživanja zasnovanih na sećanjima ispitanika može se konstatovati da se njihovo poimanje negdašnjih događaja ne poklapa sa zaključcima ranije, zvanične jugoslovenske (srpske) istoriografije; primećuje se jaz između ranije, zvanične istoriografije i znatno kasnije zabeleženih pripovedanja o stravičnoj stvarnosti. Napetost se često može naslutiti ne na osnovu izgovorenih reči već samo u „sivoj zoni“. Uzroke prećutkivanja treba tražiti u duboko skrivanom osećanju sramote, a možda ih je najbolje objasniti sintagmom „osećanje krivice žrtve“.

Rezime

Na osnovu upitnika vezanih za istorijske događaje bili smo u prilici da iz male lične istorije sastavimo korpus ličnih istorija, iz čega smo izveli i rekonstruisali „veliku istoriju“ regiona. Prilikom analize ustanovili smo da postoje zakonitosti u procesu folklorizacije događaja i saznali smo detalje najdublje potisnutih sećanja, na osnovu čega se s velikom sigurnošću mogu preispitati i dosadašnje floskule o dobrim i lošim vojskama, kao i metode oslobođanja i upravljanja masama.

Ferenc NEMET
vanredni profesor
Učiteljski fakultet na mađarskom jeziku, Subotica

**ŽIVOT U BANATU
POD NEMAČKOM OKUPACIJOM 1941–1944.
TOK ŽIVOTNE SVAKODNEVICE I RAZVOJ MAĐARSKOG
IDENTITETA U SVETLU LISTA *TORONTAL***

Apstrakt: *U aprilu 1941. godine Bačka je dospela pod mađarsku okupaciju, dok su Banat zauzele nemačke jedinice. Banat je time potpao pod vojnu upravu, mada je formalno pripadao okupiranoj Srbiji. Na početku okupacije imao je skoro 600.000 stanovnika, od toga 95.000 Mađara. Njihov pravni položaj bio je „jednak statusu drugorazrednih građana.“ Deo njih se na početku nadao pripajanju Mađarskoj, i to u tolikoj meri da su inicirali i sakupljanje potpisa, što je ubrzo prekinuto pošto su se „Mađari u Bačkoj informisali o političkoj i privrednoj situaciji u Bačkoj.“ Velikobečkerečki (petrovgradski) list *Torontál* je u periodu između 1941. i 1944. godine bio efikasno sredstvo propagande okupatora, kao i interesa Mađara u Banatu. Ako bi pak neko o tom periodu želeo da se informiše samo iz ovog lista, tada bi dobio dosta nepotpunu i pogrešnu sliku o godinama okupacije. Uprkos tome, otkrivanje i analiza članaka *Torontala* daju važne podatke o životu Mađara u Banatu, njihovom položaju, sociopsihološkom stanju, modifikaciji identiteta, o dvojnoj samosvesti, čak i o nastajanju jednog regionalnog mađarskog identiteta, kao i o onim ideološkim ali i drugim pritiscima pod kojima su Mađari u Banatu bili prinuđeni da žive – tačnije, pod okolnostima u kojima su u godinama okupacije propatili. Ova studija, između ostalog, analizira te pojave u svetlu relevantne stručne literature i negdašnjih tekstova lista *Torontal*.*

Ključne reči: *Banat, fašistička okupacija (1941–1945), *Torontal*, slika mađarstva, modifikacija identiteta.*

Okupacija Banata, njegov status i sistem javne uprave

Nemačka je još pre agresije na Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine, tokom svoje vojne i diplomatske pripreme odlučila kakva će biti sudbina Vojvodine. Hitler je Hortiju nagovestio prisvajanje Bačke i Banata te je Mađarska

zbog toga učestvovala u okupaciji. Jedinu formalnu prepreku u učešću u vojnoj akciji predstavljao je ugovor o večnom prijateljstvu, koju je s Jugoslavijom sklopila 12. decembra 1940. godine, a čije bi kršenje moglo dovesti do ozbiljnih diplomatskih problema. Međutim, došlo je kao naručeno i poslužilo kao izgovor proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), jer su njenim postojanjem pokušali da opravdaju da država, sa kojom su sklopili ugovor o večnom prijateljstvu, ne postoji više, da se ona raspala na sastavne delove. Tako su jedinice III mađarske armije već 11. aprila 1941. prešle mađarsko-jugoslovensku granicu i za četiri dana zauzele Bačku, Baranju, Međumurje i Pomurje. Iako je jugoslovenska vojska već u prvim danima rata započela evakuaciju Bačke i Banata, nadiranje mađarskih trupa nije proteklo bez zločina.¹

Bačka je potpala pod mađarsku vlast, dok su Banat zauzele nemačke jedinice. Uzdujući se u Hitlerovo obećanje, mađarski vladajući krugovi hteli su prisvojiti i Banat, ali se tome odlučno usprotivila vlada Antoneskua u Rumuniji, budući da je i ona imala aspiracije na to područje. Da bi se izbeglo dalje zaoštavanje rumunsko-mađarskih odnosa, Banat su – iako je formalno pripadao okupiranoj Srbiji – stavili pod nemačku vojnu upravu.²

Pišući o pitanju ponovnog pripajanja Banata, to jest o povremenim promenama stava nemačke strane u vezi s tim, Enike A. Šajti na osnovu sveobuhvatnih bazičnih istraživanja prezentuje činjenice vezane za deo koji se odnosi na nemačko-mađarske pregovore i susrete.³ Pitanje pripajanja Banata Mađarskoj, ostalo je još dugo vremena na stolu i nakon što je, uprkos ranijim nemačkim obećanjima, aprila 1941. taj region okupirala nemačka, a ne mađarska vojska. Prilikom razgovora Hitlera i Stojaija, 19. aprila 1941. godine, ponovljeno je obećanje da će za svega nekoliko meseci Banat postati deo Mađarske, dok je u maju iste godine, u razgovorima Stojaija, mađarska strana iznela tri važna pitanja vezana za Banat: da se stanovništvu da na znanje da će Banat biti pripojen Mađarskoj; da puste u Banat mađarske administrativne organe; te da odrede tačan datum okupacije Banata.⁴ U razgovorima Kalaja i Hitlera, 7. i 8. juna 1942. godine, iako Mikloš Kalaji već tada nije insistirao na pripajanju Banata, Hitler je ponovio da će ova teritorija pripasti Mađarskoj.⁵ Kao neku vrstu obeštećenja za Banat, nemačka strana je 6. avgusta 1941. u Budimpešti inicirala pregovore o položaju Mađara u Banatu, koji se delimično urodili plodom: Mađarima u Banatu načinili su ustupke vezane za njihovo učešće u javnoj upravi Banata; Ferenc Jesenski, jedan od vođa Mađara u Banatu, imenovan je za podbana,

¹ Sándor Mészáros, „Vajdaság megszállása 1941.“, *Létünk*, 11, 3–4 /1981, 638–640.

² *Isto*, 640.

³ Enikő A. Sajti, *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987, 108–116.

⁴ Tri pitanja vezana za Banat, bila su sledeća: „1. Neka se stanovništvo obavesti o tome da će Banat biti pripojen Mađarskoj; 2. Neka se pusti ulazak u Banat mađarskim administrativnim organima; 3. Neka odrede tačan datum preuzimanja Banata.“ *Isto*, 111.

⁵ *Isto*, 115. Prema oceni Ljubice Šijački „Nemci su u proleće 1942. konačno odlučili da Banat neće prepustiti Mađarima.“ Ljubica Šijački, „Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944. godine“, *Istraživanja*, 7/1979, 219–308.

za zamenika Josefa Lapa, i ponovo su dozvolili rad Mađarskog kulturnog saveza Banata.⁶ Nemačka strana je, dakle, učinila izvesne ustupke Mađarima u Banatu na polju javne uprave i kulture.⁷

Na koji način su se na terenu odslikavali pregovori o statusu Banata, vođeni u pozadini, u prvim mesecima okupacije, možda najbolje ilustruju sledeća dva primera: nemački živalj u Banatu pripremao se da 1. maja 1941. proglasi „slobodnu državu Banat“; istovremeno, Mađari u Bačkoj započeli su kod Novog Bečeja na Tisi izgradnju jednog pontonskog mosta, koji bi olakšao njihovu planirani ulazak u Banat.⁸ Ali, nijedna od ovih želja nije se ispunila.

Nemačka divizija „Das Rajh“ koja je okupirala Banat, 11. aprila 1941. u Kikindi je streljala jednu poveću grupu zarobljenih jugoslovenskih vojnika, a vojni sud okupatora je nekoliko dana kasnije izrekao oko sto smrtnih presuda. Streljanja su vršena u Velikom Bečkereku (Petrovgradu), Pančevu, Kikindi, Debeljači, Kovačići, Sečnju i drugde. Optužba se skoro svugde odnosila na članstvo u četničkim vojnim formacijama, a to je bilo dovoljno za streljanje.⁹

Nemačka vojska je počev od 9. aprila 1941. za relativno kratko vreme okupirala Banat. Okupatori su time nastojali ostvariti dva cilja: da privredu Banata stave u funkciju ratnih ciljeva Nemačkog rajha i da, zajedno s tim u privrednom smislu osnaže i pomognu nemački živalj u Banatu koji je imao želju da bude deo nemačke države. Vođa Nemaca u Banatu dr Janko Sep je već 1940. u Minhenu izjavio da se nemačka manjina smatra delom Nemačkog rajha. Nakon okupacije, oni su se aktivno uključili u vršenje vlasti i u realizaciju planova i ciljeva fašističkih okupatora.¹⁰

Početkom okupacije Banat je imao skoro 600.000 stanovnika (Srba i Hrvata 225.000, Nemaca 120.000, Mađara 95.000, Rumuna 62.000, Slovaka 18.000, Cigana 4600, Jevreja 4000, Rusa 3500, Čeha 2500 itd.).¹¹ Prema oceni Šandora Mesaroša i u ovoj višenacionalnoj oblasti došla je do izražaja politika denacionalizacije, te je politička i privredna vlast nemačke etničke grupe bila tako reći isključiva. Pravni položaj Mađara, Srba, Slovaka, Rumuna itd. bila je „ravna statusu građana drugog reda.“ Uprkos tome, prema Mađarima u Banatu

⁶ Isto. Ranije je mađarska vlada na nemački zahtev imenovala barona Tibora Talijana za specijalnog izvestioca za Banat.

⁷ Mađarska se ranije žalila što je nemačka okupaciona vojska oduzela oružje Mađarima u Banatu, a Srbima nije, te su Mađari potisnuti i iz javne uprave. Napori mađarske strane bili su usmereni na to da Mađari u Banatu preuzmu bar deo javne uprave, to jest da tamo bude zastupljeno nekoliko mađarskih činovnika. Naime, upravo se u Petrovgradu dogodilo da su otpustili mađarske rukovodioce lokalne uprave, a isto to su učinili s mađarskim kadrovima i u preduzećima. Enikő A. Sajti, *n. d.*, 108–116.

⁸ Ljubica Šijački, *n. d.*, 219–308.

⁹ Sándor Mészáros, *n. d.*, 640.

¹⁰ Ljubica Šijački, *n. d.*, 219–308.

¹¹ Sándor Mészáros, *Vajdaság megszállása 1941-ben*. i. m. 646. Šijački navodi podatke koji se donekle razlikuju od podataka Šandora Mesaroša, naime, ona na osnovu objavljenih nemačkih podataka iz 1941. navodi da je Banat imao 640.000 stanovnika (295.000 Srba, 120.000 Nemaca, 95.000 Mađara, 70.000 Rumuna, 18.000 Slovaka, 14.000 Hrvata i 4000 Jevreja). Ljubica Šijački, *n. d.*, 219–308.

fašistički okupatori nisu preduzimali masovnije mere odmazde, a bilo ih je u malom broju koji su otvoreno stali u službu okupatora. Jedan deo Mađara u Banatu se u početku nadao pripajanju Mađarskoj i to u tolikoj meri da su počeli da skupljaju i potpise s tim ciljem, ali su ubrzo prestali sa tim.¹²

Nemačke okupacione vlasti su prema Srbima i Jevrejima preduzimale masovne administrativne mere: veliki deo banatskih Jevreja smešten je u sabirne logore, a od Srba su hapsili one koji su već od ranije bili aktivni u nacionalnim organizacijama. Kasnije su tako postupali i sa članovima i simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta.¹³ Hapšenja i deportacije banatskih Jevreja započete su 14. aprila 1941. godine, posle samo nekoliko sati od kad je okupatorska vojska stigla u Petrovgrad. Jedna veća naoružana grupa mladića na biciklima, nemačke pripadnosti, već je prve noći privela 480 muškaraca i 20 žena jevrejske nacionalnosti, koji su smešteni delom u podrum Centralne državne osnovne narodne škole a delom u jedan deo županijske zgrade. Odmah su otpočeli s mučenjem Jevreja, s upućivanjem na prinudni rad, sa streljanjima, s pljačkanjem njihove imovine kao i s rušenjem sinagoga.¹⁴ U noći između 14. i 15. avgusta 1941. su takoreći svi banatski Jevreji bili uhapšeni i smešteni u tri logora izgrađena za njih: u Petrovgradu (gde su držani Jevreji iz Petrovgrada, Srpske Crnje i Jaše Tomića), u Novom Bečeju (gde su odvodili Jevreje iz Novog Bečeva, Novog Kneževca i Kikinde) i u Pančevu (gde su zatvarali Jevreje iz okoline Pančeva). Iz Petrovgrada je 18. avgusta 1941. godine u 8 sati izjutra krenuo prenatrpan brod koji je za Beograd deportovao prvu grupu banatskih Jevreja. Drugu grupu su otpremili u Beograd istog dana u podne. Tamo su banatski Jevreji bili smešteni po kućama, u beogradskoj sinagogi i na drugim mestima, te su 8. decembra 1941. svi odvedeni u logor na Sajmištu, a odatle su ih odvodili na streljanje u Jajince i Jabuku. Sveukupno stradalo je 3113 banatskih Jevreja. Nakon 15. avgusta 1941. u Banatu – izuzev 43 Jevrejke – nije bilo nijednog Jevrejina.¹⁵ Osim značajne nepokretne imovine, preduzeća i porodičnih kuća, fašistički okupatori su od banatskih Jevreja konfiskovali i 8422 hektara zemlje.¹⁶

¹² Sándor Mészáros, *n. d.*, 646.

¹³ Božidar Ivković, koji je izučavao zatvore, koncentracione i radne logore u Banatu za vreme okupacije, navodi zatvor Okružnog suda i policije u Petrovgradu (kao „komunističke logore“), zatvor Okružnog suda i policije Kikindi (za političke zatvorenike), slične zatvore u Beloj Crkvi, Pančevu i Novom Kneževcu, logor koji je 22. juna 1942. otvoren u pančevačkoj Svilari, logor u Petrovgradu koji je 20. jula 1942. smešten u adaptiranu zgradu mlina, zatim radne logore u Čoki, Brestovcu, Dubovcu (Ostrova) itd. Prema njegovim istraživanjima samo u periodu između juna 1941. i septembra 1942. u Banatu je 4500 lica smešteno u logore. Božidar Ivković, „Zatvori, koncentracioni i radni logori u Banatu 1941–1944. (Primene fašističkih metoda genocida)“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 1964, br. 39, 109–117.

¹⁴ Pavle Šosberger, *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvodanskih Jevreja*, Novi Sad, Prometej, 1998, 182–184. Nakon deportacije banatskih Jevreja srušene su sinagoge u Petrovgradu, Novom Kneževcu, Padeju, Ostojićevu i Banatskom Arandelovu. Pančevačku su pretvorili u magacin, Vršačku su koristili kao zatvor, a novobečejska i kikindska služila je kao logor za Jevreje.

¹⁵ *Isto.*

¹⁶ Ljubica Šijački, *n. d.*, 219–308.

Okupatori su veoma brzo uspostavili svoj sistem upravljanja, izgradili svoje organe i sistem institucija, ustrojili svoja pravna pravila koja su presudno uticala na život i svakodnevicu civilnog stanovništva u Banatu. Na čelu vojne uprave stajao je nemački vojni zapovednik za Srbiju, s obzirom na to da je Banat pripadao Srbiji. Vrhovno telo vojne upravu u Banatu bila je Krajskomandantura I/823 (*Kreiskommandantur I/823*) sa sedištem u Petrovgradu. U okviru nje je delovao beogradski vojni kontraobaveštajni centar (*Abwerstelle*), vojna tajna policija i vojna žandarmerija (*Feldgendarmarie*). Istovremeno, beogradska nemačka politička policija svoje delovanje proširila je i na Banat time što je *Gestapo* otvorio pet filijala (u Kikindi, Jaši Tomiću, Pančevu, Vršcu i Beloj Crkvi).¹⁷

U februaru 1942. osnovana je samostalna policijska prefektura za Banat, na čelu s Francom Rajtom. U okviru ovog organa (ne računajući tu kabinet prefekta), delovala je i Komanda državne straže (*Kommando der Staatswache*), na čijem čelu je stajao Ernest Pelikan, potom i Komanda javne bezbednosti (*Kommando der öffentlichen Sicherheit*), pod rukovodstvom Juraja (Georga) Špilera.¹⁸ Najčešće se za njihova imena vezuju zverstva, streljanja, mučenja i deportacije za vreme okupacije. U aprilu 1941. bilo je devet masovnih streljanja u Banatu, a do 22. juna 1941. širom Banata pogubljeno je ukupno 331 lice. Na pustari Bagljaš u predgrađu Petrovgrada 31. jula 1941. godine, za samo jedan dan, streljano je 90 političkih zatvorenika, dok je između juna 1941. i septembra 1942. pogubljeno oko 500 žitelja Banata. Prema drugom podatku, u Banatu je tokom okupacije izvršeno 70 masovnih streljanja, tokom kojih je pogubljeno ukupno 2278 lica.¹⁹

Budući da su okupatori smatrali izuzetno važnim pitanjem kontinuiranu ekonomsku opskrbu nemačke vojne mašinerije, kao i izvoz prehrambenih proizvoda, sirovina i produkta u Nemačku, oformili su i svoje vrhovno privredno telo (*Der Generalbevollmächtigte für die Wirtschaft in Serbien*) sa sedištem u Zemunu, koje je u Srbiji, a preko privrednog odeljenja Krajskomandanture i u Banatu koordiniralo ovu važnu aktivnost.²⁰

Moguće je razlikovati tri perioda sistema vlasti nemačke okupacije u Banatu: prvi je trajao do juna 1941, a karakterisalo ga je učvršćivanje vlasti nemačkog stanovništva koje je okupator svesrdno pomagao. Upravljanje je bilo skoncentrisano u rukama nemačkih okupatora, a Nemci u Banatu imali su izvesnu autonomiju.²¹ U drugom periodu, od juna 1941. Godine, status Banata se promenio: 5. juna 1941. u Beogradu pripojen je Srbiji sa samostalnom upravom. Na njegovom čelu stajao je podban Jozef Lap, jedan od vođa Nemaca u Banatu, koji je u svom delokrugu rada imao četiri odeljenja (s Nemcima kao rukovodionicima odeljenja). Organizacija podbana imala je sedište u Petrovgradu i odatle je

¹⁷ Sándor Mészáros, *n.d.*, 640–642.

¹⁸ Božidar Ivković, *n.d.*, 108–109.

¹⁹ Ljubica Šijački, *n.d.*, 219–308.

²⁰ Sándor Mészáros, *n.d.*, 641.

²¹ LjubicaŠijački, *n.d.*, 219–308.

vršila svoju funkciju.²² U Banatu je tada zvanični jezik bio srpski i nemački. U tom periodu mađarska manjina u Banatu imala je šest predstavnika u organima banatske javne uprave.²³

Treći period započeo je u decembru 1941. godine, kada je Nedićeva vlada ponovo reorganizovala javnu upravu Srbije te je ukinula sistem banovine. Počev od 6. decembra 1941. godine, to jest od novog ustrojstva javne uprave u Srbiji, Banat je postao jedan od 14 okruga Srbije.²⁴ Funkcije podbana preuzelo je Okružno načelstvo banatskog okruga, za čijeg šefa je postavljen Jozef Lap. Učešće mađarskog stanovništva u organima vlasti regulisano je uredbom, a mađarski jezik, kao treći zvanični jezik uveden je u onim opštinama gde je broj mađarskog življa dostigao jednu trećinu ukupnog stanovništva. Na predlog načelnika okruga izvršena je promena imena naseljenih mesta i ulica banatskog okruga i ove promene imena bile su nemačkog karaktera.²⁵

Iz izloženog se vidi da su u Banatu fašistički okupatori stvorili dvojak, specifičan sistem upravljanja, „u kojem su organi uprave okupatora i 'domaćih' radile paralelno,“²⁶ s tim što je nemačka okupatorska vojska već 1941. napustila Banat, a vlast i javnu upravu prepustila nemačkom življu, prvenstveno članovima Kulturbunda. Kulturbund je za vreme okupacije razvio značajnu nacističku propagandnu aktivnost, a njegovi aktivisti dobili su mesto u opštinskim organima vlasti, u rukovodstvu privrednih preduzeća, u formacijama milicije kao i u sastavu pomoćne milicije. Pored pojačanih nacionalnih emocija i fašističke propagande koja se manifestovala u Kulturbundu, a koju je širio jedan deo banatskih Nemaca, bilo je primetno i širenje mađarskog nacionalizma preko Mađarskog kulturnog saveza (*Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség*). Deo ekstremno desničarski orijentisanih banatskih Mađara su doživljavali kao podsticaj konstantne pozive Radio Budimpešte da Mađari u južnim oblastima budu od pomoći nemačkoj vojsci i formacijama honveda, koje je propaganda opravdavala time da će Banat i Bačka uskoro postati deo Mađarske. Nemačka vojna uprava je u jesen 1941. godine pomagala osnivanje mađarskih (i rumunskih) kulturnih društava, te je tako krajem 1941. osnovan Kulturni savez Mađara južnih oblasti (*Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség – DMKSZ*). Nastojanje okupatora da banatske Mađare organizuje u SS-jedinice doživelo je fijasko.²⁷

Torontal kao glasilo propagande okupatora i interesa banatskih Mađara

Veliki Bečkerek (Petrovgrad), ranije središte Torontalske županije, imao je i za vreme nemačke okupacije glavnu ulogu, s obzirom na to da je bio centar upravljanja okupatora u kome su bile skoncentrisane vojne i civilne insti-

²² Enikő A. Sajti, *n. d.*, 114.

²³ Ljubica Šijački, *n. d.*, 219–308.

²⁴ Enikő A. Sajti, *n. d.*, 114.

²⁵ Ljubica Šijački, *n. d.*, 219–308.

²⁶ Sándor Mészáros, *n. d.*, 642.

²⁷ Ljubica Šijački, *n. d.*, 219–308.

tucije. Osim toga, tu je izlazio i dnevni list *Torontal* (*Torontál*), najdugovečniji list u Vojvodini, koji je prestao da izlazi dan uoči oslobođenja grada, 1. oktobra 1944. godine.²⁸ U postojanju ovog lista, koji je izlazio počev od 1872. godine, sa okupacijom je započelo jedno sasvim novo poglavlje s novim principima uređivanja, novim saradnicima, novim zadacima i sve to uz jaku cenzuru i kontrolu okupatora. List je preko noći promenio svoje ime, raniji *Hirado* (*Híradó*) postao je *Torontal*, „politički dnevni list“, „zvanično glasilo banatskih Mađara.“²⁹ U ovom listu je hrabro deklarirano: „Ponosni smo propagatori mađarske kulture i bez pritužbi podnosimo, zajedno s našim Mađarima, manjinsku sudbinu.“³⁰ Uređivačka politika lista imala je dve prepoznatljive karakteristike: lojalnost prema okupatorima i održavanje veza i manifestovanje (duhovnog) jedinstva sa Mađarskom kao matičnom državom. Tokom okupacije, 1942. i 1943. godine, u *Torontalu* je objavljen i kalendar za banatske Mađare³¹, ali već 1944. zbog nedostatka papira to nije bilo moguće.³²

Na čelu redakcije stajala je Sara Mara, udovica dr Jene Mara, dok je urednik lista bio, prema podacima iz impresuma lista, Janoš Kelemen (po drugom izvoru Andor Sebor)³³, kome su u radu pomagali članovi redakcije: Istvan Krištalj, Laslo Đerđ Daniel, Vilma K. Veg, Janoš Šelmeci i drugi. Od mlađih saradnika u listu su bili aktivni Đerđ B. Sabo, Tibor Korom, Jožef Sentgali Bodai itd. Dopisnik lista iz Budimpešte bio je Zoltan Čuka, dok je uvodni članak često pisao Vršćanin Ferenc Herceg.

Priču Sare Mara je, zajedno s više drugih bečkerečkih događaja, ispričao Tibor Varadi u svojoj knjizi iz koje se vidi da ona nikada nije bila novinar, već da se silom prilika prihvatila uređivanja lista i to privremeno. Ona je 23. aprila 1945. godine osuđena na trogodišnji prinudni rad, dok su joj „građansku čast“ uskratili na deset godina, budući da je po oceni suda „*Torontal* bio fašistički list koji je izveštavao o fašističkim događajima, a koji se prema narodnooslobodilačkom pokretu odnosio neprijateljski i oslanjao se na nemačku propagandu.“³⁴

Tokom okupacije *Torontal* je izlazio na šest ili četiri strane, a počev od proleća 1944, zbog nestašice papira samo na dve strane. Najvažnija rubrika lista bila je Uvodnik, u kojem su, najčešće iz dana u dan, čitaoci izveštavani o najznačajnijim nemačkim pobedama i o drugim vojnim događajima, a povremeno je bilo i kontemplativnih članaka, natpisa punih nacionalnih emocija o ulozi i zna-

²⁸ Primerici lista se čuvaju u zbirci Istorijaskoj arhiva u Zrenjaninu.

²⁹ Videti impresum lista: „*Torontal*. Politički dnevni list. Osnovan 1871. Za uređivanje i izdavanje odgovara udova dr Jene Mara, ul. Rajša br. 7. Urednik: Janoš Kelemen, novinar. Uredništvo i izdavaštvo: Petrovgrad, ul. Dr Tirša br. 3. Telefon 21.“ (*Torontal*, 16. april 1941.) – „Zvanične novine Mađara u Banatu.“ (*Torontal*, 8. mart 1944.).

³⁰ Anonim, „Veszprém városa a bánáti magyarokért“, *Torontál*, 6. april 1944.

³¹ Anonim, „*Torontál Naptár* 1943“, *Torontál*, 25. septembar 1942.

³² Anonim, „*A Torontál Naptára*“, *Torontál*, 27. novembar 1943.

³³ Tibor Várady, *Zoknik a csilláron, életek hajszálon. Történetek az irattárból*, Újvidék, Forum Könyvkiadó–Budapest, Magvető Kiadó, 2013, 149–151.

³⁴ *Isto*.

čaju Mađara. Među raznim člancima bila su učestala saopštenja privrednog odeljenja Kulturnog saveza Mađara južnih oblasti (DMKSZ), pored toga radio-program, književna rubrika (koju je vodio Ištvan Krištalj), sportska rubrika, kao i zvanične objave okupacionih vlasti. List je bio veoma cenzurisan, uvodnici o poredama Nemaca i drugi tekstovi širili su propagandu među stanovništvom, najčešće sakrivajući stvarnost. Samo se na osnovu zvaničnih uredbi moglo postaviti, da su se građani grada tokom svakodnevnog života morali izboriti s mnogo poteškoća (na primer, s raznim zabranama, sistemom bonova, podelom prehrambenih proizvoda, obaveznom predajom viškova itd.).³⁵ Zvaničnu propagandu, međutim, nije vršio samo *Torontal*, (tada) jedini mađarski list u Banatu već i nemački dnevni list *Banater Beobachter* (*Banater Beobachter*)³⁶ kao i više drugih listova banatskih Nemaca, štampanih u Beogradu.

Ako bi neko o periodu između 1941–1944. godine želeo da se informiše isključivo iz *Torontala*, tada bi stvorio jednu dosta nepotpunu i pogrešnu sliku o godinama okupacije. Banatska „ratna slika“ koju daje *Torontal* pretežno se sastoji iz kulturnih i sportskih priredbi, organizovanja raznih tečajeva, proslava u provinciji, održavanja književnih večeri i pozorišnih predstava, kao da se u samom Banatu baš ništa nije događalo. A upravo je tada na dnevnom redu bila deportacija i likvidacija Jevreja, konfiskacija njihove imovine, progon pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, obavezna predaja viškova itd. Cenzura je bila vrlo intenzivna sve do kraja izdavanja ovog glasila, do jeseni 1944. godine; a u predvečerje oslobođenja Banata, 1. oktobra, u poslednjem objavljenom broju nema ni reči o nadiranju Crvene Armije ni o njihovom skorašnjem ulasku, koji je usledio za samo nekoliko sati. Uprkos tome, otkrivanje i analiza tekstova *Torontala* pruža nam važne podatke o položaju banatskih Mađara, o njihovom psihološkom stanju, kao i o ideološkim i drugim uticajima pod kojima je mađarski živalj u Banatu bio prinuđen da živi. Tačnije, koje je u godinama okupacije bio prinuđen da trpi.

Okupacija u svetlu štampe

Torontal je 13. aprila 1941. godine objavio vest o tome da je „jugoslovenska vojska napustila Petrovgrad“, te da gradom rukovodi tročlana komisija, „dr Imre Varadi, Jozef Gion i dr Pera Erdeljanov.“³⁷ Članovi komisije su jednim proglasom obavestili žitelje grada da su preuzeli rukovođenje gradskom polici-

³⁵ Videti pojedine brojeve *Torontala*.

³⁶ Glavi urednik Banater Beobachtera bio je dr Ernest Keks, a urednik Franc Rues. (Anonim, „Német napilap Nagybecskerekén“, *Torontál*, 22. april 1941)

³⁷ Anonim, „A jugoszláv hadsereg elhagyta Petrovgrádot. A várost dr. Imre Várady, Josef Gion és dr. Pera Erdeljanov vezeti.“, *Torontál*, 13. april 1941. – Prema zrenjaninskim zavičajnim istoričarima jedinice jugoslovenske vojske grad su napustile u noći između 10. i 11. aprila 1941, a građane su ostavili ne braneći ih. Mostove, koji su bili minirani, uspeali su da spasu, a oni nisu dignuti u vazduh jer su građani prethodno deaktivirali eksplozivne naprave. *Zrenjanin* (ur. Todor Malbaški), Zrenjanin, Skupština opštine, 1966, 178.

jom i javnom upravom, da su postavili građanske straže, da je zabranjeno kretanje na ulicama posle osam sati i da je na snazi zabrana točenja alkohola.³⁸

Žitelje grada naročito je uznemiravala nesigurnost, jer su čekali dolazak okupacione vojske, a poneki su se pritom nadali dolasku mađarskih honveda. Nije slučajno da je *Torontal* objavio članak o „Mađarskom vaskrsenju“ u kojem je autor teksta jednoznačno očekivao dolazak mađarskih honveda. Ukazao je na to da „usled nepravednog trijanonskog mira otkinuti i u manjinski položaj dospeli Mađari u Jugoslaviji s pročišćenom dušom proslavljaju vaskrsenje nacije. Dvadeset tri godine iskušenja donele su ne samo patnju Mađarima u Jugoslaviji već su ne jednom bili blizu toga da ih nasilna vlast gurne u grob. (...) I nas, jugoslovenske Mađare, krv naše braće honveda, oslobodiće ropstva i patnji koje traju već više od dve decenije. (...) Slavna mađarska vojska iz sata u sat se približava sve bliže i bliže Petrovgradu. Petrovgrad, da, još stanujemo u Petrovgradu, ali ne zadugo. (...) Samo je pitanje sati kada će ponovo biti Nađbečkerek. (...) Vaskrsnula je mađarska sloboda! U manjinskom položaju naučili smo da poštujemo slobodu jer smo bili robovi. Sada kada je kucnuo čas iskupljenja, zakunimo se da ćemo izbegavati trvenja i da ćemo se rame uz rame boriti za hiljadugodišnju, veliku slobodnu Mađarsku.“³⁹ Ali događaji su se ubrzano nizali, te su umnogome opovrgli citiranog autora.

Torontal nije izlazio 14. i 15. aprila mada su se upravo tada desile značajne stvari. U prepodnevним časovima 14. aprila 1941. tročlana komisija koja je rukovala gradom dala je da se zarad informisanja građana odštampa sledeći (trojezični) proglas:

„Proglas!

Mir žitelja grada, red i javnu bezbednost ugrožavaju neuki zlonamernim glasinama. Rukovodstvo grada čini velike napore da održi red, disciplinu i mir do dolaska okupacione vojske. Sve je učinilo i ubuduće će činiti sve da predupredi remećenje reda. Potrebno je, međutim, da u tim naporima ima i podršku građanstva.

Zbog toga pozivamo građane:

da izbegavaju svako okupljanje,

da se na ulicama ne zadržavaju bez potrebe,

da ne nasedaju na razne glasine,

da disciplinovano i strpljivo čekaju dalji razvoj događaja.

Nema nikakvog razloga za brigu i uznemirenost!

Rukovodstvo grada će na vreme obavestiti građanstvo o dolasku okupacione vojske.“⁴⁰

Samo okupaciona vojska je stigla ranije nego što se očekivalo, te već nije bilo vremena za lepljenje plakata. U grad je 14. aprila 1941. godine, između 15 i 16 časova,⁴¹ stigla prethodnica nemačkih snaga pod komandom jednog SS-

³⁸ Dr Imre Várady, Josef Gion, dr Pera Erdeljanov, „Kiáltvány!“ *Torontál*, 13. april 1941.

³⁹ Anonim, „Magyar feltámadás“, *Torontál*, 13. april 1941.

⁴⁰ Imre Várady, *Napló II. 1943–1957*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2012, 6.

⁴¹ *Isto.* – po dr Imru Varadiju nemačka vojska je stigla po podne u pola pet.

narednika, koji je od tročlanog rukovodstva grada zatražio da mu predaju vlast, te da upute poziv komandi okupacione nemačke armije da uđe u grad i da ga preuzme. Varadijevi su to odbili, pa se prethodnica povukla da o tome izvesti svoju komandu.⁴²

Okupatori su ušli u grad 14. aprila 1941. po podne, oko 17 časova, predvođeni majorom Folerom koji je tročlanom rukovodstvu grada saopštio da u ime nemačke vojne komande preuzima grad.⁴³ O tome je dr Imre Varadi u svom dnevniku zabeležio: „Major Foler mi je saopštio da je nemačka armija okupirala celokupno područje sa ove strane Tise, dakle ceo Torontal.“⁴⁴ Još te noći započeta su, a sutradan nastavljena, hapšenja i zatvaranja Jevreja (uz svesrdnu pomoć etničkih Nemaca), o čemu je već govoreno, ali ubrzo su započeta i streljanja.⁴⁵

Za vreme dok *Torontal* nije izlazio (14. i 15. april 1941), nemački okupatori su se organizovali i uz pomoć etničkih Nemaca učvrstili svoju vlast, pre svega zastrašivanjem i terorisanjem stanovništva. U *Torontalu*, koji je 16. aprila 1941. ponovo počeo da izlazi, na naslovnoj strani je objavljena vest: „Vojska Nemačkog rajha stavila je Bečkerek pod vlast državnog vođe Adolfa Hitlera“, to jest objavljeno je da je „grad okupirala nemačka armija.“ Prema novinskom izveštaju „žitelji grada su s neopisivim oduševljenjem primili pristigle nemačke vojnike“, „centar grada preplavila je masa okićena zastavama i kokardama, dok su kuće još pre toga bile preplavljene zastavama s kukastim krstom i nacionalnim zastavama.“ Po nalogu nemačke vojske gradsku upravu preuzeo je Jozef Gion u rangi gradonačelnika. Novo rukovodstvo grada je odmah izdalo proglas za građanstvo u kome ih poziva, „da se prilagode okolnostima“, te da do 12 sati predaju nemačkoj policiji sve oružje i municiju koju poseduju jer „ko posle toga bude posedovao pušku ili drugo oružje, biće ubijen.“⁴⁶ Prva mera, koju su 16. aprila 1941. okupatori uveli, bila je da su časovnike navili jedan sat unapred i time izjednačili vreme u Banatu s vremenom u Nemačkom rajhu.⁴⁷ Doneta je odluka i o tome da zastave s kuća treba poskidati pre sumraka, a da se one mogu ponovo postaviti posle izlaska sunca. Vlast je dozvolila da građani pored zastave Nemačkog rajha sa kukastim krstom na svoje kuće mogu postaviti i mađarsku nacionalnu zastavu.⁴⁸

Dok je u Petrovgradu bilo u toku organizovanje nemačke uprave, 16. aprila 1941. iznenada se, što je zbunjivalo žitelje, iznad grada pojavio jedan mađarski avion. Pišući o tome, u *Torontalu* je smatrano važnim da se naglasi kako je „mađarski avion došao u miru“, budući da je bačao letke pripadnicima jugoslovenske vojske i tako ih pozivao da polože oružje.⁴⁹ To se ubrzo i dogodi-

⁴² „Zrenjanin“ (ur. Todor Malbaški), 178.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ Imre Várady, *n. d.*, 6.

⁴⁵ *Zrenjanin* (ur. Todor Malbaški), 178–179. Već 19. aprila 1941. pre podne u 10 časova u prigradskom mestu Bagljaš okupatori su streljali 17 lica.

⁴⁶ Anonim, „A német birodalmi véderő Hitler Adolf birodalmi vezér fennhatósága alá helyezte Becskereket“, *Torontál*, 16. april 1941.

⁴⁷ Anonim, „Új időbeosztás“, *Torontál*, 16. april 1941.

⁴⁸ Anonim, „Naplementekor be kell vonni a zászlókat“, *Torontál*, 17. april 1941.

⁴⁹ Anonim, „Magyar repülőgép Petrovgrád felett“, *Torontál*, 16. april 1941.

lo, pa je *Torontal* 19. aprila obznanio „da je celokupna srpska vojska bezuslovno položila oružje“, te da je „cela srpska vojska kapitulirala.“⁵⁰

S aspekta žitelja grada, bila je važna i ona naredba koju je neposredno posle preuzimanja vlasti objavio komandant mesta Vagner. Naredba je u petnaest tačaka sažela sve mere, od kojih je među značajnije spadala ona u kojoj se zabranjuju parade i okupljanja, pljačkaši i saboteri se kažnjavaju smrću, obavezna je predaja oružja, jevrejske radnje se zatvaraju i obeležavaju, raspušta se nemačka građanska straža, a umesto nje osnivaju snage pomoćne policije, određuje se radno vreme prodavnica i vreme zatvaranja lokala, kao i odnos vrednosti nemačke marke i dinara (1 marka = 20 dinara). Uredbom je naglašeno da će svako „ko se bude ogrešio o ove mere, biti kažnjen zatvorom ili smrću.“⁵¹

Dve mere gradonačelnika Jozefa Giona takođe su ozbiljno uticale na svakodnevni život građana. Jedna se odnosila na obaveznu predaju viškova brašna, s rokom predaje od 48 sati u interesu ishrane grada. U drugoj su ponovljene Vagnerove mere, ali je to dopunjeno prestankom mere zabrane točenja alkohola, vatrogasci se podređuju gradonačelniku, potvrđuje se važenje starih saobraćajnih pravila kao i obavezan nastavak rada trgovina i preduzeća. Prema Gionovoj naredbi „zabranjeno je svako povećanje cena, a prekršioce će vojne vlasti kažnjavati veoma strogo. Roba koja je odneta iz prodavnica, to jest izuzeta iz prometa mora se odmah vratiti u prodavnice i tamo držati radi prodaje.“⁵² Upravo ove stroge naredbe i restrikcije ukazuju na to kakav je bio svakodnevni život Banačana, a okupaciona vlast je sve mere redovno objavljivala i u listu *Torontal*.

U Banatu pitanjima vezanim za Jevreje bavila se Kancelarija za Jevreje u Petrogradu, a nepoštovanje njihovih uredbi povlačilo je sa sobom strogu odmazdu. Počev od 22. maja 1941. godine oni Jevreji koji nisu bili u logorima mogli su ići u nabavku prehrambenih proizvoda pre podne od devet sati.⁵³ Jevrejima je bilo dozvoljeno da se kreću ulicama grada u periodu od osam do dva-deset časova.⁵⁴ Budući da se mnogi Jevreji nisu javili, Kancelarija za Jevreje im je dala rok do 24. maja da se pojave „kod zapovednika koncentracionog logora radi uzimanja podataka (...) jer svi oni koji se toga dana ne budu prijavili, neće izbeći predviđenu kaznu.“⁵⁵ Ovaj rok je nadalje produžen do 8. jula.⁵⁶ Inače, Kancelarija za Jevreje u Petrogradu primala je stranke isključivo pre podne, između osam i dvanaest časova, te su i svi oni koji su uzeli u najam kuće Jevreja

⁵⁰ Anonim, „Az egész szerb haderő feltétel nélkül letette a fegyvert“, *Torontál*, 19. april 1941.

⁵¹ Wagner, „Felhívás“, *Torontál*, 18. april 1941.

⁵² Josef Gion, „Felhívás!“, *Torontál*, 19. april 1941. „Za potrebe svog domaćinstva, kao neophodno potrebne mesečne količine, zemljoradnici po osobi mogu zadržati 15 kg žita ili 12,5 kg brašna, a oni, drugih zanimanja 12,5 kg žita ili 10 kg brašna i to počev od 1. avgusta; zemljoradnici, osim toga, za svoje poljoprivredne radnike mogu zadržati dodatnih 10 kg žita ili 8 kg brašna.“

⁵³ Anonim, „A zsidóhivatal közleménye“, *Torontál*, 22. maj. 1941.

⁵⁴ *Isto*. U vezi s tim postojala je i naredba da se „Jevreji ne mogu kretati trotoarom, te su dužni nositi na ruci jevrejsku zvezdu.“

⁵⁵ Anonim, „A zsidóhivatal közleménye“, *Torontál*, 24. maj 1941.

⁵⁶ Anonim, „Holnap reggel jelentkezni kell mindazon zsidóknak, akik eddig még nem jelentkeztek“, *Torontál*, 8. jul 1941.

odvedenih u logor u tom intervalu mogli da uplate zakupninu.⁵⁷ Okupacione vlasti su, inače, postupale po uredbi vojnog zapovednika Srbije od 30. maja 1941. godine, koja se odnosila na Jevreje i Cigane i koja je tačno određivala i to ko se smatra Jevrejem, a ko ne.⁵⁸ Kancelarija za Jevreje je početkom avgusta 1941. ponovo objavila „da su svi Jevreji starosti između 16 i 60 godina, bez obzira na pol (...) dužni da se jave u logor.“⁵⁹

Nakon što su u leto 1941. deportovali banatske Jevreje trebalo je, na neki način, da se reši sudbina njihove zaostale pokretne i nepokretne imovine. Okružna privredna kancelarija (*Kreiswirtschaftsamt*) uputila je sledeći proglas građanima: „Svi oni koji poseduju neku vrednost od Jevreja, a koja im je u vlasništvo dospela posle 5. aprila putem kupovine, ili kao nadoknada za neku uslugu ili je pak preuzeta od Jevreja radi čuvanja, dužni su da to prijave do 10. oktobra [1941.] u Okružnoj privrednoj kancelariji.“⁶⁰ Krajem oktobra, početkom novembra 1941. godine licitacija inventara stanova banatskih Jevreja poverena je komandantu jurišnog odreda Celeru.⁶¹ Jevrejska nepokretna imovina se, inače, mogla zatražiti od Kancelarije za Jevreje u Petrogradu.⁶² Nije se bolje postupalo ni s Ciganima, kojima su „zabranili korišćenje železnice u celom Banatu.“⁶³

S članovima narodnooslobodilačkog pokreta, to jest s komunistima se takođe svirepo postupalo. Ako su ih zarobili, često su ih na licu mesta streljali. Jula 1941. *Torontal* je preneo vest da je zbog odmazde „sa teritorije celog Banata u Petrogradu ubijeno devedeset komunista.“⁶⁴ U septembru iste godine list izveštava o tome da je „u Petrogradu ubijeno dvanaest komunista“, štaviše, „ubijene komuniste su povećali i na 24 sata izložili na petrogradskom vašarištu.“⁶⁵ Oktobra 1941. ponovo je ubijeno jedanaest komunista.⁶⁶

Banaćani nisu mogli da zaustave hapšenja i deportacije u logore, a svakako najokrutnija mera okupatora bila je ta što su i članovima porodica oduzeli svaku nadu. Naime, upozorili su građanstvo da se i ne usude intervenisati u interesu uhapšenih. Kao što čitamo u *Torontalu*, „svi oni koji su radi puštanja na slobodu svojih najbližih bilo kome dali pare neka se odmah jave kod gradonačelnika koji je nadležan za određenu teritoriju (kod opštinskih vlasti) ili kod šefa policije kako bi im vratili bespravno primljen novac. Nadalje, skrećemo pažnju građanstvu da zarad puštanja uhapšenih na slobodu ne interveniše niko jer su takvi postupci bez rezultata te da za takvu intervenciju novac ne daju nikome.“⁶⁷

⁵⁷ Anonim, „A zsidóhivatal közleménye“, *Torontál*, 31. maj 1941.

⁵⁸ Anonim, „Holnap reggel jelentkezni kell mindazon zsidóknak, akik eddig még nem jelentkeztek“, *Torontál*, 8. jul 1941.

⁵⁹ Anonim, „A zsidóhivatal közli“, *Torontál*, 10. avgust 1941.

⁶⁰ Anonim, „Felhívás“, *Torontál*, 5. oktobar 1941.

⁶¹ Anonim, „Hatósági intézkedés zsidó tulajdonról“, *Torontál*, 18. oktobar 1941.

⁶² Anonim, „Zsidóházak ügye“, *Torontál*, 11. oktobar 1941.

⁶³ Anonim, „A cigányoknak...“, *Torontál*, 25. novembar 1941.

⁶⁴ Anonim, „Kommunisták kivégzése“, *Torontál*, 31. jul 1941.

⁶⁵ Anonim, „Tizenkét kommunistát agyonlőttek Nagybecskerekben“, *Torontál*, 21. septembar 1941.

⁶⁶ Anonim, „Kommunista-bandák garázdálkodása“, *Torontál*, 5. oktobar 1941.

⁶⁷ Anonim, „Tilos a letartóztatottak érdekében közbenjáráni“, *Torontál*, 25. novembar 1941.

O teškom životu građana i o nemaštini svedočanstvo su one objave, saopštenja i naredbe objavljene u listu, a ticale su se svakodnevnog života. Maja 1941. godine petrovgradskoj policiji, pod pretnjom kazne, trebalo je prijaviti bicikle,⁶⁸ bilo je zabranjeno širenje neproverenih glasina,⁶⁹ to jest „raznih tendencioznih vesti“, a uvedeni su i dani bez mesa. Ova potonja uredba, koju je zajednički izdala kancelarija gradonačelnika i prefektura policije, četvrtak i petak proglasila je danom bez mesa, što se manifestovalo u tome da je „bilo strogo zabranjeno [1] prodavati i trošiti meso“, izuzetak od toga predstavljale su razne vrste kobasica i dimljenog mesa, svinjske iznutrice i ovčije meso. Ovo uputstvo se nije odnosilo samo na restorane već i na privatna domaćinstva.⁷⁰ U maju 1941. godine okupatori su sebi postavili cilj da „se svaki pedalj zemlje mora obraditi“⁷¹, a ujedno su najavili i pokretanje javnih radova (izgradnju puteva, kuća) s ciljem smanjivanja nezaposlenosti,⁷² a započeta su i regrutovanja u SS-jedinice.⁷³ Od naredbi okupacionih vlasti – koje su skoro nedeljno objavljivane – možemo izdvojiti onu koja se odnosila na zaštitu prinosa kukuruza i voća i čija je neobična formulacija, između ostalog, glasila: „voćke će kontrolisati policija“.⁷⁴ Trgovci su bili u obavezi da popišu svoje zalihe tekstila⁷⁵, a goveda su se mogla prodati ili zaklati samo uz dopuštenje vlasti.⁷⁶ U junu 1941. godine su maksimirane cene mesa⁷⁷ i započeli su sa izdavanjem bonova za cipele⁷⁸ i odeću.⁷⁹ U vezi sa ovim potonjim, bila je očigledna neorganizovanost, gužva i ogorčenje građana pa novinar *Torontala*, videvši sve to, nije izdržao da cinično ne primeti: „Pored ovakve administracije, kada i zadnja osoba bude dobila svoj bon za odeću, njemu će već isteći važnost, a dotle će morati ići bos.“⁸⁰

U vezi s prehrambenim artiklima doneta je odluka i o otkupu zaliha pšenice.⁸¹ Objavljena je uredba o vršidbi žita,⁸² tačnije o tome da „svako vršilicu i danju, a pogotovu noću treba čuvati sa 8-10 ljudi.“⁸³ Gradonačelnik Petrovgra-

⁶⁸ Anonim, „Kerékpártulajdonosok figyelmébe“, *Torontál*, 30. april 1941.

⁶⁹ Anonim, „A rendőrség közleménye“, *Torontál*, 9. maj 1941.

⁷⁰ Anonim, „Csütörtök és péntek hústalan nap“, *Torontál*, 14. maj 1941.

⁷¹ Anonim, „Minden talpalatnyi földet meg kell művelni“, *Torontál*, 21. maj 1941.

⁷² Anonim, „Közmunkákkal igyekezznek csökkenteni a munkanélküliséget“, *Torontál*, 31. maj 1941.

⁷³ Gustav Halvax, „Felhívás!“, *Torontál*, 4. maj 1941.

⁷⁴ Anonim, „A tengeri és gyümölcstermés megóvása“, *Torontál*, 8. jun 1941.

⁷⁵ Anonim, „A falusi kereskedőknek is össze kell irni a teksztiláru készleteket“, *Torontál*, 8. jun 1941.

⁷⁶ Anonim, „Megvédik a bánáti szarvasmarha-állományt“, *Torontál*, 15. jun 1941.

⁷⁷ Anonim, „Makszimálták a húsarakat“, *Torontál*, 21. jun 1941. Paralelno s tim naredili su „da je izvoz stoke iz Banata zabranjen. Izuzetak čine pošiljke za Nemačku“, radi snabdevanja nemačkih trupa.

⁷⁸ Anonim, „Megkezdtek a ruha- és cipőjegyek kiadását“, *Torontál*, 20. jun 1941.

⁷⁹ Anonim, „A nagybecskerek járás községeiben megkezdtek a ruhajegyek kiadását“, *Torontál*, 26. jun 1941.

⁸⁰ Anonim, „A ruhajegy“, *Torontál*, 27. jun 1941.

⁸¹ Anonim, „Rendelet a gabonakészletek felvásárlásáról“, *Torontál*, 24. jun. 1941.

⁸² Anonim, „Rendelet a buzacséplésről“, *Torontál*, 12. júl 1941.

⁸³ „Felhívás“, *Torontál*, 25. Júl 1941. U ovom članku čitamo i sledeće: „Svako lice koje bi se

da Jozef Gion doneo je odluku o izdavanju bonova za hranu i materijal za loženje⁸⁴, dok je kancelarija podbana regulisala promet robe koja se izvozila iz Banata. U tom smislu, prehrambeni proizvodi su iz Banata u Srbiju mogli da se izvezu samo uz posebnu dozvolu, a izuzetak od toga predstavljalo je voće, povrće, krompir, crni i beli luk kao i riba.⁸⁵ Posebnom naredbom su uredili i prodaju konoplje kao i semena lucerke.⁸⁶

Svakodnevicu građana doticalo je i to što su bili u obavezi da prijave svoje stanove⁸⁷ i da se pridržavaju policijskog časa koji je započinjao u 22 sata.⁸⁸ Prema policijskoj naredbi bilo je zabranjeno voziti bicikl po trotoaru, postojala je takođe obaveza održavanja fasada kuća, a pse je na ulici bilo dozvoljeno voditi samo na povocu.⁸⁹ Bilo je zabranjeno prositi, trgovcima i zanatlija-ma je naloženo da ofarbaju natpise svojih firmi, dok je plakate bilo dozvoljeno lepiti samo na mestima koje su vlasti za to odredile.⁹⁰

U leto 1941, tačnije 13. jula okupacione vlasti naredile su popis stanovništva u Petrovgradu⁹¹ i uvele obavezu prijavljivanja ratnih zarobljenika.⁹² Septembra 1941. se pristupilo osnivanju mađarske građanske straže⁹³ kao i banatske žandarmerije⁹⁴, te je u tom smislu i upućen poziv onima, „koji se iz bilo kojih razloga kriju u kukuruzištima ili na drugim mestima“, da predaju oružje i da se jave vlastima, u protivnom ih „svako može ubiti, bez pozivanja na odgovornost, štaviše biće za to i nagrađen.“⁹⁵

S jedne strane preterano regulisanje građanskog života, a s druge oskudica i siromaštvo stavile su Banaćane već prve okupacione zime pred teške izazove, a to u nekoliko svojih natpisa nije oćutano ni u listu *Torontál*. „Kod nas je veoma hladno i tako velike smetove kao sada Banat nije video decenijama. Opš-

približio vršalici mora biti zadržano, legitimisano i ako pokuša bežati, ubijeno.“

⁸⁴ Josef Gion, „Élelmiszerjegyeket ad ki a nagybecskereki polgármesteri hivatal“, *Torontál*, 23. szeptember 1941. Sistem bonova je potrebe Petrovgrađana regulisao na sledeći način: „dnevno sledovanje hleba po osobi iznosi 60 dkg, a to se može menjati i za brašno; mesečno sledovanje masti je 50 dkg, šećera 75 dkg. A sledovanje drva za loženje po porodici iznosi jedan kubni metar.“ Prema objašnjenju, višak su otpremali za Nemačku radi namirenja potreba vojske (Anonim, „Hogyan biztosítja Nagybecskerek városa lakosságának élelmezését? A jegyrendszer alkalmazása“, *Torontál*, 11. október 1941).

⁸⁵ Anonim, „Szabályozzák a Bánátból kiszállításra kerülő áruk forgalmát“, *Torontál*, 2. október 1941.

⁸⁶ Anonim, „Rendelet a kender és lucernamag eladásáról“, *Torontál*, 2. október 1941.

⁸⁷ Anonim, „Be kell jelenteni a lakásokat“, *Torontál*, 24. jun 1941.

⁸⁸ Anonim, „Záróra tíz órakor“, *Torontál*, 29. jun 1941.

⁸⁹ Anonim, „A nagybecskereki rendőrség rendeletei“, *Torontál*, 30. jun 1941.

⁹⁰ Anonim, „Tilos az uccai koldulás“, *Torontál*, 9. jul 1941.

⁹¹ Anonim, „Általános népszerűzés Nagybecskereken“, *Torontál*, 12. jul 1941. Odredenog dana jedan odrasli član porodice morao je da ostane kod kuće od osam sati ujutru do osam sati uveče.

⁹² Anonim, „A Vörös Kereszt egyesületnél be kell jelenteni a hadifoglyokat“, *Torontál*, 13. jul 1941.

⁹³ Anonim, „Felhívás a magyar polgárőrökhöz“, *Torontál*, 2. szeptember 1941.

⁹⁴ Ferenc Reith, „Hirdetmény a létesítendő bánáti csendőrségbe való jelentkezésre“, *Torontál*, 17. szeptember 1941.

⁹⁵ Anonim, „Hirdetmény“, *Torontál*, 17. szeptember 1941.

ta je pritužba na zimu od koje nam cvokoću zubi. (...) Kako god da je, tužna je stvar ova surova zima i ne treba poreći da u mnogim kućama nedostaje topla odeća i topla soba.“⁹⁶ Drugi, mnogo opširniji članak razotkriva nam u celosti tužnu realnost i daje sveobuhvatnu sliku o neizdrživim, teškim uslovima: „U mađarskim školama deca naša drhte u hladnim učionicama. (...) Siroti mališani uče, kao što i njihovi učitelji i profesori predaju u hladnim učionicama, sedeći u zimskim kaputima. (...) Uprkos hladnoći i hladnim učionicama, u svim mađarskim školama traje nastava. (...) Mnogo siromašnih roditelja nije u prilici da odene svoje dete. Uzrok tome je delom veliko siromaštvo, a delom to što se u prodavnicama ni za velike pare ne mogu kupiti proizvodi od tekstila, čarape i drugi odevni predmeti. (...) Peradi je, ako je uopšte i ima ponekad, toliko skočila cena da je za siromašne nedostižna. Može se zamisliti koliko loši uslovi prehrane štetno utiču na fizički razvoj omladine. (...) Našoj deci u potpunosti nedostaju najvažnije hranljive stvari. Nema ni masti, ni slanine, a jaja i mleko se jedva mogu nabaviti. Osim pasulja, kupusa, kelerabe i krompira drugog povrća i nema, a najveći problem je u tome što su i oni nestali s pijace. (...) Na pitanje zašto nema drva za loženje niko nije znao tačno da odgovori. (...) Ako se uskoro ne preduzmu neke ozbiljne mere, smrznućemo se tokom zime. (...) Dovoljno je da zavirimo u hladne stanove, bez grejanja, i da pogledamo nenahranjenu, odrpanu decu, da bismo konstatovali: ipak je potrebno nešto učiniti da bi se promenilo ovo neizdrživo stanje!“⁹⁷

U listu su veoma retke ovako tmurne slike stanja, pa je čak i iznenađujuće kako su, pored jake cenzure, ovakvi tekstovi uopšte mogli biti objavljeni.

Jačanje nacionalne svesti banatskih Mađara

Na samoosvešćivanje banatskih Mađara posle okupacije, aprila 1941. Godine, uticalo je više činilaca. Pre svega okolnost da je Mađarska ratovala na strani Nemačke kao njen saveznik, te da je Bačka dospela pod mađarsku okupaciju. Uređivačku politiku lista *Torontal* u periodu između 1941. i 1944. karakterisala je intenzivna pažnja usmerena prema matičnoj državi i prema Bačkoj. Iako su Mađari u Banatu i nadalje ostali u manjinskom položaju (za razliku od Mađara u Bačkoj), počev od aprila 1941. pa sve do kraja imali su identičnu retoriku s njihovom sabračom u Bačkoj, koja je osuđivala nepravedan Trijanonski mir, a istovremeno je bilo uočljivo i narastanje jedne nove slike mađarstva. Nacionalni program u sebi je sadržao vraćanje mađarskoj tradiciji i negovanje mađarske kulture, predstavljanje karakteristika Mađara, zaštitu mađarskog jezika, osnivanje mađarskih škola itd. Bio je pokrenut jedan proces usmeren na jačanje nacionalnog identiteta, koji je u saglasnosti s promenama nastalim u regionu pažnju banatskih Mađara naglašeno usmeravao prema matičnoj državi, te se maltene i nije osvrtao na to da je Banat i dalje ostao deo okupirane Srbije.

⁹⁶ Anonim, „Huszonhat fok C. Nagybecskerekén“, *Torontál*, 24. januar 1942.

⁹⁷ Anonim, „Fűtetlen tantermekben dideregnek gyermekeink a magyar iskolákban“, *Torontál*, 18. Novembar 1941.

Tako se u svesti banatskih Mađara formirala i razvijala slika mađarstva (veoma slična onoj u Bačkoj), o kojoj će nadalje biti reči.

U Banatu je pre svega Laslo Đerđ Daniel, član redakcije *Torontala*, bio taj koji je već aprila 1941. godine u jednom svom obimnom programskom članku govorio o „ponižavajućem Trijanonskom miru“ i o „delovima države pod jugoslovenskom okupacijom“, detaljno analizirajući „područja oteta od Mađarske.“⁹⁸ To je, na neki način, bio i „zahtev masovne psihoze“, smatrajući da Mađari u Banatu tek nakon obračuna s trijanonskim mirovnim diktatom mogu nastaviti svoj razvoj i napredak. U svom članku Daniel, nakon prezentovanja činjenica, razotkriva da „u onom delu Torontalske županije koji je pripao Jugoslaviji, granica na severu istovetna je s trijanonskom graničnom linijom, u zapadnom delu granicu predstavlja linija Tise i Dunava, na istoku rumunska granica a na jugu opet Dunav, sveukupno je to 3768 kvadratnih kilometara gde nalazimo 75 naselja sa 252.145 stanovnika. U svim naseljima žive Mađari, a Mađari zajedno s Nemcima čine većinu, 53% stanovništva. (...) Ostali oteti delovi: ukupno iznose 8868 kvadratnih kilometara sa 686.986 stanovnika. (...) Uprkos takvoj statistici, uspeali su da otmu od matične države i da 23 godine drže pokorenima veći deo manjina.“⁹⁹

Doživljaj „povratka južnih predela“ u tom periodu iskazivao se veoma naglašeno (i pojačano) kako u štampi matične države tako i u štampi Bačke. Razračunavanje s Trijanonom, to jest s manjinskom sudbinom, još dugo je predstavljalo temu koja se ponavljala u list, i bila naglašavana kroz to šta Mađari „tada“ nisu mogli činiti, a „sada“ šta sve mogu. Svaka aktivnost koja više od dve decenije nije bila dozvoljena banatskim Mađarima, usled promenjenih okolnosti bila je dozvoljena i naglašena kao tema u listu. Bilo je jasno da se i u životu banatskih Mađara u aprilu 1941. završio jedan težak i koban period, te da je započelo doba oslobođenog nacionalnog samoosvešćenja, čiji je vidljiv i opipljiv rezultat bio osnivanje mađarskih obdaništa, osnovnih i srednjih škola u Banatu, proslava značajnih mađarskih praznika, reprezentovanje etnoloških specifičnosti, upotreba mađarskih simbola (narodna nošnja, mađarska zastava itd.). U manjinskom položaju proveli su 23 godine koje su bile dobre za to da Mađari u Banatu nauče „koliko je teško biti Mađar“, ali nacija je ipak „vaskrsela iz trijanonske rake“, a kao rezultat svega toga „i Mađari južnih oblasti postali su svesni svog istorijskog zadatka.“¹⁰⁰

Za Mađare u Banatu – koji su usled novonastalih okolnosti uživali prava „većine“ iako su i dalje imali status manjine – leto 1941. će svakako biti za pamćenje, budući da su posle dužeg vremena ponovo mogli da organizuju mađarske školske proslave na kraju školske godine, da javno proslavljaju slavu Svetog Stefana itd. Na ovim manifestacijama demonstrirano je učešće i nastup Mađara, te je i štampa o ovim događajima izveštavala s naglašenim emocijama.

⁹⁸ László György Dániel, „Adatok a jugoszláv megszállás alatt volt magyar országrészekről“, *Torontál*, 24. april 1941.

⁹⁹ *Isto*.

¹⁰⁰ Anonim, „A DMKSZ és a gazdatársadalom“, *Torontál*, 23. oktobar 1941.

U julu 1941. godine list je izveštavajući o proslavi povodom završetka školske godine u mađarskoj osnovnoj školi u Petrovgradu napisao i sledeće: „Posle više od dve decenije (...) je u Petrovgradu održana prva mađarska školska proslava. (...) Čule su se one pesme koje su sve do sada samo tiho smele da se pevuje, iza zaključanih vrata, a sa govornice su se čule pesme koje slave prošlost Mađara, nagoveštavaju lepšu budućnost Mađara i u kojima su ponovo oživeli velikani naše nacije i države.“ Manifestacija je završena pevanjem himne.¹⁰¹

Intimno je bilo i na svečanosti povodom prvog završetka školske godine u mađarskoj srednjoj školi u Petrovgradu, na kojoj je profesor Đula Kozma, sa ne malim oduševljenjem govorio prisutnima, između ostalog naglašavajući: „Ovo nije obična proslava. Naša deca posle duže pauze ponovo uče na svom maternjem jeziku. Uče da se mole na mađarskom i profesori su u njima probudili uspavanu mađarsku svest.“¹⁰² U avgustu 1941. *Torontal* je sa zadovoljstvom izvestio o tome da je „posle 23 godine celokupni mađarski živalj u Banatu prvi put mogao da proslavi imendan svog prvog svetog kralja.“ Prema *Torontalu*, proslava je propraćena sa oduševljenjem: „Svugde gde žive Mađari, čak i oni u dijaspori, na svečan način i radosne duše proslavili su ovu veliku slavu Mađara. Na kućama su se radosno vijorile nacionalne zastave, na ulicama su bile devojke i žene u svečanoj mađarskoj nošnji, prodavnice su bile zatvorene i na svakom licu se video tračak nade u bolju budućnost. (...) U Banatu nije bilo naselja u kojem žive Mađari, a da se nije čula drevna crkvena pesma *Gde si kralju Stefane*.“¹⁰³ Nacionalni karakter slave uzdigla i to što je vojna komanda napravila izuzetak i dozvolila da na privatnim kućama budu istaknute isključivo mađarske zastave, a tu mogućnost je stanovništvo i iskoristilo.¹⁰⁴

Prema dopisniku *Torontala* Mađari su u Banatu za ovu proslavu, posle 23 godine, mogli da zahvale Miklošu Hortiju, te se u novinskom članku citira i tadašnji slogan: „Dok vas Sveta desnica čuva – Otadžbina vam ne može propasti.“¹⁰⁵ U svečanim govorima podržali su vaspitavanje mladih u mađarskom duhu: „Vaspitavajte decu da vole svoju mađarsku otadžbinu, onu decu koja su odrastala tada kada je mađarska reč, mađarski duh predstavljao greh. Učite omladinu mađarskim vrlinama i nadoknadite propušteno.“¹⁰⁶ Vaspitavanje omladine, kao i izgrađivanje njihove nacionalne samosvesti ili, drugačije rečeno, njihove slike mađarstva, bilo je izuzetno značajno za Mađare u Banatu, te se i *Torontal* često bavio tim. Po jednoj tadašnjoj formulaciji „Mađarska omladina Banata treba da pokaže da želi da živi. Tu svoju želju za životom ona pokazuje kada radi, kada ispunjava svoje verske obaveze i kada postaje karakterni.“¹⁰⁷ To su bila glavna načela vaspitavanja mladih.

¹⁰¹ Anonim, „Lélekelmelő magyar ünnepség“, *Torontál*, 1. jul 1941.

¹⁰² Anonim, „A magyar középiskola első ünnepi évzárója“, *Torontál*, 27. jul 1941.

¹⁰³ Anonim, „Szent István napja a Bánátban“, *Torontál*, 22. avgust 1941.

¹⁰⁴ Anonim, „Szent István napján kitűzhető a magyar lobogó“, *Torontál*, 20. avgust 1941.

¹⁰⁵ Anonim, „Szent István napja a Bánátban“, *Torontál*, 22. avgust 1941.

¹⁰⁶ *Isto*.

¹⁰⁷ Anonim, „A magyar ifjúság“, *Torontál*, 12. oktobar 1941.

U vezi sa obrazovanjem i vaspitanjem mađarske omladine u Banatu, potrebno je da skrenemo pažnju na tri važna činioca: na osnivanje mađarskih škola, na upotrebu mađarskih udžbenika i na zaštitu čistote mađarskog jezika. Mađarima u Banatu se za vreme nemačke okupacije pružila mogućnost da osnivaju škole s mađarskim nastavnim jezikom, s mađarskim nastavnim osobljem i upotrebom mađarskih udžbenika, ali o sopstvenom trošku. Naravno, Banaćani su tu mogućnost i iskoristili, ne gubeći iz vida da „deca mađarske narodnosne grupe u Srbiji mogu pohađati mađarsku školu samo ukoliko se ova narodnost sama bude starala o izdržavanju svojih škola.“ Već 1941. godine pojavio se proglas banatskog Mađarskog školskog fonda, koji poziva Mađare na davanje priloga radi osnivanja mađarskih škola, naglašavajući da „od funkcionisanja tih škola zavisi naš život i opstanak našeg jezika. Za ovu veliku žrtvu potrebno je učiniti sve.“¹⁰⁸ A to da su Mađari u Banatu podneli žrtve i to u veoma teškim vremenima oskudice i nemaštine, potvrđuju i spiskovi donatora koje je *Torontal* redovno objavljivao.

Sistem organizacije mađarskih škola u Banatu uspostavljen je 7. maja 1941. godine. Školski inspektorat Mađarskog kulturnog saveza Banata je 1941. osnovao srednju školu u Petrovgradu, Kikindi, Pančevu i Novom Bečeju, a 1942. godine (iz socijalnih razloga) i u Debeljači i Vršcu. U Petrovgradu je postojala još jedna srednja trgovačka škola i jedna mešovita građanska škola. Svaka mađarska srednja škola u Banatu bila je privatnog karaktera ali s pravom javnosti, a njihova svedočanstva su bila izjednačena sa svedočanstvima državnih škola. Vlasti su dozvolile i angažovanje 11 srednjoškolskih profesora radi efikasnijeg rada. Opremljenost škola i životni standard đaka nije bio baš zadovoljavajući s obzirom na to „da se većina đaka borila s problemom nedostatka odeće i hrane.“ Uprkos tome, njihov školski uspeh ipak je bio zadovoljavajući.¹⁰⁹ Osim srednjih škola u Banatu su radile i državne mađarske narodne osnovne škole, kao i zabavišta i to u Petrovgradu, Banatskom Dvoru, Belom Blatu, Mužlji, Hetinu, Mihajlovu, Lukinom Selu, Novoj Crnji, Novom Itebeju, Perlezu, Ečki, Tobi, Kikindi, Padeju, Ruskom Selu, Novom Kneževcu, Banatskom Aranđelovu, Majdanu itd.¹¹⁰

Rad mađarskih škola u Banatu podržavali su i mađarski vaspitni zavodi koje su održavali Mađari svojim donacijama ili pak privatne, to jest verske ustanove. Ovde je potrebno spomenuti Muški vaspitni zavod „Sent Imre“ u Petrovgradu, Muški vaspitni zavod u Pančevu, Muški i ženski vaspitni zavod u Novom Bečeju, Muške vaspitne zavode u Kikindi i Vršcu, Ženski internat siromašnih školskih časni sestara Presvete Bogorodice u Petrovgradu, kao i Muški vaspitni zavod Šandora Horvata u Petrovgradu.¹¹¹ Zabavišta su osnovana u Petrovgradu, Banatskom Dvoru, Belom Blatu, Mihajlovu, Tordi, Vršcu, Konaku, Pančevu, Boki itd.¹¹²

¹⁰⁸ Anonim, „Élni akarunk és – élni fogunk!“, *Torontál*, 27. jul 1941.

¹⁰⁹ [A] *Bánsági magyar közoktatás Értésítője az 1943/44. iskolai évre*. Kiadja a Bánsági Magyar Közművelődési Szövetség Iskolafelügyelősége, Nagybecskerek, 1944, 3.

¹¹⁰ *Isto*, 65.

¹¹¹ *Isto*, 29.

¹¹² *Isto*, 68.

Funkcija mađarskih škola bila je „da se vaspita takva mađarska mladež čija je duša hrišćanska, a moral Hristov, sa osećanjem žarkog patriotizma.“¹¹³ Ranije, za 23 godine manjinskog statusa, prema oceni Banačana „mađarski učitelj je sa svojim učenicima bio u jednom bezvazdušnom prostoru.“ Sada su se, međutim, ciljevi škola „izgrađivali na hiljadugodišnjoj mađarskoj istoriji“¹¹⁴, te su mađarske škole nastojale da preko noći nadoknade ranije zaostajanje.

U ruke mađarskih učenika trebalo je dati mađarske udžbenike, a to je rešeno uvozom udžbenika iz Budimpešte. O tome je *Torontal* izvestio: „deca su jedva mogla da se zasite prelistavanja 'prave' mađarske knjige. (...) To je mađarski udžbenik koji je zabranjen pre 23 godine, koji nama mnogo znači (...) i čiji nam sadržaj i duh najbolje odgovara.“¹¹⁵

Odbrana čistote maternjeg jezika, kao i njegovo negovanje, tesno je bila vezana za obrazovanje na mađarskom jeziku, ali i za sliku mađarstva, te je s tim ciljem organizovano više jezičkih kurseva. Pauza nešto duža od dve decenije ostavila je traga na poznavanju maternjeg jezika Mađara u Banatu. Imajući to u vidu, već 1941. godine širom Banata organizovani su kursevi negovanja maternjeg jezika i pravopisa. U leto 1941, u organizaciji Mađarskog kulturnog saveza, pod vođstvom dr Jožefa Kencela, petrovgradskog profesora, u Petrovgradu je održan kurs mađarskog pravopisa sa blizu sto polaznika.¹¹⁶ Više kurseva organizovano je i u provinciji, a list *Torontal* je, svesrdno podržavajući to u svojim člancima, popularizovao potrebu učenja jezika, to jest učenje pravilnog mađarskog govora.¹¹⁷ Osnovni princip bio je jasan: „Jedna od glavnih odlika naše kulture je besprekorno znanje maternjeg jezika. (...) Veoma obrazovan čovek je taj koji dobro i lepo govori i piše na svom maternjem jeziku.“¹¹⁸ U jesen 1941. godine *Torontal* je u jednom svom uokvirenom oglasu objavio da je „najaktuelniji udžbenik za svakog mađarskog učenika *Rečnik i pravopis mađarskog jezika*.“¹¹⁹

O tome kako su Mađari u Banatu između 1941. i 1944. godine sagledavali svoj položaj u regiji, u uslovima složenih vojnopolitičkih odnosa, možemo da se informišemo iz tadašnjih članaka *Torontala*. „Mi, banatski Mađari, pružamo ruku podrške nemačkoj vojsci koja je okupirala Srbiju. (...) Mi srpski narod ne smatramo svojim neprijateljem jer je njega porazila nemačka čizma i mađarske cokule. (...) Mi Mađari smo saveznici slavni Nemaca s kojima se zajedno borimo na istočnom frontu.“¹²⁰ Verovatno je to dalo pravo (i) Mađarima u Banatu, da se okrenu matičnoj državi te da naspram nje formulišu svoje

¹¹³ Anonim, „Az ifjúság kötelessége“, *Torontál*, 31. oktobar 1942.

¹¹⁴ Anonim, „A magyar iskola“, *Torontál*, 28. jun 1942.

¹¹⁵ Anonim, „Mit jelent a tanulónak az új magyar tankönyv?“, *Torontál*, 1. oktobar 1941.

¹¹⁶ Anonim, „Befejeződött a magyar helyesírási tanfolyam“, *Torontál*, 20. jul 1941.

¹¹⁷ Anonim, „Beszéljünk jól és helyesen magyarul“, *Torontál*, 30. april 1942; Anonim, „Beszéljünk helyesen magyarul és magyarosan“, *Torontál*, 16. april 1942; Winter István, „Beszéljünk szépen és helyesen magyarul!“, *Torontál*, 16. maj 1942.

¹¹⁸ Anonim, „Beszéljünk helyesen magyarul és magyarosan“, *Torontál*, 16. april 1942.

¹¹⁹ Anonim, „A legaktuálisabb tankönyv“, *Torontál*, 6. novembar 1941.

¹²⁰ Anonim, „A szerb nemzet nem akar tanulni“, *Torontál*, 11. oktobar 1941.

principe i izgrade svoju sliku o mađarstvu. Jedan od najvažnijih, bio je taj da su Mađari u Banatu, zacrtali kao svoj „istorijski put“ da se „svaki Mađar bori za istorijske ciljeve Mađara, da se u toj borbi treba kretati putem hiljadugodišnje mađarske istorije, ne rasplinjujući se na postizanje nekih sporednih ciljeva, te će se na taj način ostvariti ciljevi nacije i pobjeda njene istine.“¹²¹

Privrženost „hiljadugodišnjoj mađarskoj istoriji“ banatski Mađari su neprestano reprezentovali, počev od narodnih nošnji i upotrebe mađarske zastave do pevanja himne i proslave mađarskih nacionalnih praznika. Popularizaciji ove ideje je pak značajno doprineo i list *Torontal* svojim natpisima o „mađarskom hlebu“¹²², „o mađarskoj zemlji i mađarskom narodu“¹²³, „o živom mađarstvu“¹²⁴ itd. O tome da je pojačavanje nacionalnih osećanja bila diskretna posledica događanja u regionu, svedoči i *Torontal*: „Današnja sudbinska vremena donose nam izgleda novog života. (...) Već oslobođeno mađarstvo i ono koje će se tek osloboditi, dobija novu snagu. (...) Tragom događaja oslobođenja, sa elementarnom snagom ispoljavaju se nacionalna osećanja u svakoj mađarskoj duši. Mađarstvo, u kome je u potpunosti probuđena samosvest shvatilo je istorijsku situaciju. (...) Nacionalna osećanja, koja su bila toliko vremena potisnuta, sada dobijaju i adekvatnu spoljašnju manifestaciju.“¹²⁵

Promena identiteta, modifikacija identiteta ili dvojni identitet? U manjinskom položaju, s većinskom nacionalnom samosvešću

Pitanje postavljeno u naslovu nagoveštava da se kod Mađara u Banatu u periodu između 1941. i 1944. godine u pogledu identiteta pojavilo više dilema, a to potvrđuju i tekstovi *Torontala*. Posle nemačke okupacije, još u nadi da će kasnije doći do priključenja Mađarskoj, kod banatskih Mađara je preovladalo jedno uzavrelo nacionalno osećanje, čija je ekspanzija delom i bila razumljiva, posle više od dve decenije s manjinskim statusom. Međutim, Mađari u Banatu su zapravo i dalje ostali u manjinskom položaju u Srbiji koja je bila pod nemačkom okupacijom.¹²⁶ Ovu okolnost su – s obzirom na postojeće odnose i na tesno nemačko-mađarsko prijateljstvo – skoro u potpunosti zanemarili. Tako je nastala jedna zaista polovična situacija: Mađari su i dalje ostali u manjinskom položaju, ali su živeli i radili s nacionalnom samosvešću većine, te su s pojačanom pažnjom pratili događaje i u matičnoj državi i u Bačkoj. Štaviše, moglo bi se

¹²¹ Kristály István, „Történelmi utunk“, *Torontál*, 24. jul 1942.

¹²² Kristály István, „Magyar kenyér“, *Torontál*, 10. maj 1942.

¹²³ Kristály István, „Magyar nép és magyar föld“, *Torontál*, 7. jun 1942.

¹²⁴ Anonim, „Élő magyarság“, *Torontál*, 12. novembar 1942.

¹²⁵ *Isto*.

¹²⁶ Baron Tibor Talijan, predsednik Banatskog ogranka DMKSZ, posle dugih pregovora, još 1941. godine „uspeo je da se izbori da srpski kabinet posebnim dekretom uredi učešće mađarske narodnosne grupe (ne manjine) u javnoj upravi.“ (*Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség. Beszámoló a szövetség 1941-ben végzett munkájáról*, Újvidék, Uránia, s.a. 29.) Osim nekoliko ostvarenih prava (otvaranje mađarskih odeljenja u školama), Mađari u Banatu su zapravo i dalje ostali u manjinskom položaju.

reći da su Mađari u Banatu ponovo uspostavili kontinuitet „hiljadugodišnje istorije“ sa svojom matičnom državom, koji je bio prekinut kada su dospeli u manjinski položaj, te su se počeli osećati većinom, uz slobodno ispoljavanje i reprezentovanje svoje nacionalnosti i mađarstva.

Činjenicu da su se banatski Mađari za vreme nemačke okupacije zaista osećali „oslobođenim“ potvrđuju i novinski članci, koji o 23 godine provedene u manjinskom položaju govore kao o periodu koji je završen. To je dovoljno ilustrirati sa dva primera. Pisac István Krištalj, rukovodilac Književnog odeljenja Mađarskog kulturnog saveza Banata, u svojoj seriji članaka *Naš narod u „manjinskom“ životu* detaljno je analizirao manjinski život banatskih Mađara, ukazujući na sve one negativnosti koje su pogađale mađarsku manjinu počev od Trijanona do nemačke okupacije.¹²⁷ Drugi važan tekst bila je studija Jožefa Bognera o tome koliko je srpska vlast imala štetan uticaj na jezik Mađara u južnim oblastima. Po Bognerovom zaključku u tom periodu je „unazađena kultura mađarske etničke grupe, nije bilo naučnih pomaka, a bez toga mađarski govorni jezik je po prirodi stvari morao da pretrpi veliko nazadovanje.“¹²⁸ Očigledno da je sa aspekta banatskih Mađara bilo važno da se raskrsti s prošlošću da bi se mogao napraviti korak napred u novonastaloj situaciji. Ta nova situacija se ogledala u okretanju prema matičnoj državi, izgrađivanju i razvijanju kontakata s Mađarskom, a paralelno s tim i izgrađivanju jednog novog nacionalnog sistema vrednosti. To je bio duhovni oslonac banatskih Mađara sve do kraja, do oktobra 1944. godine.

Da bi Mađari u Banatu mogli za relativno kratko vreme da izgrade jedan nov nacionalni sistem vrednosti, bilo je potrebno razviti ozbiljnu propagandnu aktivnost, a najbolje sredstvo za to bio je *Torontál*, čiji su tekstovi isijavali nacionalne ideje, uticali na identitet Mađara i njihovo držanje i iz dana u dan, bili u funkciji „prevaspitavanja.“ Koliko je ta propaganda bila oštra i agresivna, jasno se može videti iz sadržaja i načina formulacije propagandnih slogana s vaspitnom namerom, koji su objavljeni u listu. Kao primere navešćemo neke: „Da li si ispunio svoju dužnost prema svom rodu?“¹²⁹, „Nemoj prodati drevnu kuću, nemoj prodati drevnu zemlju“¹³⁰, „I u radu i u miru nastoj svugde i uvek biti dobar diplomata i učitelj svoga naroda“¹³¹, „Mađari u Banatu, štedite novac, materijal i vreme“¹³², „Mesto svake devojke i mladića je u Omladinskoj sekciji DMKSZ-a“¹³³, „Upiši se u zadrugu DMKSZ-a“¹³⁴, „Kupuj u zadrugi DMKSZ-a“¹³⁵ itd.

¹²⁷ István Kristály, „Népünk a „kisebbségi“ életben“, *Torontál*, 1943. (3, 4, 7, 8. septembar; 24, 26, 27. oktobar)

¹²⁸ József Bogner, „A szerb uralomnak a délvidéki magyarok nyelvére tett hatása“, *Torontál*, 9. maj 1943.

¹²⁹ *Torontál*, 15. oktobar 1941.

¹³⁰ *Isto*.

¹³¹ *Torontál*, 2. oktobar 1943.

¹³² *Torontál*, 4. septembar 1943.

¹³³ *Torontál*, 10. oktobar 1942.

¹³⁴ *Torontál*, 13. septembar 1942.

¹³⁵ *Torontál*, 15. septembar 1942.

Preko članaka, beležaka i intervjuja dopirao je do Mađara u Banatu šta je pravilno nacionalno držanje, šta znači biti Mađar, te kakav vrednosni sistem treba izgraditi. Ova propagandna ofanziva, uglavnom je imala dva rezultata: prvo, u banatskim Mađarima ojačala je nacionalnu samosvest i osećaj pripadnosti Mađarskoj kao matičnoj državi, a drugo, među Mađarima u Banatu, kao posledica nacionalnog osvešćivanja, počeo je da se formira jedan teritorijalni mađarski nacionalni identitet.

Dvojakost nacionalne svesti banatskih Mađara na najbolji način sažeo je novinar *Torontala*: „Svest o mađarstvu naših masa luta negde između romanesknog optimizma i beznadežnosti nerazumnog jeda prema sebi. (...) A između ove dve krajnosti nalazi se jedan veliki jaz.“¹³⁶ Istovremeno, u jednoj drugoj formulaciji, koju je izrekao Bela Imredi, Mađarima u Banatu sugerise se sledeće: „Dok postojimo, mi smo Mađari a naša država je Mađarska. Drugo šta biti ne možemo, niti se možemo asimilirati niti istopiti. (...) Postojati i biti Mađar kod nas znači jedno te isto.“¹³⁷

Ištvan Antal u jednom svom tekstu privrženost matičnoj državi ocenjuje kao važnu nacionalnu osobenost, kao nacionalni zadatak: „Svoj nacionalni zadatak ispunjavamo ako smo čvrsto privrženi mađarskoj državi i mađarskoj nacionalnoj ideji.“¹³⁸ Laslo Đerđ Daniel je pak, govoreći o svesti vrednosti banatskih Mađara, istakao da „ni pod kakvim okolnostima ne možemo odustati od svoje nezavisnosti i od uzdizanja mađarske rase.“¹³⁹

Bezbroj je članaka koji se bave nacionalnom svešću Mađara, njenim „tipovima“ i karakteristikama. Tako u *Torontalu* piše, između ostalog, o „novom mađarstvu“¹⁴⁰ koje treba da bude istaknuto u kulturnom i moralnom pogledu; o „Mađarima-senkama“¹⁴¹ koji umesto „otvorenog i muškog mađarskog istupanja“ stoje po strani; „o Mađarima većim od Mađara“¹⁴² koji „nesebično i sa oduševljenjem rade za (...) naciju“; „o radnim Mađarima“¹⁴³ koji se ne sklanjaju u stranu i uzimaju učešće u zajedničkom radu; o „dvojakim Mađarima“¹⁴⁴ itd.

Laslo Đerđ Daniel je bio taj koji je sažeto i u ime banatskih Mađara izgovorio: „Naša budućnost može da se ostvari samo ako budemo živeli nezavisan mađarski život. Prvenstveni nacionalni zadatak nam je povratak narodnoj kulturi koja počiva na mađarskoj tradiciji.“¹⁴⁵ Takođe, važan elemenat svesti o identitetu banatskih Mađara predstavljalo je mađarsko nacionalno jedinstvo, to jest „pravo nacionalno jedinstvo“, pod kojim se po formulaciji Geze Daniela

¹³⁶ Anonim, „Magyarságtudat“, *Torontál*, 8. april 1944.

¹³⁷ Béla Imrédy, „Lenni és magyarnak lenni“, *Torontál*, 28. maj 1944.

¹³⁸ István Antal, „Magyar hivatás“, *Torontál*, 14. novembar 1943.

¹³⁹ László György Dániel, „Magyar értéktudat“, *Torontál*, 14. novembar 1943.

¹⁴⁰ László György Dániel, „Az új magyarság“, *Torontál*, 26. novembar 1943.

¹⁴¹ Anonim, „Árnyékmagyarok“, *Torontál*, 27. avgust 1944.

¹⁴² Anonim, „Magyarabb magyarok“, *Torontál*, 29. mart 1944.

¹⁴³ József Klár, „Merjünk dolgozó magyarok lenni!“, *Torontál*, 18. novembar 1943.

¹⁴⁴ László György Dániel, „Van-e kétféle magyar?“, *Torontál*, 28. mart 1943.

¹⁴⁵ László György Dániel, „A mi jövőnk csak független magyar életben teljesedhet ki“, *Torontál*, 21. novembar 1943.

podrazumevala „saglasnost, sklad i zajednički rad svih Mađara.“¹⁴⁶ Ovoj temi pripada i tekst Janoša Jagodića, koji je po ugledu na „deset zapovesti Mađara“ formulisao „deset zapovesti banatskih Mađara“, u kojima su nacionalni aspekti došli do izražaja u sledećem: „III. Ne zaboravi da si Mađar i da ti braća krvare za mađarsku istinu, za lepšu mađarsku budućnost – za tebe i za tvoju decu (...) VII. Moli se Bogu Mađara da bi naši saborci i vođe što pre pobedile neprijatelja. (...)X. Tvoje mesto je u DMKSZ. Taj savez je tu da brani tvoje interese, tvoju budućnost i tvoju krv.“¹⁴⁷

O (ponovnoj) privrženosti mađarskim tradicijama svedoče i informativni ili edukativni novinski članci¹⁴⁸ o velikanima mađarske istorije, kao i izveštaji¹⁴⁹ o proslavama značajnijih mađarskih praznika i godišnjica. Privrženost matičnoj državi kao izraz nacionalnog jedinstva manifestovao se bar na tri načina: u praćenju događaja mađarskog političkog i javnog života, u saradnji sa institucijama iz Mađarske¹⁵⁰, kao i proslavi rođendana i imendana Mikloša Hortija. Proslavu rođendana mađarskog državnika širom Banata organizovao je Mađarski kulturni savez Banata¹⁵¹, isto kao i proslavu njegovog imendana¹⁵². Jedan od najinteresantnijih primera za to svakako predstavlja javni ispit iz gimnastike petrovgradskih srednjih škola u junu 1944, koji se završio na sledeći način: „učenici su svojim telom, licem okrenuti prema zemlji, na celom sportskom terenu iscrtavali granice Velike Mađarske, a učenice, takođe okrenute licem prema zemlji, svojim telima ispisivale ime Mikloša Hortija.“¹⁵³

Među Mađarima u Banatu u periodu između 1941. i 1944. godine prepoznaje se nastajanje takozvanog regionalnog mađarskog identiteta, tačnije kroz

¹⁴⁶ Géza Dániel, „Magyar nemzeti egység“, *Torontál*, 9. decembar 1943.

¹⁴⁷ János Keryácsai Jagodics, „A bánáti magyarok tízparancsolata“, *Torontál*, 1. maj 1942.

¹⁴⁸ Na primer: Anonim, „Kossuth Lajos“, *Torontál*, 15. mart 1944; Anonim, „A Kossuth-év eszménye“, *Torontál*, 15. mart 1944; Anonim, „Mátyás az igazságos“, *Torontál*, 25 februar 1943; László György Dániel, „Álmos és királyi háza“, *Torontál*, 1. maj 1942; János Kodolányi, „Szent István“, *Torontál*, 20. avgust 1944.

¹⁴⁹ Na primer: Anonim, „Október 6“, *Torontál*, 6. oktobar 1942; Anonim, „Széchenyi emlékünnepe“, *Torontál*, 5. oktobar 1942; Anonim, „Anyák napja Párdányban“, *Torontál*, 4. jun 1944; Anonim, „A DMKSZ rendezésében ma ünneplik meg egész Bánát területén a „Magyar anyák napját“, *Torontál*, 23. maj 1943; Anonim, „Emlékezzünk 1848. március 15-ére“, *Torontál*, 15. mart 1944.

¹⁵⁰ Zoltán Csuka „Nagy sikerrel zajlott le Szegeden a Szenteleky Irodalmi Társaság első felolvasó ülése“, *Torontál*, 7. decembar 1943; Anonim, „Délvidéki írók a budapesti könyvnapon“, *Torontál*, 11. jun 1944. (Od banatskih pisaca bili su prisutni Zoltan Čuka, Mihaj Majtenji i Đerd B. Sabo. Najveći uspeh imao je Majtenji sa svojim romanom *Császár csatornája*, čija prava je otkupila jedna filmska kompanija iz Transilvanije s namerom da po njemu snimi film.) János Batizfalvy, „Délvidéki szellemi találkozó Szegeden“, *Torontál*, 1. april 1944. (Na tom sastanku u Segedinu predstavili su stanje i razvoj književnosti i slikarstva u južnim oblastima.)

¹⁵¹ Anonim, „Vitéz nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója születésnapjának megünneplése“, *Torontál*, 28. maj 1944.

¹⁵² Zsolt Harsányi, „Miklós-napi köszöntő“, *Torontál*, 5. decembar 1943; „Horthy Miklós“, *Torontál*, 5. decembar 1943.

¹⁵³ Tibor Korom, „Az új honfoglaló nemzedék díszfelvonulása volt a becskerekai magyar középiskolák tornavizsgája“, *Torontál*, 1. jun 1944.

nekoliko inicijativa koje idu u tom pravcu. Od njih svakako treba izdvojiti tri: prva je u vezi s književnim životom, druga sa slikarstvom, treća sa amaterskim pozorištem, a zajedničko za sve tri bilo je to što su imali prefiks „banatski.“

Inicijativa pisca i urednika Lajoša Brajera imala je za cilj samoosvešćivanje mađarskih pisaca u Banatu; on je naime, pod naslovom *Bánáti Magyar Írás* nameravao da pokrene jedan književni časopis, ali ga je u tome smrt preduhitрила. Brajer je u svom programskom govoru bio na stanovištu da postoji mađarska književnost u Banatu, te da je zbog toga potrebno pokrenuti jedan književni časopis u kome bi mađarski pisci u Banatu mogli objavljivati: „Pokrećemo se i mi, banatski pisci, da bi pokazali da banatska književnost još živi, jer nakon što je Bačka ponovo pripojena matičnoj državi, a Banat ostao sam, osećali smo potrebu da pokažemo: živi smo i usred tolike zle sreće. (...) Pokrenućemo ovaj književni i umetnički časopis, u uverenju da nam je obaveza da dokažemo kako postoji književnost u Banatu, da duhovni život još pulsira iako se jači brat odvojio od nas. (...) Želimo čitaocima pružiti jedan časopis uređen u mađarskom nacionalnom i hrišćanskom duhu, u kojem pišu pisci iz Banata.“¹⁵⁴ Za urednika novog časopisa predviđen je István Kristalj, koji je već u maju 1943. godine pozvao mađarske pisce u Banatu da šalju svoje tekstove za *Bánáti Magyar Írás*.¹⁵⁵ Međutim, desilo se da izdavanje ovog časopisa vlasti nisu odobrile, a Brajer, koji se u međuvremenu razboleo, novembra 1943. godine je i umro.¹⁵⁶ Sa njegovom smrću su prestale sve pomenute inicijative. I izdavanje časopisa ostalo je neostvaren plan.

Istovremeno, nije svako podržavao Brajerov stav o postojanju mađarske književnosti u Banatu. Oni, koji su to priznavali – prema rečima Istvana Vereša – smatrali su da „iz mađarske književnosti u Banatu izbija savest jedne neobične, divne rase koja želi da živi.“¹⁵⁷ Međutim, oni koji su poricali njegovo postojanje, delili su mišljenje Istvana Kristalja po kome „mi nemamo ni književni život, već samo njegove korene: Književno odeljenje mađarskog kulturnog saveza Banata. Nemamo svoj časopis, nemamo dom pisaca niti biblioteku, ali ni organske veze s književnim organizacijama čija izdanja i ne poznajemo. Nemamo ni organizaciju koja bi podržavala književnost. Iz ovog se jasno vidi da o posebnom banatskom mađarskom duhu ne može biti reči u našoj književnosti. Mi spadamo u organsku celinu mađarske kulture.“¹⁵⁸ Uprkos tome, 17. februara 1944. u petrovgradskom pozorištu pred punom salom predstavili su se na književnoj večeri mađarski pisci u Banatu i time potvrdili da „mađarska književnost u Banatu itekako postoji.“¹⁵⁹ Bila je to, „posle dugo vremena prva mađarska književna manifestacija.“¹⁶⁰ Da

¹⁵⁴ Lajos Brájjer, „Programmbeszéd“, *Torontál*, 17. februar 1944. (Ovaj članak je posthumno objavljen u listu).

¹⁵⁵ István Kristály, „Zászlóbontás“, *Torontál*, 23. maj 1943.

¹⁵⁶ Anonim, „Dr. Brájjer Lajos“, *Torontál*, 2. decembar 1943.

¹⁵⁷ István Vörös, „Bánát magyar irodalmából egy élni akaró, különös, csodálatos faj lelkiismerete szól“, *Torontál*, 5. februar 1944.

¹⁵⁸ István Kristály, „Írói est, szellemi arcvonal“, *Torontál*, 8. mart 1944.

¹⁵⁹ Anonim, „Írói est“, *Torontál*, 10. februar 1944; „Írói est a városi színházban.“, *Torontál*, 17. februar 1944.

¹⁶⁰ László György Dániel, „Pár szó a bánáti első magyar írói estről“, *Torontál*, 24. februar 1944.

dodamo: bila je ujedno i posljednja, budući da do oktobra 1944. godine slična književna manifestacija nije bila organizovana.

Inicijativa slikara Šandora Nađa u jesen 1944. imala je za cilj podsticanje razvoja mađarskog likovnog života u Banatu, to jest u regiji – i to svega mesec dana pre oslobođenja! – on je, naime, kao domaćin organizovao likovnu koloniju u Novom Bečeju uz učešće Đerđa B. Saboa i Katalin Filković. Planiran je čak i nastavak ove „prve mađarske likovne kolonije u Banatu“: u jesen 1945. godine mađarski slikari u Banatu trebalo je da se nađu u Novom Kneževcu, ali to već nije moglo biti realizovano. O buđenju svesti mađarskih slikara u Banatu Tibor Korom je pisao da oni „na taj način tragaju za banatskim crtama, za crtama lica zavičaja i domaćeg pejzaža ne bi li tako nadahnuli dušu tela koje se obnavlja.“¹⁶¹

Treća, takođe interesantna banatska inicijativa bila je usmerena na razvijanje pozorišnog amaterizma. Amaterizam kao pokret je inače u periodu između 1941. i 1944. godine imao važnu ulogu u kulturnom životu banatskih Mađara. Mogli bismo čak reći, izuzetno važnu ulogu. Smatrali su, naime, da se Mađari u Banatu „kroz igru amatera uključuju u mađarski duhovni i umetnički krovotok. (...) Amaterizam je bio jedan specifičan oblik života mađarske manjine.“ Upravo zbog značaja ove delatnosti u leto 1944. godine, pisac i slikar, Đerđ B. Sabo dao je predlog da se u Banatu osnuje jedna akademija za obrazovanje glumaca-amatera. Po njemu, „ta akademija bi ubrzo stvorila stil igre i glumački kadar. Ova institucija bi olakšala izlazak glumačkih imena iz anonimnosti i usmerila ih na put uspeha u službi mađarskog pozorišta u Banatu. Svršeni glumci ove akademije bi sačinjavali kičmu prve stalne mađarske pozorišne trupe u Banatu, čiji nedostatak iz dana u dan sve više osećamo.“¹⁶² Pozorišna akademija doduše nije osnovana u Banatu, već je umesto nje, na inicijativu Lajoša Olaha, vođe petrovgradskog okruga Kulturnog saveza Mađara u Banatu, Reže Njarai, uz angažovanje najboljih amatera is ranije garde, osnovao pozorišnu družinu koja je davala predstave u Petrovgradu i okolini „te je putem njih u sva-ko selo stizao najvredniji i najnoviji produkt mađarske kulture.“¹⁶³

Iz izloženog se vidi da je svest banatskih Mađara o sopstvenom identitetu za vreme nemačke okupacije bio dvojakog karaktera, zapravo je predstavljao prelaz iz manjinskog u većinski identitet, dakle na neki način polovičan. Četiri godine okupacije bile su kratak period za formiranje svesti o sopstvenom identitetu, da bi Mađari u Banatu jednoznačno usvojili ideju „novog mađarstva“, pa je zbog toga i celokupna slika o sopstvenom identitetu banatskih Mađara šarena. Uočljiva su bila samo demonstrativna ispoljavanja pripadnosti mađarskom narodu, koja su se već prelivala u nacionalizam, dok je stvarno uverenje građana i promenu njihove svesti bilo teško objektivno meriti.

¹⁶¹ Tibor Korom, „Nyári piktúra a bánsági magyar képzőművészet tavaszában“, *Torontál*, 3. szeptember 1944.

¹⁶² György B. Szabó, „Beszéljünk a műkedvelésről“, *Torontál*, 9. jul 1944.

¹⁶³ Anonim, „Lelkes munkát végeznek a magyar kultúra öntudatos harcosai a nagybecskereki járásban“, *Torontál*, 17. mart 1944.

Institucija koja je obuhvatila svaku oblast civilnog života – DMKSZ

Kulturni savez Mađara južnih oblasti (*Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség* – DMKSZ) proklamovao se kao „jedini priznati zvanični organ Mađara južnih oblasti.“ Njegov rad je – bar deklarativno – bio lišen svake politike dok mu je cilj bio podizanje kulturnog života Mađara u južnim oblastima, kako bi na taj način „u oblasti kulture, društva i privrede“ ponovo zauzeli mesto koje zaslužuju.¹⁶⁴ Zapravo, kao „narodna kulturna organizacija“¹⁶⁵ učestvovao je u svemu, počev od negovanja odojčadi pa do vanškolskog obrazovanja odraslih.

O osnivanju njegovog odeljenja za Banat, tačnije o imenovanju rukovodstva *Torontál* je izvestio u avgustu 1941. godine. 28. Za predsednika banatskog ogranka avgusta 1941. izabran je baron Tibor Talijan, zemljoposjednik iz Novog Kneževca, a za blagajnika Lajoš Olah, bankarski službenik. Banatska organizacija bila je podeljena na šest okruga: novokneževački, kikindski, novo-bečejski, petrovgradski, pančevački i vršački. Na čelu najbrojnije i najveće okružne organizacije, petrovgradske, stajao je advokat dr Imre Varadi, a njegovi zamenici su bili Lajoš Olah i Karolj Ambrozi.¹⁶⁶ Rukovodstvo je u septembru 1941. godine, posle dobijanja dozvola započelo svoj rad, te je započela organizaciona aktivnost velikih razmera i omasovljenje članstva širom Banata. Organizacija se banatskim Mađarima predstavila kao telo koje se „bavi svim problemima Mađara i nastoji da kao centar delovanja upravlja sudbinom Mađara.“ Zbog toga je „obaveza svih Mađara da budu članovi ovog saveza.“¹⁶⁷

U septembru–oktobru 1941. godine upis novih članova bio je u velikom zamahu.¹⁶⁸ Oktobra 1941. petrovgradski profesor Karolj Ambrozi, inače izvanredan atleta, postao je „centralni generalni sekretar“ DMKSZ-a¹⁶⁹, a 30. novembra 1941. svečano je osnovana petrovgradska filijala DMKSZ-a sa 9515 članova.¹⁷⁰ Nadalje su se redom osnivale lokalne i regionalne organizacije, pa iz godišnjeg izveštaja DMKSZ-a saznajemo da je za svega nekoliko meseci, do decembra 1941, banatska organizacija već brojala 88.044 članova.¹⁷¹ Radilo se

¹⁶⁴ Anonim, „A Szövetség a délvidéki magyarság egyetlen elismert hivatalos szerve“, *Torontál*, 8. oktobar 1941.

¹⁶⁵ Anonim, „A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség“, *Torontál*, 5. novembar 1941.

¹⁶⁶ Anonim, „A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség bánáti vezetősége“, *Torontál*, 30. avgust 1941.

¹⁶⁷ Anonim, „Megkezdte működését Nagybecskereken a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség szervezőbizottsága“, *Torontál*, 23. Septembar 1941.

¹⁶⁸ Anonim, „Nagy lendülettel folynak a beíratások a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségbe“, *Torontál*, 3. oktobar 1941; Anonim, „A szervezkedő magyarság“, *Torontál*, 4. oktobar 1941.

¹⁶⁹ Anonim, „Megválasztották a Délvidéki Közművelődési Szövetség központi főtitkárát“, *Torontál*, 28. oktobar 1941.

¹⁷⁰ Anonim, „Vasárnap alakul meg Petrováradon (Nagybecskereken) a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség“, *Torontál*, 27. novembar 1941; Anonim, „Ünnepélyes keretek között alakult meg a DMKSZ helybeli fiókja“, *Torontál*, 2. decembar 1941.

¹⁷¹ *Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség. Beszámoló a szövetség 1941-ben végzett*

užurbano. U školskoj 1941/42. godini banatska organizacija DMKSZ-a za nepismene je organizovala 14 kurseva čitanja i pisanja (sa 286 polaznika), 33 dopunska kursa za narodne škole (sa 1729 polaznika), dopunski jezički kurs za 400 mladih, te bezbroj kulturnih i pozorišnih predstava kao i sportskih manifestacija. Izveštaj o radu DMKSZ ističe da „nikada nije bilo toliko predstava u Banatu koliko su organizovali od osnivanja Saveza.“¹⁷² Godine 1942–1943. u radu pojedinih sekcija banatske organizacije DMKSZ-a učestvovalo je 98% Mađara (135.000 članova).¹⁷³ „Sveobuhvatna aktivnost“ DMKSZ-a, između ostalog, proširila se i na Mađarski školski fond¹⁷⁴, na osnivanje biblioteka¹⁷⁵, organizovanje fudbalskih prvenstava¹⁷⁶, na rešavanje problema učenika koji su se školovali u Mađarskoj¹⁷⁷, na organizovanje mađarskih novinara u Banatu¹⁷⁸, te na organizovanje više raznih kurseva. DMKSZ je svoju aktivnost okončao u jesen 1944. godine.

Poslednji dani

U poslednjim mesecima rata *Torontal* nije predočavao čitaocima da se bliži kraj. U tom periodu cenzura je bila najveća u istoriji lista. *Torontal* je do zadnjeg dana istrajno pisao o nemačkim poredama i o relativno nezanimljivim temama čak i tada kada se već mogao čuti dolazak sovjetskih jedinica. Tek tu i tamo nalazimo poneki tekst koji nagoveštava početak kraja. U avgustu 1944. godine čitamo napis o tome „ko će pobediti u ovom ratu“¹⁷⁹, a nešto kasnije, početkom septembra 1944, Istvan Krištalj se u jednom svom tekstu rezignirano zamislio: „Svaki čas, svaki minut ima istorijski značaj. To se ne može dovoljno naglašavati jer svaki čas, svaki minut ima sudbonosni značaj. Ovo su kritični dani, sudbonosni trenuci.“¹⁸⁰

Dva dana pred oslobođenje Banata, 30. septembra 1944. godine, iz saopštenja Mađarskog kulturnog saveza Banata već se može nazreti da su u pitanju ozbiljni problemi, te su otkazali grupno putovanje studenata planirano za 2. i 3. oktobar.¹⁸¹ Ali još i tada list piše o tome da „je neprijatelj između Torde i istočnih delova Karpata pretrpeo teške gubitke.“¹⁸² Najdrastičnija „lažiranja“

munkájáról. Újvidék, Uránia nyomda, s. a. 27.

¹⁷² *Jelentés a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség és a népművelési titkárságok 1941–42. tanévben végzett népművelési munkájáról.* Írta és összeállította: Tolnay János, a DMKSZ Népművelési osztályának vezetője. Újvidék, Uránia nyomda, s. a. 53–54.

¹⁷³ *A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség Évkönyve 1942/43.* Bevezetést írta: Kramer Gyula. Szerkesztette: dr. Hegedűs László. Újvidék, A DMKSZ kiadása. 1943. 90

¹⁷⁴ Anonim, „Megkezdődött az Iskola-alapra a gyűjtés“, *Torontál*, 27. oktobar 1942.

¹⁷⁵ János Selmeczy, „Könyvtármegnyitás a DMKSZ fiókjaiban“, *Torontál*, 17. szeptembar 1942.

¹⁷⁶ Anonim, „A DMKSZ labdarugó-bajnoksága“, *Torontál*, 9. oktobar 1942.

¹⁷⁷ Anonim, „Egyetemi hallgatók és szakiskolai iskolánövendékek figyelmébe“, *Torontál*, 12. jul 1944.

¹⁷⁸ Anonim, „Megalakul a Bánati Magyar Hírlapírók szövetsége“, *Torontál*, 17. Decembar 1941.

¹⁷⁹ Hauss-Schwarz van Berk, „Ki nyeri meg a háborút?“, *Torontál*, 8. avgust 1944.

¹⁸⁰ István Kristály, „A mi aláírásunk“, *Torontál*, 10. szeptembar 1944.

¹⁸¹ Anonim, „A BMKSZ hivatalos közleményei“, *Torontál*, 30. szeptembar 1944.

¹⁸² Anonim, „Torda és a Kárpátok keleti része között súlyos veszteséget szenvedett az ellenség“,

nalazimo u *Torontalu* od 1. oktobra 1944. godine, u njegovom poslednjem poznatom broju. Nemci su se već povlačili, širom Banata kretale su se kolone zaprežnih vozila dok se Crvena Armija, zajedno s partizanskim jedinicama, približavala Petrovgradu. O tome list ni reči nije objavio, čak nije ni upućivao na to da je došao kraj. István Krištalj je u svom članku pisao o svesnom privrednom životu¹⁸³, a među ratnim vestima čitamo i taj da su „kod Oršave i Turnu-Severina odbijeni snažni napadi neprijatelja.“¹⁸⁴ Jedino je melanholična, lirski beleška pod naslovom *Jesenje raspoloženje*, nagoveštavala „da se bliži zima, hladnoća i mraz.“¹⁸⁵ A zapravo dešavalo se to – kako nam dr Imre Varadi, predsednik petrovgradse organizacije DMKSZ-a, u svom dnevniku kazuje – „da su bežeći neprestano prolazila zaprežna kola“ dok je sutradan, 2. oktobra 1944. godine „nemačka vojska bez otpora ispraznila grad [Petrovgrad].“¹⁸⁶

Sumirajući sve što je izloženo u ovom tekstu, možemo konstatovati sledeće: najdugovečniji mađarski list u srbijanskom delu Banata, petrovgradski *Torontal* (1872–1944), nakon što je Banat u drugoj polovini aprila 1941. potpao pod nemačku upravu, preko noći je od mesnog glasila deklarativno postao politički dnevni list, to jest „zvanični list Mađara u Banatu.“ Od početka nemačke okupacije pa sve do dolaska Crvene armije bila je podvrgnuta strogoj cenzuri. Na taj način je delom bio u funkciji sredstva delotvorne propagande, te je osim objavljivanja naredbi i informacija organa vlasti od opšteg značaja, imao prikriven ili otvoren ideološki uticaj na Mađare u Banatu: na njihovu sliku o mađarstvu, na razvoj njihovog identiteta, na jačanje njihove nacionalne svesti. S druge strane, skoro je redovno prećutkiavao informacije o deportaciji Jevreja u Banatu, o otvaranju logora, o hapšenjima, streljanjima itd. Takođe, razvio je snažnu dnevnu propagandu u interesu rada banatske organizacije DMKSZ-a. Ali uprkos tome, *Torontal* pruža istraživačima značajan činjenični materijal o životu Mađara u Banatu za vreme okupacije, o njihovom radu i inicijativama.

Rezime

U studiji se, uz pomoć relevantne stručne literature, kao i na osnovu negdašnjih tekstova velikobečkerečkog lista *Torontal*, prikazuje život u Banatu u periodu fašističke okupacije, počev od deportacije Jevreja, formiranja logora, surovosti okupatora i konfiskacije imovine, preko nove javne uprave i snaženja čvrste fašističke propagande pa sve do promene identiteta, to jest modifikacije identiteta Mađara u Banatu. Osim toga, u studiji se govori o događajima vezanim za kulturne manifestacije (književne, pozorišne, likovne itd.) i inicijative Mađara u Banatu, koji su sve do sada istraživačima bili gotovo nepoznati.

Torontál, 30. septembar 1944.

¹⁸³ István Kristály, „Öntudatos gazdasági életet“ *Torontál*, 1. oktobar 1944.

¹⁸⁴ Anonim, „Orsovánál és Turnu-Szeverinnél visszavérték az ellenség heves támadásait“, *Torontál*, 1. oktobar 1944.

¹⁸⁵ Anonim, „Őszi hangulat“, *Torontál*, 1. oktobar 1944.

¹⁸⁶ Imre Várady, *n. d.*, 50.

Agneš OZER
istoričar
Muzej Vojvodine, Novi Sad

SLIKA MAĐARSKE U SRPSKOJ ŠTAMPI IZMEĐU 1941. I 1944. GODINE

Apstrakt: *Prvobitan cilj studije je, da prikaže kakva slika je stvorena za vreme Drugog svetskog rata u Srbiji, pod nemačkom okupacijom, u beogradskim listovima o Mađarskoj i Mađarima, koji su tada smatrani „saveznicima.“ Jedini izvor za to predstavljaju listovi toga perioda. Osnovu istraživanja predstavljale su vesti i članci objavljeni u onim listovima, kojima je upravljao Milan Nedić, a koji su bili „reorganizovani“ i izdavani u znaku nacionalsocijalističke ideologije „nove Srbije“. Najuticajniji list bio je Novo Vreme koji je objavio najviše vesti o Mađarima i Mađarskoj, i u kojoj su, teoretski, takve teme mogle da se publikuju, ali je potencijalnu mogućnost predstavljao i list Kolo koji je pokrenut sa ciljem popularizacije nauke. Tako su, ovi listovi predstavljali osnov istraživanja. Ostale novine, koje su takođe izlazile u Beogradu, kao što je Srpski narod, satirično Bodljikavo prase ili Obnova i Naša borba koji su smatrani najekstremnijim, i koji su se bavili isključivo srpskom tematikom, svedočeći o tome da se srpski narod u potpunosti okrenuo prema sebi, te o duhu služenja okupatoru. Podaci koji su odnose na vladavinu nedićevskog režima, kao i njegov prikaz, baziraju se na rezultatima savremenih srpskih istorijskih istraživanja.*

Ključne reči: *okupacija, marionetska vlada, nacionalsocijalizam, anti-komunizam, propaganda, srpska štampa, Mađari, učaurenost, nezainteresovanost.*

Posle 6. aprila 1941. godine Srbi koji su živeli na teritoriji negdašnje prve Jugoslavije ili Kraljevine Jugoslavije dospeli su pod vlast raznih okupacionih vlasti ili u okvire marionetskih država koje su opsluživale okupatore. U tom periodu Srbi su u najvećem broju živeli na teritoriji uže ili, drugačije rečeno, pretkumanovske Srbije. Značajan broj Srba živeo je u Bačkoj, koja je pripojena Mađarskoj, i u Banatu, koji je bio pod upravom Nemačke, ali koji je predstavljao zasebnu administrativnu jedinicu.

Jugoslavija je, početkom četrdesetih godina 20. veka trpela snažan spoljnopolički pritisak i to sa više strana. Nemačka je, s jedne strane, želela postići

da se – slično drugim državama u regionu – i jugoslovenska država priključi Trojnom paktu. Posle pristupanja Mađarske (20. novembra 1940), Rumunije (23. novembra 1940) i Bugarske (1. marta 1941), u regionu je, naime, samo Jugoslavija ostala van saveza, to jest van nemačkog „novog svetskog poretka“. S druge strane, paralelno s nemačkim nastojanjima i engleska i američka vlada vršila je presiju na regenta Pavla Karađorđevića da umesto nemačkog saveza i Trojnog pakta podrži geopolitičku ideju Engleske koja je nameravala da, oslanjajući se na Tursku i Grčku, formira jedan snažan antinacistički savez u regionu. Anglosaksonske diplomatske predloge postavljene Jugoslaviji regent je u proleće 1941. u više navrata odbio jer je bio ubeđen da bi Jugoslavija, u slučaju eventualnog nemačkog napada, bila sposobna da se odbrani. Posle pristupanja Bugarske Trojnom paktu Jugoslavija je bila okružena državama saveznicima Nemačke, što je dovelo do toga da je na sednici Krunskog saveta 20. marta 1941. odlučeno da se i Jugoslavija priključi paktu. Sporazum o pristupanju predstavnici jugoslovenske vlade potpisali su u Beču, 25. marta 1941. godine.¹ Neposredno posle toga grupa proengleski nastrojenih oficira je u noći između 26. i 27. marta izvršila državni udar. Oduzeli su vlast princu-regentu koji je odmah napustio državu. Petar II Karađorđević proglašen je punoletnim, te je pukovnik Dušan Simović formirao vladu.

Ustrojstvo Srbije tokom svetskog rata

Nastojanje jugoslovenske vlade da izbegne nemačku osvetu bilo je bezuspešno, pa je bombardovanjem Beograda 6. aprila otpočeo napad Nemačke i njenih saveznika na Jugoslaviju. Komanda jugoslovenske vojske, nepripremljena za rat, bila je prisiljena da 17. aprila u Beogradu potpiše bezuslovnu kapitulaciju. Prema mišljenju srpske istoriografije – zbog nepopustljivosti i pružanja otpora nemačkim snagama – Hitler je Srbiju kaznio time što je teritorije na kojima su živeli Srbi podelio među svojim saveznicima. Srbija je od 17. aprila 1945. godine – u svojim granicama iz 1912. godine – bila pod nemačkom okupacijom (a u Banatu je takođe uvedena nemačka vojna uprava).²

Posle raspada jugoslovenske države Srbi su masovno napuštali one delove negdašnje Kraljevine Jugoslavije u kojima su protiv njih preduzimane mere odmazde. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj donete su naročito rigorozne mere protiv Srba koji su tamo živeli, a na sličan diskriminativan način postupano je i sa onima koji su živeli u Bačkoj, koja je pripojena Mađarskoj. Iz delova Kraljevine Jugoslavije, pripojenih drugim državama, u Srbiju je stiglo više od 200.000 Srba, većina njih iz Nezavisne Države Hrvatske, s Kosova, iz Bačke i

¹ O događajima koji su tome prethodili videti u: Jacob B. Hoptner, *Jugoslavia in Crisis 1934–1941*, New York, Columbia University Press, 1963; Holm Sundhaussen, *Istorija Srbije od 19. do 21. Veka*, Beograd, Clio, 2008, 327–337; Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1992, 38–75.

² O prevratu i Simovićevoj vladi videti: Branko Petranović, *n. d.*, 75–96.

Makedonije, a njima se bavio jedan zaseban državni organ. Od te službe su izbeglice dobile hranu i smeštaj.

Nedugo po okupaciji, širom Jugoslavije počelo se sa organizovanjem pokreta otpora. Partizanske jedinice koje su se pod komunističkim rukovodstvom u leto 1941. godine izmestile u šumu – delom posle poziva iz Moskve, koji su podsticali na ustanak, a koji su usledili posle napada Nemačke na SSSR – otpočele su borbu protiv Nemaca. Nemci su na napade odgovorili masovnim streljanjem civilnog stanovništva. Okupiranu Srbiju su, shodno nemačkoj praksi, tretirali kao pokrajinu kojom su upravljali namesnici. U prvoj fazi okupacije, počev od 30. aprila 1941. godine, namesnik je bio Milan Aćimović. Namesnik, koji je zastupao nemačke interese, želeo je da svoju vlast učini legitimnom putem proglasa upućenom srpskom narodu, u kojem podstiče na akciju protiv komunističkog pokreta (*Apel srpskom narodu*), a koji je 13. avgusta objavljen u listu *Novo vreme*. U tom proglasu on je pozvao na priznanje okupacionog ustrojstva, na očuvanje reda i mira, a naročito je osudio subverzivnu delatnost i otpor partizanskih jedinica komunističkog pokreta. Poziv je potpisalo više političara i intelektualaca (lekara, činovnika, pojedinih učesnika kulturnog života, privrednih stručnjaka), pozivajući zaraćene strane da obustave oružani otpor i međusobnu borbu kako bi se izbegao građanski rat.³

Zbog neuspešne likvidacije partizanskog pokreta, a zbog slamanja srpskog otpora, Nemci su ukinuli sistem namesništva i umesto njega su nameravali da formiraju takvu vladu koja će imati veći ugled u narodu i koja će moći uspešnije da se bori protiv pokreta otpora (istovremeno su, u određenim administrativnim stvarima, obezbedili i veću samostalnost). Na čelo kolaboracione, takozvane vlade nacionalnog spasa postavljen je general Milan Nedić koji je popularnost stekao za vreme Prvog svetskog rata, a koji je u međuratnom periodu bio načelnik generalštaba, ministar odbrane i pomorstva.⁴ Na srpskoj političkoj sceni Nedić je uživao podršku samo malobrojne ultranacionalističke organizacije „Zbor“, predvođene Dimitrijem Ljotićem. General je avgusta 1941. formirao vladu uz pomoć Ljotićevih pristalica i uz odobrenje nemačke okupacione komande.⁵

³ Potpisivanje poziva odbio je manji broj istaknutih intelektualaca. Među njima je bio i pisac Ivo Andrić, kasniji nobelovac, književnica Isidora Sekulić i filozof Miloš N. Đurić.

⁴ O Nedićevoj eri i o različitoj oceni te ere videti: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. 1–2, Beograd, Sloboda, 1979; Ilija M. Pavlović, *Milan Đ. Nedić i njegovo doba. Biografija i drugi istorijski podaci o srpskom stradanju u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, knj. 1–2, Novi Beograd, Nova iskra, 1994; Milan Ristović, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944“, *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944* (Hg. Oberländer, Erwin), Paderborn, F. Schöningh, 2001, 633–687; Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006 (Ogledi, 7); Aleksandar Nedić, *Milan Nedić – majka i maćeha*, Beograd, Beoknjiga, 2009; Simo C. Ćirković, *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji 1941–1944*, Beograd, Prosveta, 2009; Aleksandar D. Stojanović, *Ideje, društveno-politički projekti i praksa vlade Milana Nedića (1941–1944)*, doktorska disertacija, Beograd, 2014.

⁵ U vezi sa uspostavljanjem sistema namesništva i uloge Ljotića videti: Mladen Stefanović, *Zbor*

Milan Nedić je, a to je opštepoznato, bio ekstremni nacionalista, anti-komunista i visoki oficir koji je živeo u začaranom krugu nacionalističke ideje i u senci veličine nemačke ratne mašinerije. Marionetska vlada, koju je formirao, koja je sebe nazivala vladom „nacionalnog spasa“, konstantno je agitovala protiv komunističkog pokreta koji, po njemu, srpski narod vodi „bezumnom uništenju“. Partizane Josipa Broza Tita nazivao je najamnicima Moskve, a jedinice pukovnika Draže Mihailovića ljudima Londona. Srbe je podsticao da okrenu leđa „jugoslovenskoj sramoti“, te da u prvi plan stave svoj nacionalni karakter i svoje interese. Prema Nedićevom viđenju, Srbi nisu imali šta da traže u obračunu velikih sila, u kojem su već izgubili svoju državu, a u ratu koji se upravo vodi ugrožena je i njihova populacija. Nedić se često pozivao na svoje čisto srpsko „šumadijsko“ poreklo, kao i na to da je Šumadija otac srpstva dok je srpska država majka nacije. On je i lično doprineo izgradnji sopstvenog kulta ličnosti. Svoje govore je često počinjao rečima „Braćo Srbi!“ ili „Braćo moja, srpski seljaci!“, te je često naglašavao „ja sam vaša kost i vaša krv“, ali i to da je „došla srpska zora i da će još biti srpskih dana“. Jedno od glavnih sredstava nedićevske propagande bio je Radio Beograd, u čijim su emisijama najveći prostor dobijali govori generala Nedića. Prilikom prenosa njegovih govora, na javnim mestima bilo je obavezno slušanje radija. U emisijama su osuđivali zapadne saveznike, naročito Englesku, te su ponavljali da su za organizovanje demonstracija 27. marta 1941, koje su bile usmerene protiv pristupanja Trojnom paktu, kao i za pripremu vojnog puča odgovorni Englezi.⁶

Prema nemačkim geopolitičkim idejama trebalo je da se nedićevska Srbija suprotstavi Titovom i Mihailovićevom pokretu otpora i njihovim državotvornim koncepcijama. Iako je Srbija pod rukovodstvom Nedića imala veću samostalnost nego za vreme Aćimovićevog namesničkog sistema, značajne odluke koje su se odnosile na okupiranu državu donosila je nemačka vojna komanda. Vladina propaganda je naglašavala da tadašnja – zapravo kvislinška – vlada predstavlja jedino mirno rešenje za Srbiju u okviru datih međunarodnih odnosa. Nedić je često naglašavao da je za srpstvo rat završen, a vreme svoje vladavine je doživljavao „kao posleratni period“.⁷

Sistem vlasti nedićevske Srbije karakterisala je okrutnost, naročito specijalnu policiju čije je „antikomunističko odeljenje“ proganjalo sve one koji su drugačije razmišljali. Više desetina hiljada Jevreja, Cigana i komunista izgubilo je život u Jajincima i Banjici, logorima blizu Beograda, koji su bili pod upravom tog odeljenja.⁸ Ovi logori formirani su već sredinom 1941. godine, a tamo

Dimitrija Ljotića 1934–1945, Beograd, Narodna knjiga, 1984, 109–123.

⁶ O propagandi u tom periodu videti: Marijana T. Mraović, *Propaganda Vlade Milana Nedića (1941–1944)*, doktorska disertacija, Beograd, 2015. Ponovo su objavljeni odabrani govori Nedića. Milan Nedić, *Desna Srbija. Moja reč Srbima 1941–1944. Izabrani ratni govori* (izbor i priređivanje: Vladimir Maksimović), Beograd, Slobodna knjiga, 1996.

⁷ Olivera Milosavljević, *n. d.*, 20–24.

⁸ Prema mišljenju novije srpske istoriografije, u ove logore nisu zatvarali samo komuniste, Jevreje i Cigane već i sledbenike Draže Mihailovića.

su zatvarana ona lica koja su „predstavljala opasnost“ za naciju, pre svega Jevreji i Cigani.

Mlade, za koje se sumnjalo da su komunisti, a smatrani su glavnim neprijateljima, po ideji Dimitrija Ljotića od 1942. godine zatvarali su u „vaspitnu instituciju“, gde je „prevaspitavanje“ teklo u duhu srpskih nacionalističkih, kao i ljotićevskih antikomunističkih i antisemitskih ideja. Zavod je bio smešten u Smederevskoj Palanci i slično sabirnim logorima bio okružen bodljikavom žicom, mitraljeskim gnezdima i stražom. Mnogi iz palanačkog zavoda svoj život okončali su u banjičkom ili jajinačkom logoru. Preživeli su o zavodu svedočili da je bio regularan logor u kome su vaspitači bili profašističke pristalice Dimitrija Ljotića. Mladi su u Zavodu vršili teške poslove, dok su istovremeno bili podvrgnuti ideološkom prevaspitavanju, a oni koji se nisu pokoravali, bili su izloženi fizičkom kažnjavanju.⁹

Vlast, koju je karakterisao antisemitizam, antikomunizam i antidemokratizam, Milan Nedić držao je u ruci uz pomoć Srpske državne straže koju je osnovao. Antisemitizam je u okupiranoj Srbiji poprimio takve dimenzije da su Jevreji optuženi da su krivi što se u Srbiji nisu proširile ideje nacionalsocijalizma, kao i za „denacionalizovanje“ srpstva, za širenje zapadnog ukusa, za rasprostranjenost „stila pariskih Jevreja“. Sličan negativan odnos u nedićevskoj Srbiji bio je prisutan i prema Ciganima koji su takođe proganjani i zatvarani u logore. Srpski kolaboracionistički sistem imao je odlučan nastup prema komunistima; na osnovu ovlašćenja iz Uredbe o prekim sudovima mogle su se u kratkom roku doneti stroge presude u slučajevima kada je neko osumnjičen da je komunist, mogla se izreći i smrtna presuda, kao i konfiskacija imovine, a dotične osobe mogle su biti upućene u specifične „centre za prevaspitavanje“. Svi oni koji su se javno angažovali u progнанanju komunista, Jevreja i Cigana dobijali su novčane nagrade.¹⁰

U afirmisanju nacionalsocijalističkih ideja najviše se angažovalo Ministarstvo obrazovanja. Na čelu ministarstva je za vreme rata stajao Vladimir Velmar Janković. Cilj obrazovanja bila je edukacija „velikosrba“ čistog morala, a idejnu osnovu toga predstavljao je kult Svetog Save¹¹ i nacionalizam. U školama su mogli predavati samo „biološki čisti Srbi-profesori“, a deca su rangirana po ideološkoj i biološkoj osnovi. Školski sistem nije bio samo pod nadzorom Ministarstva obrazovanja već i Ministarstva unutrašnjih poslova i policije.¹²

U zadnje dve-tri decenije otpočela je i revalorizacija karaktera nedićevske Srbije. Pojedini vodeći predstavnici srpske inteligencije su svoje ideološke

⁹ Miloš Krstić, *Nepokorena mladost. Koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci 1942–1944*, Beograd, Vuk Karadžić, 1981. Proteklih godina otpočela je i revalorizacija ocene logora. To dobro ilustruje i naslov izložbe koja je 2013. organizovana u Novom Sadu, po kome vaspitna institucija u Smederevskoj Palanci nije bio ni koledž, ni tamnica (*Ni koledž, ni tamnica – vaspitni zavod u Smederevskoj Palanci 1942–1944*).

¹⁰ Olivera Milosavljević, *n. d.*, 25–28.

¹¹ Sveti Sava (Stefan Nemanjić) je svetac srpske pravoslavne crkve, sin srpskog velikog župana Stefana Nemanje, svetac-zaštitnik srpske pismenosti i nauke, osnivač srpske pravoslavne crkve.

¹² Olivera Milosavljević, *n. d.*, 36–41.

rezerve i rezerve u pogledu tumačenja istorije prema negdašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji prvi put javno formulisali 1986. godine, u Memorandumu koju su uredili članovi Srpske akademije nauka. Izjavili su da treba odbaciti raniji jugoslovenski pristup i ponovo razmotriti istoriju Srba, kao i to da je neizbežno „revidiranje“ nacionalnih pitanja iz srpskog ugla.¹³ Zahvaljujući toj promeni koja u prvi plan stavlja nacionalne interese, u centar pažnje srpskih istoričara dospelo je ponovno razmatranje događaja iz Drugog svetskog rata, te je vremenom došlo do objavljivanja više radova različitih gledišta, koji su odbacili rezultate ranije marksističke historiografije. Talas novih tekstova izazvao je živu, do krajnjih granica zaoštrenu diskusiju koja je išla čak i do formulisanja ekstremnih stavova između ljudi koji su imali različita mišljenja. Žestoke rasprave traju sve do danas, a vremenom su razlike u mišljenju dobile i ideološki naboj, između ostalog na nov način interpretiran je odnos prema fašizmu i antifašizmu. U domenu istorije Srbije u periodu između 1941. i 1945. godine na površinu su isplivala nova gledišta koja su u određenoj meri rezultirala rehabilitacijom ekstremno desničarskih stavova.¹⁴

Štampa u Srbiji

Po raspadu Jugoslavije, tadašnje prilike u štampi, počev od aprila 1941, karakterisalo je to da najčitaniji beogradski listovi u međuratnom periodu – kao što su bili *Politika*, *Vreme* i *Pravda* – više nisu izlazili. U svakom legalnom listu manifestovalo se divljenje vojnoj snazi i uspesima Nemačkog rajha. Takođe, za sve listove bili su karakteristični antiboljševizam i antisemitizam, što je zahtevala nemačka komanda, kao i osuda oružanog otpora prema nemačkoj okupaciji. U interesu propagiranja pomenutih ciljeva, srpska vlada je za vreme Drugog svetskog rata koristila sva sredstva, ponajviše štampu ili u manjoj meri radio i filmske žurnale, koji su se pred filmove prikazivali u bioskopima.

Tek posle perioda konsolidacije okupacione vlasti, počeli su da izlaze oni listovi koji su zastupali ratne ciljeve i interese vlasti, pa tako o Mađarskoj i njenoj ulozi u podeli Jugoslavije u aprilskim danima nije pisano, ali ni kasnije nije komentarisano pripajanje Bačke Mađarskoj. U listovima koji su na teritoriji Srbije izlazili u periodu između 1941. i 1944. godine Mađarska je spominjana uglavnom kao država koja je vojni saveznik, te je shodno tome i predstavljana. Posle konsolidacije nemačke vojne okupacije novoosnovani listovi obraćali su se stanovništvu (oko 3.800.000 ljudi) koje je većinom bilo neobrazovano i dobrim delom nepismeno, te su relativno malobrojne čitaoce izveštavali u duhu novog „svetskog poretka“. U periodu Nedićeve vlade, ne računajući *Službene novine*, najuticajnije glasilo bio je dnevni list *Novo vreme*, koji je izlazio u Beogradu od maja 1941. do jeseni 1944. godine. Novinski list *Kolo* je donosio nau-

¹³ Videti na primer: Dušan T. Bataković, Milan St. Protić, Nikola Samardžić, Aleksandar Fotić, *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd, Naš dom – L'Age d'Homme, 2002.

¹⁴ U vezi s njihovom kritikom videti: *Antifašizam pred izazovima savremenosti. Zbornik radova*. (ur. Milivoj Bešlin – Petar Atanacković), Novi Sad, Alternativna kulturna organizacija, 2012.

čnopopularne i praktične informacije, a ako ga uporedimo s drugim listovima, ličio na mađarski *Rádió Újság* ili na nemački *Bilderwoche* koji je izlazio i Novom Sadu.

U Beogradu je takođe izlazio i *Srpski narod*, list koji je uređivao ministar obrazovanja Velibor Jonić, kao i *Bodljikavo prase*, list koji je pokrenut kao satirični.¹⁵ Od listova ekstremne desnice najznačajniji je bio *Obnova* (glavni urednik bio je Stanislav Krakov), dok je najekstremniji bio list *Naša borba*, organ Ljotićevog Zbora, koji je uređivao Ratko Parežanin. Srpskim zemljoradnicima nameravali su da se približe preko listova *Srpsko selo* i *Zemlja i rad*. Naredbe i zapovesti objavljivane su u već pomenutim *Službenim novinama*, kao i u listovima *Opštinske novine* i *Narodne novine*. Značajan uticaj imale su i radio-emisije emitovane iz Beograda, čiji je nedeljni program list *Kolo* objavljivao na dva jezika, na nemačkom i srpskom. Broj novinara je po redakcijama iznosio više desetina, s više stotina dopisnika širom Srbije, a imali su obavezu da se priključe *Srpskom novinarskom udruženju*.¹⁶

Novo vreme

Za vreme Drugog svetskog rata tadašnja vlast se hvalila da je *Novo vreme* ne samo list s najvećim tiražem i najmoderniji srpski list već da je jedan od najsavremenijih dnevnih listova na Balkanu. Glavni i odgovorni urednik *Novog vremena* bio je dr Miloš Mladenović koga su partizani 1944. godine kao narodnog izdajnika osudili na smrt streljanjem. *Novo vreme* je sebe smatralo najdoslednijim propagatorom takozvane „ideje Nove Srbije“. Jedan od osnovnih ciljeva Nedićeve ere bio je pridobijanje podrške najširih narodnih masa, te prihvatanje otvorene kolaboracije od širih društvenih slojeva. Redakcija *Novog vremena* smatrala je za svoj cilj da „obezbedi mesto srpskog naroda u okvirima Velikog Nemačkog Rajha“. Ovaj list je otvoreno zagovarao antikomunizam i antisemitizam i redovno objavljivao spiskove streljanih komunista i Jevreja. Čini se da list, po svemu sudeći, nije uvek uspevao da ubedi svoje čitaoce, te su zbog toga u redakciji bile dosta česte promene. U septembru 1941. obim lista je znatno smanjen. Budući da ponedeljkom nije izlazio, to su počev od avgusta 1941. nadomestili listom *Ponedeljak*. Tokom tri meseca na zadnjoj strani lista stajao je slogan: „Victoria! Nemačka pobeda – pobeda Evrope“, koji je posle dva meseca nestao iz lista. Prema istraživačima nedićevskog perioda zadatak *Novog vremena* je bio da emituje „stalni optimizam“ prema srpskom javnom mnjenju, a ujedno da insistira na potrebi društvenog „preporoda“ i uspešnom napredovanju društva počev od 1941. godine.¹⁷

U pomenutom periodu najviše vesti vezanih za Mađare od srpskih listova objavilo je *Novo vreme*. Najveća pažnja poklonjena je manevrima mađarske

¹⁵ Ovaj list se ne sme poistovetiti s listom *Jež*, potom *Ošišani jež*, koji je tamo izlazio u periodu između dva rata.

¹⁶ U vezi s tadašnjim odnosima u domenu štampe videti: Olivera Milosavljević, *n. d.*, 58–62.

¹⁷ Olivera Milosavljević, *n. d.*, 58.

armije na istočnom frontu, ali list tome nije davao veći prostor. Tekstovi su se ograničili isključivo na kratke izveštaje s ratišta. Duže napise o Mađarskoj ili Mađarima list nije donosio; godine 1941. objavili su svega jednu fotografiju na kojoj se vide mađarske trupe. Nijedna vest nije objavljena o teritorijama koje su ponovo pripojene Mađarskoj, nisu spominjali ni događaje iz „hladnih dana“ u januaru 1942. niti racije u Šajkaškoj oblasti i Novom Sadu. Za srpsku štampu u Beogradu Srbi u Bačkoj nisu postojali.

O Mađarskoj je pisano samo u vezi s nemačkom spoljnom politikom. U prvoj polovini 1942. godine pored kratkih vesti *Novo vreme* je objavilo i dva duža teksta. Jedan je publikovan na sportskoj strani božićnog broja pod naslovom *Prvi izlet u Peštu* i u njemu novinar Dragan Debeljević izveštava o Peštanskom nastupu srpskih sportista.¹⁸ Povodom posete Budimpešti nemačkog ministra spoljnih poslova Joakima fon Ribentropa, 11. januara, list se u jednom podužem članku bavi pitanjem nemačko-mađarskog vojnog saveza (*Ponovo je potvrđeno nemačko-mađarsko oružano bratstvo*).¹⁹ List ni tada nije objavio komentar, samo je izvestio o susretu Ribentrop–Bardoši, donoseći odlomke iz njihovih govora, a članak se završava vešću da je Ribentrop otputovao iz Pešte. Takođe, objavili su vest od nekoliko redaka o poseti Pešti Galeaca Čana, italijanskog ministra spoljnih poslova, a posebno, u nekoliko redova, i vest o tome da je on otputovao iz Pešte. *Novo vreme* je 18. januara pisalo o tome da funkcioneri i osoblje američke ambasade u Beogradu napuštaju Srbiju, te da će svoj put nastaviti preko Budimpešte.²⁰

Iako se Mađarska nije često pojavljivala u političkim i informativnim vestima *Novog vremena*, ona se dosta često spominjala povodom repertoara beogradskih bioskopa. Na repertoaru tadašnjih desetak beogradskih bioskopa u tom periodu su u velikom broju bile zastupljene projekcije mađarskih filmova. Bilo je perioda kada su u bioskopima, pored nemačkih filmova koji su bili na stalnim projekcijama, prikazivali samo mađarske filmove i to u više bioskopa istovremeno. U prvim danima 1942. Beograđani su imali prilike da gledaju jedan zaista značajan mađarski film. U bioskopu Balkan 1. januara održana je projekcija filma *Slučaj mladog Nostija sa Marijom Tot*, snimljenog na osnovu romana Kalmana Miksata,²¹ s Palom Javorom u glavnoj ulozi (film je približno mesec dana bio na repertoaru). Nakon toga publika je gledala jedan od filmova Tivadara Biličija. Pored već pomenutog Pala Javora, ni ime Antala Pagera, Đule Čortoš, Margite Dajke, Manji Kiš, Klare Tolnai i Katalin Karadi nije bilo nepoznato srpskim posetiocima bioskopa. Međutim, zaista veliki filmski hit bilo je *Samrtno proleće* s Palom Javorom i Katalin Karadi u glavnim ulogama, čiji je scenario, po novinama, sačinjen na osnovu „najdirljivijeg“ romana. Ni o tim filmovima list nije pisao detaljnije, samo u okviru filmskog repertoara. Istovre-

¹⁸ *Novo vreme*, 6–10. januar 1942.

¹⁹ *Novo vreme*, 11. januar 1942.

²⁰ *Novo vreme*, 18. januar 1942.

²¹ Miksatovo ime srpski list je pisao kao Mikšat, s napomenom da je *Slučaj mladog Nostija sa Marijom Tot* njegov „čuveni roman“.

meno, nemačkom filmskom produkcijom su se bavili u jednom trodelnom članku. Jedna stvar, međutim, pada u oči: u danima racije u Bačkoj opao je broj novih mađarskih filmova, te su u bioskopima samo menjali stare. Nije isključeno da su ti filmovi stizali u Beograd posredstvom Srba iz Bačke.

U pogledu mađarskih tema i tema iz Mađarske, *Novo vreme* je i u narednoj 1943. godini nastavilo da sledi raniji kurs, započet 1941. godine, možda s tim odstupanjem – verovatno po nemačkom nagovoru – da je pred čitaocima lista dospevalo nešto više vesti. Međutim, te vesti su – nezavisno od toga da li se radilo o izveštaju s fronta ili o političkom životu Mađarske – bile ograničene samo na nemačke aspekte. *Novo vreme* je izveštavalo i o tome da je nemački državni kancelar izjavio saučešće regentu Miklošu Hortiju povodom smrti njegovog zeta Đule Karoljija. I Ribentrop je na sličan način izjavio saučešće. Beogradski list je imao saznanja o tome da se Đula Karolji udavio u Dunavu.²²

Dva dana kasnije, 6. septembra, list je izvestio o poseti Budimpešti Valtera Funka, nemačkog ministra privrede, a mađarsko-nemački odnosi su u članku ocenjeni kao „iskreno prijateljstvo koje odavno traje“ dok je „doprinos Mađarske zajedničkoj stvari“ okarakterisan kao značajan. Na taj događaj list se u kratkom komentaru, pod naslovom *Nemačko-mađarsko prijateljstvo*,²³ osvrnuo i 8. septembra. List je 9. septembra izvestio i o prijemu organizovanom u Kući mađarske štampe u čast nemačkog ministra privrede, ali i o banketu koji je u njegovu čast priredio domaćin. Beogradski list je tih dana objavio i više kraćih vesti o budimpeštanskim aktivnostima nemačkog ministra Funka, te 10. septembra nije izveštavao samo o tome s kim se sve sastajao (s predsednikom Nacionalne banke Mađarske i ministrom finansija) već i o tome da je Funk posle toga obišao znamenitosti Budimpešte i njene okoline. U toku septembra list je objavio više vesti o Mađarskoj; trinaestog je objavio da su pronašli telo Đule Karoljija, a dvadeset šestog je izvestio da je registrovan zemljotres 40 kilometara jugoistočno od Budimpešte i da nije prouzrokovao veću štetu na stambenim zgradama. Ove beogradske novine 25. septembra informisale su i o izmeni vremena policijskog časa u Budimpešti.²⁴

Kao i u prethodnom periodu, beogradski bioskopi su i sada istovremeno prikazivali više mađarskih filmova. U broju od 6. septembra list je izvestio o filmu Katalin Karadi *Ne pitaj, ko sam bila* i to s podnaslovom *Jedan dobar film sa Katalin Karadi*. Na kraju teksta list donosi i fotografiju Katalin Karadi.²⁵

Novembarski brojevi *Novog vremena* 1943. godine započinjali su sa obaveštenjem da se u Mađarskoj 1. novembra završava letnje računanje vremena. Tokom novembra objavljeno je više kratkih vesti, od svega nekoliko redaka, o sednicama mađarskog parlamenta, a u jednom od njih citirane su reči Mikloša Kalajja po kome je „sudbonosna borba“ protiv boljševizma ujedno i odbrambena borba, budući da bi Mađarska bila uništena ako bi pobedio boljševizam.

²² *Novo vreme*, 4. septembar 1943.

²³ *Novo vreme*, 6. septembar 1943.

²⁴ *Novo vreme*, 25. septembar 1943.

²⁵ *Novo vreme*, 6. septembar 1943.

Novinar je u svom članku između ostalog napisao: „Mađarska nema teritorijalne pretenzije, ali granice domovine je potrebno odbraniti *u duhu hiljadugodišnje borbe*“. Istakao je i to da treba obustaviti unutrašnje sukobe, naime, nacionalno jedinstvo „jača dušu mađarskih honveda koji se nalaze na frontu“. Tu navodi i konstataciju, da je, pored nemačkih vojnih snaga, na ratištu najorganizovanija mađarska vojska. Prema konstataciji u tekstu, mađarska krv prolivena po ruskim stepama će „osigurati Mađarskoj mesto za onim stolom, za kojim će se pripremati novi svetski poredak.“²⁶ Bilo je 26. novembra reči o onoj sednici parlamenta na kojoj je raspravljano o budžetu za 1943. godinu. Beogradski list je imao informaciju o tome da će na kraju sednice predsedik vlade Kalai predstaviti one uredbe koje su imale za cilj da osiguraju budžet za iduću godinu. Prema saznanjima lista, trebalo je da se parlament bavi i vojnim pitanjima.²⁷ Istovremeno, list je reflektirao i na onu vest iz Engleske, u kojoj se govorilo o tome da Mađarsku i Čehoslovačku nakon završetka rata treba ujediniti, što je, prema informacijama lista, „izazvalo ogorčenje mađarskog javnog mnjenja.“²⁸ Filmska rubrika *Novog vremena* bavila se filmom *Budi dobar sve do smrti*, a u okviru toga objavljena je i fotografija Lasla Devenjija, dečijeg glumca.

Od početka 1944. godine sve više se osećao uticaj događaja na frontovima. Obim lista se bez ikakvog objašnjenja smanjio, programa beogradskih bioskopa već nije bilo, a pored izveštaja s ratišta – koji su i dalje govorili o velikim nemačkim pobedama i snazi Nemačke – pojavio se i drugačiji tonaliteta. Pre svega, urednik je u centar pažnje stavio borbu protiv boljševizma. Sve više se povećavao broj onih napisa koji su osuđivali ratna dejstva jedinica koje je predvodio Tito, a list je isticao čitaocima poruku da iza pobunjenika ostaje samo uništavanje i razaranje. O Mađarskoj prva vest objavljena je 14. januara 1944. godine, u kojoj su predstavljena osnovna načela programa Mađarske Nacional-socijalističke partije.²⁹ U tom kratkom tekstu istaknuta su načela partije: borba protiv boljševizma, liberalnog socijalizma i Jevreja, borba za nacionalno poštenje kao i socijalni zadaci države. List je, citirajući Ferencu Vajdu, 15. januara doneo vest o tome da su u Mađarskoj postali svesni mogućnosti sovjetske okupacije i ukoliko bi do toga došlo, tada bi u državi „zavladala grobna tišina.“ U broju od 8. marta objavljen je članak o borbi Mađarske Nacional-socijalističke partije protiv boljševizma, u kome je istaknuto da je u toj borbi Mađarska zajedno sa Nemačkim rajhom. Boljševizam su nazivali destruktivnom aktivnošću Jevreja, koja je 1918. godine državu odvela u nesreću, te da je nastup protiv boljševizma zapravo borba na život i smrt.

O martovskim događajima 1944. u Mađarskoj, kao i o promeni vlade, *Novo vreme* je objavilo vest 23. marta. U njoj se govori o tome da je novi predsednik mađarske vlade postao Deme Stojai, ambasador u Berlinu, koji počev od toga nije obavljao samo poslove premijera već i zadatke ministra spoljnih pos-

²⁶ *Novo vreme*, 19, 21. novembar 1943.

²⁷ *Novo vreme*, 26. novembar 1943.

²⁸ *Novo vreme*, 17. novembar 1943.

²⁹ *Novo vreme*, 14. januar 1944.

lova. U tekstu je rečeno da su sa ciljem uspešnije borbe – da bi u zajedničkom ratu mogli uspešnije da se bore protiv boljševizma – nemačke trupe, na osnovu zajedničkog sporazuma, ušle u Mađarsku.³⁰ List je 24. marta predstavio članove nove mađarske vlade,³¹ a u članku od 26. marta, pod naslovom *Nemačko-mađarsko oružano prijateljstvo u borbi protiv boljševizma*, informisao je o onim glavnim načelima koje su članovi nove mađarske vlade isticali prilikom preuzimanja dužnosti. „Mi treba da pobedimo!“ – citirani su u beogradskom listu naslovi iz budimpeštanskih novina, te je, shodno mađarskim zamislima, napisano: „Mađarska ima vodeću ulogu u srednjoj Evropi zbog svog geografskog položaja, kulturne uloge i bogatstva prirodnih resursa.“ U *Novom vremenu* je zabeležen i zvaničan francuski stav: „Saglasnost između Nemačke i Mađarske je potpuna.“ List je izvestio i o tome da se na prvoj sednici nove mađarske vlade raspravljalo o državljanstvu „određenih osoba“, kao i o ratnom stanju. Uredbe koje su usvojene „uskoro će stupiti na snagu“ – istaknuto je u srpskom listu.³² Prvog aprila beogradski list je objavio vest o tome da će u Mađarskoj sprovesti zakon o Jevrejima i to „radikalno.“³³

Članak pod naslovom *Vazdušne bitke nad Mađarskom* objavljen je 4. aprila 1944. godine, ali ta vest nije stigla iz mađarskih izvora, već je preuzeta od nemačke novinske agencije (*Deutsches Nachrichtenbüro*). Pod jednim novim naslovom list je izvestio o ciljevima koji su 3. aprila bili meta vazdušnog napada u Budimpešti. Pod naslovom *Bombama na budimpeštanske radničke četvrti i bolnice* list je objavio vest o vazdušnom napadu na Budimpeštu i o tome da je na bolnicu Sent Laslo bačeno oko tridesetak velikih bombi.³⁴ O vazdušnim napadima na Mađarsku novine su i nadalje, ali kratko izveštavale, na osnovu vesti preuzetih od nemačke novinske agencije. Vanredno izdanje *Novog vremena* od 19. aprila na dve strane – ali već ovog puta u manjem formatu – izvestilo je čitaoce o tome da su Englezi i Amerikanci izvršili napad na Beograd, budući da su saveznici bombardovali i srpsku prestonicu. Na drugoj stranici ovog vanrednog izdanja objavljen je mađarski ratni izveštaj od 17. aprila, koji je informisao o učešću mađarskih jedinica u čistkama prednjeg dela Karpata.³⁵

Pod naslovom *Budimpešta o rođendanu vođe Rajha* list je 21. aprila 1944. godine izvestio o tome kako su mađarski velikodostojnici obeležili Hitlerov rođendan. Prema članku, Mađari su vođi Rajha dužni zahvalnost i blagodariti su zbog toga što je „Mađarsku oslobodio okova Trijanona, te je on i garant opstanka novog poretka.“³⁶ Poslednjih dana aprila srpske čitaoce nisu izveštavali samo o vazdušnim napadima na Mađarsku i o vazdušnim bitkama koje su se vodile u njenom vazdušnom prostoru već i o napadima na srpsku prestonicu. Citirali su 5. maja list *Magyar Szó*, koji je izlazio u Mađarskoj, a koji je izvestio

³⁰ *Novo vreme*, 23. mart 1944.

³¹ *Novo vreme*, 24. mart 1944.

³² *Novo vreme*, 26. mart 1944.

³³ *Novo vreme*, 1. april 1944.

³⁴ *Novo vreme*, 4. april 1944.

³⁵ *Novo vreme*, 19. april 1944.

³⁶ *Novo vreme*, 21. april 1944.

o tome da je Beograd bio izložen „terorističkom napadu.“³⁷ Tih dana su se novinske vesti ponovno odnosile na vazdušne napade, u kojima su kuće razarane ili su nestajale u požaru. U ovim izveštajima već se spominju i pravci preleta, ističe se da su oni vršeni u pravcu sever – jug ili jug – sever.

Novo vreme je u maju izvestilo i o tome da je Mađarska odbila zahtev saveznika da se Mađarska, Rumunija, Bugarska i Finska predaju sa ciljem da izbegnu ratna razaranja. Prema beogradskom listu, bili su to zahtevi čije bi ispunjenje rezultiralo time da bi se pomenute države dobrovoljno poklonile pred boljševizmom i „na taj način bi uništile sebe i kao državu i kao narod.“ U trenutnoj borbi nema povratka, a zahtevi saveznika nemaju veze sa stvarnim činjenicama – preneo je srpski list mađarsko stanovište.³⁸

Novo vreme je skoro kontinuirano donosilo i vesti o mađarskim državnim merama protiv Jevreja. Na primer, 19. maja je objavljena vest da je otkriveno zakopano jevrejsko blago i tom prilikom su pronađeni nakit i dragocenosti u vrednosti od dvadeset miliona pengea.³⁹ Vesti iz Mađarske su se prorodile u periodu posle iskrcavanja u Normandiji. U dvobroju lista, od 16. i 17. juna, izveštavano je o vazdušnim napadima izvedenim 14. jula, koje su „izvršili 600 neprijateljskih aviona u tri talasa“ protiv Budimpešte i nekoliko mesta zapadne Mađarske. Objavljena je i vest da su termini prepodnevni bogoslužjenja pomereni na rane jutarnje sate zbog učestalih vazdušnih napada.⁴⁰

Počev od 21. jula *Novo vreme* je broj stranica smanjio na dve, a uprkos tome list je 27. jula i na nemačkom i na mađarskom objavio proglas upućen svim povratnicima iz Bačke. *Svaki povratnik iz Bačke, koji je svoju nameru o povratku prijavio Mađarskom kulturnom savezu u Beogradu ili beogradskom nemačkom Folksbundu, počev od 25-og ovog meseca, neka se javi mađarskom kraljevskom konzulatu u Beogradu, pre podne do 8 ili popodne između 4 i 6 sati – ulica Kneginje Zorke br. 74. Sa sobom neka ponesu svoju lična dokumenta. Mađarski kraljevski konzulat, Beograd.*⁴¹

U leto 1944. godine rat u regionu se već primakao kraju i to se pokazalo i u načinu govora štampe, naime, preovladalo je naglašavanje da treba istrajati do kraja. To se može primetiti i u izveštajima vezanim za Mađarsku. Još su 22. avgusta objavili Hitlerovu zdravicu upućenu Hortiju, povodom mađarskog nacionalnog praznika.⁴² U brojevima posle toga u vestima lista se već govorilo o frontu koji se približava Mađarskoj, kao i o tome da se u Rumuniji desila „izdaja“. U jednoj kratkoj vesti 29. avgusta se informisalo o tome da u Mađarskoj nema krize vlade. Međutim, 31. avgusta novine su izvestile o novoj mađarskoj vladi. Kao razlog odlaska Demea Stojaija naveli su njegovu bolest. Objavili su i program nove vlade, u kojem su pažnju skrenuli na to da je „cilj nastavka rata

³⁷ *Novo vreme*, 5. maj 1944.

³⁸ *Novo vreme*, 15. maj 1944.

³⁹ *Novo vreme*, 19. maj 1944.

⁴⁰ *Novo vreme*, 16–17. jul 1944.

⁴¹ *Novo vreme*, 27. jul 1944.

⁴² *Novo vreme*, 31. avgust 1944.

očuvanje granica“, kao i obezbeđivanje unutrašnjeg reda i mira „po svaku cenu.“⁴³ Izveštavali su 5. septembra o tome da će mađarski narod nastaviti rat u interesu opstanka nacije.

Broj od 9. septembra objavio je vest da su rumunske trupe zajedno sa sovjetskim jedinicama 25. avgusta napale Mađarsku i počev od toga ratna dejstva su se odigravala na teritoriji Mađarske. List 30. avgusta izveštava da su rumunske trupe prešle granicu severne Transilvanije i da su započele ratne operacije „oslobađanja“. Mađarska je bila pristalica mirne saradnje, ali Rumunija je to sprečila, te „zbog toga, za promene koje su nastale u njihovom međusobnom odnosu, odgovornost tereti Rumuniju“ – preneo je beogradski list mađarsko stanovništvo.⁴⁴ U narednim danima *Novo vreme* je izvestilo i o tome da je slovačko-mađarska granica, koja je nekoliko dana ranije zatvorena zbog dejstva slovačkih partizana, sada ponovo otvorena, te da je uspostavljen i železnički saobraćaj između Budimpešte i Bratislave. A informaciju da su slovački partizani prodrli na teritoriju Mađarske, list je okarakterisao kao lažnu vest.

Sveukupno se može zaključiti da je dnevni list *Novo vreme*, kao glasnogovornik nemačke politike i informator o nemačkim stavovima, za vreme rata skoro pod prisilom objavljivao vesti o Mađarskoj kao savezniku. Vesti o Mađarskoj najčešće su objavljivane u obliku redovnih ratnih izveštaja. List se prilagodio nemačkoj propagandi, te zbog toga nije ni formirao sopstveno mišljenje. Iz političkih razloga, proisteklih iz nemačkih namera, teritorijalne promene nastale nemačkom odlukom i države koje su bile nemački saveznici nije bilo pristojno kritikovati. List se takođe nije bavio položajem Srba koji su pripadali Mađarskoj.

Kolo

Od srpskih listova, naučnopopularni i zabavni ilustrovani nedeljnik *Kolo* – koji je nastao spajanjem nedeljnika *Kolo* i *Dom i svet*, a čiji je urednik bio Mića Dimitrijević – još je manje reflektirao na događaje u inostranstvu nego što je to činilo *Novo vreme*. U nedeljniku mešovitog sadržaja, koji je propagirao duh „srpskog preporoda“, još više se osećala specifična „okrenutost prema sebi“ nego u slučaju *Novog vremena*, bar što se tiče vesti vezanih za Mađarsku. U *Kolu* su o Mađarskoj tokom četiri ratne godine objavljivane vesti tek tu i tamo i to veoma kratke. U periodu posle pokretanja lista, u književnom prilogu objavljena je pripovetka Ferenc Molnara *Kada se žene dosađuju*.⁴⁵

U prilogu koji je događaje u svetu donosio u slikama, u januaru 1942. godine objavljena je fotografija o poseti mađarskog premijera Mikloša Kalaija Berlinu, a na snimku se vidi trenutak kada ga prima nemački ministar spoljnih poslova Ribentrop. U decembru 1942. godine objavljen je snimak o trojnom susretu bokserskih timova Nemačke, Mađarske i Italije u Berlinu, a u izveštaju

⁴³ *Novo vreme*, 31. avgust, 1944.

⁴⁴ *Novo vreme*, 9. septembar 1944.

⁴⁵ *Kolo*, 3. januar.

se posebno ističe da je mađarski takmičar Jasai jednim snažnim udarcem u bradu već u prvoj rundi poslao na pod italijanskog boksera Sparardija, te je on tako postao pobednik u poluteškoj kategoriji.⁴⁶ I naredni ilustrovani izveštaj informisao je o mađarskom sportskom uspehu; na fotografiji je gimnastičar Ferenc Pataki i to u takvoj pozi „koja demonstrira lakoću i lepotu pokreta“. List je 1943. godine čitavu stranicu posvetio sadržaju operete *Grof od Luksemburga* Ferenc Lebara.⁴⁷

Pred kraj leta 1944. godine *Kolo* je pod naslovom *Budimpešta, Prag, Beč, Berlin* objavio na dve stranice ilustrovanu reportažu o četiri prestonice. *Kompozicija sastavljena od pulman-vagona je brzinom od skoro 100 kilometara na čas pristigla u budimpeštansku železničku stanicu Keleti. Budimpešta je i nakon tri ratne godine još uvek grad pun života, sa predratnim ritmom... Ova užurbanost i tempo me zbunjuju. Ulice su pune i danju i noću. Žene i muškarci, mladi i stari, vojnici i civili – jedan su tok ljudi. Gospođe u skupim bundama, raznobojnim, ukusnim toaletama odaju utisak modne revije. Izlozi, prodavnice i modne kuće krcate su robom. Sve se može kupiti, cipele, čarape, donji veš, štof i materijali za odela, parfemi, kozmetički proizvodi, kozmetičke torbe i razne potrepštine za putovanja. Juvelirnice nude nakit od zlata i platine kao i drago kamenje. Tu su prodavnice delikatesa, u kojima se može kupiti meso, kobasice, salama, slanina, šunka, razne konzerve, riba i rakovi. Bioskopi i pozorišta, opere i operete, koncertne dvorane, noćni klubovi čuvenih mađarskih orkestara i barovi uvek su puni i nema slobodnih mesta. Tako se, samo od sebe, nameće pitanje da li je to glavni grad države koja je u ratu? – zapitao se autor članka. Posle pripovetke Ferenc Molnara to je bio najduži tekst koji je u beogradskom listu objavljen o Mađarskoj. Očigledno se radilo o tekstu koji je bio napisan s propagandističkim ciljem i koji je reflektovao lažnu sliku prema čitaocima jer počev od septembra 1943. godine Budimpešta je bila izložena sve češćim vazдушnim napadima, te ni snabdevanje, više godina unazad, nije bilo nesmetano.*

* * *

Sumirajući napred izloženo, može se konstatovati: odnos Srba, koji su živeli u raznim zemljama, prema Mađarskoj i njihova slika o Mađarima često je formirana u zavisnosti od međudržavnih odnosa. A na međusobne odnose je u velikoj meri uticao ratni odnos snaga, kao i savezništva. Propagandna mašinerija i mediji Srbije, koja je bila pod nemačkom okupacijom, bili su u rukama onih snaga koje su zagovarale ekstremno nacionalističke, antisemitske i antikomunističke ideje. Štampa ratne Srbije je takođe podržavala ostvarenje nemačkih ciljeva, te je na taj način, na kraju krajeva, služila jednom potčinjenom svetu uskog vidokruga.

Iz gore pomenutih, malobrojnih članaka jasno se vidi da u periodu između 1941. i 1944. godine novine koje su izlazile u Srbiji nisu imale izgrađenu, samostalnu sliku ni o Mađarskoj niti o Mađarima. To se može zaključiti ne

⁴⁶ *Kolo*, 26. decembar 1942.

⁴⁷ *Kolo*, 14. februar 1942.

samo na osnovu malobrojnih objavljenih članaka već i na osnovu stila pisanja, koji je karakterističan za vesti o Mađarskoj. Srpsko javno mnjenje verovatno nije ni imalo potrebu za detaljnijim informisanjem, pa tako ni novinske redakcije nisu osetile potrebu da svoje čitaoce detaljnije informišu. Ni vesti o mađarskom političkom životu niti izveštaji s frontova koji su imali veze s Mađarima, nisu napisani na način koji bi svedočio o većem interesovanju ili iskrenoj radoznalosti. Mađarska je u beogradskim listovima, u štampi koja je opsluživala nemačke okupatore srpskoj javnosti predstavljena posredno, kao saveznik Nemačkog rajha.

Indiferentan stav može se objasniti kao posledica nemačke okupacije i ideološke podele srpskog društva. U toj ratnoj situaciji, u okolnostima konstantnih kažnjeničkih akcija nemačke armije, u ratnoj bedi srpsko društvo nije ni moglo da pokaže veće interesovanje ni za Mađarsku ni za Mađare. Očigledno je iz toga proisteklo da u ostalim, takođe brojnim novinskim listovima u Srbiji, od kojih je svaki bio glasnogovornik nedićevske srpske propagande, o Mađarskoj nije objavljena nijedna vest. Takav list bio je, na primer, nedeljnik *Srpski narod*, koji je bio izrazito antisemitski i antikomunistički, poznat po svojoj prekomernoj sklonosti veličanju Hitlera, ali i *Naša borba*, bliska Dimitriju Ljotiću i njegovom pokretu. Ovi nedeljnici su i vizuelno – pre svega svojim grafičkim rešenjima u kojima su korišćeni srpski narodni motivi – svedočili o nacionalnoj zatvorenosti.

Istovremeno smatramo da se razvoj srpskog javnog mnjenja u Srbiji ne podudara sa iskustvima onih Srba koji su živeli na teritorijama priključenim Mađarskoj i s njihovom slikom o Mađarskoj i Mađarima. To što srpska štampa u periodu između 1941. i 1944. godine, kao neposredan organ nemačke novinske propagande, nije imala formiranu sliku o Mađarima, možda je i razumljivo, ali to da odgovarajuća slika o Mađarima nije formirana ni u periodu mira, može biti razlog za razmišljanje.

Rezime

Nakon šestoaprilskog sloma Kraljevine Jugoslavije, Srbija u užem smislu i Banat, dospeli su pod nemačku okupaciju. Kao i ostala područja, tako je i Srbija postala nemački interesni prostor, kojom su upravljali namesnici, i koja ne samo da je u svakom pogledu opsluživala nemačke interese i režim, već je preuzela i njihovu ideologiju. Zbog efikasnijeg nastupa protiv snažne pojave komunističkog, a potom, sve više narastajućeg partizanskog pokreta, Srbiji je bio potreban organizovaniji režim, te je zbog toga, pod rukovodstvom višeg oficira, Milana Nedića osnovana marionetska vlada, koja je Srbiju vodila gradeći svoju ulogu „spasitelja nacije“ na ideologiji ekstremnog nacionalizma, antikomunizma i nacionalsocijalizma. U „nedićevskoj Srbiji“ je sve, pa tako i štampa imala da služi pomenutim ciljevima. U posmatranom periodu štampa je prezentovala jednu preteranu i maksimalno ideologizovanu sliku, u kojoj je osim Nemačke, Italije i Japana, kao „saveznika“ i uzora, malo vesti i informacija

objavljivano o drugim državama i narodima. Među malo spominjane države spadala je i Mađarska, o kojoj su vesti u srpsku štampu dospevali nakon „ideološke filtracije“ nemačke vojne cenzure, koja je smatrana savezničkom. Tako, štampa tog perioda, između 1941. i 1944. pokazuje sliku ravnodušnosti i nezainteresovanosti javnog mnjenja Srbije.

Tibor HALAS
istoričar-arhivist
Istorijski arhiv Subotica

ISTORIJA PISANA SUDSKIM PROCESIMA. SUDSKE PRESUDE ZA VREME MAĐARSKJE UPRAVE 1941–1944.

Apstrakt: *U aprilu 1941. godine mađarski honvedi su od Jugoslavije ponovo uzeli Bačku, pa tako i Suboticu. Sa uvođenjem vojne uprave vojni komandant grada Subotice postao je general Deže Bito. Na osnovu odluke mađarske vlade vojna uprava u Bačkoj ukinuta je 16. avgusta 1941. godine, a javnu upravu preuzele su civilne vlasti. Uporedo sa uvođenjem građanske uprave 16. avgusta 1941. otpočeo je rad Kraljevski sud u Subotici, te su stupili na snagu tadašnji zakoni Kraljevine Mađarske, pa tako i oni zakoni na osnovu kojih je osuđeno mnogo građana zbog dela nepoštovanja mađarske države i mađarske nacije, širenja „lažnih vesti“ ili pak zbog vređanja regenta Mađarske. U tim krivičnim procesima su u prvom stepenu presuđivali kraljevski sudovi, a u slučaju građana Subotice to je bilo u nadležnosti Subotičkog kraljevskog suda. Presude su izricane U ime Mađarske Svete Krune! a one su sadržale ime, životnu dob, veroispovest, mesto rođenja, prebivalište, državljanstvo, zanimanje, bračno stanje optuženog, a u slučaju muškaraca i okolnost da li je lice služilo vojsku. Sudovi su činjenično stanje utvrđivali pre svega na osnovu izjava okrivljenih i izjava svedoka. Pozivajući se na odgovarajuću zakonsku odredbu, sud je okrivljene uglavnom osuđivao na nekoliko meseci zatvora, to jest zabrane ostvarivanja političkih prava uglavnom na tri godine. Budući da su osuđenim licima bila uskraćena politička prava, sudovi su bili u obavezi da prepis presude pošalju nadležnim civilnim vlastima, to jest u slučaju osuđenih Subotičana kancelariji gradonačelnika slobodnog kraljevskog grada Subotice.*

Ključne reči: *Svetski rat, Subotica, sud, krivična dela, presude, zatvorska kazna.*

U aprilu 1941. godine, posle napada Nemačke, Italije i Bugarske na tadašnju Kraljevinu Jugoslaviju, u vojne operacije su se uključili i mađarski honvedi. Regent Mađarske Mikloš Horti izdao je 10. aprila 1941. naredbu za početak napada na jugoslovensku državu, a dan posle mađarske trupe su prešle

granicu. Nakon brze pobeđe nad Jugoslavijom i njenog komadanja, Mađarska je povratila Bačku, baranjski trougao, Međumurje i Prekomurje. Na ponovo osvojenim teritorijama mađarska država je uvela vojnu upravu na čijem čelu je bila Komanda grupe vojne uprave Južne armije pod rukovodstvom generala Bele Novakovića.

U Suboticu su 12. aprila većim delom ušli mađarski vojnici 14. pešadijske divizije pod vođstvom generala, grofa Marcela Štoma. Budući da su se trupe jugoslovenske vojske već ranije povukle, nije došlo do ozbiljnijih sukoba. Neki otpor pružile su samo neorganizovane grupe, to jest pojedinci, te su tako mađarski honvedi danima sprovodili pravu hajku protiv takozvanih „četnika“, ne štedeći ni civilno stanovništvo. Posledica ovih borbi i streljanja bila je najmanje 181 žrtva, dok je od pripadnika mađarske vojske poginulo njih šestoro,¹ te dva Mađara iz Subotice koji su bili pripadnici takozvane narodne milicije, a koji su u borbama učestvovali zajedno s honvedima.²

Vojni komandant grada Subotice postao je general Deže Bitó koji je u svom proglasu informisao stanovništvo da je preuzeo vlast u gradu.³ Svako je bio dužan da poštuje naredbe vojnih vlasti, a od osam sati uveče do šest sati izjutra uveden je policijski čas. Sudsku vlast obavljali su vojni sudovi koji su svaku neposlušnost najstrože kažnjavali. Upravljanje gradom preuzeli su odseci koji su radili u sklopu vojne komande. Poseban odsek dobila je štampa, finansije, privreda, javno snabdevanje, kontrola cena, prosveta, zdravstvo, socijalna zaštita itd.

Jedan od glavnih zadataka vojne uprave bilo je interniranje neprijateljski nastrojenog stanovništva, to jest deportacija južnoslovenskog stanovništva naseljenog u Bačku posle Prvog svetskog rata. Tako su u Subotici u proleće 1941. godine na dnevnom redu bila masovna hapšenja i interniranja u dva logora na Paličkom putu, to jest odvijala se deportacija srpskog stanovništva iz „dobrovoljačkih“ mesta koja su formirana posle 31. oktobra 1918. godine. Na mesto prognanih žitelja mađarska vlada je naselila Sekelje iz Bukovine. Posle određenih reorganizacija i preimenovanja, na području tadašnje Subotice formirana su tri naselja Sekelja: Andrašfalva, Andrašfeldje i Andrašnepe.⁴

Na osnovu odluke mađarske vlade vojna uprava je u Bačkoj ukinuta 16. avgusta 1941. godine, a upravljanje su preuzele civilne vlasti. Prema mađarskom pravnom sistemu, Subotici je vraćen status slobodnog kraljevskog grada. Za velikog župana postavljen je dr Andor Reek, a upravljanje kancelarijom gradonačelnika povereno je dr Janošu Veldiju. Jedna od prvih odluka novog gradonačelnika dr Janoša Veldija odnosila se na određivanje organizovanja civilne uprave, određivanje nadležnosti odseka, to jest postavljanje šefova odseka.

¹ Istorijski arhiv Subotica (dalje: IAS), F. 60, sgt. 650/1941.

² IAS, F. 60, VIII 56269/1943.

³ IAS, F. 60, sgt. 41/1941.

⁴ IAS, F. 60, XX 12307/1943. U spisu se mogu naći odluke u vezi sa ova tri naselja, koje je u oktobru 1941. godine doneo Mađarski kraljevski komesarijat vlade za repatrijaciju Mađara iz inostranstva. Odluke ovog komesarijata odnose se i na spiskove i veličinu nepokretnosti predatih na korišćenje u javne svrhe, kao i na spisak imena doseljenika, veličinu nepokretnosti koje su im dodeljene, njihov katastarski broj i vrednost.

Uvođenjem civilne uprave Subotici nije vraćen samo status slobodnog kraljevskog grada već je ona zvanično postala municipij. Najvažnije telo grada bio je municipalni odbor, to jest gradska skupština koja je svečano konstituisana 24. januara 1942. godine. Osnivačka skupština održana je posle mise u crkvi Svete Terezije, u svečanoj sali gradske kuće. U okviru svečane skupštinske sednice izvršena je i zvanična inauguracija dr Andora Reeka, velikog župana Subotice. Sednicama municipalnog odbora predsedavao je veliki župan, a u njegovom odsustvu gradonačelnik dr Janoš Veldi. Odbor je imao 78 članova; većinu njih imenovao je ministar unutrašnjih poslova dok su ostali postali članovi ili na osnovu svoje stručnosti ili po službenoj dužnosti.⁵

Uparedo sa uvođenjem civilne uprave, 16. avgusta 1941. počeo je da radi i Kraljevski sudbeni sto u Subotici. Za vreme mađarske uprave u Bačkoj, pa tako i u Subotici, stupili su na snagu zakoni tadašnje Kraljevine Mađarske. Između ostalog, stupili su na snagu i oni zakoni na osnovu kojih je trebalo da građani odgovaraju pred mađarskim sudovima u slučaju da su bili optuženi za narušavanje ugleda mađarske države i mađarske nacije, za podstrekavanje na nasilni državni prevrat i prevrat društvenog uređenja, za širenje lažnih vesti ili za uvredu regenta Mađarske. U slučaju narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije tadašnji mađarski sudovi su svoje presude donosili na osnovu 7, 8. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921: *O višoj zaštiti državnog i društvenog sistema*.⁶ U slučaju podstrekavanja na nasilni državni prevrat i prevrat društvenog poretka sudilo se na osnovu 5. paragrafa istog člana zakona,⁷ a u slučaju širenja lažnih vesti, na osnovu 2. paragrafa zakonskog članka X/1937.⁸ Nepovredivost ličnosti regenta i njegovu krivičnopravnu zaštitu obezbeđivao je

⁵ IAS, F. 60, 5339/1942.

⁶ „7. § Onaj ko tvrdi ili širi neistinite činjenice, pogodne za narušavanje ugleda mađarske države i mađarske nacije ili za povredu njihovog kredibiliteta, čini delo za koje se može izreći kazna zatvora do pet godina.

Kazna je do deset godina zatvora ako je delo učinjeno s ciljem da se neka strana država ili organizacija podstakne na neprijateljsku akciju protiv mađarske države ili mađarske nacije; ako pak usled toga neka strana država ili organizacija preduzme neprijateljsku aktivnost protiv mađarske nacije, može se izreći kazna doživotnog zatvora.

8. § Onaj ko za mađarsku državu i mađarsku naciju koristi obeščašćujući izraz ili pak izvrši takvo delo, može se kazniti zatvorom do tri godine.

9. § U slučaju krivičnih dela iz 1, 2, kao i 5–8. paragrafa potrebno je izreći i kaznu gubitka službe i političkih prava, a ako se radi o strancu, treba ga proterati iz države i zauvek zabraniti njegov povratak; ako je pak izvršilac domaći građanin, on se iz mesta u kojem bi njegov boravak bio opasan sa aspekta reda i zakona države i društva može proterati čak i tada kada je to mesto njegovo mesto boravka.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7459> (pristupljeno 24. 06. 2013.)

⁷ „5. § Ko zahteva nasilni prevrat ili uništenje države i društvenog reda i zakona, posebno ako zahteva nasilno dovođenje na vlast neke društvene klase, ko podstrekava ili poziva drugog na to, čini delo za koje se može izreći kazna zatvora do tri godine.“ *Isto*.

⁸ „2. § Ukoliko delo ne podleže težoj krivičnoj odredbi, učinilac čini preksaj za koji se može izreći kazna zatvora do godinu dana u slučaju da izmisli ili širi lažnu vest, koja može remetiti javni red i mir, ili pak može dovesti u opasnost spoljopolitički interes države, ili može štetno uticati na privredni položaj zemlje ili njegov kredibilitet.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8037> (pristupljeno 24. 06. 2013.)

14. paragraf zakonskog članka I/1920: *O ponovnom uspostavljanju ustavnosti i privremenom regulisanju obavljanja najviše državne vlasti*,⁹ po kome je regent imao istu krivičnopravnu zaštitu kao i ličnost kralja. Pozivajući se na ovaj paragraf, u slučaju dela uvrede regenta, mađarski sudovi su presuđivali na osnovu 2. paragrafa zakonskog članka XXXIV/1913: *O uvredi kralja i napadu na instituciju kraljevstva*.¹⁰

Građanima optuženim za takva dela u prvom stepenu sudili su kraljevski sudbeni stolovi. U slučaju građana Subotice to je bila nadležnost Kraljevskog sudbenog stola u Subotici, ali je u više navrata za dela subotičkih građana presuđivao i Kraljevski sudbeni sto u Segedinu. Presude su izricane *U ime Mađarske Svete Krune!* Presude su sadržale ime, životnu dob, veroispovest, mesto rođenja, prebivalište, državljanstvo, zanimanje, bračno i imovinsko stanje optuženog, a u slučaju muškaraca i da li je lice služilo vojsku. Pozivajući se na odgovarajuću zakonsku odredbu, kazna se sastojala iz kazne zatvora kao glavne kazne, to jest zabrane ostvarivanja političkih prava uglavnom na tri godine. Sudovi su u svakom pojedinom slučaju izrekli i to da je osuđeni dužan nadoknaditi troškove krivičnog postupka, ali u slučaju da se radilo o licu bez imovine, tada su troškove proglašavali privremeno nenaplativim. U obrazloženju presude uvek su navedene izjave koje su pripisivane optuženom, a činjenično stanje je utvrđivano na osnovu izjave optuženog i svedoka. Prilikom donošenja presude kao olakšavajuća okolnost smatralo se priznanje optuženog, njegovo ranije nekažnjavanje, okolnost da je delo izvršio u pijanom stanju, kao i činjenica da je imao porodicu ili da se brinuo o izdržavanju dece. Međutim, ako je optuženi svoje delo izvršio u kriznim vremenima ili za vreme ratnih dešavanja, to je bila otežavajuća okolnost. A pod takvom okolnošću su se dešavali svi slučajevi iz tog perioda. Radi evidencije izrečene sporedne kazne, prepis presude su postupajući sudovi slali nadležnim civilnim vlastima; u slučaju osuđenih Subotičana, kancelariji gradonačelnika slobodnog kraljevskog grada Subotice.

Nadalje ćemo predstaviti najkarakterističnije pravosnažne sudske presude, grupisane po vrstama izvršenih dela. Važno je napomenuti da je do ovih prikazanih sudskih procesa većim delom došlo u prvom periodu rata. Naime, ne raspolazemo podacima o tome koliko je bilo prijava u dve poslednje godine rata, budući da je veći deo spisa Kraljevskog sudbenog stola u Subotici uništen u jednom bombardovanju.

⁹ „14. § Ličnost regenta je nepovrediva i ona je pod istom krivičnopravnom zaštitom, kao i kralj, po našim zakonima.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7416> (pristupljeno 24. 06. 2013).

¹⁰ „2. § Onaj ko uvredi kralja ili kraljeve činjenice kritikuje na uvredljiv način, zbog tog dela može se kazniti zatvorom do dve godine, kao i gubitkom političkih prava i službe. Onaj ko delo iz prethodnog pasusa izvrši putem štamata ili spisa, ili pak stavljanjem vizualnog prikaza na uvid javnosti ili javno izgovorenim reči, za to delo se može kazniti zatvorom do tri godine, novčanom kaznom do četiri hiljade kruna, kao i gubitkom službe i političkih prava.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7230> (pristupljeno 24. 06. 2013).

Prekršaji zbog nepoštovanja mađarske države i mađarske nacije

Pod srpskom vlašću život je bio bolji

Etel Mihalj, mlada dvadesetdvogodišnja medicinska sestra iz Subotice, u novembru 1941. godine otputovala je u Segedin. Bila je 6. novembra 1941. gost u kući udove Karolja Deneša, gde je dala sledeće izjave: *Ljutim se na mađarske žandare i policajce, jer su veoma grubi i da je pod srpskom vlašću život bio bolji jer nije bilo oskudice*. Zbog tih izjava su je njeni domaćini prijavili i – kako se iz teksta presude vidi – mađarske vlasti su je već 10. novembra pritvorili zbog nepoštovanja mađarske države i mađarske nacije.

Otvorena javna rasprava održana je 12. januara u Kraljevskom sudbenom stolu u Segedinu. Na osnovu izjave dvoje svedoka, Ilone Deneš i udove Karolja Deneša, kao i na osnovu delimičnog priznanja optužene Etel Mihalj, sud je utvrdio činjenično stanje po kome je optužena *očigledno iznosila lažne činjenice koje su pogodne za narušavanje ugleda mađarske nacije i narušavanje njenog kredibiliteta*. Optužena je negirala svoju krivicu i branila se time da su se njene izjave odnosile na ratne uslove, te da joj namera nije bila da hvali srpsku vlast. Sud ovu odbranu nije uvažio. Kao otežavajuća okolnost ocenjena je činjenica da je optužena svoje izjave dala u ovako kritičnim vremenima *kada se svako mora uzdržavati od takvih izjava koje remete javni red i mir*. Kao olakšavajuća okolnost uzeto je u obzir to što optužena prethodno nije bila kažnjavana, kao i njeno delimično priznanje. Kraljevsku sud je zbog toga optuženu Etel Mihalj, na osnovu prvog stava 7. paragrafa zakonskog članka III/1921, osudio na dvomesečni zatvor kao glavnu kaznu, to jest na osnovu 9. paragrafa istog člana zakona i na trogodišnji gubitak službe i njenih političkih prava kao sporednu kaznu. Istovremeno sa objavljivanjem presude sud je Etel Mihalj pustio na slobodu, budući da je tokom pritvora već odslužila zatvorsku kaznu.¹¹

Da Nemci nisu okupirali Bačku, pokvareni i bedni Mađari nikada ne bi mogli ponovo zauzeti Bačku!

U slučaju tridesetdevetogodišnjeg subotičkog staklorezačkog šegrt Daniela Velkera, Kraljevski sudbeni sto u Segedinu presudio je 14. marta 1942. godine da je načinio prekršaj zbog nepoštovanja mađarske nacije. Uprkos poricanju optuženog, sud je kao dokaz prihvatio iskaze svedoka Jožefa Siča, Bele Aroksalašija i Šandora Erdedija koji su svoje izjave potvrdili i zakletvom. Prema utvrđenom činjeničnom stanju Daniel Velker je, 14. juna 1941. u Subotici izjavio sledeće: *Da Nemci nisu okupirali Bačku, pokvareni i bedni Mađari nikada ne bi mogli ponovo zauzeti Bačku!*

¹¹ IAS, F. 60, 3042/1942.

Prema mišljenju suda, izjava Daniela Velkera *u sebi sadrži lažnu činjenicu da mađarska država i mađarska nacija sopstvenim snagama nije bila kadra osloboditi Bačku od strane dominacije i to činjenično stanje potpuno je pogodno za nepoštovanje mađarske države i mađarske nacije i narušavanje njenog kredibiliteta*“ te je okrivljenog na osnovu prvog stava 7. paragrafa zakonskog članka III/1921. osudio na tromesečni zatvor kao glavnu kaznu, to jest na osnovu 9. paragrafa istog zakonskog članka i na trogodišnji gubitak službe i političkih prava kao sporednu kaznu.¹²

Dubradi mađarska, upropastili ste Jugoslaviju

Mlada dvadesetogodišnja subotička konobarica Etel Kopunović zatekla se 11. decembra 1941. u kafani Viktorije Palinko i – po sopstvenom priznanju – popila podosta vina i rakije. U takvom stanju je izjavila: *Dubradi mađarska, upropastili ste Jugoslaviju. Živeo kralj Petar II.* Istovremeno, uvredila je i regenta Mađarske izjavivši: *neka regent, onaj glavati, j... majku svoju.* Prijavili su je zbog takvih izjava, te je već sutradan lišena slobode zbog nepoštovanja mađarske države i mađarske nacije, kao i zbog vređanja regenta.

Otvorena javna rasprava održana je posle dva meseca u Kraljevskom sudbenom stolu u Segedinu. Optužena Etel Kopunović branila se time da je bila toliko pijana da nije znala za sebe. Sud je, međutim, uzeo u obzir izjave svedoka Viktorije Palinko, Petera Rudiča, Karolja Vujkoviča i Jožefa Marjanušića, prema kojima je optužena bila pod snažnim dejstvom alkohola, ali znala je šta govori. Segedinski sud je kao olakšavajuću okolnost uzeo pijanstvo optužene, a kao otežavajuću to što je uvreda *bila izrečena na veoma grub način*, pa je zbog toga optuženu Etel Kopunović na osnovu 8. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, kao i drugog pasusa 2. paragrafa zakonskog članka XXXIV/1913. osudio na pet meseci zatvora kao glavnu kaznu i na trogodišnji gubitak službe i političkih prava kao sporednu kaznu.¹³

Mađari su tu došli zbog toga što im treba srpski hleb!

U Kraljevskom sudbenom stolu u Segedinu 27. aprila 1942. godine održana je otvorena javna rasprava u sporu protiv subotičkog bračnog para Milana Svilengačina i njegove supruge Zorke, rođene Dulić. Prvooptuženi, mašinovođa Milan Svilengačin je 7. januara 1942. u Subotici izjavio da su *Nemci oslabili, te da će Englezi i Rusi za kratko vreme pobediti.* Ovu njegovu izjavu sud je okarakterisao kao širenje lažnih vesti, te ga je za taj prekršaj osudio na novčanu kaznu od 100 pengea ili, u slučaju nenaplativosti novčane kazne, na dvadeset dana zatvora.

Međutim, na mnogo veću kaznu mogla je računati njegova supruga Zorka koja je tada već više od dva meseca bila u pritvoru, koja je pred sud dos-

¹² IAS, F. 60, 10682/1942.

¹³ IAS, F. 60, 10943/1942.

pela zbog nepoštovanja mađarske države i mađarske nacije. Suprotno poricanju optužene, saslušani svedoci Janoš Fero, supruga Janoša Feroa, supruga Oskara Kelera, supruga Janoša Pajzera, supruga Jožefa Berenjija i supruga Antala Bošnjaka posvedočili su da je ona u više navrata, u prisustvu više osoba, izrekla sledeće uvrede na račun mađarske države i mađarske nacije: *Neće još dugo biti ovako, dolaze Rusi! Mađari su tu došli zbog toga što im treba srpski hleb!* Nadalje, supruga Milana Svilengaćina je u više navrata ispljuvala i na ulici vređala mađarske prolaznike, vičući da su *smrdjive k..., mađarski gadovi, mađarsko smeće*. A pošto što su je prijavili dvojici milicionera koji su se pojavili na licu mesta, rekla je: *marš napolje, j... mater, smrade mađarski*.

Prilikom donošenja presude sud je kao naročito otežavajuću okolnost uzeo *upadljivu grubost [uvredljivih izjava optužene], te onu usijanu mržnju prema Mađarima, kojom je bila prožeta, zbog koje je gore navedena dela izvršila u nizu i koju je tokom glavne rasprave odavala svojim celokupnim držanjem*. Segedinski sud je kao olakšavajuću okolnost cenio nervozno, razdražljivo stanje optužene, koje je ukazivalo na nervnu bolest, te imajući sve to u vidu, na osnovu 7, 8. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, osudio ju je na glavnu kaznu od šest meseci zatvora, to jest na sporednu kaznu trogodišnjeg gubitka službe i političkih prava.¹⁴

Mađari su posr...

Maćaš Bošnjak, tridesetčetvorogodišnji nadničar, 21. septembra 1941. pio je u kafani Kalmana Čibuka. Tamo prisutnog Ištvana Nađa, koji je tada služio vojsku, ponudio je čašom vina. Pošto Ištvan Nađ nije prihvatio čašu vina, Maćaš Bošnjak rekao je sledeće: *Mađari su posr...* Pred Kraljevskim sudbenim stolom u Segedinu optuženi je priznao da je to izjavio, ali se branio time da je bio mnogo pijan. Na osnovu njegovog priznanja kao i izjava svedoka Ištvana Nađa, Antala Karačonjija i Andraša Hajdua, sud je Maćaša Bošnjaka proglasio krivim za nepoštovanje mađarske nacije, te mu je zbog toga, na osnovu 8. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, izrekao mesec dana zatvora, kao glavnu kaznu, i sporednu kaznu gubitka službe i političkih prava u istom trajanju.¹⁵

Tek su došli, a već zahtevaju da govorimo mađarski

Supruga Janoša Katrinke, dvadesetdevetogodišnja Ana Ružinski, radila je kao konobarica u kafani Marka Juriča mlađeg. Na pitanje jednog vojnika, koji se zatekao u kafani 19. juna 1941. godine, zbog čega ne govori mađarski, ona je na srpskom odgovorila: *Fuj – pljunula je jednom – Mađari su prljavo, pokvareno smeće, tek su došli i već zahtevaju da govorimo mađarski*. Supruga Janoša Katrinke pred Kraljevskim sudbenim stolom u Segedinu sve je poricala, ali na

¹⁴ IAS, F. 60, 18217/1942.

¹⁵ IAS, F. 60, 25994/1942.

osnovu izjava saslušanih svedoka Đerđa Borbelja i Deže Halasa, proglašena je krivom zbog nepoštovanja mađarske države i mađarske nacije.

Sud je u presudi utvrdio da je izjava optužene *uvredljiva za Mađare koji su državotvorni i koji održavaju državu, a tako i za celu mađarsku naciju*. Prilikom odmeravanja kazne sud je kao otežavajuću okolnost uzeo da je izjava optužene data na upadljivo uvredljiv način, u kriznim vremenima, te ju je zbog toga na osnovu 8. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921. osudio na četiri meseci zatvora, kao glavnu kaznu, i na trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.

Ser... se na čitavu mađarsku vojsku jer sam ja hrvatski podoficir

Daniela Vukšića, četrdesetjednogodišnjeg subotičkog gostioničara, Krajevski sudbeni sto u Segedinu osudio je na podosta dugu zatvorsku kaznu od dve godine, budući da je proglašen krivim zbog prekršaja vređanja regenta, nepoštovanja mađarske države i mađarske nacije i narušavanje njenog kredibiliteta, kao i zbog vređanja mađarskih oružanih snaga. Na otvorenom glavnom pretresu, na osnovu saslušanih svedoka sud je utvrdio činjenično stanje da je Daniel Vukšić u kafani svoje supruge 19. oktobra 1941. pred tamo prisutnim vodnicima Janošom Sičom i Istvanom Večelijem izjavio: *Ser... se na čitavu mađarsku vojsku jer sam ja hrvatski podoficir*. Takođe je u kafani svoje supruge 1. marta 1942. u prisustvu više ljudi izjavio da je njemu bilo mnogo bolje pod srpskom vlašću, te da bi bilo bolje da su Mađari ostali tamo gde su bili, pa je pokazujući na sliku regenta Mikloša Hortija rekao: *neka je... svoju k... majku i on je mogao ostati tamo gde je bio*.

Na pretresu Daniel Vukušić je poricao da je davao tako uvredljive izjave i branio se time da je oba puta bio toliko pijan da se ničega ne seća. Sud je kao otežavajuću okolnost uzeo to što je optuženi svoje delo izvršio upadljivo grubim rečima, te ga je zbog toga, na osnovu 7. paragrafa člana zakona III/1921, 2. paragrafa zakonskog članka XXXIV/1913, kao i 2, 3. i 4. paragrafa zakonskog članka XLI/1914: *O zaštiti časti*,¹⁶ osudio na dvogodišnji zatvor, kao glavnu kaznu, i trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.¹⁷

¹⁶ „2. § Ko protiv drugog upotrebi beščastan, omalovažavajući ili ponižavajući izraz, ili pak izvrši takvo delo – ukoliko se ne radi o slučaju iz 1. § – izvršio je delo uvrede časti.

3. § Kazna za klevetu je zatvor do šest meseci i novčana kazna do četiri hiljade pengea. Zatvorsku kaznu od osam dana do godinu dana i novčanu kaznu od sto do šest hiljada kruna treba izreći:

1. ako je delo izvršeno putem štampe ili na javan način;

2. ako je oštećeni, član tela, komisije ili uprave koja je formirana na osnovu zakona, ili javni činovnik, sveštenik zakonski priznate veroispovesti, te se uvreda odnosi na vršenje njihove službe;

3. ako je delo učinjeno iz podlih pobuda.

4. § Kazna za uvredu časti je novčana kazna do četiri hiljade kruna. Ako je uvreda upadljivo gruba, kao i u slučajevima iz drugog pasusa 3. §, kazna je zatvor do šest meseci i novčana kazna do šest hiljada kruna.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7297> (pristupljeno 24. 06. 2013.)

¹⁷ IAS, F. 60, 29636/1942.

*Nema ni jednog Mađara koji bi se radovao
što su Mađari ušli u Bačku*

Ilona Nihold, supruga Ernea Šuića Tarčića, rođena je u Budimpešti. Početkom tridesetih godina 20. veka udala se za jednog činovnika zavoda za socijalnu zaštitu, bunjevačke narodnosti, te se preselila u Suboticu. U junu 1941. otputovala je za Budimpeštu, u posetu roditeljima. U jednoj frizerskoj radnji zapodenula je razgovor sa suprugom Jožefa Horvata, koja je nju poznavala još iz devojačkih dana, i tokom razgovora osvrnule su se i na situaciju u Bačkoj. Prema tekstu presude supruga Ernea Šuića Tarčića tom prilikom izjavila je: *Nema ni jednog Mađara koji bi se radovao što su Mađari ušli u Bačku. Mađari masovno prelaze u Srbiju jer su tamo bolje mogućnosti za zapošljavanje. O mađarskim vojnicima je tvrdila da su prilikom ulaska silovali mađarske devojke u Subotici. Tvrdila je i to da je dozvolu za putovanje u matičnu zemlju mogla pribaviti samo na taj način što je jednom mađarskom majoru platila 50 pengea.*

Suprugu Ernea Šuića Tarčića prijavili su zbog njenih izjava, a otvoreno sudsko glavno ročište održano je 27. januara 1942. u Kraljevskom sudbenom stolu u Budimpešti. Na raspravi optužena je poricala svoju krivicu, tvrdeći da je ona rekla upravo suprotno, *da je bila velika radost među Mađarima prilikom ulaska mađarskih trupa.* Rekla je, nadalje, da srpski kolonisti odlaze masovno u Srbiju, a ne Mađari. O mađarskim vojnicima i o mađarskim devojka u Subotici tvrdila je pak da je između njih postojalo veliko druženje *čiji će rezultat biti mnogo malih vojnika.* Pedeset pengova spomenula je pak zbog toga što su joj u vozu ukrali novac, a u tom vagonu putovali su isključivo mađarski vojnici. Supruga Jožefa Horvata, koja je u sudu saslušana u svojstvu svedoka, odlučno je tvrdila da je optužena dala one uvredljive izjave sadržane u optužnici, a njeno svedočenje potvrdila su i dva druga svedoka, Kornelia Kleker i Janoš Hortobađi. Odbrana se pozivala na to da je optužena, supruga Ernea Šuića Tarčića, još dok je bila devojka, bila član katoličkog devojačkog pokreta kao i raznih iredentističkih društava. Kraljevski sudbeni sto je, međutim, zauzeo stanovište da devojačka aktivnost optužene u ovom slučaju nema presudan značaj, a prilikom odmeravanja kazne za otežavajuću okolnost uzeo je to što je optužena *takve izjave dala uprkos tome što je mađarske nacionalnosti.* Shodno utvrđenom činjeničnom stanju, budimpeštanski sud je suprugu Ernea Šuića Tarčića proglasio krivom zbog dela podsticanja na mržnju protiv mađarskih oružanih snaga, to jest zbog nepoštovanja mađarske države i mađarske nacije, te ju je na osnovu 6.¹⁸ i 7. paragrafa zakonskog članka

¹⁸ „6. § Onaj ko podstiče na mržnju protiv vojske, u mađarskih oružanih snaga, mađarske kraljevske žandarmerije ili mađarske kraljevske državne policije, ili na nedisciplinu u službi, ili formalno i suštinski poziva na neposlušnost protiv njihovih zakonskih odredbi, čini prekršaj i kažnjava se zatvorom do pet godina.

Kazna je pet godina zatvora ukoliko je delo izvršeno u cilju remećenja službene discipline; ukoliko pak učinilac zbog toga izvrši krivično delo protiv službene discipline, kazniće se zatvorom do pet godina.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7459> (pristupljeno 24.

III/1921. osudio na tri meseca zatvora, kao glavnu kaznu, te na tri godine gubitka službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.

Mađarska kraljevska kurija je pristigle ništavne žalbe odbila i utvrdila da je kazna, koju je sud izrekao u prvom stepenu, u srazmeri sa stepenom krivice optužene. I po presudi kurije, devojačka aktivnost optužene u raznim udruženjima nije od presudnog značaja za slučaj, budući da je *držanje optužene pre izvršenja dela, sa aspekta rešavanja slučaja indiferentno, jer je optužena bez obzira na to mogla da izvrši delo zbog kojeg je optužena*. Kurija je, međutim, odbacila to što je prvostepeni sud uzeo kao otežavajuću okolnost činjenicu da je optužena davala uvredljive izjave uprkos tome što je mađarske nacionalnosti, te je u rešenju naglasila: *poštovanje mađarske nacije i oružanih snaga podjednaka je obaveza svih građana države, bez obzira na njihovu nacionalnost, te tako u pogledu stepena lične odgovornosti onoga koji se ogrešio o tu obavezu, na osnovu njegove same nacionalne pripadnosti ne može se izvesti ni nepovoljan, niti povoljan zaključak*.¹⁹

Siroti Srbi već ništa nemaju

Subotički zubarski tehničar Ištvan Baka 25. januara 1942. godine spremao se da otputuje u Budimpeštu. U brzom vozu koji je stajao na subotičkoj železničkoj stanici, tokom razgovora, u prisustvu više putnika tvrdio je sledeće: *Otkako su došli Mađari, situacija je postala mnogo teža nego što je to bila za vreme Srba. Mi u južnim oblastima nismo ni čuli za sistem bonova, za vreme Jugoslavena toga nije ni bilo, a sada sve daju na bonove*. O položaju srpskog stanovništva je pak izjavio: *Siroti Srbi već ništa nemaju, a ono što je ostalo, odnosi se u matičnu državu. Imate li vi predstave o siromaštvu? Onda pogledajte one siromašne srpske činovnike koje su Mađari otpustili iz službe zbog toga što ne govore mađarski jezik. Tamo ima siromaštva*.

Ištvan Baka, koji je prijavljen zbog narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije, trebalo je da se pojavi pred Kraljevskim sudbenim stolom u Segedinu 31. oktobra 1942. godine. Na javnom ročištu optuženi je poricao svoju krivicu, ali sud je prihvatio izjave dvaju svedoka, Jožefa Hantoša i Jožefa Vašaša. Prema mišljenju suda, Ištvan Baka je time što je uporedio *stanje u južnim oblastima sa stanjem za vreme srpske okupacije* i zaključio da je uopšteno, ali ponajviše u pogledu javnog snabdevanja, situacija mnogo gora i da *kao uzrok toga nije označio ograničenja koja iziskuje trenutno ratno stanje, već to da ovi iz matične države iznose sve iz južnih oblasti, a da je izjavom da je mađarska državna vlast nepravedna prema građanima srpske nacionalnosti tvrdio takve neistinite činjenice, koje su pogodne da naruše ugled mađarske države i mađarske nacije ili njihov kredibilitet*. Shodno utvrđenom činjeničnom stanju, segedinski sud je Ištvana Baku proglasio krivim za nepoštovanje mađarske države i mađarske nacije, te ga je, na osnovu 7. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921,

06. 2013.)

¹⁹ IAS, F. 60, 30856/1942.

osudio na 200 pengea novčane kazne, kao glavnu kaznu i jednogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu. U slučaju nenaplativosti novčane kazne, kaznu treba preinačiti u 20 dana zatvora.²⁰

Čekajte samo, dobićete vi zbog toga što ste veliki Mađari

Dvadesetdvogodišnja Ilona, supruga Ferenca Kocóa, rođena Kušner, mnogo se posvađala 11. aprila 1941. sa suprugom, te je u tako uznemirenom stanju odlučila da otputuje iz Subotice. Svoje jedino dete ostavila je udovici Ištvana Gašpara i otišla na železničku stanicu. Tu je od šefa stanice saznala da zbog vanrednih ratnih uslova vozovi neće saobraćati. Supruga Ferenca Kocóa je tada počela da psuje na srpskom jeziku: *Prljavi Mađari, pokvareni Nemci, za pet dana ste uništili državu. Šta hoće tu prljavi Mađari, sredićemo ih, samo neka probaju nogom da kroče!* Budući da nije mogla da otputuje, vratila se u stan udovice Ištvana Gašpara, koja joj je čuvala dete, kod koje su upravo tada u gostima bili njen zet i ćerka, Pal Huska sa suprugom. Žena, koja je bila u veoma uznemirenom stanju, tada je počela da preti: *Čekajte samo, dobićete vi zbog toga što ste veliki Mađari. Doći će Srbi i Englezi, doneće tri vagona mitraljeza.*

Pred Kraljevskim sudbenim stolom u Segedinu tužena supruga Ferenca Kocóa je sve poricala, ali sud ju je, na osnovu identičnih izjava svedoka, proglasio krivom konstatujući u presudi da su *izjave optužene, utvrđene činjeničnim stanjem, a date na stanici, nedvosmisleno sramotne za mađarsku naciju, a pošto se pod terminom „Mađari“, prema sudskoj praksi podrazumeva celokupna mađarska nacija koja sačinjava i održava mađarsku državu, uz takvo shvatanje optužena je citiranjem izjavom uvredila i mađarsku naciju koja se sastoji uz mađarskog naroda.* Sud je kao olakšavajuću okolnost uzeo psihičku uznemirenost optužene, pa i to da je u južnim oblastima mađarski krivični zakonik stupio na snagu baš 11. aprila 1941. godine. Shodno utvrđenom činjeničnom stanju, segedinski sud je suprugu Ferenca Kocóa proglasio krivom zbog dela narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije, kao i zbog širenja lažnih vesti. Zbog toga su je na osnovu 7. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, to jest 2. paragrafa zakonskog članka X/1937. osudili na 500 pengea novčane kazne, kao glavnu kaznu i na trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.²¹

Ako dođu Rusi, tada ću piti mađarsku krv

Daniel Laušev, tridesetjednogodišnji žitelj Gornjeg Tavankuta, trebalo je da za svoje izjave odgovara pred Kraljevskim sudbenim stolom u Segedinu. Prema optužbi, Daniel Laušev je u januaru 1942. godine u Gornjem Tavankutu, u kafani Eržebet Stipič izjavio sledeće: *Ako dođu Rusi, tada ću da uzjašem konja paroha Bergera, paroha ću vezati za konjski rep, te ću tako ujahati u*

²⁰ IAS, F. 60, 37756/1942.

²¹ IAS, F. 60, 39810/1942.

grad, pa ću tada piti mađarsku krv. Mesec dana kasnije je pak u stanu Eržebet Stipič rekao: *je.... im majku mađarsku, ... ma šta bude, ja ću piti mađarsku krv.*

Posle prijave, optuženi Daniel Laušev je od 7. marta do 26. maja bio u pritvoru, a presuda mu je izrečena 29. avgusta. Na otvorenom glavnom pretresu optuženi je poricao navode optužbe. Svedoci koji su dali iskaz, Eržebet Stipič, Alajoš Buljovčić, Jožef Godar i udova Petera Crnkovića potvrdili su, međutim, da su uvrede bile izrečene. U argumentaciji presude sud je zaključio da je optuženi Daniel Laušev svojim izjavama *ispoljio uverenje da je pristalica komunističkog sistema koji je suprotan sadašnjem, vladajućem državnom i društvenom ustrojstvu, te da ostvarenje tog sistema ne samo da smatra poželjnim već u slučaju da se to desi, i sam bi efikasnim sredstvima učestvovao u ostvarivanju ciljeva tog sistema.* Sud je, nadalje, utvrdio i to da je optuženi svojim već citiranim izjavama *koristio grub i ponižavajući izraz koji se odnosio na celokupnu mađarsku državotvornu naciju.* Zbog toga je Segedinski sud Daniela Lauševa proglasio krivim zbog dela nasilnog podrivanja zakonitog reda u društvu i državi, to jest zbog dela narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije, te ga je na osnovu 5, 8. i 9. paragrafa osudio na četiri meseca zatvora, kao glavnu kaznu i na trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.²²

Mađari neka idu u p... materinu, naime, biće tu još svega 13 dana

Antal Poljaković, četrdesetsedmogodišnji sitni posednik iz Subotice, 11. oktobra 1942. u svom stanu pio je vino u društvu Lukača Vigode, Martina Rudiča, Ištvana Tonkovića i Katalin Kolar. Tada je izjavio sledeće: *Mađari neka idu u p... materinu, naime, biće tu još svega 13 dana. I Horti neka ide i naređuje u p... materinu.* Već sutradan su ga policajci Imre Nemet i Jožef Varga otpratili u zatvor i pritvorili ga. Antalu Poljakoviću nije pomoglo ni to što je policajcima pokušao da plati pet pengea, samo da ga ne prijave. Segedinski Kraljevski sudbeni sto je, posle izjave optuženog i saslušanja svedoka, Antala Poljakovića proglasio krivim i u presudi konstatovao da je on u svojoj izjavi *s jedne strane izneo takvu lažnu činjenicu koja je pogodna za narušavanje ugleda mađarske države i mađarske nacije, a s druge, uvredio je i regenta Mađarske.* A time što je policajcima obećao pet pengea da bi odustali od prijave *podstreka-vao je da oni prekrše svoju službenu dužnost* i tako izvršio i krivično delo podmićivanja. Segedinski sud je Antona Poljakovića na osnovu 7. paragrafa zakonskog članka III/1921, 2. paragrafa zakonskog članka XXXIV/1913, kao i 1. paragrafa²³ zakonskog članka X/1942, koji se odnosi na *kažnjavanje pojedinih*

²² IAS, F. 60, XX 62/1943.

²³ „5. § Onaj ko javnog činovnika (3. § zakonskog članka XVIII/1940) njemu ili drugome upućenim ili obećanim ličnim ili materijalnim davanjem nastoji da navede na kršenje obaveze u službenom delokrugu ili službi, čini krivično delo, kažnjivo zatvorom u trajanju do pet godina, gubitkom službe kao i političkih prava.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8183> (pristupljeno 24. 06. 2013.)

javnih zloupotreba, osudio na pet meseci zatvora, kao glavnu kaznu i trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.²⁴

*Sada sa nama postupaju mnogo gore
nego za vreme srpske vladavine*

Karolj Vuković, pedesetšestogodišnji stolarski šegrt, otac sedmoro dece, pred Kraljevskim sudbenim stolom u Subotici odgovarao je za narušavanje ugleda mađarske države i mađarske nacije. Prema iskazima svedoka, to jest prema priznanju samog optuženog, on je 27. novembra 1942. godine izjavio da *sada sa nama postupaju mnogo gore nego za vreme srpske vladavine*. Sud je zbog toga okrivljenog Karolja Vukovića, na osnovu 7. paragrafa zakonskog članka III/1921, primenom 92. paragrafa Krivičnog zakonika, osudio na novčanu kaznu od 50 pengea, dok je na osnovu paragrafa 54. Krivičnog zakonika zanemario kaznu gubitka službe i političkih prava.²⁵

*Svejedno je koliko njih oko mene laje na mađarskom,
da li jedan pas ili tri psa*

Supruga Ištvana Juriča, pedesetjednogodišnja Viktorija Ivanič je takođe trebalo da se pojavi pred Kraljevskim sudbenim stolom u Subotici zbog narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije. Prema činjeničnom stanju, utvrđenom na sudskom ročištu, optužena je u toku svađe, 1. maja 1942. godine, izjavila da su *Mađari prljavi*, a potom 20. juna 1942. rekla: *Svejedno je koliko njih oko mene laje na mađarskom, da li jedan pas ili tri psa*. Subotički sud je, za razliku od optužnice, tokom izvođenja dokaza utvrdio da se izjava supruge Ivana Juriča *bezobrazni, došli ste tu da pljačkate*, ne odnosi na celokupnu mađarsku naciju, već isključivo na Antala Tota i njegovu suprugu. Subotički sud ju je proglasio krivom, ali istovremeno je uzeo kao olakšavajuću okolnost uzrujanost optužene, nastalu zbog prethodne svađe, te ju je zbog toga, na osnovu 8. paragrafa zakonskog članka III/1921, uz primenu 92. paragrafa Krivičnog zakona, osudio na novčanu kaznu od 200 pengea, dok je na osnovu paragrafa 54. Krivičnog zakonika zanemario kaznu gubitka službe i političkih prava.²⁶

Vi Mađari ste se preda mnom obrukali

Pal Lovaš, četrdesetdevetogodišnji bravar Mađarskih državnih železnica, takođe je narušavao ugled mađarske države i mađarske vlade. Prema optužnici, on je 15. januara 1942. u Subotici izjavio: *Vi Mađari ste se preda mnom obrukali*, te je nastavio ovako: *J... ga Bog, neka budu pos... Mađari, nasamarili su me, premestili*. Kraljevski sudbeni sto u Subotici je kao olakšavajuću okol-

²⁴ IAS, F. 60, XX 13622/1943.

²⁵ IAS, F. 60, XX 38932/1943.

²⁶ IAS, F. 60, XX 38934/1943.

nost uzeo delimično priznanje optuženog, njegovu porodičnu situaciju i to što je svoje izjave dao u razdraženom stanju zbog premeštanja. Sud je Pala Lovaša proglasio krivim te ga je, na osnovu 8. paragrafa zakonskog članka III/1921, uz primenu paragrafa 92. Krivičnog zakonika, osudio na novčanu kaznu od 100 pengea, dok je na osnovu paragrafa 54. Krivičnog zakonika zanemario kaznu gubitka službe i političkih prava.²⁷

Niste vi ništa drugo nego ubice, pljačkaši, gadovi

Imre Korčmaroš i njegova supruga Eržebet, rođena Slučka, bračni par koji je radio na pijaci kao prodavci, u Novom Sadu su se 30. septembra 1941. godine zatekli u kafani, u ulici Kalmana Tise broj 12. Zbog njihovog nasilnog ponašanja, pristigli su mađarski kraljevski policajci Janoš Mikloš i Ferenc Tari da ih privedu u policijsku stanicu. Bračni par je tada počeo da psuje dvojicu policajaca, uz sledeće izjave koje se ne mogu rasčlaniti reč po reč: *Idite odavde, u smrdljivu, kurv... izj... p... vaše materine. Posr... ste i vi cela policija, žandarmerija zajedno s rukovodstvom. Privodite me zato što se ne dam poje... Niste vi ništa drugo nego ubice, pljačkaši, gadovi. Mi ćemo vas svući, sutra već možete ići u volovsku štalu da kupite gov... te im možete lizati p... jer sve dok niste ovde došli, bavili ste se time zajedno sa svojim oficirima. Da je bar kod nas naš mali pištolj, time bi vas poubijali kao pse. Ne cenimo vas ni toliko kao naše subotnje go... Čitava mađarska oružana snaga je ispljuvak, što je sramota za vas. Pored toga supruga Imre Korčmaroša pokušala je da nožem ubode policajca Ferenc Tarija, te je na taj način silom htela da spreči organ vlasti u zakonskom obavljanju svoje službe.*

Kraljevski sudbeni sto u Segedinu je, suprotno poricanju optuženih, a na osnovu izjave svedoka Janoša Mikloša, Ferenc Tarija, supruge Matejina Dragića, supruga Jakaba Dubrovskog, Šamuela Lazara i Jožefa Boroša, bračni par, koji je pre toga već mesec dana bio u pritvoru, proglasio krivim za narušavanje ugleda mađarske države i mađarske nacije, a suprugu Imrea Korčmaroša još i za nasilje protiv službenog lica. Zbog toga je Imrea Korčmaroša na osnovu 8. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921. osudio na dva meseca zatvora, kao glavnu kaznu, to jest na trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu. Njegova supruga pak na osnovu 8. paragrafa zakonskog članka III/1921, to jest 4. paragrafa²⁸ zakonskog članka XL/1914. *o krivičnopravnoj zaštiti vlasti,*

²⁷ IAS, F. 60, XX 43687/1943.

²⁸ „4. § Okupljanje koje ima za cilj da silom ili ozbiljnom pretnjom ometa službeno lice da obavlja svoju službenu dužnost, ili ga prisili na postupanje, ili ga u toku njegovog službenog postupka radi osвете zbog službenog postupanja zlostavlja, predstavlja prekršaj za koji se može izreći kazna zatvora do pet godina i novčana kazna do dve hiljade pengea.

Onaj ko, mimo slučaja okupljanja, službeno lice, silom ili ozbiljnom pretnjom ometa u obavljanju službene dužnosti, ili ga prisili na postupanje, ili ga iz osвете zbog službenog postupanja zlostavlja, zbog prekršaja može se kazniti zatvorom do tri godine i novčanom kaznom do hiljadu pengea. Pokušaj se takođe kažnjava.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7296> (pristupljeno 24. 06. 2013.)

osušena je na dva meseca zatvora, kao glavnu kaznu i trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.²⁹

Čoveku ne daju ni da jede, treba da krepamo

Sedamdesetjednogodišnji Silvester Kunji je predao 18. juna 1942. godine u magacin Futura onu količinu brašna koju je mađarska država odredila. Dok je džakove sa brašnom unosio u magacin, iako ga niko nije pitao, u prisustvu Miha-lja Sekeljhidija, Andraša Sencia i Antala Baloga, glasno je rekao sledeće: *J... ga Bog ovu našu mađarsku braću, čoveku ne daju ni da jede, treba da krepamo, Srbi su bili bolji, oni su bar dali ljudima da jedu*. I pored upozorenja da se tako što ne sme govoriti, jer ga zbog toga mogu kazniti, Silvester Kunji je nastavio: *Je... ga k... Bog tvoju mađarsku braću, ne bojim se ja njihovih kazni, neka tamo, na rus-kom frontu pokažu šta znaju, ali ni tamo ne znaju činiti dovoljno*.

Prijavljeni Silvester Kunji morao je da se pojavi pred Kraljevskim sud-benim stolom u Subotici. Na glavnom pretresu je poricao da je dao izjave koje su bile navedene u optužnici, te se pozivao na to se ničega ne seća. Međutim, svedoci koji su bili prisutni potvrdili su da je optuženi zaista izjavio sve ono što je u optužnici. Zbog toga je sud utvrdio činjenično stanje da je *„izjava optuže-nog pogodna za to da naruši ugled mađarske nacije, te njen kredibilitet, nadalje i to da je optuženi Silvester Kunji svojim delom učinio i delo bogohuljenja iz paragrafa 190. Krivičnog zakonika*. Prilikom odmeravanja kazne kraljevski sud je kao olakšavajuću okolnost uzeo starosnu dob optuženog, njegovu oronulost kao i to da nije bio kažnjavan. Sud je Silvestera Kunjija proglasio krivim zbog blaćenja nacije i dela protiv vere, te ga je na osnovu 7. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, kao i 190. paragrafa Krivičnog zakona osudio na petnaest dana zatvora, kao glavnu kaznu, te na jednogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu. Kao imovinsko zadovoljenje, kraljevski sud je na osnovu 10. paragrafa³⁰ zakonskog članka III/1921, obavezao optuženog da u mađarsku državnu blagajnu uplati sto pengea u roku od petnaest dana.

Posle žalbe slučaj Silvestera Kunjija razmatrao je drugostepeni Sege-dinski kraljevski sud koji je našao da je glavna kazna, koju je izrekao subotički sud, suviše blaga. Sud je *kao otežavajuću okolnost uzeo i onu istrajnost kojom je optuženi izvršio svoje delo*, tačnije to što je svoje izjave ponovio i nakon upo-zorenja, te je zbog toga kaznu zatvora poviesio na mesec dana. S obzirom na imovinsko stanje Silvestera Kunjija, koji je u Subotici u posedu imao deset lanaca zemlje i kuću, Segedinski sud je njegovu novčanu kaznu petostruko poviesio, to jest obavezao ga je da plati 500 pengea, i *to zbog toga što je proce-*

²⁹ IAS, F. 60, XX 53920/1943.

³⁰ „10. § Prema onima koji su izvršili neko krivično delo iz paragrafa 1–2, ili paragrafa 5–7, sud u svojoj presudi može u korist državne blagajne odrediti zadovoljenje u određenom iznosu, prema svom nahođenju, uzimajući u obzir imovinske prilike osuđenog, a koji može ići do kazne konfiskacije celokupne imovine osuđenog.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7459> (pristupljeno 24. 06. 2013.)

*nio da se s obzirom na njegov karakter, primenom novčane kazne efikasnije može odvratiti od činjenja novog krivičnog dela.*³¹

A ja Mađare volim videti samo pečene, i za paprikaš

Ocu i sinu, Jevrejima iz Kanjiže, pedesetsedmogodišnjem Đuli Sekerešu (Šlezinger) i tridesetdvogodišnjem Miklošu Sekerešu (Šlezinger) sudio je Kraljevski sudbeni sto u Segedinu zbog dela ruženja i klevetanja nacije. Prema optužnici, Đula Sekereš je u junu 1940, znači još za vreme Kraljevine Jugoslavije, svom napoličaru Lajošu Papu rekao sledeće: *Možda zbog toga nećete da sakupite seno jer čekate Mađare? A ja Mađare volim videti samo pečene, i za paprikaš!*

Prema mišljenju posebnog veća petorice segedinskog Kraljevskog sudbenog stola citirana izjava optuženog svedoči o njegovoj mržnji prema Mađarima, a time nije izrazio samo svoju želju da Mađari umru već je povezivanjem izraza „pečeni“ i „paprikaš“ s mađarskom nacijom, na način kako je to opisano u optužnici, nesumnjivo ponizio mađarsku naciju. Prema tvrdjenju svedoka, drugi optuženi Mikloš Sekereš se, u junu 1941. godine, za vreme žetve takođe prepirao s Lajošom Papom. Na njegovo pitanje: *Da li verujete da smo još u Jugoslaviji?* Mikloš Sekereš je odgovorio: *Još možemo biti u Jugoslaviji!*

Prema stanovištu suda, ta izjava optuženog po svom smislu sadrži onu lažnu činjenicu da u mađarskoj državi i mađarskoj naciji ne postoji niti snaga, a ni spremnost za to da se odupre pretenzijama Srba prema južnim oblastima, te da ovaj deo svoje drevne teritorije odbrani od bilo kakve neprijateljske name-re. Nasuprot poricanju optuženih, sud je na osnovu izjava svedoka, Lajoša Papa, supruge Lajoša Papa, Mikloša Nađa, Ferenc Nađa, Ištvana Nađa i Ištvana Holoa, potvrđenih zakletvom, Sekerešove, oca i sina, proglasio krivim. Sud je kao olakšavajuću okolnost cenio to što je od izvršenja dela, navedenog u optužnici proteklo duže vreme i to da su obojica izraze iz optužnice izgovorili u žestini rasprave, u veoma uznemirenom psihičkom stanju. Kao otežavajuća okolnost ocenjeno je to da njihova dela duboko vređaju ponos mađarske nacije, te se na taj način u njima manifestuje veći stepen neprijateljskog odnosa prema mađarskoj naciji. Kraljevski sudbeni sto je zbog toga Đulu Sekereša, na osnovu 8. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, osudio na dvomesečni zatvor, kao glavnu kaznu i trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu. Njegovog sina Mikloša je pak, na osnovu 7. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, osudio na mesec dana zatvora, kao glavnu kaznu i trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu. Budući da je branilac Sekerešovih uložio žalbu na presudu ovim slučajem bavio se i Mađarski kraljevski sud. Prema presudi ovog suda prvostepeni sud je pravilno utvrdio da izjava Đule Sekereša, da bi Mađare voleo da vidi pečene, i za paprikaš, svedoči o mržnji prema mađarskoj naciji i znači da bi optuženi Mađare želeo da vidi kao poniže-

³¹ IAS, F. 60, XX 55461/1943.

ne, savladane i pobeđene, te je tako izvršio delo ruženja nacije. Sud je, pozivajući se na 11. paragraf³² zakonskog članka III/1921, kao neosnovano odbacio pravno gledište odbrane, prema kojem se Đula Sekereš ne može kazniti zbog toga što je za vreme izvršenja dela bio u inostranstvu. Međutim, svojom presudom je ublažio zatvorsku kaznu optuženog, smanjivši je s dva meseca na mesec dana zatvora, dok je, kao sporednu kaznu, izrekao novčanu kaznu u visini od hiljadu pengea, u korist državne blagajne.³³

Prljava, podla banda, Staljin će sve to srediti

Jožef Farkaš, subotički reklamni agent, rođen 1876. godine, trebalo je da se pojavi pred Kraljevskim sudbenim stolom u Segedinu 11. decembra 1943. godine zbog javno izrečene uvrede regenta, zbog narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije, te zbog podstrekavanja na nasilni državni prevrat i prevrat društvenog sistema. Na otvorenom glavnom pretresu, prema utvrđenom činjeničnom stanju, Jožef Farkaš je u gradskoj kafani u jesen 1940. i početkom 1941. o mađarskoj naciji više puta tvrdio sledeće: *Prljava, podla banda, Staljin će sve to srediti. Šta hoće Mađari? Šta skaču kad će komunizam svakako preovladati u čitavom svetu.* O regentu Mađarske Miklošu Hortiju izjavio je da je *bitanga, mačji kašalj*, a o mađarskoj armiji da *mađarska armija ne znači ništa, nije armija, već društvo pokvarenjaka.*

Optuženi Jožef Farkaš je pred sudom poricao svoju krivicu. Branio se time da su osobe koje su ga prijavile svi Bunjevci koji su se na njega ljutili još za vreme srpske vlasti, zbog njegovih mađarskih osećanja. Tvrdio je i to da je *on toliko dobar Mađar, da je još za vreme srpske vlasti špijunirao za Mađare, te da su mu Srbi zbog toga izbili sve zube i hteli da ga ubiju.* Suprotno odbrani optuženog, segedinski sud je prihvatio izjave svedoka Pala Hevera, Adama Tili-ja, Gergelja Juriča, Ištvana Sadeckog i Ištvana Peiča. Sud je u svojoj presudi istakao da *se optuženi izjasnio kao mađarski državljani, ali nikad nije tako govorio i nikada se nije tako ponašao kao Mađar*, dok su njegove izjave očigledno ponižavajuće i po mađarsku državu i po mađarsku naciju.

Prema oceni suda, iz njegovih reči se nazire i to da *od Staljina i od komunističkog sistema očekuje i priželjkuje uspostavljanje boljeg poretka u Mađarskoj, što se može ostvariti jedino prevratom sadašnje države i društvenog sistema.* Segedinski sud kao otežavajuću okolnost uzeo je kumulativnost, neprekidnost, grubost izjava, te okolnost da je već jednom kažnjavao za slično krivično delo, dok je kao olakšavajuću okolnost cenio njegovo porodično stanje, činjenicu da je decu izgubio u ratu, te da je od izvršenja krivičnog dela već proteklo duže vreme, pa je Jožefa Farkaša, na osnovu 2. paragrafa zakonskog članka XXXIV/1913. i 5. i 8. paragrafa člana zakona III/1921, osudio na godinu

³² „11. § Na krivična dela iz ovog zakona potrebno je primeniti odredbe 7. paragrafa Krivičnog zakonika.“ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7459> (pristupljeno 24. 06. 2013.)

³³ IAS, F. 60, XX 3559/1944.

dana zatvora, kao glavnu kaznu i trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.

Pošto su i optuženi i javni tužilac žalili na presudu slučaj Jožefa Farkaša razmatrao je i Mađarski kraljevski sud. Svojom odlukom sud je potvrdio prvos-tepenu sudsku presudu, konstatujući da je *optuženi samo tvrdio, ali nije ni pokušao da dokaže da su u napadnutoj presudi imenovani svedoci svedočili protiv njega isključivo iz osećanja neprijateljstva*“, međutim, optuženi koji je zahvaljujući svom životnom dobu, školovanosti i zanimanju imao odgovorajuće životno iskustvo, u potpunosti je bio načisto sa uvredljivim, to jest huškačkim karakterom svojim izjava. Sud je u svojoj presudi naglasio i to da nije olakšavajuća okolnost činjenica da je optuženi svoju decu izgubio u ratu, budući da se ta okolnost ne može dovesti u vezu s krivičnim delima iz optužnice.³⁴

Još će Mađari polizati p... Jevrejima!

Aladar Adam, četrdesetosmogodišnji Jevrejin, ekonom, 7. aprila 1942. zatekao se na salašu Maćaša C. Saboa, blizu Subotice. Tu se posvađao sa Ilo-nom C. Sabo i u toku svađe on je izjavio: *Još će Mađari polizati p... Jevrejima!* Potom je pokazao na zemlju i rekao: *Tu će Mađari polizati p... Jevrejima!* Zbog dela narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije, Aladar Adam je morao da se pojavi pred Kraljevskim sudbenim stolom u Subotici. Sud je nasup-rot poricanju optuženog, krivicu Aladara Adama utvrdio na osnovu izjava sve-doka. Sud je kao olakšavajuću okolnost uzeo to što je optuženi delo izvršio usred svađe, u uzrujanom stanju, te ga je na osnovu 8. paragrafa zakonskog članka III/1921, primenom 92. paragrafa Krivičnog zakonika, osudio na novčanu kaznu od 300 pengea, ali na osnovu 54. paragrafa krivičnog zakonika zanemario je kaznu gubitka službe i političkih prava.³⁵

Osuđen zbog dva jugoslovenska metalna novčića

Janoš Deri, pedesetšestogodišnji Jevrejin, bravarski šegrt, 8. oktobra 1942. godine bio je u društvu s Palom Plančikom i njegovim maloletnim sinom Ištvanom. Dete se igralo s dva jugoslovenska metalna novčića kada mu je otac Pal Plančik rekao da se ne igra s njima, već je bolje da ih baci. Tada je Janoš Deri izjavio sledeće: *Samo ti to sačuvaj jer će ti još trebati!* Janoš Deri, koga su optužili za narušavanje ugleda mađarske države i mađarske nacije, pred Kraljevskim sudbenim stolom u Subotici je poricao svoju krivicu, ali ga je sud na osnovu izjava svedoka proglasio krivim, te ga je na osnovu 7. paragrafa zakonskog članka III/1921, primenom 92. paragrafa Krivičnog zakonika osudio na novčanu kaznu od 150 pengea, ali je na osnovu 54. paragrafa Krivičnog zakonika zanemario kaznu gubitka službe i političkih prava.³⁶

³⁴ IAS, F. 60, XX 12986/1944.

³⁵ IAS, F. 60, XX 14684/1944.

³⁶ IAS, F. 60 XX 14685/1944.

Zašto su tu došli, mi nismo čekali Mađare nego Nemce

Antal Matković, pedesetsedmogodišnji gradski poslužitelj u penziji, imao je obavezu da se pojavi pred Kraljevskim sudbenim stolom u Subotici zbog dela narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije, to jest zbog dela protiv religije iz 190. paragrafa Krivičnog zakonika. Nasuprot poricanju optuženog, sud je na osnovu izjava svedoka smatrao dokazanim krivicu Antala Matkovića. Prema utvrđenom činjeničnom stanju, on je u proleće 1942. godine izjavio: *J... im Boga majke mađarske, zašto su tu došli, mi nismo čekali Mađare nego Nemce. Ko ih je zvao?! Inače će uskoro otići, jer je Hitler Bačku predao samo zbog toga da ima ko da mu je sačuva dok se rat ne završi. J... ih Hitler, što ih je ovde pustio. Srbi su me u ono vreme zatamničili zbog toga što sam na radiju slušao Budimpeštu. Tada sam živio za Mađare, jer su tada Mađari bili drugačiji, a ne kao sada, tako drski i nepristojni. Uzeli su mi službu, ali neće se tu dugo šepuriti, samo neka Nemci pobede, biće oni najureni iz Bačke.* On je, takođe, u proleće 1942. godine Dežeu Pustaiju rekao sledeće, pokazujući na mađarski trikolor koji je bio prikazan uz sliku sveca: *Šta će ta zastava tamo, bacite to u p...!* Uprkos poricanju Antala Matkovića, njega je na osnovu izjave svedoka Kraljevski sudbeni sto u Subotici proglasio krivim po 7. i 8. paragrafu zakonskog članka III/1921. zbog narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije, to jest po 190. paragrafu Krivičnog zakona, zbog dela protiv religije, te mu je izrekao kumulativnu kaznu od 14 dana zatvora. Kaznu gubitka službe i političkih prava sud je zanemario na osnovu 54. paragrafa Krivičnog zakonika.³⁷

Ovde vazduh već smrdi od mađarske reči

Rus Vazul Misakov je kao oficir pobegao iz carske Rusije i nastanio se u Subotici. U svojoj novoj domovini radio je kao trgovac mlekom i živio u divljem braku s Rozalijom Lošonc, s kojom je imao dva sina. U novembru 1941. godine on je Ferencu Odriju prodao svog konja i zaprežna kola, kao i ostalu opremu potrebnu za raznošenje mleka. Prema optužnici, tada je izjavio sledeće: *Brate, predajem ti kola, konja i celokupne stvari za posao, idem u Rusiju, tamo imam oranicu, jer ovde vazduh već smrdi od mađarske reči.* Prijavljeni Vazul Misakov je pred Kraljevskim sudbenim stolom u Subotici poricao da je dao spornu izjavu, pozivajući se na to da su svedoci, među njima i njegova bivša životna saputnica, supruga Rokuša Rožumberskog, rođena Rozalija Lošonc, protiv njega svedočili iz osвете. Sud je priznao da se bivša životna saputnica optuženog može smatrati pristrasnom, ali zaključio je i to da su *držanje optuženog, ispoljeno prema Mađarima, svojim iskazima potvrđenim zakletvom dokazali potpuno nepristrasni svedoci Jožef Vančura i Jene Zvorenji.* Jene Zvorenji posvedočio je da je optuženi još za vreme Kraljevine Jugoslavije davao izjave

³⁷ IAS, F. 60, XX 17235/1944.

da bi najviše voleo da obesi sve Mađare, te da bi pre pogledao psa nego nekog Mađara. Drugi svedok Jožef Vačura je pak tvrdio da je Vazul Misakov pred njime više puta izjavio da *ovde vazduh već smrdi od mađarske reči*.

Sud je na osnovu izjave svedoka utvrdio da se *okrivljeni prema Mađarima odnosi s mržnjom, te da je taj svoj osećaj u više navrata ispoljio, zajedno sa psovanjem* i da je svojim izjavama izvršio narušavanje ugleda mađarske države i mađarske nacije. Prilikom odlučivanja o težini kazne, Kraljevski sudbeni sto u Subotici je kao otežavajuću okolnost uzeo činjenicu *da u situaciji u kojoj se državljanstvo optuženog može smatrati neraščišćenim dok on u mađarskoj državi nalazi svoju egzistenciju i uživa u sigurnosti koju mu pruža mađarska nacija, koristi ponižavajuće izraze o mađarskoj državi i mađarskoj naciji* i zbog toga ga je na osnovu 8. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921. osudio na mesec dana zatvora, kao glavnu kaznu i jednogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu. Budući da je Vazul Misakov kao ruski izbeglica počev od 1921. godine živio u Subotici, sud nije mogao utvrditi da je optuženi strani državljanin i zbog toga je *zanemario izricanje mere proterivanja iz države i večne zabrane povratka u nju, koju propisuje 9. paragraf zakonskog članka III/1921*. Posle podnošenja žalbe slučaj je dospio pred Segedinski kraljevski sud, a potom i pred Mađarski kraljevski sud, ali oba suda su žalbe ocenili neosnovanim i potvrdili prvostepenu sudska presudu.³⁸

Dajte vojniku dovoljno hleba, tada neće dolaziti kod mene po hleb

Gašpar Pek, tridesetdevetogodišnji subotički pekar, 18. aprila 1944. u svojoj pekarskoj radnji je jednom vojniku bez bona prodao hleb po ceni većoj od maksimalne. Zbog toga ga je poručnik Šandor Tot pozvao na odgovornost i tada je Gašpar Pek izjavio: *Dajte vojniku dovoljno hleba, tada neće dolaziti kod mene po hleb*. A kada ga je mađarski kraljevski policajac Vince Tot priveo, u policijskoj stanici je izjavio: *ako mi iz ruku uzmete lopatu, ako me internirate ili stavite pred zid, ni tada neće biti gore*.

Kraljevski sudbeni stol u Subotici, na osnovu priznanja optuženog i izjava svedoka, u svojoj presudi je utvrdio krivicu Gašpara Peka. Sud je kao olakšavajuću okolnost uzeo priznanje optuženog, to jest njegovo pokajničko ponašanje, te ga je za narušavanje ugleda mađarske države i mađarske nacije, na osnovu 7. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, osudio na 14 dana zatvora, kao glavnu kaznu i na jednogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.³⁹

³⁸ IAS, F. 60, XX 42349/1944.

³⁹ IAS, F. 60, XX 43621/1944.

Prekršaji zbog širenja lažnih vesti

U Novom Sadu tokom racije bila su brda leševa

Tokom racije izvršene januara 1942. u Novom Sadu i okolini, vest o masovnim streljanjima učinjenim od strane mađarskih vojnih formacija i žandarmerije, brzo se proširila, a to potvrđuje i slučaj Nandora Rajnera. Prema optužnici, Nandor Rajner, 54-godišnji Jevrejin, samac, privatni službenik bez zaposlenja izvršio je prekršaj širenja lažnih vesti. Pred Kraljevskim sudbenim stolom u Subotici 3. marta održana je delom otvorena a delom zatvorena javna rasprava. Na osnovu delimičnog priznanja optuženog kao i na osnovu izjava svedoka, sud je utvrdio činjenično stanje, po kome je Nandor Rajner, 25. januara 1942. godine u gradskoj kafani izmislio i širio lažnu vest da *u Novom Sadu, u racijama koje su u toku, ima brda leševa*. Sud je uzeo kao otežavajuću okolnost, da je optuženi *ovo svoje krivično delo izvršio u ratnim uslovima, što može ugroziti i uznemiriti javni red*, te je sud zbog toga optuženog Nandora Rajnera, na osnovu 2. paragrafa zakonskog članka X/1937, osudio na mesec dana zatvora, kao glavnu kaznu. Ujedno je naredio i njegovo puštanje na slobodu, budući da je, svoju kaznu zatvora odslužio već u pritvoru.⁴⁰

Biće Mađarima joj

Subotički kraljevski sud je zbog dela širenja lažnih vesti osudio i tridesetogodišnjeg Subotičanina, srpskog državljanina, Borivoja Nikolića. Otvoreni glavni pretres održan je 23. septembra 1941. godine. Nasuprot poricanju optuženog, sud ga je proglasio krivim na osnovu izjava svedoka. Prema utvrđenom činjeničnom stanju, optuženi Borivoj Nikolić je još u julu 1941. u Subotici, pred Terezom Horvat, suprugom Janoša Tarnokija, Jolandom Olah i Gizelom Purić izjavio da *smrdljivi Švaba ipak neće dobiti rat, da će ga dobiti Rusi, a ovo je još Srbija, a tada biće Mađarima joj*. Sud je kao otežavajuću okolnost uzeo činjenicu da je Borivoj Nikolić već bio kažnjavan, kao i to da je svoju izjavu dao u tadašnjim, ratnim vremenima, te ga je zbog toga, na osnovu 2. paragrafa zakonskog članka X/1937, osudio na dvomesečnu kaznu zatvora.⁴¹

Srbija još uvek može da vaskrsne

Strogost Kraljevskog sudbenog stola u Subotici iskusio je i tridesetdevetogodišnji Subotičanin, inače hrvatski državljanin, Jožef Bermanec. Na otvorenom glavnom pretresu, održanom 13. februara 1942. godine, sud je, nasuprot poricanju optuženog, imao poverenja u iskaze svedoka. Prema utvrđenom činjeničnom stanju, Jožef Bermanec je 6. januara 1942. godine u Žedniku

⁴⁰ IAS, F. 60, 8348/1942.

⁴¹ IAS, F. 60, 10087/1942.

(Nagyfénypusztá) u kafani kod Mikuške izjavio *da će Mađarska još biti Srbija*, te je po podne istoga dana, u stanu Ane Veg u Žedniku, rekao *da Srbija još uvek može da vaskrsne*. Prema oceni suda time je izvršio delo širenja lažnih vesti iz 2. paragrafa zakonskog članka X/1937, te je sud optuženog proglasio krivim. Uprkos tome što je sud kao olakšavajuću okolnost uzeo činjenicu da optuženi prethodno nije bio kažnjavao, da je bio u pijanom stanju, te da izdržava jedno dete, on je osuđen na dvomesečnu kaznu zatvora, od čega je u pritvoru već odslužio 29 dana.⁴²

Rusi su već blizu Pešte

Negdašnja supruga Marka Bodića, četrdesetogodišnja Katalin Hatvan, razvedena, majka petoro dece, imala je obavezu da se pojavi pred Kraljevskim sudbenim stolom u Segedinu zbog narušavanja ugleda mađarske države i mađarske nacije, kao i zbog širenja lažnih vesti. Prema činjeničnom stanju, utvrđenom na otvorenom glavnom pretresu, negdašnja supruga Marka Bodića 2. jula 1941. godine u Subotici susrela se sa suprugom Janoša Faćola i tom prilikom rekla joj: *Neka Bog j... majku mađarsku*. Istoga dana susrela je i suprugu Janoša Cvitka, kojoj je izjavila *da su Rusi već blizu Pešte*. Pošto je supruga Janoša Cvitka na to odgovorila: *kako bi mogli biti blizu, kada su Nemci na više stotina kilometara potisnuli Ruse*, optužena je rekla: *moguće je da Nemci tamo napreduju, ali su ovde Rusi već blizu Pešte*. Pred sudom je supruga Marka Bodića priznala delo i to su potvrdila i dva prisutna svedoka. Sudbeni sto je zbog toga optuženu, na osnovu 8. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, to jest na osnovu 2. paragrafa zakonskog članka X/1937, osudio na jednomesečni zatvor, kao glavnu kaznu, to jest jednogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.⁴³

Prekršaj zbog uvrede regenta

I Hortija treba obesiti za noge

Katalin Kovač, supruga Antala Bukvića, u septembru 1941. godine preselila se iz Beograda u svoj rodni grad Suboticu. Živela je odvojeno od muža, te se sa dvoje dece preselila kod svoje majke. Supruga Antala Bukvića je 16. septembra 1941. sa Imreom Sičom i Istvanom Molnarom razgovarala o tome da bi sada, kada su opet u okrilju Mađarske, bilo dobro naći neki posao. Optužena je tada izjavila: *se... ti se na Mađarsku i na Mađare, Hortiju u usta*, a o regentu Mađarske je još izjavila da bi *i Hortija trebalo obesiti za noge, da ja, kao izbeglica iz Beograda, ne mogu naći posao*. Posle nekoliko dana supruga Antala Bukvića ponovo se raspravljala sa Imreom Sičom, na čiju je primedbu da pazi

⁴² IAS, F. 60, 10088/1942.

⁴³ IAS, F. 60, 27106/1942.

jer se više ne nalazi u Srbiji već u Mađarskoj, odgovorila: *se... se na Mađarsku i na Mađare*.

Pošto su je prijavili za delo ruženja nacije i vređanja regenta, o slučaju supruge Antala Bukviča 21. februara 1942. godine raspravljao je Kraljevski sudbeni sto u Segedinu. Na orvorenom glavnom pretresu optužena je poricala da je upotrebila uvredljive izraze, te se branila time da su je svedoci prijavili iz osvete. Odbranu supruge Antala Bukviča sud nije prihvatio. Uvažio je, međutim, iskaze svedoka jer *se izjave koje su svedoci potvrdili, a koje su postale predmet optužbe, svagda uklapaju u okvir prethodno vođenog razgovora i s njima čine međusobno povezano jedinstvo*. Nadalje, prema stavu suda *ne iziskuje posebno obrazloženje to da su izjave optužene teške uvrede za visokodostojnog regenta Mađarske kao i za sveukupnu mađarsku naciju*, te je prilikom odlučivanja o težini kazne uzeo kao otežavajuću okolnost uzeo *upadljivu grubost uvredljivih izjava*. Zbog toga je segedinski sud optuženu suprugu Antala Bukviča, na osnovu 8. paragrafa zakonskog članka III/1921. i 2. pasusa 2. paragrafa zakonskog članka XXXIV/1913, osudio na šestomesečni zatvor, kao glavnu kaznu, to jest trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.⁴⁴

Horti je izdajnik jer je on prodao domovinu Jevrejima

Ištvan Jakab, četrdesetšestogodišnji subotički frizer, pred Kraljevskim sudbenim stolom u Segedinu pojavio se zbog uvrede regenta. Prema optužnici Ištvan Jakab je, u приметно alkoholisanom stanju, 21. aprila 1942. u kafani Jožefa Tomašića izjavio sledeće: *Horti je izdajnik jer je on prodao domovinu Jevrejima*. Na glavnom pretresu kao svedoci izjave su dali Jožef Bogнар, Ištvan Skenderović i Jožef Tomašić, a delo je priznao i sam optuženi.

Sud je Ištvana Jakaba proglasio krivim jer je *verbalno, javno uvredio gospodina regenta*, te da ovo delo *prekršaj koji ima sve zakonske elemente uvrede regenta*, što je određeno u pravnim propisima. Prilikom određivanja težine kazne sud je kao olakšavajuću okolnost uzeo činjenicu da optuženi prethodno nije bio kažnjavaо, kao i njegovo teško pijanstvo koje se skoro graničilo sa neuračunljivošću, te ga je segedinski sud, na osnovu 2. paragrafa zakonskog članka XXXIV/1913, osudio na mesec dana zatvora, kao glavnu kaznu, to jest na trogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.⁴⁵

Podstrekanje na nasilni državni prevrat i prevrat društvenog sistema

Da je komunizam 1919. opstao, danas bi ceo svet bio sretniji

Šandor Balaž, četrdesetjednogodišnji subotički trgovački pomoćnik, 1. oktobra 1943. pijuckao je i politizirao u Mandlerovoj kafani. Prema izjavama prisutnih svedoka, on je rekao sledeće: *Ja sam Mađar i mi smo se radovali što*

⁴⁴ IAS, F. 60, 25165/1942.

⁴⁵ IAS, F. 60, XX 41388/1943.

su nas Mađari oslobodili, ali sada smo se već razočarali jer smo očekivali da ćemo imati bolji život, a suprotno tome, situacija je postala mnogo gora. Da je komunizam 1919. opstao tako kako je započeo, danas bi ceo svet bio sretniji. Ja svoje dete školujem u Pešti i ako Mađarska ne bude opstala, tada ću da ga školujem u Hrvatskoj.

Prijavljenog Šandora Balaža su još istoga dana uhapsili i bio je primoran da naredne mesece provede u pritvoru. Na otvorenoj javnoj raspravi optuženi Šandor Balaž poricao je da je davao takve izjave, priznao je samo da je rekao *više smo očekivali od oslobođenja*. Međutim, Kraljevski sudbeni sto u Segedinu uzeo je u obzir izjave svedoka Janoša Mendlera, Janoša Tikvickog, Mihalja Vereša, Tibora Besedeša i Ferenc Kovača, koje su potvrđene zakletvom.

Prema mišljenju suda Šandor Balaž se citiranim izjavama predstavio kao *pristalica komunizma*, te je time što je komunizam hvalio kao sistem koji će usrećiti čovečanstvo *želeo da pred ostalim članovima društva stvori raspoloženje žudnje za njim i na taj način je podstrekavao na nasilni državni prevrat i prevrat društvenog sistema*. Njegove ostale izjave – po kojima je situacija postala mnogo gora nego što je bila za vreme ranije jugoslovenske vladavine, te da ako mađarska država neće opstati, on će svoje dete, koje se školuje u Budimpešti, dati na školovanje u Hrvatsku – prema presudi suda *sadrže tvrđenja koja ne odgovaraju stvarnosti vezanoj za mađarsku državu i koja narušavaju njen ugled*. Zbog podstrekavanja na nasilni državni prevrat i prevrat društvenog sistema Šandora Balaža je segedinski sud, na osnovu 5. i 9. paragrafa zakonskog članka III/1921, osudio na četvoromesečni zatvor, kao glavnu kaznu i na jednogodišnji gubitak službe i političkih prava, kao sporednu kaznu.⁴⁶

Rezime: opšte crte sporova i presuda

Za vreme Drugog svetskog rata tadašnja Kraljevina Mađarska, u ponovo osvojenim južnim oblastima, nastojala je da sačuva čast mađarske države i mađarske nacije. Tadašnji mađarski sudovi nastojali su da odgovore tim očekivanjima, te su primerno kažnjavali one građane koji su uvredljivim, pogrdnim rečima vređali mađarsku državu i mađarsku naciju ili ličnost regenta, to jest koji su sumnjali da će pripojena Bačka ostati deo teritorije Mađarske.

Iz sudskih presuda koje su stupile na snagu može se ustanoviti sledeće:

- Sudovi su činjenično stanje utvrđivali pre svega na osnovu izjava onih koji su prijavili slučaj, to jest na osnovu izjava svedoka.
- Optuženi su pretežno poricali svoje izjave, to jest pozivali su se na to da su njihove izjave pogrešno shvaćene.
- Izjave koje su predstavljale prekršaj izgovorene su pre svega pred poznanicima ili u kafani uz piće. Sudovi su u svojim presudama uvek naglašavali ako je optuženi svoje izjave dao u pripitom stanju, što je većim delom smatrano olakšavajućom okolnošću.

⁴⁶ IAS, F. 60, XX 31071/1944.

- Sudovi su osudili one osobe koje su davale uvredljive izjave, ali su na kaznu mogli računati i oni građani koji su svoje nezadovoljstvo mađarskom državom izrazili u nekom obliku. Tako je prekršajem smatrana izjava da je život za vreme srpske vlasti bio bolji (slučaj Etel Mihalja), da Mađari sami ne bi mogli povratiti Bačku (slučaj Daniela Velkera), da se u Bačkoj ni mađarsko stanovništvo ne raduje tome da je ovo područje pripojeno Mađarskoj (slučaj Ilone, rođene Nihold, supruge Ernea Šuića Tarčića).
- Takođe je smatrano prekršajem ako je neko izrazio sumnju da će Bačka ostati mađarska teritorija. Od tih slučajeva ističe se sudska presuda Janošu Deriju, koji je morao sesti na optuženičku klupu zbog toga što je izjavio da ne treba baciti stare jugoslovenske novčiće jer će još možda biti potrebni.
- Prekršaj su učinile i one osobe koje su vlasti mađarske države ili službena lica optužile za izvršenje raznih krivičnih dela. Sud je Nandora Rajnera osudio zbog toga što je izjavio da je mađarska vojska u januaru 1942. godine u Novom Sadu masovno streljala ljude, a Ilonu Nihold, suprugu Ernea Šuića Tarčića, zbog toga što je optužila mađarskog oficira da je trebalo da ga podmiti ne bi li dobila dozvolu za putovanje.
- Analizom sudskih presuda ispostavilo se da je među osuđenima podjednako bilo Mađara, Hrvata-Bunjevaca i Srba, čak i jedna osoba ruske nacionalnosti,⁴⁷ što je dobro odslikavalo nacionalni sastav stanovništva Subotice.
- Važno je nadalje napomenuti da je do ovih sporova dolazilo pretežno u prvoj fazi rata, dok iz 1943. i 1944. godine postoji samo poneki slučaj. Jedno od mogućih objašnjenja za to je da je mađarska državna vlast posle početne nervozne žurbe, što je bilo karakteristično za period posle njihovog ulaska, takve slučajeve odmeravala srazmerno njihovoj težini.

Rezime

Između aprila 1941. i oktobra 1944. godine Bačka je bila deo Kraljevine Mađarske. Tadašnja mađarska država je na osnovu svojih zakona nastojala da zaštiti ugled i čast mađarske države, mađarske nacije i regenta Mađarske. Oni građani koji su svojim izjavama uvredili mađarsku državu, mađarsku naciju ili regenta Mađarske učinili su prekršaj i njima su sudili kraljevski sudovi. Presude izrečene *U ime Mađarske Svete Krune!* sadržale su detaljne podatke o osuđenim licima, to jest presude izrečene na osnovu činjeničnog stanja koje su utvrdili sudovi. Sudovi su činjenično stanje utvrđivali na osnovu izjava svedoka i osuđena lica su mogla računati sa zatvorskom kaznom od više meseci, kao i sa višegodišnjom zabranom ostvarivanja političkih prava. Među subotičkim osuđenima podjednako su bila zastupljena lica mađarske, hrvatske, bunjevačke i srpske nacionalnosti, što je odgovaralo nacionalnom sastavu stanovništva na teritoriji grada Subotice.

⁴⁷ Posle oktobarske revolucije više hiljada ruskih državljana izbeglo je u tadašnju Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Mnogi od njih nastanili su se u Subotici, pre svega pravnici, profesori i bivši vojnici carske vojske.

Žužana MEZEI
istoričar-arhivist
Arhiv Vojvodine, Novi Sad

IZVORI BAZE PODATAKA O ŽRTVAMA DRUGOG SVETSKOG RATA U ARHIVIMA VOJVODINE I SRBIJE

Apstrakt: *U središtu rada Mađarsko-srpske akademske mešovite komisije nalazio se Drugi svetski rat i period posle toga, a cilj je bio otkrivanje srpskih i jevrejskih žrtava za vreme mađarske uprave, kao i mađarskih žrtava za vreme jugoslovenske komunističke vlasti, to jest razotkrivanje i na verodostojan način prezentovanje procesa u kome su oni postali žrtve. U ovoj studiji biće predstavljen proces nastanka baze podataka, formirane na osnovu rada Mađarsko-srpske akademske mešovite komisije, a zasnovane na izvorima dostupnim u arhivima Vojvodine i Srbije.*

Ključne reči: *Mađarsko-srpska akademska mešovita komisija, žrtva, izvorna građa, istraživanje, baza podataka.*

Prilikom osnivanja mađarsko-srpske akademske mešovite komisije (Mešovita komisija mađarske i srpske akademije nauka) među zajednički formulisanim načelima 2011. godine koncipirano je sledeće: „U središtu njene aktivnosti biće Drugi svetski rat i period posle toga (1941–1948), a baviće se i srpskim i jevrejskim žrtvama mađarske uprave, kao i mađarskim žrtvama jugoslovenske komunističke vlasti.“¹ Pred kraj rada komisije može se konstatovati da je ona svoje ciljeve u osnovi i ostvarila. U bazu podataka na srpskom jeziku uneto je 86.500 imena žrtava,² a u toku je formiranje baze podataka na mađarskom jeziku. Sada, međutim, nećemo prvenstveno govoriti o žrtvama, već o toj ogromnoj izvornoj građi na osnovu koje je formirana baza podataka.

Kada su u pitanju uslovi istraživačkog rada, na početku treba napomenuti da su obe države, kako Mađarska tako i Srbija, podržale istraživanja i to ne samo finansijski već i moralno. Srpska vlada kao i zakonodavstvo doprineli su tome da ovaj naučno-istraživački rad bude uspešno obavljen. Svojom odlukom

¹ *A szerb-magyar történeti megbékélés programjának alapelvei* (Elfogadta a szerb-magyar akadémiai bizottság 2010. december 15-i ülése), <http://www.magaryszerbmult.hu/wpcontent/uploads/2011/04/Alapelvek.pdf> (pristupljeno 06.06.2015.).

² <http://vojvodinakom1941.org.rs> (pristupljeno 06.06.2015.).

od 29. aprila 2010, Ministarstvo pravde je skinulo oznaku poverljivosti sa onih dokumenata koja se odnose na nezakonita streljanja u periodu posle septembra 1944. godine.³ Istraživački rad je, takođe, podsticao i Zakon o rehabilitaciji (2011) kao i o povraćaju imovine (2011).

Toliko obiman zadatak za tako kratko vreme mogao je biti izvršen samo uz dobro organizovan rad. U taj posao uključeni su svi vojvođanski arhivi, a u istraživački rad smo iz svakog regionalnog arhiva uključili barem jednog stručnjaka. Nikada pre nije bilo primera za takvu saradnju, a uz saradnju sa odgovarajućim stručnjacima prikupljanje podataka se vršilo u beogradskim arhivima. Istražili smo dokumenta muzeja, a istraživači su pregledali na stotine državnih i crkvenih matičnih knjiga. Sve ono do čega je došla istraživačka grupa uneto je u bazu podataka i to u onom obliku kako je naznačeno u originalnom dokumentu, budući da je bilo nemoguće da proverimo sve podatke. Kod arhivskih izvora u bazu podataka imena su uneta onako kako su bila naznačena u dokumentima, a kada su podaci uzeti iz knjiga, tada smo ih i mi naznačili u onom obliku kako je to autor pribeležio. Iza nekih imena, ako je za to bilo mogućnosti, naznačili smo više izvora. Na taj način pokušali smo da dokažemo da se zasigurno radi o žrtvi i preko nje se stvorila mogućnost da rodbina dobije za njih važne podatke iz više izvora. Tu je još potrebno napomenuti da postoje veoma važna dokumenta koja tokom istraživanja nisu pronađena – istraživači ih nisu našli ni u jednom arhivu iako su pouzdana njihova saznanja o postojanju tih dokumenata. Takav dokument je, na primer, spisak likvidiranih u Novom Sadu, a postoje i takvi spisi za koje se pretpostavlja da postoje, ali nema podataka o tome gde se oni nalaze (na primer, dokument koji potvrđuje i koji dokazuje da je Tito znao za masovna streljanja 1944/45. godine).

Izvori korišćeni u bazi podataka mogu se podeliti na: 1. arhivske izvore; 2. sekundarnu literaturu; 3. izjave svedoka.

Arhivski izvori

Pre nego što se osvrnemo na izvore, ukazali bismo, u nekoliko reči, na uslove istraživanja. Istraživački rad na razotkrivanju civilnih žrtava takozvanog perioda promene imperija otpočeo je 2009. godine. Najpre je s radom otpočela beogradska Komisija za otkrivanje masovnih grobnica, uz inicijativu Ministarstva pravde da se popišu civilne žrtve posle 12. septembra 1944. godine. Iste godine u Arhivu Vojvodine otpočela sam proučavanje onih fondova iz kojih su se mogle crpsti informacije događajima u Vojvodini 1944. godine. Nakon istraživanja podataka, uz dozvolu direktora, pristupila sam i popisu imena žrtava. Posle je, početkom 2011. godine, usledilo formiranje Mešovite komisije mađarske i srpske akademije nauka, koja je vremenski okvir istraživanja proširila na period između 1941. i 1948. godine, to jest na civilne žrtve u Vojvodini tokom čitavog Drugog svetskog rata. Tada se ukazala potreba da popišemo one fondo-

³ Одлука Владе РС о скидању ознаке поверљивости, <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/o-nama/akta> (pristupljeno 06.06.2015.).

ve u kojima podatke može pronaći i arhivar koji vrši istraživanja, ali i istraživač koji obrađuje tu temu. Tako je nastala knjiga *Spisak fondova za proučavanje Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju*.⁴ U ovoj knjizi se može naći spisak onih fondova devet vojvođanskih regionalnih arhiva, Arhiva Vojvodine, Muzeja Vojvodine kao i beogradskih arhiva, koji sadrže podatke vezane za događaje u ovom burnom periodu. Arhivsku građu u Vojvodini, prema metodološkom uputstvu iz 1974. godine, svrstavamo u tri glavne grupe (A, B, C). Glavna grupa A deli se još na grupe i podgrupe, glavna grupa B na grupe, dok se glavna grupa C ne deli na manje jedinice. U daljem izlaganju prikazaću samo one glavne grupe s njihovim grupama i podgrupama, u kojima postoje informacije o periodu koju je odredila mešovita komisija. Glavna grupa A: spisi državnih organa, institucija, organizacija i drugih organa s javnim zaduženjima.

1. *Od spisa administrativnih organa i organa koji su obavljali javnu funkciju*

1.4. Arhivski fondovi između 1941. i 1944/1945.

1.5. Arhivski fondovi nakon 1944–1945.

2. *Pravosudni organi*

2.1. Arhivski fondovi između 1944. i 1945.

3.2. Arhivski fondovi nakon 1944–1945.

3. *Vojni organi, organizacije i institucije*

4.2. Arhivski fondovi nakon 1941.

7. *Društveno-političke organizacije, udruženja i tela*

7. 1. Političke partije i društveno-političke organizacije

7. 1. 1. Političke partije

7. 1. 2. Građanska i politička udruženja

7. 2. Strukovne organizacije, tela i udruženja

7. 3. Udruženja socijalne pomoći i humanitarna udruženja

Grupa fondova sa oznakom C

- Zbirke

U već pomenutoj knjizi nabrojano je oko 650 fondova. Tokom istraživanja postalo je jasno koje je od njih potrebno detaljnije istražiti, a koje treba pregledati zbog informisanosti.

Najznačajniji fondovi grupe fondova A. Tu spadaju one arhivske jedinice koje su u vezi s radom narodnooslobodilačkih odbora na svim nivoima uprave, počev od lokalnih odbora pa sve do vojvođanskog glavnog odbora. Ovi čine više od 50% spiska fondova.

Narodnooslobodilački odbori osnovani su još za vreme rata, ali su tada radili u ilegali. Kako je koje mesto oslobođeno, izašli su uz ilegale i preuzeli vlast. Delovanje narodnooslobodilačkih odbora obuhvatalo je skoro svako područje života, kako tokom ratnih godina tako i nakon promene vlasti. Međutim,

⁴ *Fondjegyzék a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása tanulmányozásához = Spisak fondova za proučavanje Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju* (szerk. István Fodor), Zenta, Történelmi Levéltár –Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2012.

posle uvođenja vojne uprave ovi organi su na teritoriji Banata, Bačke i Baranje imali samo savetodavnu i izvršnu ulogu dok su stvarnu vlast imali jedino u Sremu, budući da tamo nije bilo vojne uprave. Po ukidanju vojne uprave (15. februar 1945. godine) vlast su preuzeli narodnooslobodilački odbori, ali i zadatke lokalne uprave, te su formirana razna odeljenja (odeljenje unutrašnjih poslova, obrazovanja, poljoprivrede i šumarstva, finansija, narodnog zdravlja, socijalne zaštite, građevine, trgovine i industrije). Svako odeljenje imalo je razna pododeljenja. Za nas je najvažnije bilo kriminalističko pododeljenje koje je radilo u okviru odeljena unutrašnjih poslova, naročito one evidencije koje su se odnosile na lica nestala tokom rata i u danima posle oslobođenja. Naime, odeljenje unutrašnjih poslova je, shodno svojim zadacima, trebalo da evidentira pod kojim okolnostima su pojedina lica nestala (usled hapšenja, streljanja), ko je izvršio hapšenje ili streljanje, s naznakom tačnog mesta i datuma, kao i mesta stanovanja i tačne adrese dotičnog lica. Koliko su podaci zasnovani na činjenicama i u kojoj meri su detaljni, zavisilo je od lokalnog narodnog odbora – a u više slučajeva i od hrabrosti podnosioca prijave. Bilo je i takvih prijava u koje je samo zapisano da su nestalo lice odvele nepoznate uniformisane osobe i da ga od tada niko nije video, ali bilo je i takvih u kojima su događaji registrovani s puno detalja, imenujući čak i izvršioca. Međutim, dešavalo se da se preplašeni ljudi nisu usudili da uđu u kancelariju da bi prijavili nestanak svog rođaka. U svakom mestu za to određena komisija morala je izvršiti registrovanje nestalih, ali u vojvođanskim arhivima, dokumenti vezani za to su dosta šaroliki, budući da se ove evidencije ne mogu svugde pronaći ili su one nepotpune. Tokom istraživanja su, međutim, u vojvođanskim regionalnim arhivima u središte interesovanja dospeli oni fondovi u kojima je bilo podataka o nestalima.

Posebno treba spomenuti fond broj 183 u Arhivu Vojvodine, to jest spise vojvođanske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih saradnika. Komisija je svoj rad započela posle promene vlasti i delovala je uz pomoć svojih okružnih, sreskih i mesnih filijala, unutar narodnooslobodilačkih odbora. „Cilj im je bio utvrđivanje odgovornih za krivična dela izvršena od strane okupatora i njihovih saradnika, njihovo pronalaženje i privođenje pravdi.“⁵ U ovom fondu se nalaze podaci o civilnim žrtvama za period 1941–1944, kao i za period partizanske vlasti. Nažalost, spiskovi često nisu potpuni, naročito o žrtvama u periodu posle promene režima, uprkos tome ova baza podataka se može smatrati jednom od najvažnijih. Veći deo fonda nalazi se u Arhivu Vojvodine dok su ostali spisi u Muzeju Vojvodine.

Pre osvrtnja na fondove pravosudnih organa potrebno je spomenuti fondove vojnih organa, organizacija i institucija, budući da su vojni organi radili paralelno s narodnim odborima. Posle ulaska Crvene Armije i partizanskih jedinica, partizanska vojska je na području Banata, Bačke i Baranje uvela vojnu upravu koja je trajala od 17. oktobra 1944. do 15. februara 1945. godine. Vojna uprava je značila da su umesto civilnih upravljanje svugde preuzeli organi vlasti

⁵ Arhiv Vojvodine, F. 183. Beleška o arhivskom fondu, Novi Sad, 1992.

partizanske vojske, koji su uspostavili svoju administraciju. To je period u kome se komunistička vlast, pored svojih političkih protivnika, obračunala i sa odgovornima za događaje između 1941. i 1944, kao i sa onim elementima koji su smatrani krivcima, a tako i sa nemačkom i mađarskom manjinom. Pravosuđe je bilo u rukama vojnih sudova. U tih nekoliko meseci, u periodu između oktobra i decembra 1944. godine, izrečeno je najviše smrtnih kazni, a smrtne kazne su izricane i za takva dela za koja su posle nekoliko meseci izricane samo kazne zatvora od nekoliko meseci. Često se dešavalo i to da je smrtna presuda izricana naknadno, već pogubljenim licima kako bi na taj način opravdali streljanje.

U svakom od vojvođanskih arhiva postoje spisi iz ove grupe, izbrojala sam 55 fondova ukupne količine od oko 33 dužna metra građe, ali su spisi u njima podosta nepotpuni, ponegde je sačuvana samo po jedna kutija. Najveća arhivska jedinica je fond vojnog okruga Bačke i Baranje (sa 13,72 dužnih metara građe),⁶ ali u njemu je prevashodno reč o opštim pitanjima, kao na primer organizovanje svih segmenata života na ratom zahvaćenim teritorijama, te je malo onih podataka koji se konkretno odnose na odmazdu.

Sačuvan je samo mali deo spisa sudskih presuda, a jedno od mogućih objašnjenja za to je da su po prestanku vojne uprave ove spise vojne jedinice ponele sa sobom. Nažalost, u Arhivu Vojvodine postoji samo jedna kutija s presudama vojnih sudova, ali ni one nisu među građom vojnih organa i institucija, već u fondu broj 183, među spisima Vojvođanske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih saradnika. Spisi fonda odnose se na rad vojnih stanica, komande gradova i komande oblasti (Kikinda, Pančevo, Subotica, Novi Sad, Bečej, Sombor). I spisi komande gradove su jedva veći od jednog dužnog metra, sa izuzetkom Subotice (2,14 dužnih metara), Novog Sada (1,7 dužnih metara) i Sente (1 dužni metar). Izuzetak je Istorijski arhiv Srema, gde se čuvaju spisi vojnog suda vojne oblasti Srem Jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske.

*Fondovi pravosudnih organa za period 1944–1945.
i za period posle 1944–1945. godine*

Posle ukidanja vojne uprave nije odmah formirana mreža građanskih sudova, te su tako vojni sudovi nastavili s radom. Neposredno pred kraj rata organe građanskog pravosuđa podelili su na sreske i okružne, a zadatak najvišeg pravosudnog organa obavljao je Vrhovni narodni sud Vojvodine. Jedan od najvažnijih fondova našeg istraživanja čine fondovi sreskih sudova, budući da su oni u posmatranom periodu vršili dva važna zadatka: konfiskaciju imovine i proglašenje lica umrlim.

Konfiskacija imovine bila je sporedna kazna uz smrtnu ili neku drugu presudu ili likvidaciju. Uprkos tome što je Zakon o konfiskaciji imovine donet tek 9. juna 1945. godine, konfiskacije imovine bilo je i pre toga. Setimo se samo primera Čuružana, Žabalčana i Mošorinaca koji su proterani iz svojih kuća,

⁶ Arhiv Vojvodine, F. 171

svojih sela, odvedeni u logore, a u njihove kuće ubrzo su naseljeni kolonisti iz drugih delova zemlje. Ovi slučajevi su nakon usvajanja zakona legalizovani. U predmetu konfiskacije imovine bio je isprepleten rad narodnih odbora i sudova, budući da je (kako je to već napomenuto) zadatak narodnih odbora bio popis nestalih, likvidiranih i pbeglih osoba. Odeljenja unutrašnjih poslova narodnih odbora imena dotičnih osoba, kao i popis njihove imovine prosleđivali su sreskim sudovima koji su pokretali postupke za konfiskaciju imovine. Tokom svojih istraživanja više puta sam se susretala sa apelom u kojem se vojni sudovi požuruju da proslede svoje presude, jer sud nije u mogućnosti da postupa u određenoj stvari sve dok ne raspoláže presudom o konfiskaciji imovine. Konfiskacija imovine vršena je u slučajevima nestalih, pbeglih i onih koji su napustili svoje imanje. Nestali su najčešće bila ona lica koja su između oktobra i novembra 1944. bila likvidirana. Pbeglim su najčešće smatrani oni Mađari i Nemci koji su zemlju napustili još pre oslobođenja. Za našu bazu podataka zaista su bila važna rešenja sačinjena o nestalima.

Pored konfiskacije imovine pred sreskim sudovima su u vanparničnom postupku vršena proglašenja lica umrlim. Dok je konfiskacija imovine bila državni interes, proglašenje umrlim pre svega bio je interes porodice. Proglašenje umrlim u više slučajeva nije išlo glatko, budući da za više nestalih osoba nije bilo dovoljno podataka, na primer u slučaju onih koji su bili u logoru, te njihove porodice godinama ništa nisu znale o njima ili pak u slučaju Jevreja koji su skončali svoj život u logorima smrti ili su preživeli te strahote. Vojvođanske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih saradnika, vršeći prikupljanje prijava, o mnogim jevrejskim porodicama nisu ništa uspele da saznaju, sem da pribeleže da su odvedeni ili prilikom racije ili prilikom deportacija. U više slučajeva jevrejske verske zajednice su pomagale u sastavljanju spiskova imena, budući da nije bilo nikog od rodbine koja bi prijavila nestanak pojedinih osoba. U molbama za proglašenje umrlim nalazimo i takve podatke koji se odnose na osobe streljane bez presude, što je takođe pomoglo u sastavljanju spiskova imena.

Od pravosudnih organa dragocene podatke našem istraživanju pružila je arhivska građa Vrhovnog suda Vojvodine.⁷ Vrhovni sud je 1945–1946. godine većinom odbacio žalbe na smrtnu presudu, štaviše dešavalo se i to da je kaznu višegodišnjeg zatvora preinačio u smrtnu kaznu, ali 1947. i 1948. već nije automatski sledio ovu praksu, te se dešavalo da je pozivajući se na greške u postupku poništio presudu ili je ublažio kaznu.

Tu je potrebno skrenuti pažnju na još jedan važan podatak. U slučaju da se nije mogao utvrditi tačan datum smrti, tada se, saglasno sa zakonom, kao datum smrti navodio 16. maj 1946,⁸ što je veoma često stvaralo konfuziju kod korisnika baze podataka, to jest u procesima rehabilitacije pogotovu kada je porodica ili zajednica tačno znala kada su vršena streljanja, ali u nedostatku dokaza sud to nije prihvatio.

⁷ Arhiv Vojvodine, F. 207

⁸ Zakon o proglašenju nestalih lica i o dokazivanju smrti, *Službeni list FNRJ*, 24/1952.

Iskustva istraživača koji su radili na bazi podataka pokazuju da je najviše podataka bilo u fondovima pravosudnih organa. Potrebno je napomenuti i to da se prvi put desilo da su istraživači u zgradi suda mogli da istražuju i u takvim spisima koji još nisu dospeli u nadležni arhiv. U bazi podataka nije unesen *Sud koji je presuđivao krivična dela i prestupe protiv nacionalne časti naroda Vojvodine*, ali valja ga pomenuti jer iako je radio svega nekoliko meseci, izrekao je mnogo presuda protiv Mađara: višegodišnju robiju, konfiskaciju imovine i gubitak mađarske nacionalne časti na određeni period. Njegove spise preuzeli su sreski sudovi koji su nastavili rad na slučajevima koji još nisu bili okončani.

Posebno se osvrćemo i na arhive čije je sedište u Beogradu. U spisku fondova naznačeno je četiri arhiva, ali prema izveštajima najviše podataka beogradske kolege unele su iz Arhiva Srbije i iz Vojnog arhiva Ministarstva odbrane Republike Srbije.

Od dokumenata Arhiva Srbije, koji su postali dostupni na osnovu jedne vladine odluke, sa aspekta istraživanja najvažnija je arhivska građa Bije (Bezbednosno-informativna agencija) koja se odnosi na Vojvodinu, sa oko 300.000 nesređenih spisa. Beogradski istraživači su pregledali materijale iz kojih su popisali imena civilnih žrtava, a tematika je:

- Neprijateljska delatnost Mađara u periodu pre i za vreme rata
- Neprijateljska delatnost Mađara na teritoriji Federativne Narodne Republike Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata
- Pregled političke situacije, političkih partija, pokreta, sastava stanovništva, položaja privrede i industrije u Mađarskoj između 1918. i 1945. godine
- Delatnost Kulturnog saveza Mađara južnih oblasti (DMKSZ) kao fašističke organizacije
- Istorija mađarske manjine između 1919. i 1944. godine
- Mađarska manjina u Vojvodini od naseljavanja na Balkan pa sve do 1955. godine
- Elaborat o mađarskoj manjini u Banatu

U Vojnom arhivu pregledali su knjige registra vojnih sudova (presude ne), te su na osnovu njih u bazu podataka dospeli podaci o onim Vojvođanima koji su kažnjeni smrću. Uočljivo je da je broj smrtnih presuda znatno veći u periodu vojne uprave nego u kasnijem periodu. Mešovita komisija je i lica koja su pogubljena prema smrtnoj presudi svrstala u red žrtava, te su i oni dospeli u bazu podataka.

Na kraju pominjemo još nekoliko primedbi u vezi sa arhivskim istraživanjima. Svaki regionalni arhiv raspolaže fondovima koji su nastali za vreme mađarske vlasti, a koje vojska prilikom povlačenja nije ponela sa sobom. Iako su oni sačuvani samo fragmentarno, istraživanja je trebalo proširiti i na njih, naročito na one u kojima su sačuvani spisi pravosudnih organa. U Arhivu Vojvodine se, na primer, nalaze sledeći fondovi:

F. 149 Južna armija, Grupa vojne uprave, Komanda – Novi Sad (1941–)

F. 163 Ispostava Segedinske trgovinske i industrijske komore – Novi Sad (1941–)

- F. 155 Međuresorska komisija – Novi Sad (1941–1944)
- F. 154 Mađarski kraljevski hidroinženjerski ured – Novi Sad (1941–1944)
- F. 153 Mađarski kraljevski okružni inspektor za zanatstvo – Novi Sad (1941–1944)
- F. 159 Novosadsko kraljevsko tužilaštvo (1941–1945), kompletan
- F. 158 Novosadski kraljevski sud (1941–1945), kompletan
- F. 152 Novosadski prvostepeni ured uprave obrazovanja (1941–1945)
- F. 151 Novosadski drugostepeni ured uprave obrazovanja (1941–1945)
- F. 165 Ispostava Crvenog krsta u Južnoj oblasti (1941–1945)

Subotica

- F. 60 Kancelarija gradonačelnika slobodnog kraljevskog grada Subotica, Subotica (1941–1944)
- F. 61 Ispostava za politiku poseda mađarskog kraljevskog ministarstva za poljoprivredu, Novi Sad (1941–1944)
- F. 63 Mesto Bajmok (1941–1944)
- F. 64 Mesto Bajša (1941–1944)

Novi Sad

- 228. Komanda grada Novog Sada (1941–1944)
- 257. Sreski sud slobodnog kraljevskog grada Novi Sad (1941–1944)
- 260. Šef policije slobodnog kraljevskog grada Novi Sad (1941–1944)
- 263. Sreski kraljevski sud, Novi Sad (1941–1944)
- 264. Sreski kraljevski sud, Titel (1941–1944)
- 265. Sreski kraljevski sud, Novi Sad (1941–1944)

I u ostalim regionalnim arhivima mogu se pronaći spisi sela, gradova, sreskih sudova, okružnih sudova, tužilaštava i to na mađarskom, hrvatskom i nemačkom jeziku, već zavisno od toga kojoj je okupiranoj oblasti pripadalo to područje. Analizu fondova arhivskih istraživanja zaključujemo ističući da se prvi put desilo da smo prilikom formiranja baze podataka glavni naglasak stavili na arhivske izvore, te da se u Vojvodini u rad uključio svaki arhiv bez izuzetka i uzeo učešće u uspešnom popunjavanju baze podataka.

Korišćena literatura

Napisano je mnogo knjiga o Drugom svetskom ratu u socijalističkoj Jugoslaviji. Vojvođanska istorija svetskog rata ima bogat izvor stručne literature, ali se ti izvori bave samo događajima iz Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Skoro svako naseljeno mesto ima svoju monografiju o tom periodu, čiji je naslov „Mesto x. y. u ratu i miru“. Sve do devedesetih godina prošlog veka niko se nije usuđivao da prikaže i tamnu stranu oslobođenja. Uspomena na Narodnooslobodilački rat je u socijalističkoj eri negovana na različite načine. U svakom mestu je postavljena spomen-ploča u znak sećanja na pale borce, ispred koje su na dan oslobođenja mesta držali komemoracije. Pos-

tojao je jedan centralni muzej, Muzej revolucije Vojvodine, u kome su čuvali predmete iz Narodnooslobodilačkog rata, a u okviru muzeja je postojala i biblioteka. U toj biblioteci su sakupljene knjige o periodu posle 1919. godine, a najviše knjiga bilo je o događajima iz Narodnooslobodilačkog rata ili često o istoriji pojedinih vojnih jedinica, uključujući tu i broj žrtava. Danas ta biblioteka pripada Muzeju Vojvodine, a tu su prebačeni i eksponati Muzeja revolucije.

U bazi podataka – s obzirom na raniji obiman istraživački rad – koristili smo podosta izvora stručne literature prilikom popisa žrtava u periodu 1941–1944. godine. Mnogo siromašnija bila je stručna literatura u periodu posle oslobođenja, s jednim do dva izuzetka, pisci svakog rada bili su vojvođanski mađarski istoričari, zavičajni istoričari ili novinari koji su pokušali da popišu gubitke Mađara. Iako događaji 1944–1945. nisu karakteristični samo po mađarskim žrtvama, o tom periodu se ipak nisu pojavile knjige iz pera autora drugih nacionalnosti. Izuzetak čine *vojvođanski Nemci* čija je sudbina zabeležena u raznim knjigama, s posebnim naglaskom na period između 1944. i 1948. godine kada je, naime, više desetina hiljada Nemaca izgubilo život na teritoriji Vojvodine i u logorima namenjenim za njih. Te knjige su skoro bez izuzetka objavljene u inostranstvu, u Austriji i Nemačkoj. I te naučne, stručne radove koristili smo prilikom formiranja baze podataka. Više knjiga objavljeno je i o deportaciji i tragediji Jevreja. Ovi radovi su važni zbog toga što je raspoloživa arhivska građa veoma oskudna, a tokom rata i u periodu neposredno posle oslobođenja nisu se bavili obradom jevrejskih gubitaka, budući da još nisu imali informacije o tome ko je preživeo sabirne logore i prisilni rad.

U sledećoj tabeli nabrojali smo one knjige iz kojih smo crpili najviše podataka prilikom formiranja baze podataka. Broj korišćenja označava koliko puta se određeno delo pojavljuje kao izvor u bazi podataka.

Autor	Naslov dela	Broj korišćenja
Sándor Mészáros	Holtta nyilvánítva, Holtta nyilvánítva II.	1996
Júlia Teleki	Keresem apám sírját, Hol vannak a sírok?	1198
др Александар Касаш	Мађари у Војводини 1941–1946	737
dr István Bogner – Ferenc Sinkovics	Memento 1944–1994–2001–2003	680
József Pintér	Szenyves diadal	541
Márton Matuska	Hová tűntek Zsablyáról a magyarok? A megtorlás napjai, Három mártírunk	357
István Ádám, Béla Csorba, Márton Matuska, István Ternovác	A temerini razzia	271
István Baranyi	Az 1944/45-ös moholi eseményekről, jegyzeteim	168
Lajos Forró	Jelöletlen tömegsírok	124
dr Ferenc Balla – dr István Balla	Bezdán története (1944–1953)	116
János Szloboda	Zentán történt 44-ben	108
Orbán M. Horváth	Eltévedt hősök téves csataterén	30

Svedočenja

Izjave svedoka su podeljene u dve grupe. U prvu spadaju oni zavičajni istoričari koji su se odazvali pozivu Društva mađarskih zavičajnih istoričara Vojvodine, te su prosledili spiskove lokalnih žrtava i dozvolili da pored podataka kao svedoke upišemo njihovo ime. U drugu grupu spadaju oni koji su prijavili svoje rođake, pošto u bazi podataka na srpskom jeziku postoji opcija da svako može podneti prijavu ako da svoje podatke, a postoje i slučajevi kada je prijavu podneo opunomoćeni advokat prilikom pokretanja postupka rehabilitacije. U odnosu na oko 86.500 imena koja su evidentirana u bazi podataka, broj od hiljadu podnetih prijava koje su pristigle u odbor nije značajan. Javnost ili nije informisana na odgovarajući način o toj mogućnosti ili i dalje postoji strah da se da ime uz takvu prijavu.

* * *

Baza podataka na srpskom jeziku trenutno sadrži 86.500 imena. Analiza podataka sa aspekta nacionalne pripadnosti, pola, zanimanja i drugih elemenata trenutno je u toku. Vremenom će se utvrditi i to da li je više žrtava bilo u periodu između 1941. i 1944. godine ili u periodu posle toga. Što se tiče mađarskih žrtava u periodu između 1944. i 1945. godine, istraživači su pregledali sve dostupne arhivske izvore, objavljene knjige i zabeleške, a podatke su uneli u bazu podataka. I baza podataka mađarskih žrtava će omogućiti da se pojedinačnim prijavama upotpuni spisak imena. Na taj način će i korisnici moći doprineti popisu imena svih žrtava.

Rezime

Rezultat istraživanja bio je formiranje jedne baze podataka na srpskom i jedne na mađarskom jeziku. Baza podataka na mađarskom jeziku sadrži imena mađarskih žrtava iz 1944/45. godine. Najveći deo izvora korišćenih u sastavljanju baze podataka sačinjavaju arhivski izvori koji se čuvaju u vojvođanskim i beogradskim arhivima i muzejima. Više dokumenata ugledalo je svetlo dana kroz istraživački rad podržan od komisije, te je naročito arhivska građa pravosuđa pružila mnogo korisnih podataka. Postali su dostupni i oni spisi Arhiva Srbije koji su sve do sada nosili oznaku tajnosti. Korišćena je i značajna stručna literatura; knjige na tu temu, objavljene ranije na mađarskom jeziku, bile su veoma korisne prilikom sastavljanja spiskova žrtava. Uporedo sa istraživačkim radom i zakonodavstvo Srbije pomoglo je u otkrivanju činjenica vezanih za ovaj period.

Lajoš FORO
istoričar-asistent
Univerzitet u Segedinu

TIPOVI DOKUMENATA VEZANIH ZA ZLOČINE PROTIV MAĐARA 1944/45. GODINE U ARHIVU VOJVODINE, S POSEBNIM ASPEKTOM NA OPŠTINU KANJIŽA

Apstrakt: *Početkom devedesetih godina 20. veka započeta istraživanja, koja su se uglavnom oslanjala na metodu oral history, omogućila su uvid u atrocitete izvršene prema Mađarima 1944/45. godine; međutim, posle postignutih rezultata, koji su ostvareni u periodu 10–15 godina, došlo je do tapkanja u mestu a nedostatak novih informacija je bio osetan. Naime, nedostajali su arhivski izvori o tom periodu. Proboj je, po formiranju srpsko-mađarske akademske komisije, načinjen otvaranjem arhiva Srbije. Konačno je srušena zabluda da partizani nisu dokumentovali genocid. Prema našim sadašnjim saznanjima – čak iako je dolazilo do uništavanja dokumenata – veći deo spisa je sačuvan. Jedino se nije moglo istraživati u arhivu Ministarstva unutrašnjih poslova – navodno zbog nedostatka tehničkog rešenja – iako se može smatrati izvesnim da tamo postoje vredni spisi koji se odnose na ovu temu. S ciljem utvrđivanja tačnog broja žrtava, autor ove studije se posvetio mikroistraživanjima u Arhivu Vojvodine (vezano za opštinu Kanjiža), to jest u Muzeju Vojvodine. Tokom istraživanja postalo je jasno da je partizanska vlast nameravala da uz pomoć lokalnog slovenskog stanovništva najpre izvrši genocid prema Mađarima, a potom sve to dokumentuje, što je i učinila. U studiji su prikazane različite faze ovog dokumentovanja.*

Ključne reči: *Arhiv Vojvodine, Kanjiža, atrociteti, ratni zločini, likvidacije.*

Godina 1943. s više aspekta predstavlja prekretnicu u pogledu na građanski rat i oslobodilačke borbe na teritoriji Jugoslavije. S jedne strane, posle kapitulacije Italije iz stroja je ispala jedna značajna okupaciona sila, a s druge, savezničke sile priznale su za svog saveznika partizanski pokret pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i time odredile ishod borbe između jugoslovenskih oružanih formacija koje su imale suparničke političke nazore. U novembru 1943. godine Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije, najviši organ partizanskog pokreta, političko i društveno uređenje zemlje zvani-

čno je postavilo na nove osnove, a sebe proglasilo legitimnim rukovodećim organom Jugoslavije.

Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije svoje zasedanje održalo je u Jajcu, 29. i 30. novembra 1943. godine. Pored odluke o zabrani povratka kralja do kraja rata i formiranju narodne vlade, veće je formiralo i Državnu komisiju za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača sa zadatkom „utvrđivanja, pronalaženja i privođenja pravdi onih koji su odgovorni za zločine izvršene od strane okupatora i njihovih pomagača za vreme rata u Jugoslaviji...”¹

Pravilnik koji je sadržavao 13 tačaka sačinjen je na sednici Jugoslovenskog narodnooslobodilačkog odbora, održanog 6. maja 1944. godine. U tački 9. je formulisano: „Državni odbor radi samostalno ili oslanjajući se na odbore federalnih jedinica, koji će u tom cilju odmah imenovati svoje izvršne odbore (predsedništva), a oni će formirati organe neophodne za [obavljanje] poslova. Državni odbor objedinjuje, koordinira i kontroliše federalne odbore. Federalni odbori svu prikupljenu građu stavljaju na raspolaganje Državnom odboru za dalje postupanje.“ U tački 11 je pak stajalo sledeće: „Za svoj rad na utvrđivanju zločina okupatora i njihovih saradnika Državni odbor odgovara Jugoslovenskom narodnooslobodilačkom odboru kojem tokom svog rada podnosi izveštaj.“ Dokument je potpisao predsednik komisije Josip Broz Tito.² Posle izrade pravilnika za predsednika komisije imenovan je profesor Beogradskog univerziteta dr Dušan Nedeljković.³ Sekretar je bio dr Vlada Jokanović, advokat iz Sarajeva, a članovi: dr Svetozar Ritiga, dr Maks Šnuderla, Jaka Avsić, Pero Krstajić, Pavel Sateva i Pero Mijačević.⁴ Komisija je radila na ostrvu Vis, a njeno sedište je tek posle 20. oktobra 1944. godine, nakon oslobođenja glavnog grada, premešteno u Beograd. Posle toga uspela je da proširi svoju nadležnost, to jest da formira svoju konačnu organizaciju. S ciljem podele rada formirane su razne potkomisije – pravne, istražne, objavne, izvršne, registracione i personalne – te je krajem 1945. u komisiji bilo uposleno 439 lica.⁵

U smislu odluke Jugoslovenskog narodnooslobodilačkog odbora, to jest, pravilnika o radu usvojenog 6. maja 1944, između februara i novembra 1944. na teritorijama republika i pokrajina formirane su federalne jedinice Komisije za ispitivanje ratnih zločina. Najpre je formirana u Sloveniji 19. feb-

¹ Odluka se odnosila i na to da će „Nacionalni odbor za oslobođenje Jugoslavije imenovati članove komisije i sačiniti pravilnik o radu“. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata* (prired. Miodrag Zečević – Jovan P. Popović), T. 1–2, Beograd, Arhiv Jugoslavije – ZAD, 1996, 21.

² *Isto*, 445–446.

³ Dušan Nedeljković (Isakovo, Ćuprija, 1899 – Beograd, 1984) doktorirao je filozofiju u Parizu. Od 1941. bio je član komunističke partije i narodnooslobodilačke vojske. Radio je kao jedan od urednika lista *Borba*. Posle rata bio je profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, nosilac ordena Zlatne zvezde OZNE.

⁴ *Dokumenti*, 21.

⁵ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića: represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006, 250.

ruara 1944, potom u Crnoj Gori (19. maja), u Hrvatskoj (19. maja), u Bosni i Hercegovini (1. jula), u Makedoniji (14. avgusta), u Vojvodini (18. septembra) i na kraju u Srbiji (18. novembar). Državni odbor, federalne jedinice i istražni organi su širom države prikupili 938.828 prijava o ratnim zločincima i njihovim pomagačima. Tokom istražnih radnji, nakon saslušanja svedoka i optuženih, sačinjeno je 550.000 zapisnika, pored toga sakupljene su fotografije i plakati o zločinima, ekshumirane su žrtve i pronađeno je oko 20.000 originalnih dokumenata, koje je za sobom ostavila vojska u povlačenju i državna uprava. Na osnovu toga je Državni odbor doneo 120.000 odluka i registrovao 66.420 ratnih zločinca, to jest saradnika okupatora.⁶

Vojvođanska federalna jedinica osnovana je u Miškovcima, u Sremu, 18. septembra 1944. godine. Njeni članovi su bili: Spasoje Čobanski, Petar Mijačević, Andrija Kardelis, Milan Gavranov, Milka Mijatov, Stevan Ilić, Miorad Balač, Aleksandar Jovanović, Stevan Pavlekić i Isailo Ivančević. Pravilnik o njoj organizaciji i radu sačinjen je 21. novembra 1944. godine. Ova komisija imala je svoje okružne, sreske i mesne potkomisije.⁷ Okružnoj komisiji u Subotici pripadala su tri sreska statistička veća: subotički, senčanski i topolski.⁸ Statističkom veću u Bačkoj Topoli pripadala je Bačka Topola, Bajša, Feketić, Mali Idoš, Pačir, Stara Moravica i Čantavir. Statističkom veću u Subotici, osim mesne subotičke, pripadala je još 21 lokalna potkomisija.⁹ Senčanskom statističkom veću, pored Sente, pripadala je još Ada, Mol, Kanjiža, Martonoš i Horgoš.

Fond br. 183: Spisi Vojvođanske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih saradnika

Među građom Arhiva Vojvodine, koja se može istraživati, više fondova svedoči o zločinima protiv Mađara 1944/45. godine, dajući ujedno i sliku o ranoj fazi Titove ere. Najvažniji među njima je fond pod brojem 183, to jest Fond Vojvođanske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih saradnika, čiji nam spisi odslikavaju proces tokom kojeg partizanska vlast proglašava svoje neprijatelje (ratni zločinac ili narodni neprijatelj), to jest ideologizira obračun s njima. Ovaj fond daje nam uvid i u one zločine koji su Titovi partizani vršili širom Vojvodine.

Spise koji se nalaze u ovom fondu do sada su samo malobrojni mogli proučavati. Svega je nekoliko istraživača – među njima i Aleksandar Kasaš – dobilo dozvolu da proučava ove dokumente, te samo nekoliko knjiga objavljenih na srpskom jeziku – između ostalih radovi Draga Njegovana – sadrže originalna dokumenta; tako na primer, spisak imena onih koji su ratnim zločincima

⁶ *Isto*, 251.

⁷ *Dokumenti*, 27–28.

⁸ Arhiv Vojvodine (dalje: AV), F. 183, kut. 501, 1945, Prepiska 1–100, broj 1.

⁹ Imena mesta: Subotica, Ludoš, Bajski Vinogradi, Zapadni Vinogradi, Majšanski Vinogradi, Zobnatica, Radanovac, Gornji Tavankut, Donji Tavankut, Zapadne Ugarnice, Istočne Ugarnice, Kelebija, Hajdukovo, Čavolj, Šebešić, Čikerija, Palić, Đurđin, Pavlovac, Verušić, Bikovo, Žednik.

proglašeni na osnovu prijave. Ove spise, nažalost, autori preuzimaju bez kritike izvora, sugerišući time da je ratni zločinac svako ko je za to optužen krajem 1944. i početkom 1945. godine. Ovi radovi ne pripadaju dostignućima objektivnog istraživanja prošlosti. Potrebno je spomenuti i rad Žužane Mezei koja je kao radnica Arhiva Vojvodine vršila prikupljanje i analizu spiskova žrtava.

Pomenuti fond Arhiva Vojvodine sadrži spise komisija za utvrđivanje ratnih zločina, koji su istoričarima trenutno dostupni za istraživanje. Među dokumentima, pored spisa novosadske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, nalaze se i – manje-više kompletni – materijali naselja te regije. Pored toga, u spisima ovog fonda mogu se pronaći spiskovi likvidiranih lica vezanih za više mesta. Kao ogroman nedostatak možemo konstatovati to da nema spiskova likvidiranih lica u Novom Sadu. Ali situacija je slična i sa ostalim naseljima. Deo spisa – pogotovu spiskova likvidiranih – dospao je u Muzej Vojvodine. Tokom naših istraživanja uspjeli smo da nađemo više takvih spiskova. Tamo se, na primer, nalaze spiskovi žrtava iz Palanke¹⁰, Silbaša¹¹, Vrbasa¹² i Savinog Sela.¹³ Po svemu sudeći, među spisima koji se čuvaju u muzeju je bio, ili je i sada, spisak likvidiranih lica u Novom Sadu i okolini. Uspeli smo da pronađemo signaturu dokumenta, koja upućuje na postojanje spisa (K-3008/111), ali dokument nije bio na mestu.

Pored spiskova tu su i druga zanimljiva, vredna dokumenta. Takva su, na primer, akta koja se bave ratnim zločinima. Proučavajući dokumenta, možemo zaključiti da se utvrđivanje ratnih zločina, to jest određivanje kategorije neprijatelja naroda u čitavoj regiji odvijalo na sličan način. Iz spisa se jasno vidi da je u mehanizmu partizanskog suđenja afirmisana praksa suprotna današnjim, to jest evropskim normama. U većini slučajeva likvidacija je prethodila postupku dokazivanja, pa se svakako može reći da je odmazda pogađala nevine ili osobe koje su imale pravo da u poštenom sudskom postupku dokažu svoju nevinost.

Komisija je pretpostavljena zlodela podelila u sledeće grupe: 1. Ulazak – zločini učinjeni od lokalnog mađarskog stanovništva prilikom ulaska mađarske vojske; 2. Armija – zločini počinjeni od mađarske armije; 3. Racija – zločini počinjeni 1942. godine u Novom Sadu i okolini; 4. Logori – zločini počinjeni u raznim logorima; 5. Prisilno mobilisanje – zločini počinjeni tokom vojne mobilizacije; 6. Prisilni rad – zločini izvršeni tokom prisilnog rada; 7. Deportacija – zločini povezani s deportacijom; 8. Protiv imovine – zločini protiv imovine. U posebnu kategoriju svrstani su narodni neprijatelji. Imena osoba proglašanih za narodne neprijatelje mogu se naći u *Registru narodnih neprijatelja*, koja sadrži 8640 imena.¹⁴ Imena i podaci – ime, napomena ili presuda – naznačeni su na jednom kartonu i na osnovu toga je sačinjen već pomenuti dvotomni registar.¹⁵

¹⁰ Muzej Vojvodine, Novi Sad (dalje: MV), K-3001/2.

¹¹ MV, K-3001/3.

¹² MV, K-3001/17.

¹³ MV, K-3001/19.

¹⁴ AV, F. 183, kut. 65 i 66, Registar narodnih neprijatelja.

¹⁵ *Dokumenti*.

Na listu ratnih zločinaca i neprijatelja naroda dospela su sva ona lica za koja se, u jesen 1944. godine, ispostavilo da su za vreme mađarskog režima vršili javnu funkciju, bili instruktori mladih *leventi*, pripadnici *turanskih lovaca* ili partije strelastih krstova (*njilaša*) (nezavisno od toga da li je određena osoba zaista bila kriva ili ne), oni koji su služili mađarsku vojsku ili pak oni koji su 1941. godine jednostavno oduševljeno pozdravljali mađarske *honvede* prilikom njihovog ulaska. Osim toga, mnogi su pali kao žrtve lične osvete svojih sugrađana Srba. Većina lokalnih Mađara, koja je dospela na spiskove, u stvarnosti nije počinila takva nedela zbog kojih bi zaslužili smrtnu kaznu. To potvrđuje i okolnost da one prijavljene koje u danima masakra nisu uspeli da pronađu, ni kasnije nisu pozvali na odgovornost ili su pak kažnjeni sa svega nekoliko meseci ili nekoliko godina zatvora.

Partizanska vlast je – i radi kasnijeg samoopravdanja – nastojala da stvori privid da se pridržavala zakonitosti. Taj proces započet je prikupljanjem *prijava*, to jest *sastavljanjem spiskova*. (U tim spiskovima osobe su grupisane prema „počinjenim“ delima). Nakon toga je usledilo sastavljanje *zapisnika*, a potom *proglašenje za ratnog zločinca* (F-odluka), dok je ponekad održan i sudski pretres.

Prijave

Poveći deo spisa ovog fonda – svrstanih u 284 kutije po mestima i složenih po abecedi – čine kutije s prijavama.

Komisija za ispitivanje ratnih zločina skoro u svakom naseljenom mestu u Vojvodini prikupljala je prijave, na osnovu kojih su neke od lokalnih stanovnika proglasili ratnim zločincima ili neprijateljima naroda. Pretežni deo fonda br. 183 sačinjavaju ti spisi. Najveći deo prijava može se naći razvrstan po naseljima, samo jedan deo nije sačuvan, dok se drugi deo tokom istraživanja može pronaći pripojen drugim spisima, na primer dosijeima sa odlukama i sudskim presudama.

Prijave su pribeležene na osnovu običnih izjava, te je bilo dovoljno samo okriviti nekoga. Sadržaj prijava često pripada kategoriji beznačajnih slučajeva iz domena građanskog parničnog postupka. Takvi su, recimo, imovinski sporovi koji se masovno pojavljuju u prijavama iz Martonoša i Kanjiže, gde se podnosioci prijave žale na to da je prijavljena osoba njihovu stoku ili pokretnost kupila ispod cene. S obzirom na to da su prijave služile kao osnov za utvrđivanje ratne reparacije i štete nanete Jugoslaviji, postupak je pružao mogućnost za postavljanje zahteva za naknadu štete (ako je moguće i za lako pribavljanje novca), te se može pretpostaviti da su u spise dospeli podaci koji su namerno uveličani. Nakon pregleda relevantnih dokumenata Kanjiže, Martonoša i Horgoša može se konstatovati da su prijave često pisane bez ikakvog osnova.

Prijave su se mogle podnositi na formularu dobijenom od komisije za utvrđivanje ratnih zločina. Formulari su u većini slučajeva popunjavani pisačom mašinom, a tek ponekad svojeručno. Na listi prijave bilo je potrebno navesti

sledeće podatke: 1. ime počinioca dela, ime njegovog oca ili devojačko ime majke, životnu dob, nacionalnost, mesto rođenja, funkciju, zanimanje kao i zadnje prebivalište.¹⁶ 2. Ime osobe koja je oštećena krivičnim delom, ime oca, to jest devojačko ime majke, životnu dob, nacionalnost, mesto rođenja, veroispovest, nacionalnost, porodično stanje, mesto prebivališta i broj osoba koje izdržava.¹⁷ 3. Mesto gde je krivično delo izvršeno: okrug, srez, mesto. 4. Krivično delo: vrsta, vreme i mesto izvršenja, metode izvršenja i upotrebljena sredstva, dokazivanje krivice. 5. Pričinjena materijalna šteta: vrsta, vrednost u dinarima. 6. Napomena. 7. Potpis podnosioca prijave.

U Martonošu između 6. decembra 1944. i 5. novembra 1945. stanovništvo je komisiji za utvrđivanje ratnih zločina podnelo ukupno 843 prijave (To je u odnosu na broj stanovništva veoma velik broj. Naselje je prema podacima iz 1948. godine imalo 3361 stanovnika, a Kanjiža, gde je bilo 577 prijava, tada je imala 11.139 stanovnika dok je u Horgošu, koji je imao više stanovnika nego Martonoš, podneto 432 prijave). Među prijavljenima bilo je više stanovnika Martonoša, koji su likvidirani 21. novembra 1944. godine. To je bio slučaj i sa jednim mesnim policajcem (Kalmanom Šafran) uz čiju prijavu su 10. decembra 1944. priložili da je njegov predmet prosleđen vojnom sudu u Subotici na dalje postupanje.¹⁸ Pomenuti policajac je, međutim, još 19 dana pre toga likvidiran. Imajući to u vidu, istinitost sadržaja spisa se može itekako dovesti u pitanje, budući da je presuda prethodila prijavi. Pošto su pomenuti spisi nastali posle ubistava, može se pretpostaviti da je protiv određenih lica prijava podneta samo zbog toga da bi se opravdalo njihovo već počinjeno ubistvo.

Od 843 spisa 173 nedostaje, međutim, mesni odbor u Martonošu je u jednom sumarnom izveštaju naveo imena prijavljenih, to jest redni broj spisa koji je protiv njih podnet.¹⁹ Na osnovu toga se može precizirati koga su od meštana okrivili da su izvršili razne zločine. Najviše prijava podneto je protiv glavnog seoskog beležnika Maćaša Fehera (309). Tu je potrebno napomenuti da u originalnim dokumentima, u početku, na više mesta nisu imenovali učinioce, već su, na primer, koristili termine (u 58 slučajeva) okupator, mađarska vojska itd. Ove obrasce su, u smislu naredbe od 26. februara 1945. godine, kasnije korigovali.²⁰ U ispravljenim prijavama se ponajviše pojavljuje ime Maćaša Fehera, a često se spominje još i ime seoskog sudije Janoša Šereša, podbeležnika Kalmana Katone i Šandora Sela. Protiv ovih pomenutih lica pristiglo je najviše prijava: Protiv Kalmana Katone 87, Janoša Šereša 63, Šandora Sela 60,

¹⁶ Na području koje je proučavano kod podataka prijavljenih lica, kod stavke zadnjeg prebivališta često je bilo naznačeno slovo „L“, koje je označavalo da je data osoba već likvidirana.

¹⁷ Podnosilac prijave najčešće je bio oštećeni.

¹⁸ AV, F. 183, kut. 320, Prijave Martonoš, broj 146.

¹⁹ AV, F. 183, kut. 541, 1944–1948, mesta: K-M, Martonoš, azbučni spisak i broj prijave.

²⁰ AV, F. 183, kut. 505. Veće statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš, broj 22. Videti naredbu koju je statistički ured iz Sente uputio mesnom odboru u Martonošu: „U prilogu vam vraćamo izveštaje, s tim da u onim slučajevima kada je kao počinitelj naveden okupator, vojska itd. to potrebno ispraviti, i to tako da umesto naznake okupatori treba navesti ime osobe koja je izdala naređenje ili pak ime beležnika ili drugih činovnika.“

lekara Janoša Vernera 43 i mesnog blagajnika Gabora Nađa 22. Protiv 152 lica podneta je samo po jedna prijava, dok je protiv 22 lica podneto po dve prijave. Od osoba likvidiranih u Martonošu, prijave su podnete protiv njih 14. Na Janoša Šereša odnose se 63 prijave, na Gabora Nađa 22, na Janoša Gruika 8, na Šandora Šereša 7, na Kalmana Šafranja 5, po dve na Pala Varkulju, Karolja Jožu i Mihalja Vernera, a po jedna na Janoša Kerija, Ferencu Feješa, Lajoša Foroa, Antala Saboa, Janoša Tereka i Petera Ožvara. U prijavama podnetim protiv osoba koje su već prethodno bile likvidirane, nijedna od optužbi nije takve težine da bi mogla opravdati izricanje smrtne presude.

U odnosu na sređene spise prijava koji se odnose na Martonoš, spisi u Kanjiži su u haotičnom stanju. Tu je sveukupno zavedeno, kao što smo to već prethodno napomenuli, 577 prijava.²¹ Sve do spisa po rednim brojem 176, brojevi nisu naznačeni u hronološkom sledu. Spis pod rednim brojem jedan je od 8. decembra 1944. godine, pod rednim brojem dva – od 22. oktobra 1944, pod rednim brojem tri – od 12. decembra 1944. itd. Po datumu, prve dve prijave u Kanjiži podnete su 19. decembra 1944. (redni broj 13 i 14). Tada su prijave podneli protiv dva Mađara iz mesta – Ištvana Českoa i Petera Remete. Od njih se Českovu ime nalazi na spisku likvidiranih u Kanjiži. Po datumu, zadnja prijava (broj 588) je od 10. decembra 1945. godine. Najviše prijava podneto je protiv Oskara Kulajja, Pala Lehela, Šandora Malija, Petera Nađa, Karolja Somera i Lajoša Bate (na jednom formularu nalaze se imena sve šestorice), i to ukupno 194. Osim toga, protiv predsednika opštine Pala Lehela pristigla je još 31 nova prijava. Slično kao i u Martonošu i tu je u više slučajeva prijava podneta protiv „okupatora“, prepravljena na jedno od pomenutih imena. I u vezi s Kanjižom može se zaključiti da su prijave protiv likvidiranih lica većinom podnete posle njihovog ubistva.

U Kanjiži i njenoj okolini²² je od do sada poznatih 127 likiviranih lica prijava podneta protiv 16; sveukupno 24 prijave. Protiv Janoša Almašija pet, Ištvana Českoa, Ferencu Košanijja, Pala Takača i Jožefa Vajde po dve, a protiv Ištvana Aproa, Antala Bagija, Janoša Bičkeija, Jožefa Bičkeija, Ištvana Konca, Antala Koščana, Janoša Kovača, Đerđa Nađa, Janoša Rekeckija, Šandora Remete-Rajića i Ištvana Sečeija po jedna. Najviše prijava odnosilo se na zemljoradnika Janoša Almašija: ukupno pet, od kojih se svaka odnosila na nasilnu kupovinu; prema prijavama, imenovani je domaću stoku za prodaju otkupljivao ispod cene.

Govoreći o prijavama i podnosiocima prijava, nameće se jedan karakterističan primer. Protiv Ištvana Aproa, koji je 1945. osuđen sudskom presudom, stigla je samo jedna prijava u kojoj ga optužuju da je imenovani 13. aprila 1941. godine jednog uhapšenika fizički zlostavljao od njegove kuće pa sve do zatvora. Podnosilac prijave, 4. novembra 1944. godine, bio je onaj Milutin Preradović koga je veće Vojnog suda u Subotici 28. juna 1945. godine osudilo zbog zločina

²¹ AV, F. 183, kut. 421, 422, Prijave Stara Kanjiža.

²² Tu je spadao: Trešnjevac (tada Uzunovićevo), Totovo Selo i Adorjan.

prema Mađarima.²³ Iz navedenog se vidi da je Ištvan Apro – budući da protiv njega ne postoji druga optužba ni prijava – po svemu sudeći osuđen na osnovu prijave Milutina Preradovića. Tako je presuda zapravo doneta na osnovu svedočenja očevica koji je i sam učestvovao u svireposti prema Mađarima. Prema oceni Narodnooslobodilačkog odbora Kanjiže od 1. jula 1945. godine, Milutin Preradović iz Nikšića je „opštepoznati parazit, srpski šovinista“, koji je dobijeno poljoprivredno zemljište dva-tri puta prodao siromašnim seljacima. Od doseljenika je učenom iskamčio novac, s tim da će im zato obezbediti dobijanje poljoprivrednog zemljišta. Međutim, niti im je obezbedio zemljište niti im je vratio novac.²⁴

U Horgošu je podneto 432 prijave. Prva je zavedena 19. decembra 1944. godine; prvih dana bile su karakteristične prijave protiv pojedinaca, dok kasnije – s malim izuzetkom – prijave su se podnosile protiv mađarske države, okupatora ili lokalne okupacione vlasti. Najviše prijava (četrdeset dve) podneto je protiv predsednika opštine Ištvana Tilinkoa. U više prijava podnetih u Horgošu optužba se odnosila na izvršenje ubistva. Prema dostupnoj dokumentaciji, posle promene vlasti zaista je došlo do zločina takve vrste protiv srpskog stanovništva.

U vezi s događajima u Horgošu podatke nalazimo u jednoj posebnoj grupi spisa, u dokumentima koji se bave slučajevima takozvanih *Žrtava i oštećenika*. U tim dokumentima su po naseljenim mestima sumirane žrtve u periodu između 1941. i 1944. godine.

Okružni odbor u Subotici je u svom izveštaju od 15. juna 1945. informisao Narodni odbor u Novom Sadu da je tokom ekshumacije obavljene 28. i 29. aprila 1945. u Bačkim Vinogradima²⁵ pronađeno šest grobova sa ukupno 24 leša od kojih je 16 identifikovano.²⁶

U spisku žrtava i oštećenika u Senčanskom srezu, koji se nalazi u fondu broj 183 u Arhivu Vojvodine (*Spisak žrtava i oštećenika, srez Senta*), u vezi s Kanjižom kao žrtve navode se 13 lica u periodu između 1941. i 1944. godine, od kojih su 12 Srbi a jedan Jevrejin. U dokumentu su ove žrtve navedene poimenično. Isti taj spis u vezi s Martonošem ne navodi nijednu žrtvu, ali navodi da je jedno lice, izvesni Aleksandar Brankov²⁷ posle nasilne mobilizacije nestao na frontu. Na sumarnom spisku na kraju dokumenta, međutim – bez navođenja

²³ Lajos Forró – Tibor Molnár, *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében. Magyarkanizsa község*. Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára – Zenta, Zentai Történelmi Levéltár, 2013, 106–111 (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai = Arhivski izvori Titove Jugoslavije, 3).

²⁴ Istorijски arhiv Senta (IAS), F. 127, Járásbíróság, Zenta, Hadbíróági iratok, 1945, S. 1139/45. Krivični postupak protiv Milutina Preradovića iz Kanjiže. Poverljiv spis broj 552/45 Narodnooslobodilačkog odbora Kanjiže.

²⁵ Bački Vinogradi su administrativno pripadali Horgošu.

²⁶ AV, F. 183, kut. 502, 1945, Prepiska 111–217, broj 168.

²⁷ Šandor Brankov bio je honved u Brigadi 17/III. Rođen je 25. marta 1920. godine u Martonošu, majka L. Olga. Nestao 18. maja 1943. Tibor Molnár, *Zenta és Magyarkanizsa községek II. világháborús hősi halottjai*, Zenta – Újvidék, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre – Verzal, 2003, 139.

imena – navodi se sedam žrtava iz Martonoša. Ot toga su četvero – jedan muškarac, dve žene i jedno dete – stradali kao žrtve bombardovanja dok su dvojica muškaraca i jedna žena streljani.²⁸

U Martonošu prema spisima i prema sećanjima preživelih nije bilo bombardovanja. Meštani su, međutim, ispričali, što je kasnije objavljeno i u jednom sumarnom radu o žrtvama Drugog svetskog rata, da je usled nadiranja sovjetskih trupa Crvena armija selo napala minobacačima, a žrtve toga bile su Mačas Berček, Verona Berček, Emilija Lunc i Mihalj Lunc.²⁹ Čini se izvesnim da su u sumarnoj listi oni navedeni kao žrtve bombardovanja. O navodno pogubljenim osobama – za dvojicu muškaraca i jednu ženu – ne raspolažemo detaljnijim podacima.

Prema izveštaju mesne komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Martonošu, u vezi s nasilnom mobilizacijom za smrt Radomira Rajića³⁰ i Kajice Petrića³¹ tereti se beležnik Mačas Feher, jer su oni na front dospeli usled nasilne mobilizacije, te su tamo i nestali.³² Beležnik je zbog toga i dospao na spisak ratnih zločinaca. Po kasnijim istragama u nekoliko mesta u okolini došlo je do zločina mađarske vojske, ali u njima su u neznatnom broju učestvovali lokalni Mađari. Većina onih koji su učestvovali u sličnim zločinima napustila je područje zajedno sa mađarskom vojskom.

Istraživanja potvrđuju da su likvidacije na više mesta prethodile prijavama. Na formularima prijave podnete protiv žrtava koje su prijavljene nakon likvidacije kao aktuelno prebivalište naznačeno je „L“. A oznaka „L“ označava likvidirane – što nalazimo u više spisa.

Interesantan dokument u vezi s tim je ona prepiska u kojoj mesni odbor za utvrđivanje ratnih zločina iz Martonoša informiše Veće statističara opštine Senta da ne poseduju prijave za sve streljane (u tom spisu su, takođe, oznakom „L“ označavana likvidirana lica); ta lica su, po pretpostavci, prijavljena kod Ozne.³³ Zaista je interesantan odgovor koji se ukratko svodi na to da su streljani inače proglašeni ratnim zločincima, te da ukoliko nema prijava protiv njih, time se ne treba baviti, jer je njihov slučaj time zaključen. U spisu se praktično priznaje da protiv jednog broja streljanih ne postoji prijava!³⁴

Što se tiče formulara za podnošenje prijave, i to je dokument jednog vremena. Tadašnja partizanska administracija nije poznavala pojam osumnjičenog; na štampanim obrascima, ispred imena koje je trebalo da se upiše, stajao je

²⁸ AV, F. 183, kut. 546–548. Žrtve i oštećenici.

²⁹ Nestor G. Vukov, *Žrtva fašizma sa teritorije opštine Kanjiža 1941–1945*. Rukopis u Senčanskom istorijskom arhivu, 1975. Rukopis sadrži podatke za sva naseljena mesta u opštini.

³⁰ U spisku žrtava honveda naveden je kao Rado Bajić (pravilno: Radomir), koji je umro od posledice udara šrapnela na istočnom frontu, 24. jula 1942. Tibor Molnár, *n. d.*, 133.

³¹ U spisku žrtava honveda naveden je kao Karolj Petrić. Poginuo je kod Pecenzina, 28. aprila 1944. Tibor Molnár, *n. d.*, 156.

³² AV, F. 183, kut. 541, 1944–1948, mesta: K–M, Martonoš. Masovna grupa „prisilna mobilizacija“ V. grupa.

³³ AV, F. 183, kut. 505. Veće statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš, broj 13.

³⁴ AV, F. 183, kut. 505. Veće statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš, broj 17.

termin *zločinac*, koji je na neki način anticipirao da je onaj ko je prijavljen zasigurno i krivac.

Utvrđivanje ratnih zločina

Posle prikupljanja prijava mesni odbor je sastavio spisak imena osoba za koje se smatralo da su ratni zločinci i to po grupama učinjenih zločina, a prosledio ga je višem organu, a to je u slučaju Martonoša, Kanjiže i Horgoša bilo Veće statističara u Senti. Komisija za utvrđivanje ratnih zločina, pored prikupljanja prijava obavljala je i saslušanja; prikupljala izjave svedoka; vršila ekshumacije (ekshumirane su žrtve – pretežno srpske – koje su pogubljene u periodu između 1941. i 1944. godine); beležila svaki događaj koji je bio uperen protiv slovenskog življa; prikupila je imena žrtava u periodu između 1941. i 1944. godine – ponekad sa velikim preterivanjem; pregledala je zaostale spise mađarske administracije; sakupila je foto-građu proslava održanih za vreme mađarske vladavine – tako i sa proslava održanih prilikom ulaska mađarske vojske – i identifikovala osobe koje su se nalazile na njima; tragala je za partijskim spis-kovima; popisala je oštećena kulturna dobra itd.

Mesni odbori za utvrđivanje lokalnih ratnih zločina u Kanjiži, Martonošu i Horgošu sastavili su, grupisan po zločinima, spisak lica okrivljenih za ratne zločine. Građa je po svemu sudeći nepotpuna – naročito u slučaju Horgoša – budući da postoje slučajevi gde su sačuvana samo dodatna dokumenta. „Zločini“ su grupisani:

1. Ulazak. Zbog navodnih zločina učinjenih prilikom ulaska mađarske vojske, u izveštaju iz Kanjiže navodi se 54 imena,³⁵ a potom na jednom dodatnom spisku još 43 imena.³⁶ Među zločinima nalaze se hapšenja, pljačke, prebijanje, batinanje, mučenje, ubistvo, pokušaj ubistva, prisila, prijavljivanje i pretinja. Na spisku nisu samo neki meštani već i lica, pripadnici mađarske armije, tako i potpukovnik Oskar Kulai, vojni komandant grada. Šest osoba se sumnjilo za ubistvo, to jest sa učešće u ubistvu (Jožef Besedeš, Antal Bagi, Janoš Gubaš, Lajos Bata, Ferenc Kočiš i Kalman Mihaljković).

U spisku iz Martonoša nalazi se 44 imena³⁷, to jest na dopunskoj listi još 7 novih imena.³⁸ Budući da je ime Šandora Šereša i Lajoša Kaboka na oba dokumenta, tako u vezi sa ulaskom vojske 49 osoba se tereti da su izvršile najrazličitije zločine: pljačku, zloupotrebu, konfiskaciju imovine, hapšenje, premlaćivanje, mučenje, prijavljivanje, vređanje na nacionalnoj osnovi, podmetanje požara, pucnjavu, nasilje, interniranje, to jest da su osmislili hapšenje i interni-

³⁵ AV, F. 183, kut. 544, 1944–1948, mesta: Sremske Laze – T. Stara Kanjiža. Spisak zločinaca, srez Senta. Mesno povereništvo Stara Kanjiža, grupa I.

³⁶ AV, F. 183, kut. 544, 1944–1948, mesta: Sremske Laze – T. Stara Kanjiža. Naknadni spisak zločinaca iz Stare Kanjiže, grupa I.

³⁷ AV, F. 183, kut. 541, 1944–1948, mesta: K–M, Martonoš. Spisak zločinaca, srez Senta. Mesno povereništvo Martonoš, grupa I.

³⁸ AV, F. 183, kut. 541, 1944–1948, mesta: K–M, Martonoš. Naknadni spisak zločinaca Martonoš, grupa I.

ranje Srba. Prema spisima niko se ne optužuje za ubistvo. Od lica navedenih u spisku, desetoro je već 21. novembra 1944. godine likvidirano.

U izveštaju iz Horgoša 28 lica se tereti za izvršenje ratnih zločina, od kojih 13 – među njima i jedna žena – za ubistvo ili podstrekivanje na ubistvo. Od ostalih dela među spisima se navodi prijavljivanje, hapšenje, prebijanje, krađa, nasilje i uništavanje. Kod lica optuženih za ubistvo, skoro kod svakog se napominje da su to učinila zajedno s mađarskom vojskom. U vezi sa srpskim žrtvama smo već napomenuli da je u Horgošu došlo do zločina od mađarske vojske, ali se u tome ne može jednoznačno potvrditi učešće lokalnog stanovništva.³⁹

2. Armija. U vezi sa zločinima izvršenim od mađarske armije u Kanjiži je četrdesetpetogodišnji Laslo Kermeci optužen da je prijavio Nevenku Trnajić, koja je bila na čelu demonstracija protiv pakta 27. marta 1941. godine. Zbog toga su imenovanu mađarski vojnici uzeli kao taoca. U spisima Martonoša i Horgoša ne nalazimo krivično delo te kategorije.⁴⁰

3. Racija. U vezi sa zločinima izvršenim 1942. godine u Novom Sadu i okolini u ovom spisu se ne tereti niko iz Kanjiže, Martonoša ili Horgoša. Kao zanimljivost, potrebno je napomenuti da je u *Knjizi evidencije streljanih ratnih zločinaca* kod Ferenc Holoa navedeno da je učestvovao u raciji.⁴¹ Prema dosadašnjim istraživanjima Ferenc Holo nije učestvovao ni u kakvom antisrpskom delu i u vezi s njim ne postoji ni prijava niti zapisnik koji bi ga teretio. U njegovom slučaju je jednoznačno da su njegovo ubistvo nastojali opravdati lažnim optužbama.

4. Logori. U vezi s krivičnim delima izvršenim u raznim logorima, u Kanjiži se nalazi jedna dopunska lista na kojoj se nalaze imena sedam osoba – od toga četvoro iz Mađarske, a tri iz mesta.⁴² Izveštaja iz Martonoša i Horgoša nema.

5. Prisilno mobilisanje. U Kanjiži i Horgošu nikoga nisu teretili za zločine izvršene tokom vojne mobilizacije dok je u Martonošu na spisku navedeno ime glavnog beleznika Mačasa Fehera i Kalmana Katone. Prema spisu, Mačas Feher bio je u bekstvu u Mađarskoj dok je Kalman Katona izvršio samoubistvo još pre ulaska partizana.⁴³

³⁹ AV, F. 183, kut. 1944–1948, mesta: U–Š, Horgoš. Spisak zločinaca, srez Senta. Mesno povereništvo Horgoš, grupa I.

⁴⁰ AV, F. 183, kut. 544, 1944–1948, mesta: Sremske Laze – T. Stara Kanjiža. Spisak zločinaca, srez Senta. Mesno povereništvo Stara Kanjiža, grupa II.

⁴¹ AV, F. 183, knjiga 73. Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944–45. Tu je potrebno reći da je naziv knjige u arhivu različit. Dok u knjizi *sumarnog inventara* u naslovu stoji da se radi o *likvidiranim* ratnim zločincima, a na nalepnici same knjige – koja je naizgled stavljena dosta kasnije nakon događaja – naslov promenjen na streljane ratne zločince. Nadalje ćemo – iako smo uvereni da je pravi termin likvidirani – zbog lakšeg istraživanja koristiti verziju koja je naznačena na samoj knjizi.

⁴² AV, F. 183, kut. 1944–1948, mesta: Sremske Laze – T. Stara Kanjiža. Naknadni spisak zločinaca iz Stare Kanjiže, grupa IV.

⁴³ AV, F. 183, kut. 541, 1944–1948, mesta: K–M, Martonoš. Spisak zločinaca, srez Senta. Mesno povereništvo Martonoš, grupa V.

6. Prisilni rad. U Kanjiži, u spisima mesnog povereništva nismo našli podatak o učiniocu zločina tokom prisilnog rada. U Martonošu je pak na spisku devet imena. Među njima su osobe iz Martonoša ali i iz Mađarske, kao na primer Imre Šimonji iz Baje, komandant jedinice za prisilni rad.⁴⁴ U vezi sa Horgošem nema takvog izveštaja.

7. Deportacija. U vezi s deportacijom, u Kanjiži, na jednoj dopunskoj listi četiri osobe se terete krivičnim delom krađe, to jest da su otuđili imovinu deportovanih.⁴⁵ U vezi s tim, u Martonošu nema spiska imena. U vezi sa Horgošem, na jednoj dopunskoj listi nalazimo četiri imena. Dvoje od njih terete se zbog deportacije dok se druge dve osobe mađarske narodnosti terete za pružanje moralne podrške vlastima.⁴⁶

8. Zločini protiv imovine. Na jednom dopunskom spisku u Kanjiži, 15 osoba tereti se nasilnom kupovinom stoke, razaranjem i nasilnim otuđivanjem – od toga su njih 12 lokalni Mađari.⁴⁷ U Martonošu za ovo krivično delo niko nije bio optužen. U Horgošu se na spisku nalazi osam imena,⁴⁸ ali umesto navođenja konkretnih dela, u spisu se samo upućuje na druga dokumenta. Deo spisa sačinjen je na osnovu prijava dok su kod nekih, prilikom sačinjavanja spisa, pored prijava uzeti u obzir i zapisnici.

Spise je proučila Komisija za utvrđivanje ratnih zločina u Senti, te je sastavila jedan novi spisak, u koji su dodata nova imena, dok su neka izostavljena. U našem slučaju građa je iz Sente dospela u Suboticu, dok je usled premeštanja spisa, sličnog prethodnim, stigla u Novi Sad. Interesantno je da u slučaju nekoliko likvidiranih osoba nedostaju prijave koje se kasnije, na višim nivoima (Subotica, Novi Sad), ipak pojavljuju na listi, često s nemogućim – ponekad šablonskim – optužbama (na primer, da je doušnik, da je učestvovao u raciji, da je pripadnik narodne vojske – i sve to bez bilo kakvih dokaza). U slučaju više likvidiranih lica, na višim instancama došlo je do preuveličavanja optužbi/dela ne bi li pored originalnih, pretežno beznačajnih prijava našli opravdanje za ubistva.

Kao sumiranje gore pomenutih spisa, to jest izveštaja koji su pristigli iz drugih delova Vojvodine, sačinjavani su takozvani elaborati koji su sadržavali sve kategorije krivičnih dela i spisak imena zločinaca s cele teritorije Vojvodine. Dok je u prijavama, kod žrtava koje su već bile likvidirane, često navedena oznaka „L“, koja je označavala da je navedena osoba već likvidirana, u spisovima ratnih zločinaca, u elaboratima kao i u knjigama narodnih neprijatelja to je

⁴⁴ AV, F. 183, kut. 541, 1944–1948, mesta: K–M, Martonoš. Spisak ratnih zločinaca koji se pojavljuju u zapisnicima Ekspoziture anketne komisije u Subotici, grupa VI.

⁴⁵ AV, F. 183, kut. 544, 1944–1948, mesta: Sremske Laze – T. Stara Kanjiža. Naknadni spisak zločinaca iz Stare Kanjiže, grupa VII.

⁴⁶ AV, F. 183, kut. 545, 1944–1948, mesta: U–Š, Horgoš. Naknadni spisak zločinaca iz Horgoša, grupa VII.

⁴⁷ AV, F. 183, kut. 544, 1944–1948, mesta: Sremske Laze – T. Stara Kanjiža. Naknadni spisak zločinaca iz Stare Kanjiže, grupa VIII.

⁴⁸ AV, F. 183, kut. 545, 1944–1948, mesta: U–Š, Horgoš. Spisak ratnih zločinaca koji se pojavljuju u zapisnicima Ekspoziture anketne komisije u Subotici, grupa VIII.

označavao termin *presuđen* (osuđen bez sudskog postupka). Međutim, potrebno je reći da, uprkos prethodnim zaključcima i publikacijama, termin *presuđen* nije u svakom pojedinačnom slučaju značio da su dotičnu osobu likvidirali.⁴⁹ Dva elaborata su 1946. godine objavljena u obliku knjige.⁵⁰ Pod uredništvom Drage Njegovana se pak nastavlja sa objavljivanjem izvora.⁵¹ Međutim, tu možemo govoriti samo o objavljivanju dokumenata, budući da ovim radovima nedostaje kritika izvora. Štaviše, te knjige na taj način mogu stvoriti utisak da je svako kome je ime naznačeno u spisku kriv iako je više njih od tada već rehabilitovano.

Zapisnici

Tokom pomenutog postupka, kod onih lica kod kojih su smatrali neophodnim dalju istragu, saslušavanjem svedoka sačinili su *zapisnike* u kojima detaljno istražuju učinjena dela prijavljenih građana. Karakteristično je da u tim zapisnicima ne nalazimo ime svakog prijavljenog, znači da dotiču značajno manje osoba u odnosu na prijave. Povremeno se pak u zapisnicima pojavljuju i takva imena protiv kojih uopšte nema prijave.

Veći deo fonda br. 183 Arhiva Vojvodine čine upravo ti spisi.⁵² Počev od broja 1 do broja 33.904 – koji obuhvataju period između 1944. i 1947. – nedostaje deo numerisanih zapisnika, ali se i tako može istraživati 94 kutije građe. Istraživanje otežava to što na delu spisa postoji dvostruka numeracija. Istraživanja olakšava jedan spisak građe sačinjen po mestima. Nakon pregleda zapisnika sačinjenih u Kanjiži, Martonošu i Horgošu, možemo izjaviti da su, slično prijavama, i oni sačinjeni posle likvidacija, to jest u nekoliko slučajeva među

⁴⁹ Primer za to je slučaj Lajoša Bate, građanina Kanjiže, čije ime je u Knjizi narodnih neprijatelja zavedeno pod brojem 647, kao *presuđen*, dok je po drednim brojem 2340 ponovo nabedeno ime Lajoša Bate, kao osobe koja je osuđena na tri godine prisilnog rada. Sličan je i slučaj Vince Bagija, mesarskog pomoćnika iz Kanjiže, koji je osuđen na „samo“ tri meseca prisilnog rada dok u knjizi pored njegovog imena stoji napomena da je „*presuđen*“.

⁵⁰ *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. III. grupa masovnih zločina: racija (Ubistvo i pokolji; sistematski teror; mučenje građanskih lica; silovanja; pljačke)*, Novi Sad, Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, 1945; *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944*, knj. 1; *Bačka i Baranja*, knj. 2; Srem, Novi Sad, Predsedništvo Narodne skupštine autonomne pokrajine Vojvodine, 1946.

⁵¹ *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. III. grupa masovnih zločina: racija* (prired. Drago Njegovan), Novi Sad, Prometej – Malo istorijsko društvo, 2009; *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. V. grupa masovnih zločina u Sremu: akcija Viktora Tomića i Pokretni preki sud u Sremu, 1942* (prired. Drago Njegovan), Novi Sad, Prometej – Malo istorijsko društvo, 2009; *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. I grupa masovnih zločina: ulazak mađarske vojske u Bačku i Baranju, 1941* (prired. Drago Njegovan), Novi Sad, Prometej – Malo istorijsko društvo, 2011; *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944. VII grupa masovnih zločina: deportacija* (prired. Drago Njegovan), Novi Sad, Prometej – Malo istorijsko društvo, 2014; *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944. II. grupa masovnih zločina (Bačka i Baranja): armija* (prired. Drago Njegovan), Novi Sad, Prometej – Malo istorijsko društvo, 2015.

⁵² AV, F. 183, kut. 99–192. Anketne komisije, dokumentacija o ratnim zločinima, inv. predmeta.

svedocima zapisnika nalazimo osobe koje su pre toga posredno ili neposredno učestvovala u likvidacijama. U tim slučajevima nije isključeno da su određene osobe navedene u zapisniku kao učinioci, kako bi opravdali već izvršena ubistva.

U periodu između 8. i 31. marta 1945. godine u Martonošu je sačinjeno šest zapisnika u kojima lokalni Mađari – Andraš Gruik, Šandor Sel, Boldižar Bećar, Ferenc Habi, Janoš Šafranj i Vendel Kašai – svedoče o periodu posle promene režima 1941. godine. Lica navedena u zapisniku ne kazuju toliko o izvršenim zločinima, već pretežno opisuju situaciju posle promene režima, to jest navode imena lica koja su radila u lokalnoj samoupravi i narodnoj miliciji. Iz zapisnika se vidi da je 12. aprila 1941. za mesnog zapovednika izabran dr Janoš Verner, a za njegovog zamenika Gabor Nađ, ali je posle nekoliko dana zapovednik postao Gabor Nađ. Posle osam do deset dana predsednik opštine postao je Janoš Šereš, a njegov zamenik Ferenc Gubi. Porotnici su bili: Peter Kiš, Janoš Šafranj, Ferenc Habi i drugi, dok su pripadnici narodne vojske postali: Ištvan Mesaroš, Maćaš Demeter, Andraš Demeter, Marton Denč, Karolj Joža, Ileš Dukai, Lajoš Kabok, Friđeš Turu, Jožef Berenji, Ferenc Baranj, Mihalj Mesaroš, Peter Sarapka, Antal Lendvai i Jožef Dani. Prema zapisnicima u prebijanju Srba učestvovali su Lajoš Kabok, Ileš Dukai, Karolj Joža, Lajoš Čikoš, Ferenc Tot i Pal Galgoci. Prema Vendelu Kašaiju svaka antisrpska delatnost poticala je od Maćaša Fehera. Osim njega za to su još bili odgovorni Kalman Katona, Jožef Nemet i opštinski blagajnik Gabor Nađ, koji je obustavio deljenje pomoći Srbima.⁵³ Od osoba navedenih kao izvršioci, nakon promene režima 1944. godine pobeo je Lajoš Kabok, Pal Galgoci, Lajoš Čikoš i Maćaš Feher, dok je Kalman Katona izvršio samoubistvo. Dakle, i za Martonoš je bilo karakteristično da su lica koja su vršila manje ili veće zločine otišla zajedno s mađarskom vojskom, te su umesto njih stradali nevini. Istinitost ovih iskaza se, međutim, i tako može staviti pod znak pitanja, budući da je velika verovatnoća da su imenovani svoje iskaze davali pod velikim pritiskom. Od njih, za Andraša Gruika i Boldižara Bećara znamo da su oktobra-novembra 1944. godine, zajedno sa kasnije likvidiranim, bili zatvoreni u podrum gradske kuće, gde su zatočenici brutalno zlostavljani.⁵⁴ Kasnije, međutim, i u zapisnicima sačinjenim s mesnim srpskim stanovništvom takođe se pojavljuju imena lokalnih Mađara koji su navodno učestvovali u zlostavljanju Srba. Upoređujući te zapisnike, ima nekoliko takvih imena koja se javljaju u većini zapisnika. To su: Ileš Dukai, Lajoš Kabok i Šandor Šereš. Mnogi su spominjali još Kalmana Bagija, Lajoša Čikoša i Karolja Jožu. Vredi posebno obratiti pažnju na svedočenje Velje Šećerova, dato 29. marta 1945. u Martonošu, jer je o tome još decembra 1944. godine održana rasprava u vojnom sudu. Za nas ostaje misterija zašto je bilo potrebno posle četiri meseca od sudske rasprave ponovo sačiniti zapisnik o tom slučaju. Šećerov je izjavio u zapisniku da je vraćajući se iz jugoslovenske vojske, u ataru

⁵³ AV, F. kut. 505. Veće statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš, broj 43.

⁵⁴ Lajos Forró, *Jelöletlen tömegsírok Magyaránizsán, Martonoson és Adorjánon, 1944*, Szeged, Hálózat a Szabad Információért Alapítvány, 2007, 64.

sela bio napadnut od Ištvana Konca⁵⁵ i Ferenc Fodora, pripadnika narodne vojske koji su potom bili u bekstvu. On se sukobio sa njima, a u međuvremenu je iz sela u pomoć pristiglo još petnaestoro lica. Ponajviše ga je tukao Marton Denč, a potom su ga bacili u Tisu, te ga je odatle spasio Janoš Terek.⁵⁶ Otud su ga otpratili do zatvora, gde je bio zatočen sa još 20 Srba, koje su tukli Šandor Šereš, Ileš Dukai, Lajoš Kabok, a ponajviše Lajoš Čikoš.⁵⁷

Živojin Putnik, koji je po sećanju više osoba učestvovao u odmazdi protiv Mađara, dao je iskaz 1. aprila 1945. godine. U njemu je objasnio da je za vreme okupacije 64 Srbina bilo nasilno mobilisano,⁵⁸ zbog čega je odgovorno tadašnje rukovodstvo grada – predsednik opštine Janoš Šereš, beležnik Mačas Feher, podbeležnik Kalmana Katonu i vojni referent Jožef Nemet. Savetodavci su bili Mihalj Verner, dr Janoš Verner, Šandor Sel, Ištvan F. Kovač, Ištvan Jakab Kovač i Lajoš Šalamon.⁵⁹

Najverodostojnije činjenice o zločinima prema Srbima saznajemo od Ferenc Dongoa. Po njemu narodna vojska je po ulasku Mađara vršila hapšenja radi istrage o ranijim zločinima prema Mađarima. Prema kazivanju Dongoa (protiv koga su kasnije podnete tri prijave), u narodnoj vojsci je bilo onih koji su prema mogućnostima štitili zatvorenike, kao što je to bio Mačas Demeter, Andraš Kukli i Jožef Berenji. Bilo je i onih koji su se svetili za ranije nepravde, dok je nekolicina drugih „nastojala da u zlostavljanju zatvorenika izživi svoju mučiteljsku prirodu“. Takvi su bili Karolj Farkaš, Šandor Čikoš i Pal Galgoci.⁶⁰ Protiv Karolja Farkaša podnete su dve, a protiv Pala Galgocija tri prijave, dok protiv Šandora Čikoša nije podneta nijedna. S njegovim imenom u ostalim spisima se nismo sretali, međutim, izvesni Lajoš Čikoš se više puta spominje u dokumentima kao osoba koja je učestvovala u zločinima prema Srbima i protiv njega su podnete dve prijave. Moguće je da se tu radi o pogrešno zabeleženom imenu.

U izveštaju mesnog odbora za utvrđivanje ratnih zločina u Martonošu govori se o odbeglim ratnim zločincima.⁶¹ Poimenično se navodi: Orban Gruik, Ištvan Takač, Erne Kapaš, Lajoš Čikoš, Peter Bata, Ištvan Bite, Ištvan Kovač, Karolj Sarič, Deže Krist, Ištvan Gubi, Ištvan Sarapka, Kalman Bagi, Đula Bećak, Ferenc Dongo, Kalman Čikoš, Imre Čik, Ferenc Gubi, Lajoš Kabok, Pal Galgoci, Karolj Farkaš, Fridoš Turu, Lajoš Bite i Jožef Deringer. Od pominja-

⁵⁵ Tvrdnja u zapisniku nije verodostojna jer su Ištvana Konca 21. novembra 1944. godine u Martonošu likvidirali.

⁵⁶ Janoš Terek likvidiran je 21. novembra 1944. godine.

⁵⁷ AV, F. 183, kut. 100, inv. broj 680.

⁵⁸ Mobilizacija je jednako pogađala i mađarsko stanovništvo, budući da je tada ovo područje bilo deo Mađarske.

⁵⁹ AV, F. 183, kut. 102, inv. broj 1630.

⁶⁰ Ferenc Dongó, József Kovács, Fulgencia M. Gulyás, Zoltán Savelin, Romarika M. Bagi, *A martonosi egyházközség története* (szerk. Dr János Kancsó és Erzsébet Tandari), Martonos, 2011, 50.

⁶¹ AV, F. 183, kut. 505. Veće statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš. Spisak domaćih ratnih krivaca koji su izbegli u inostranstvo, broj 76.

nih, više njih (Galgoci, Farkaš, Čikoš, Kabok i Bagi) prema svedocima i zapisnicima učestvovalo je u zlostavljanju Srba. Nakon pregleda spisa možemo konstatovati da su (slično kao u ostalim mestima i u Martonošu) oni koji su, po pretpostavkama, činili bilo kakva zlodela, mesto napustili zajedno s mađarskom vojskom.

U jednom zapisniku, sačinjenom u Kanjiži 11. aprila 1945. u 10 sati i 30 minuta, pedesetpetogodišnji gostioničar Andrija Stefanović u svom iskazu izveštava o masovnim hapšenjima i fizičkom zlostavljanju Srba.⁶² Prema njegovom tvrđenju, usled zlostavljanja u zatvoru su preminuli Milovan Savelić i Bogdan Radivojević. U fizičkom zlostavljanju je, prema svedoku, pored honveda učestvovao i Lajoš Bata, zapovednik narodne vojske, kao i Jožef Konc.⁶³ Prema tvrđenju više mesnih svedoka, navedeni su zaista zlostavljali zarobljene Srbe, pa su pre ulaska partizana pobjegli iz Kanjiže; Bata je živio u Segedinu, a Konc u Monoru.⁶⁴ Prema kasnijim partizanskim spisima, Lajoša Batu su, kao odbeglog ratnog zločinca, osudili na tri godine prisilnog rada.⁶⁵ Presuda se ne može naći, te nemamo saznanja ni o tome da li je osuđen u odsustvu ili su na kraju uspjeli da ga uhapsu.

Andrija Stefanović je pomenutog dana u 14 časova dao još jedan iskaz pred istim odborom.⁶⁶ U njemu je spomenuo i deportaciju Srba, za koju je optužio 21 osobu mađarske narodnosti iz mesta. Među imenovanima nalazi se više osoba koje su već ranije likvidirane. Pored nekoliko imena naznačeno je: *umro* ili preminuo.

Jedan zapisnik, sačinjen u Subotici 2. jula 1945. godine, govori o događajima koji su se odigrali u Trešnjevcu.⁶⁷ Dejan Basarić, četrdesetčetvorogodišnji zemljoradnik koji je 1924. godine kao kolonista došao u selo, u svom iskazu je ispričao istoriju deportacije 27 lokalnih srpskih porodica. Po njemu, mađarske vlasti su 24. aprila 1941. u kanjišku kasarnu zatvorili Srbe, muškarce, starosti iznad 16 godina, gde su ih često zlostavljali. Kasnije su sa ostalim članovima svoje porodice dospeli u Šarvar, gde su ih držali zatvorene sve do oslobođenja. Prema njegovom kazivanju, naredbu o deportaciji potpisao je Oskar Kulai, vojni zapovednik Kanjiže. Svedok je u zapisniku govorio i o više ubistava, tako i o ubistvu Đura Polovine i Jove Ciganovića, koje su, po njegovom tvrđenju, pogubili pripadnici narodne vojske iz Adorjana. Prema saznanju svedoka, o tome su i mađarske vlasti vodile istragu, o čemu je posedovao i pisani dokument koji je priložio uz zapisnik.⁶⁸

⁶² AV, F. 183, kut. 100, inv. broj 683.

⁶³ Lajoša Batu, pogrešno kao Lajoša Bartu, pominje i Tibor Čereš u svom radu *Vérbosszú Bácskában* i to kao izvršioca zločina prema Srbima. Tibor Cseres, *Vérbosszú Bácskában*, Budapest, Magvető, 1991, 164.

⁶⁴ Lajos Forró, *n. d.*, 39, 88.

⁶⁵ AV, F. 183, Registar narodnih neprijatelja, 1–4340.

⁶⁶ AV, F. 183, kut. 102, inv. broj 1767.

⁶⁷ AV, F. 183, kut. 150, inv. broj 12705.

⁶⁸ U spisima nedostaje pomenuti zapisnik.

Prema Basariću, Mileta Teslića, žitelja Gornjeg Brega, ubili su pripadnici narodne vojske iz mesta. U Trešnjevku su pak ubili devetnaestogodišnjeg Savu Maravića, učenika iz Kanjiže, pedesetogodišnjeg zemljoradnika Milana „Pilje“ Mandarića i izvesnog Nikolu koji je poreklom bio iz Bosne. Po svedoku, celokupno mađarsko stanovništvo sela bilo je neprijateljski nastrojeno prema kolonistima i nastojali su da ih oteraju. U dokumentu se, naposljetku, nabrajaju imena 75 osoba koje su proglašene za krivce. Do rednog broja 34 pored imena je u kratkoj belešci naveden zločin koji je izvršen, a kod ostalih se samo navode imena, sa napomenom na kraju da su oni bili ili pripadnici narodne milicije ili turanski lovci ili pak njilaši, a možda i sve to zajedno. Od zločinaca je istakao rimokatoličkog paroha Deže Konca, koji je po njemu proganjao Srbe.

Ignjat Borisavljević, četrdesetosmogodišnji zemljoradnik, u iskazu sačinjenom 3. jula 1945. godine, opisuje deportaciju kolonista iz Zimonića.⁶⁹ Prema njegovom tvrđenju, 14. aprila 1941. lokalni, mađarski pripadnici narodne vojske su sve muškarce starije od 12 godina priveli u Kanjižu, te su ih tamo zatvorili u podrum. Bila su česta fizička zlostavljanja. Dvadeset četiri porodice – ukupno 123 lica – proterano je najpre u Sentu, potom u Begeč, a otud u Srbiju i Hercegovinu. Prema tvrđenju svedoka, on lično dospao je u Srbiju, a njegova porodica u Hrvatsku. Pomenuo je i to da je u izvršenju naredbe o internaciji učestvovao Lukač Farago, Jožef Konc, Lajoš Bata i Antal Košćan. Imena Konca i Bate, kao izvršilaca zločina protiv Srba, pojavljuju se na više mesta.⁷⁰ Zanimljivost zapisnika je savršena formulacija teksta, izvrsne jezičke stilske figure, naročito ako znamo da je podnosilac prijave nepismen jer je umesto svog potpisa stavio krst.

Interesantan detalj ovih zapisnika je kada neki od svedoka, mere mađarskih vlasti (na primer, deportaciju) žele prikazati kao zločin mesnog stanovništva. To je, inače, česta praksa i kod drugih sličnih spisa. U više slučajeva optužba tereti celokupno rukovodstvo sela/grada za državne mere koje su pogadale Srbe. Kao što je poznato, Srbi koji su naseljeni posle 31. oktobra 1918. godine, deportovani su na osnovu državne mere, a na to lokalne vlasti nisu imale uticaja.⁷¹ Ipak, mnogi su zbog toga bili likvidirani, te su im imena dospela i na spisak zločinaca.

Odluke

Naredni fond spisa je takozvana F-odluka, to jest *odluke*. U 19 kutija u Arhivu Vojvodine čuva se 7900 odluka. U tim spisima su ljudi, pozivajući se na zapisnike i prijave, praktično proglašavani za ratne zločince. Karakteristično je da nije pored svakog imena iz zapisnika priložena odluka, dakle na osnovu

⁶⁹ To je naselje koje administrativno pripada Kanjiži (mađarsko ime: Ilonafalu).

⁷⁰ AV, F. 183, kut. 150, inv. broj 12706.

⁷¹ Mađarske trupe su već prilikom ulaska dobile naredbu za isterivanje kolonista. Naredba Vrhovnog veća za narodnu odbranu sadržavala je opšta pravila i načela za interniranje. Detaljnije videti: Enikő A. Sajti, *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*, Budapest, Magvető, 2004, 187–198.

nekakve selekcije protiv nekih osoba je doneta odluka, a protiv drugih nije. I tu je karakteristično naknadno formiranje spisa, budući da su o likvidiranim odluke donete dosta kasnije od vremena njihovog ubistva. Imenovani su, sa rednim brojem identičnim sa brojem odluke, dospeli u Evidenciju ratnih zločinaca.⁷² U dva toma nalazi se 7739 imena.

Kartice

Među arhivskom građom nalaze se i takozvane „kartice“, to jest kartoni ratnih zločinaca. Na ovim kartonskim listićima, dimenzije 10 x 7 cm zabeležena su imena ili podaci ratnih zločinaca Bačke, Banata i Srema. Oni su svrstani u tri grupe. U grupu „I“ su oni *pod istragom*, u grupi „O“ *osuđeni*, a u grupi „P“ *presuđeni*, to jest oni koji su likvidirani bez sudske presude.⁷³ Na kartonima lica koja su likvidirana bez sudske presude, sem naznake imena i mesta, obično nema drugih podataka. U retkim slučajevima je pribeležen broj F-odluke. Na kartonima lica pod istragom i osuđenih lica nalazi se više podataka, štaviše na kartonima osuđenih najčešće je pribeležen i broj presude.

Narodni neprijatelji

Narodni neprijatelji predstavljaju posebnu kategoriju. Stručni izraz „neprijatelj naroda“ potiče iz Sovjetskog Saveza. Teoretski, na spisak narodnih neprijatelja dospevala su imena izvršioca manjih zločina. Ratni zločinci su najčešće osuđivani na smrt, a narodni neprijatelji na zatvorske kazne, ali kako je vreme teklo, tako se smanjivala i dužina zatvorskih kazni.⁷⁴ Sve u svemu, lica okarakterisana kao narodni neprijatelji nisu izvršila velike zločine, ali je bilo potrebno da se oni žigošu jer je njihovu raniju aktivnost osuđivala ideologija nove elite na vlasti. U ovu kategoriju su u velikom broju svrstavane ustaše i četnici. Tako je termin neprijatelj naroda dobio mnogo više ideološki naboj: „ko je protiv nas – znači, protiv komunizma – taj je neprijatelj naroda“. Taj izraz su upotrebljavali za izvršioca manjih krivičnih dela i zbog toga da bi se – kao u slučaju ratnih zločinaca – i u njihovom slučaju mogao pokrenuti postupak za konfiskaciju imovine. Pored toga, mnogi su postali narodni neprijatelji zbog toga što su već bili likvidirani, te je bilo potrebno da se streljanja naknadno potvrde. Između te dve kategorije – ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja – postojala je tanka linija. To potvrđuje i činjenica da postoje osobe koje su svrstane u obe kategorije. Proglašavanje za narodnog neprijatelja i konfiskacija imovine je

⁷² AV, F. 183, knjige 63–64.

⁷³ Reč *presuđen* označavala je osobe koje su likvidirane bez sudske presude dok su terminom *osuđen* označavali lica koja su imala sudsku presudu. Tokom istraživanja susretao sam se i sa slučajevima kada termin *presuđen* nije označavao likvidaciju.

⁷⁴ Detaljnije videti: Momčilo Mitrović, „Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugog svetskog rata“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara* (ur. Hans Georg Fleck – Igor Graovac), knj. 4, Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2002, 249–266.

naročito na području Srbije bila česta pojava – među Srbima ponajviše među rojalistima.⁷⁵

Evidencija sačinjena o narodnim neprijateljima se takođe nalazi u Arhivu, u fondu broj 183. Kao i o ratnim zločincima i o narodnim neprijateljima su vođeni kartoni.⁷⁶ U tim evidencijama nalazi se ukupno 8640 imena, od toga 371 sa teritorije opštine Kanjiža. Više imena, pod različitim rednim brojem, nalaze se i dvaput u građi. U suprotnosti sa kartonima ratnih zločinaca – u kojima nismo našli nikakve konkretne veze sa drugim sumiranjima – imena s kartona narodnih neprijatelja su sa istim rednim brojem upisana u *Registar narodnih neprijatelja*.⁷⁷ Na tim kartonima, to jest i u knjigama, pored imena lica koja su žigosana kao narodni neprijatelji, pribeležena je i njihova starost, zanimanje i zločin koji je, kako su smatrali, izvršio. U nekoliko slučajeva je naznačeno da je osoba već likvidirana.

Presude

Nadalje, postoje i oni koji su, u smislu odluka, izvedeni pred sud ili je u njihovom odsustvu – često nakon njihove likvidacije – protiv njih pokrenut postupak. U značajnom delu ovih slučajeva nije došlo do sudske odluke, već je slučaj na toj tački jednostavno zastao. Tek u nekoliko slučajeva je doneta *presuda*, a spisi sa suđenja često nisu dostupni, dostupna jesamo presuda ili često samo jedna beleška o tome da je dotično lice osuđeno. Velika većina Mađara čije je ime dospelo na spisak nije izvršila takvo krivično delo koje bi povlačilo za sobom smrtnu kaznu. Dokaz za to je što su od prijavljenih, oni koje u danima masakra nisu pronašli kasnije izbegli pozivanje na odgovornost ili su pak osuđeni samo na kraće zatvorske kazne od nekoliko meseci; eventualno, na nekoliko godina.

Vezano za opštinu Kanjiža, naša saznanja su vezana za samo dve smrtno presude. Jedna je presuda kanjiškom trgovcu Ištvanu Aprou, koji je 26. februara 1945. godine, u prvom stepenu osuđen na smrt od Veća vojnog suda u Subotici. Presuda Aprou čuva se u Istorijском arhivu Sente.⁷⁸ Drugi osuđenik na smrt bio je žitelj Martonoša, Laslo Kiš Pal. U vezi s njim, naša istrajna istraživanja nisu donela rezultat; u građi vezanoj za opštinu Kanjiža nismo pronašli ni presudu niti bilo koji drugi spis. Moguće je da je Kiš, koji se u međuvremenu odselio iz Martonoša, bio osuđen u svom novom mestu stanovanja.

U slučaju Veljka Šećerova, čiji smo slučaj predstavili u delu o zapisnicima, takođe je došlo do sudske rasprave. Presuda je doneta 27. decembra 1944. godine,⁷⁹ u kojoj su Jožef Buš, Karolj Kovač i Karolj Kasermajer osuđeni na po

⁷⁵ Detaljnije videti: Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića*.

⁷⁶ AV, F. 183, kut. 589, A–G; kut. 590, H–M; kut. 591, M–C; kut. 592, C–Ž.

⁷⁷ AV, F. 183, knj. 65, *Registar narodnih neprijatelja*, 1–4340; knj. 66, *Registar narodnih neprijatelja*, 4341–8640.

⁷⁸ Istorijски arhiv Senta, F. 127. Okružni sud, Senta, Vp. 480/1945. Postupak za konfiskaciju imovine žitelja Kanjiže, Ištvana Aproa. Presuda vojnog suda, br. 229/44.

⁷⁹ AV, F. 183, kut. 593, 1944–1945. Presude vojnih sudova, broj 176/44.

tri meseca zatvora; Mačas Šereš i Ištvan Holo na po četiri meseci zatvora, dok je Antal Šafranj osuđen na šestomesečni prisilni rad. U tekstu presude nalazimo i imena učinioca Ištvana Konca i Pala Galgocija, ali je u vezi s njima konstatovao da su u bekstvu, te da zbog toga ne mogu biti osuđeni. Kao zanimljivost napominjemo da je Ištvan Konc likvidiran 21. novembra 1944. godine. O tome je sud zasigurno imao saznanja, jer se u parničnim spisima nalazi izveštaj u kome narodna milicija iz Martonoša informiše Vojni sud u Subotici da je Ozna osudila Ištvana Konca.⁸⁰ Ova činjenica upućuje na zaključak da je partizanska vlast povremeno probala da prikrije tragove nezakonitih likvidacija.

U istom tom sudskom spisu nalazi se i ime Martona Denča, ali se u presudi njegovo ime ne spominje. U vezi s njim sačinjena je samo optužnica. Iz jednog kasnijeg izveštaja se vidi da su i pomenutu osobu zatvorili. Prema izveštaju iz Sremske Mitrovice, upućenom sudu, Marton Denč je 21. septembra 1945. godine pušten iz zatvora, nakon isteka devetomesečnog prisilnog rada.⁸¹

Ranija istraživanja – uglavnom vršena metodama *oral history* – spominjala su ga u vezi sa Adorjanom, gde je više tamošnjih lokalnih izvršilaca osuđeno za genocid. U spisima sudskih presuda se zaista nalazi ona u kojoj sud osuđuje Aleksandra Oluškog, Nikolu Radakovića i Svetozara Kneževića za učešće u adorjanskom pokolju.⁸²

Presuda u ime naroda Jugoslavije!

Vojni sud Vojne oblasti NOV za Bačku i Baranju, u veću sastavljenom od majora Gerenčević Pavla kao predseditelja, Brankov Lazara i Opačić Milana kao članova veća, zapisničara Potkonjak Milke, u krivičnom predmetu protiv Oluški Aleksandara iz Sente, Radaković Nikole iz Morića i Knežević Svetozara iz Stare Kanjiže, na osnovu optužnice vojno-sudskog islednika Starčević Svetozara, krivičnog dela teške zloupotrebe na dužnosti, nakon održanog usmenog glavnog pretresa na dan 5. februara 1945. god. doneo je sledeću

Presudu

I. Okr. Oluški Aleksandar, bivši politički činovnik u Staroj Kanjiži, star 36 godina, Srbin, rođen u Senti, oženjen, otac 2 dece, nekažnjava,

II. Okr. Radaković Nikola, bivši opštinski dnevničar, rođen 1914. god. u selu Moriću, opština Madak, srez Gospić, Srbin, oženjen, otac 1 deteta, bez imetka, nekažnjava

III. Okr. Knežević Svetozar bivši opštinski pisar, rođen 1921. g. u Kanjiži, Srbin, pravoslavne vere, oženjen, nekažnjava,
krivi su

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

⁸² Militanti koji su pristigli iz Kanjiže 31. oktobra 1944. godine streljali su 50 osoba u Adorjanu, na obali Tise. O tome detaljnije videti: Lajos Forró, *n. d.*, 73–78.

I./ Okr. Oluški Alaeksandar

Što je kao neprijatelj Narodno-oslobodilačkog pokreta, uvukavši se u redove u Staroj Kanjiži odmah posle oslobodjenja, gde je svojim podlim pretvaranjem uspeo da mu se povere izvesne odgovorne dužnosti, zločinački zloupotrebio dato mu poverenje prilikom vršenja pretresa u selu Nadrjana od strane jednog voda narodne milicije iz Stare Kanjiže, kome je stavljeno u zadatak da izvrši pretres radi krivenog oružja i hapšenja krivaca. Okrivljeni se, iako mu to nije bila dužnost, priključio ovom vodu milicije i pre izvršenja zadatka predložio i nagovorio II. i III. okrivljenog da insceniraju napad na njih da bi mogli pohapšene pobiti odmah na licu mesta kao za odmazdu, umesto da ih sprovedu za Staru Kanjižu, kako su nalog dobili od komandira. Prema njegovom zločinačkom planu insceniran je napad pucnjavom na II. okrivljenog Radakovića, posle čega je pohapšeno 50 Mađara iz mesta, koje su pri sprovodu za Staru Kanjižu na putu pored Tise na fašistički način pobili;

II./ Okr. Radaković Nikola

Što je kao komesar narodne straže u Staroj Kanjiži i odgovaran za izvršenje poverenog mu zadatka dozvolio da ga I. okrivljeni Oluški nagovori na izvršenje zločina, u kome je i on lično učestvovao, iako je imao nalog da uhapšene krivce sprovede u Staru Kanjižu;

III./ Okr. Knežević Svetozar

Što je pristao na zločinački plan I. okrivljenog Oluškog, i sam učestvovao u izvršenju istog, čime su počinili krivično delo teške zloupotrebe dužnosti, predviđeno u čl. 15 U. o. v. s., zbog čega ih vojni sud osuđuje i to I. okrivljenog Oluški Aleksandara na kaznu smrti streljanjem i gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine, II. okrivljenog Radaković Nikolu na kaznu prisilnog rada u trajanju od 1 godine i III. okrivljenog Kneževića Svetozara na kaznu prisilnog rada u trajanju od 6 meseci.

Obrazloženje

Priznanjem okrivljenih utvrđeno je da je jedan vod narodne straže iz Stare Kanjiže dobio nalog od svoga komandira da izvrši pretres sela Nadrjana radi skrivenog oružja i hapšenja krivaca, koji se imaju sprovesti u Staru Kanjižu, kao odgovoran za izvršenje ovoga zadatka određen je komesar narodne straže Radaković Nikola. Njima se priključio I. okr. Oluški Aleksander, koji je u to vreme vršio dužnost šefa stambenog odseka. Po dolasku u selo Nadrljan okrivljen Oluški skovao je zlikovački plan nedostojan borcima Narodno-oslobodilačkog pokreta, a kojim metodama su se služili samo fašistički zlikovci, uspeo da na isti nagovori i II. i III. okrivljenog Radakovića Nikolu i Kneževića Svetozara. Za vreme pretresa insceniran je napad pucnjavom na Radakovića, koji je zlikovcu Oluškom poslužio kao povod namešten za ubijanje pohapšenih

50 Madjara kao odmazda. Ovaj plan sproveden je do kraja i svih 50 pohapšenih lica prilikom sprovođa za Staru Kanjižu, na putu pored Tise, pobijeni su. Pri oceni krivičnog dela i omeravanja kazne sud je I. okrivljenom Oluškom uzeo kao otežavajuću okolnost loš glas koji uživa u narodu kao bivši policijski činovnik i svestan neprijateljski stav prema Narodno-oslobodilačkom pokretu zbog čega je i izvršio ovaj zločin, a kao olakšavajuće ništa, II. okr. Radaković Nikolu kao otežavajuću okolnost to što nije hteo u potpunosti priznati svoju krivicu, a kao olakšavajuće to što je bio naveden od zlikovaca I. okrivljenog Oluškog i njegovo dobro vladanje ranije i III. okrivljenom Knežević Svetozaru kao olakšavajuću okolnost to što je priznao svoju krivicu i bio nagovoren od I. okrivljenog Oluškog, te je izrečena kazna opravdana. Smrt fašizmu - sloboda narodu.

Zapisničar:

Pretsedatelj veća:

*[potpis]
Milka Potkonjak*

*[potpis]
major P. Gerenčević*

*Vojvođanska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih saradnika
[delovodni] broj: 1372
12. mart 1945.
Novi Sad*

U ovom dokumentu je zapravo 1945. godine izrečeno da su neke žitelje Adorjana bez ikakve presude protivzakonito likvidirali 31. oktobra 1944. Žrtve iz Adorjana prema spisu nikako nisu mogle biti ratni zločinci, već više nedužne žrtve rata.

Pouzdanje informacije o izvršenim presudama nema. Sreski narodni sud u Senti se 15. oktobra 1945. godine kod mesnog narodnog odbora u Kanjiži interesovao da li je nadležna vlast Aleksandra Oluškog zaista streljala ili ne, to jest ako nije, gde se imenovani nalazi.⁸³ Prema izveštaju koji je stigao iz Kanjiže, pred mesnim narodnim odborom je nepoznato mesto boravka Aleksandra Oluškog. Saznanja imaju samo o tome da je imenovani u februaru bio naveden na javnim plakatima kao osoba osuđena na smrt, a o tome da li je presuda izvršena nemaju saznanja.⁸⁴

Spiskovi likvidiranih

Među spisima koje smo nadalje istraživali nalaze se oni izveštaji koji sadrže spiskove likvidiranih. Postoji mnogo raznovrsnih izveštaja, koji su, što je karakteristično za prvi period partizanskog arhiviranja, nesređeni, s više netač-

⁸³ Istorijski arhiv Senta, F. 127. Sreski sud, Senta, K. 406/1945, krivični postupak protiv Aleksandra Oluškog i ostalih.

⁸⁴ Istorijski Arhiv Senta, F. 127. Sreski sud, Senta, K. 406/1945, krivični postupak protiv Aleksandra Oluškog i ostalih.

nosti i činjeničnih grešaka. Ovi spisi, pretpostavka je, nisu sačinjeni za buduća pokoljenja, već zbog toga da bi poslužili kao osnov za konfiskovanje imovine ubijenih.

Spiskovi likvidiranih, koje smo istraživali s područja opštine Kanjiža, u Novi Sad su dospeli preko više instanci. Pokrajinska komisija u Novom Sadu je 15. oktobra 1945. zatražila od Oblasne komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Subotici da hitno pošalje spisak imena likvidiranih i onih koji su na drugi način osuđeni na smrt.⁸⁵ Te podatke je Subotica prikupila iz Sente, a Senta od mesnih odbora.

U kanjiškom izveštaju, koji je sačinjen 18. oktobra 1945. godine, navodi se 96 nestalih lica⁸⁶ iz opštine.⁸⁷ Mesni odbor u Martonošu je spisak imena sačinio 19. oktobra, i u tom spisku⁸⁸ naveo 24 likvidirana lica.⁸⁹ Istoga dana lokalni odbor u Horgošu izvestio je o 37 nestalih,⁹⁰ uz napomenu „da su ta lica verovatno likvidirana nakon oslobođenja od fašističke okupacije. O tome ne postoji nikakav opipljiv dokaz. Većina tih lica bila je iz Horgoša dok je jedan deo njih prema gore navedenim imenima nepoznat. O tome će se kasnije obaviti detaljnija pretraga i tada ćemo objaviti bliže podatke.“⁹¹

Statistički ured u Senti je na interesantan način spisak imena namenjen Subotici počeo da sastavlja 17. oktobra 1945. godine, tačnije na spisku je naznačen taj datum. Međutim, dobro se vidi da su dokument na više mesta precrtavali, ponovo pisali i proširivali. Može se pretpostaviti da su ga prepravljali na osnovu izveštaja pristiglih u međuvremenu, te da su ovaj spisak sa 391 imenom kasnije prosledili u Suboticu.⁹² Spisak, koji je po svemu sudeći nepotpun, sadrži 391 ime likvidiranih lica iz Mola, Sente, Kanjiže (u tom sklopu i Adorjana, Totovog Sela i Trešnjevca), Martonoša i Horgoša.⁹³

Spisak likvidiranih u subotičkom okrugu Okružni odbor za utvrđivanje ratnih zločina iz Subotice poslao je 4. decembra 1945. novosadskom Narodnom odboru za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.⁹⁴ U spisku je ukupno navedeno 829 imena.⁹⁵ Pored liste imena sadržanih u raznim izveštajima, u fondu br. 183. Arhiva Vojvodine nalazi se i Knjiga evidencije streljanih

⁸⁵ AV, F. 183, kut. 503, 1945: 218–429, broj 303.

⁸⁶ Spisak sadrži imena žrtava i iz Adorjana, Totovog Sela i Trešnjevca.

⁸⁷ AV, F. 183, kut. 505. Veće statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Stara Kanjiža, broj 171.

⁸⁸ Iz spiska nedostaje ime Jožefa Nemeta, *levante*-instruktora, koji je ubijen po ulasku partizana.

⁸⁹ AV, F. 183, kut. 503, 1945: 218–429, broj 303.

⁹⁰ Spisak sadrži i žrtve iz Bačkog Vinograda.

⁹¹ AV, F. 183, kut. 503, 1945: 218–429, broj 303.

⁹² Na dnu spiskova iz Martonoša i Horgoša rukom je dopisan delovodni broj Senčanskog spisa, a ispod toga datum: 22. oktobar 1945.

⁹³ AV, F. 183, kut. 504, 1945: 150–247, broj 240.

⁹⁴ AV, F. 183, kut. 80, 1944–46. Strogo poverljivo. 1946: 1–16, broj 3.

⁹⁵ Subotica 273, Bajmok 26, Senta 79, Ada 21, Martonoš 36, Horgoš 42, Kanjiža 103, Mol 159, Bačka Topola 42, Pačir 8, Stara Moravica 4, Žednik 6, Mali Idoš 2, Radanovac 9, Kiraljeđ 8, Hajdukovo 5, Tavankut 4, Verušić 1, Meljkut 1.

ratnih zločinaca između 1944. i 1945. godine⁹⁶, koja sadrži imena 1105 likvidiranih Mađara.⁹⁷ Na najviše mesta naznačen je i datum ubistva, ali se iz zavičajnoistorijskih istraživanja vidi da je to na više mesta bilo pogrešno.

* * *

Kao što se iz prethodnih poglavlja vidi, partizanska vlast je naknadno pokušala da opravda svoje postupke, pa je zbog toga nakon likvidacija otpočela izrada spiskova koji opravdavaju masovno ubijanje Mađara. Dokaz za kasniju izradu dokumentacije je to što su Mađare u Martonošu likvidirali 21. novembra 1944. godine, a prijave protiv njih počeli da prikupljaju 6. decembra 1944. Tokom istraživanja spisa susretali smo se s bezbroj protivrečnosti. Možemo konstatovati da se u slučaju više lica koja se terete za ratni zločin uzrok tog zločina u spisima često menja. Za ista lica u raznim dokumentima navode različite zločine. Ferenc Holo se u spisima najpre pojavljuje kao pripadnik narodne vojske, potom kao učesnik racije. Optužbe u slučaju Holoa su dokazano lažne,⁹⁸ naime, za vreme mađarske vlasti on je radio u Budimpešti. Tu je potrebno navesti i slučaj Kelemena Filistera, na čiju krivicu ne ukazuje nijedan pisani trag; ipak, u Knjizi evidencije streljanih ratnih zločinaca pored njegovog imena stoji da je učestvovao u pljačkama i ubistvima.⁹⁹ Osim navedena dva primera, još bezbroj sličnih dokazuje da su posle imena lica često iz nužde navodili, po svemu sudeći, izmišljen zločin. Ovim spisima upravo zbog toga treba pristupiti sa ozbiljnom kritikom izvora, te upozoravamo svakog da sadržaj ovih dokumenata ne objavljuje bez kritike, kao gotovu činjenicu.

Rezime

Otkako je počelo naučno razotkrivanje ove teme, pred nama se sve više ocrtava planirana akcija partizanske vlasti protiv Mađara i drugih narodnosti. Međutim, potrebno je reći i to da nije korektno govoriti samo o partizanskoj odmazdi, budući da pregledani spisi jednoznačno dokazuju da je bilo takvih naseljenih mesta na teritoriji koju smo istraživali, gde su u likvidacijama učestvovali i lokalni Srbi-rojalisti – u datoj situaciji četnici.

Tokom istraživanja, najvrednije otkriće bilo je to što su u opštini Kanjiža, izuzev jednog slučaja, još pre početka sastavljanja spisa izvršene likvidacije navedenih lica. Ova činjenica u najmanju ruku osporava verodostojnost sadržaja tih spisa i čini izvesnim to da je naknadna papirologija bila potrebna za opravdavanje genocida.

Tokom izučavanja spisa bilo je i mnogo protivurečnosti. Može se konstatovati da se u slučaju više lica ratni zločin u spisima često menja. Istim licima

⁹⁶ AV, F. 183, knjiga 73. Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944–45.

⁹⁷ Knjiga sadrži imena lica iz Bačke, Banata i Baranje. Najveći deo mađarskih imena je iz Bačke.

⁹⁸ Ferenc Holoa je 2010. godine Okružni sud u Subotici rehabilitovao.

⁹⁹ AV, F. 183, knjiga 73. Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944–45, redni broj 648.

su u različitim dokumentima pripisana različita krivična dela. Upravo zbog toga je tim spisima potrebno baratati uz ozbiljnu kritiku izvora, pa zato apelujemo da niko sadržaj tih dokumenata ne objavljuje bez kritike, kao gotovu činjenicu.

Pregledajući arhivsku građu opštine Kanjiža, uspjeli smo da otkrijemo još jednu važnu činjenicu. U spisima protiv Mađara, kojima su nastojali dokazati ratne zločine, a koji su sastavljeni naknadno, posle izvršenih ubistava, tu i tamo nalazimo izmišljene ili stvarne zločine protiv Jevreja. U spisima se ne samo u vezi s lokalnim Mađarima već i u slučaju mađarske vojske ne obraća pažnju na ono što se dešavalo s Jevrejima.

Posle pregleda spisa potrebno je da revalorizujemo još jedan pojam. Ubistva Mađara, ali i pripadnika drugih nacija, nije pravilno nazivati *streljanjem*, kako se to često čini. Po našem mišljenju – a na to smo, nadamo se, uspjeli da ukažemo u prethodnim poglavljima – ubistva su u većini slučajeva prethodila krivičnom postupku, a bez sudske presude ne možemo govoriti o streljanju, već je za to mnogo pogodniji izraz *likvidacija*. Naravno, radi izvlačenja dubljih i sveobuhvatnijih zaključaka, neophodno je izvršiti mikroistraživanja spisa i u ostalim vojvođanskim naseljima.

Tibor MOLNAR
istoričar-arhivist
Istorijski arhiv Senta

VEĆE STATISTIČARA SREZA STAROBEČEJSKOG. PRILOZI FUNKCIONISANJU VOJVODANSKE JAVNE UPRAVE 1944–1945. GODINE

Apstrakt: *Jugoslovensko komunističko rukovodstvo je s ciljem „stabiliziranja“ stanja na teritoriji Banata, Bačke i Baranje zavelo vojnu upravu od 22. oktobra 1944. do 15. februara 1945. godine. Na čelo uprave postavljen je general Ante Rukavina. Organi vojne uprave su imali sveobuhvatnu nadležnost, a svoje funkcije su vršili u tesnoj saradnji s civilnim vlastima koje su činili narodnooslobodilački odbori. U ovom periodu došlo je do odmazde na nacionalnoj osnovi, odnosno do „čišćenja“ ove teritorije od Nemaca i Mađara. Tada su život izgubile hiljade nedužnih osoba. Cilj ovog članka je da se na osnovu dokumenta statističkog veća Sreza starobečeskog pokaže kako je ovo stabiliziranje stanja sprovedeno na terenu.*

Ključne reči: *Bečej, Vojvodina, veće statističara, javne uprave, vojna uprava.*

Jedinice sovjetske Crvene armije – u konkretnom slučaju, 26. armija koja je pripadala 2. ukrajinskom frontu – u prvim danima oktobra 1944. godine, stigle su na predratnu rumunsko-jugoslovensku granicu. Nisu naišli na značajniji otpor, te su tako za svega nekoliko dana zaposeli Banat, a do 6. oktobra stigle su do linije Tise. Po prelasku reke, 8. oktobra zaposeli su bačku stranu Potisja (između ostalog i Sentu i Stari Bečej). Jugoslovenske partizanske jedinice, koje su išle iza sovjetskih, 10. oktobra su „oslobodile“ Horgoš i Suboticu, 18. oktobra Bačku Topolu, 19. oktobra Srbobran, 21. oktobra Sombor, a potom, 23. oktobra i Novi Sad. Deo Baranje, koja je pripadala Jugoslaviji, dospao je pod vlast Narodnooslobodilačke vojske u novembru 1944. godine.¹

Sovjeti su se pridržavali Titovog i Staljinovog dogovora iz Moskve, po kome će samo preći preko jugoslovenske teritorije, te neće izgraditi svoj sistem kontrole, a da će jugoslovenske vlasti vršiti funkciju javne uprave. U smislu tog

¹ Tibor Molnar, *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. = Odabrani spisi Komande grada Senta 1944–1945*, Szeged, Csongrád megyei levéltár – Zenta, Történelmi Levéltár, 2011, 5. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai = Arhivski izvori Titove Jugoslavije 1.)

sporazuma, Sovjeti se nisu mešali u unutrašnje poslove, tako ni u to ko će preuzeti vlast u naseljenim mestima Vojvodine. Skoro u svakom mestu su vlast prigrabili odbori, koji su sledili liniju Komunističke partije Jugoslavije, a koji su formirani u ilegalnosti, još u proleće 1944. U sveže osnovanim gradskim i mesnim narodnooslobodilačkim odborima – koji su bili jedini predstavnici revolucionarne narodne volje i u čijim je rukama bila skoncentrisana sva izvršna vlast – u početku, pored levičara, članovi su mogli biti i rojalisti i ugledne ličnosti srpske nacionalnosti, koje se nisu kompromitovale za vreme rata.²

Jugoslovenska vojna uprava

Na ponovo osvojenim vojvođanskim teritorijama, u južnim oblastima, nastala je složena vojna, politička, privredna i manjinska situacija. Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i Vrhovna komanda Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije procenili su da politička, vojna i bezbednosna situacija u Banatu, Bačkoj i Baranji nije zadovoljavajuća. Po njihovom mišljenju glavni razlog za to bio je taj što u datim okolnostima organi vlasti nisu bili dovoljno jaki i energični, te nisu uživali podršku širokih narodnih masa. Pored toga, smatrali su zabrinjavajućim što nacionalnosti koje žive na tim područjima – Mađari, Nemci, Rumuni – svojim pasivnim držanjem nisu doprineli tome da se s ciljem konačne pobede angažuju rezerve pozadine, čime su ugrožavali dalje ratne napore. Najviše jugoslovensko rukovodstvo je 17. oktobra 1944. godine u Vršcu donelo odluku da se na teritoriji Banata, Bačke i Baranje uvede vojna uprava. (Sredinom oktobra 1944. godine Vrhovna komanda je svoj glavni štab smestila u Vršac i odatle upravljala vojnim operacijama za oslobođenje Beograda.) U svojoj odluci istakli su da je cilj što brže normalizovanje situacije opšte javne bezbednosti, ali i stavljanje privrednih kapaciteta i proizvodnje u službu ratnih napora; ujedno su upućivali i na to da je potrebno otkloniti svaku nesreću koju su prouzrokovali „strani elementi“.³

Vojna uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji bila je podeljena na dva vojna okruga: na Banatski vojni okrug sa sedištem u Petrovgradu, i na Bački i Baranjski vojni okrug sa sedištem u Novom Sadu. Vojna uprava je poverenu vlast ostvarivala preko svojih odeljenja.⁴ U okruzima vojne uprave formirane su komande područja: svaka od njih nadzirala je dva-tri upravna sreza. Komandom područja upravljao je nadležni vojni zapovednik, uz pomoć svog zamenika i političkog komesara.⁵ U vojnom okrugu Bačke i Baranje formirano je pet komandi područja, a njihova sedišta bila su u Novom Sadu, Somboru, Starom Bečeju, Subotici i Dardi. U vojnom okrugu Banata bilo je četiri

² Isto, 5–6.

³ Isto, 7.

⁴ Arhiv Vojvodine (dalje: AV), F. 170. Vojna uprava Bačke, Banata i Baranje, Novi Sad (1944–1945), 1. dnevna zapovest, štampat br. 1.

⁵ AV, F. 170. Vojna uprava Bačke, Banata i Baranje, Novi Sad (1944–1945), 1. dnevna zapovest, štampat br. 3.

komande oblasti, sa sedištem u Petrovgradu, Kikindi, Pančevu i Vršcu. U gradovima, kao i u sedištim srezova, najviše u tri naselja po srezu, bile su formirane komande grada.⁶

Komande gradova su u naseljima koja su im pripadala formirale vojne stanice. U selima s većinskim srpskim stanovništvom osoblje vojne stanice tesno je sarađivalo s mesnim narodnooslobodilačkim odborima.⁷ Uvođenjem vojne uprave dotadašnje, već formirane lokalne oružane formacije milicije i seoske straže su jednoobrazno preimenovane u narodne straže koje su reorganizovane u regularne vojne formacije: rukovođenje njima povereno je lokalnom vojnim komandantima. Jedan od njihovih najvažnijih zadataka bio je održavanje javnog reda, čuvanje državne imovine i javnih institucija, nadziranje osoba s radnom obavezom i nadziranje logora interniranih, kao i lišavanje slobode sumnjivih osoba.⁸

Uvođenje vojne uprave značilo je da je i sudska i izvršna vlast u potpunosti prešla pod vojnu kontrolu, te je narodnooslobodilačkim odborima, kao i njihovim organima koji su predstavljali „civilnu“ vlast, preostala samo savetodavna, to jest izvršna uloga. Uvođenje vojne uprave smatrano je privremenom merom, koja je trebalo da potraje najdalje do oslobođenja čitave države.⁹ Na čelo vojne uprave postavljen je general Ivan Rukavina,¹⁰ koji je bio odgovoran neposredno Titu. Rukavina je u svojoj prvoj dnevnoj zapovesti od 22. oktobra izneo da u područjima koji su potpali pod vojnu upravu po svaku cenu treba sačuvati, to jest nanovo uspostaviti jugoslovenski nacionalni karakter.

Kolektivno istupanje prema nacionalnim manjinama zapravo je predstavljalo deklarisanje da se društvene grupe određenih nacionalnosti upute u logore za internirane ili da budu angažovane za radnu obavezu. Odeljenje vojnog okruga Bačke i Baranje, koje je bilo odgovorno za radnu obavezu i logore za internirce, 17. novembra 1944. je izvestilo komandu vojne oblasti Subotica da na svojoj teritoriji započne interniranje označenih grupa stanovništva. U logoru u Bačkoj Topoli bila su smeštena lica nemačke nacionalnosti starosti

⁶ AV, F. 170. Vojna uprava Bačke, Banata i Baranje, Novi Sad (1944–1945), 1. dnevna zapovest, štampat br. 4. Na teritoriji Novosadske komande vojne oblasti komandu grada imao je Novi Sad, Bačka Palanka i Titel. Na teritoriji Subotičke komande vojne oblasti – Subotica, Bačka Topola i Senta, na teritoriji Somborske komande vojne oblasti – Sombor, Odžaci i Apatin, na teritoriji Bečejske komande vojne oblasti – Bečej, Žabalj i Kula, na teritoriji Dardanske komande vojne oblasti – Darda i Batina, na teritoriji Petrovgradske komande vojne oblasti – Petrovgrad, Novi Bečej, Perlez i Srpska Crnja, na teritoriji Kikindske komande vojne oblasti – Kikinda, na teritoriji Pančevačke komande vojne oblasti – Pančevo, Jabuka i Kovin, a na teritoriji Vršačke komande vojne oblasti – Vršac, Bela Crkva, Banatsko Plandište i Uljma.

⁷ Tibor Molnár, *n. d.*, 235–238.

⁸ *Isto*, 8.

⁹ *Isto*, 7.

¹⁰ Ivan Josip Rukavina (Otočav, 1912 – Zagreb, 1992), general Narodnooslobodilačke vojske, potom Jugoslovenske narodne armije. Pre rata bio je student medicine, od 1933. bio je član SKOJ-a, a od 1935. član KPJ. Bio je učesnik španskog građanskog rata, a 1941. organizator jugoslovenskog narodnog ustanka u Hrvatskoj. Posle Drugog svetskog rata bio je komandant armije i zamenik ministra odbrane.

između 16 i 60 godina, kao i ona lica mađarske narodnosti koja su bila članovi bilo koje mađarske organizacije, lica osumnjičena za ratne zločine, kao i Sekelji koje su zvali „Čango“, a koje su mađarske vlasti naselile u Bačku.¹¹ Čuvanje logora povereno je narodnoj miliciji. Činjenicu da vladanje čuvara u logoru u Bačkoj Topoli nije odgovaralo „duhu važećih propisa“, potvrđuje i uputstvo Komande vojne oblasti Subotica od 20. novembra, u kome se naglašava da „takvo ponašanje nije dostojno boraca Narodnooslobodilačke vojske“, a u kome se kazuje i to da čuvari „nisu ovlašćeni da tuku pendrecima, već im je dužnost da štite interese naroda i tekovine Narodnooslobodilačke borbe.“¹² Muškarci mađarske nacionalnosti, starosti između 16 i 50 godina pozvani su u radne jedinice. Oni su organizovani u radne bataljone i radne čete, i propisano im je da radnu obavezu ispunjavaju u mestu svog privremenog boravka. U tim formacijama vladala je stroga vojna disciplina, a svima onima koji su tu bili angažovani zabranjena je bilo kakva komunikacija s građanskim stanovništvom.¹³

U skladu sa uputstvom Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju broj 69, od 1. decembra 1944. godine, promenio se položaj Mađara kao i odnos prema Mađarima – barem na papiru. Taj dokument prosleđen je svim organima vojne uprave, a neispunjavanje uputstava iz tog dokumenta vezali su za stroge kazne. U spisu je jednoznačno formulisano: *Tokom postupanja sa Mađarima i Nemcima, u više naselja i sela desile su se nepravilnosti, koje našim vojnim organima pričinjavaju sramotu, i štete interesima naroda i države.* General Rukavina je nadalje istakao da su, u smislu odluka AVNOJA-a, nacionalne manjine ravnopravni građani Jugoslavije, a izuzetak predstavljaju samo oni koji su vršili ratne zločine i njih treba izvesti pred vojni sud. Posle toga naređeno je rasformiranje onih logora u kojima su bili internirani Mađari. Ujedno je omogućeno da i Mađari pristupe Narodnooslobodilačkoj vojsci. Muškarce Mađare, starosti između 18 i 30 godina, koji nisu pristupili borbenim jedinicama, uvrstili su u radne jedinice koje su bile iste važnosti kao i borbene jedinice.¹⁴

Uvođenjem vojne uprave rad komisija za utvrđivanje i otkrivanje ratnih zločina postao je intenzivniji u čitavom regionu. Narodnooslobodilački odbor doneo je odluku da će osumnjičeni biti uhapšeni, te da će radi ispitivanja slučaja formirati sud koji će im presuditi. Kasnije – prema pretpostavci, po višem nalogu – odustali su od sudskih procesa. Na osnovu prijave sačinjen je spisak imena, na osnovu kojeg je narodna milicija hapsila osumnjičene. Bilo je i onih koje nisu mogli pronaći, ali nekolicina njih, budući da se nisu osećali krivim, dobrovoljno su se predali.¹⁵ O sudbini uhapšenih odlučivala je komisija sastavljena od civila i partizana. Prema kazivanju jednog od preživelih iz Sente, koji

¹¹ Istorijski arhiv Sente (dalje: IAS), F. 109. Komanda grada, Senta, 1944–1945, 3. d. 245/1944. ikt. sz.

¹² IAS, F. 109. Komanda grada, Senta, 1944–1945, 3. d. 248/1944. ikt. sz.

¹³ IAS, F. 109. Komanda grada, Senta, 1944–1945, 3. d. 245/1944. ikt. sz., 240/1944. ikt. sz.

¹⁴ IAS, F. 109. Komanda grada, Senta, 1944–1945, 5. d. 627/1944. ikt. sz.

¹⁵ Sándor Mészáros, *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45*, 1. köt, Bácska, Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1995, 72–73; János Szloboda, *Zentán történet '44-ben. Történelmi esszé*, Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2005, 151–152.

nije proglašen krivim, rad komisije se odvijao na sledeći način: *oni koji su sedeli za stolom među sobom su razgovarali na srpskom jeziku, od čega ja ni reč nisam razumeo. Stražaru su rekli samo ovo: Može!* Kao što se kasnije ispostavilo, to je značilo život, ali ja to u tom trenutku nisam znao i nisam opažao. Onome kome su rekli: *Ne može – to je značilo smrt!*¹⁶

Likvidacijom lica označenih kao ratni zločinci ni izbliza nije završen rad komisija za utvrđivanje ratnih zločina, budući da su započete istrage povodom prijave.¹⁷ Bila je to dobra prilika da komunistička vlast započne obračun s pretpostavljenim ili stvarnim ideološkim, političkim i klasnim neprijateljem s jedne strane, a s druge, bila je to prilika da izvrši pritisak na manjine i da na taj način osigura jugoslovenski karakter područja. Komisije su predusretljivo kvalifikovale osumnjičene da su narodni neprijatelji, što je bio dosta rastegljiv pojam: praktično mogao se primeniti na svakoga ko je na bilo koji način saradivao s mađarskim vlastima. To se naročito odnosilo na bogatije ljude, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, kao i na malobrojnu inteligenciju nacionalnih manjina, na učitelje, profesore, lekare, popove koji su okarakterisani kao kola-boranti.¹⁸

Za vreme vojne uprave stavili su pod državnu upravu imovinu pojedinih preduzeća kao i pojedinaca okarakterisanih da su narodni neprijatelji, imovinu lica koja su pobjegla i koja su deportovana. Ova mera predstavljala je prvi korak kasnije nacionalizacije i konfiskacije imovine. Odluka AVNOJ-a od 21. novembra 1944. godine već sadrži najvažnije elemente za konfiskaciju imovine (prelazak neprijateljske imovine u državnu svojину, državno upravljanje imovinom neprisutnih lica i sekvestar nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile).¹⁹ U proleće 1945. novim odlukama proširene su mogućnosti za slučajeve preuzimanja imovine od države (Zakon o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže, Zakon o oduzimanju ratne dobiti stečene za vreme neprijateljske okupacije),²⁰ a po završetku rata, 9. juna 1945. godine, Predsedništvo AVNOJ-a usvojilo je Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije.²¹ U smislu zakona, konfiskacija imovine podrazumevala je potpunu ili delimičnu nacionalizaciju na osnovu sudske presude. Slučajevi konfiskacije imovine bili su u nadležnosti okružnih sudova: posle donošenja odluke o konfiskaciji imovine, u najkraćem mogućem roku, po hitnom postupku izvršen je

¹⁶ János Szloboda, *n. d.*, 117; Tibor Molnár, *n. d.*, 13.

¹⁷ IAS, F. 109. Komanda grada, Senta, 1944–1945, 3. d. 217/1944. ikt. sz.

¹⁸ IAS, F. 109. Komanda grada, Senta, 1944–1945, 3. d. 171/1944. ikt. sz., 225/1944. ikt. sz., 8. d. 1632/1944. ikt. sz.

¹⁹ Odluka Predsedništva Avnoja o prelazu u državnu svojину neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile. *Službeni list DFJ*, 2/1945.

²⁰ Zakon o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže. *Službeni list DFJ*, 26/1945; Zakon o oduzimanju ratne dobiti stečene za vreme neprijateljske okupacije. *Službeni list DFJ*, 36/1945.

²¹ Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije. *Službeni list DFJ*, 40/1945.

popis, tj. inventarisanje predmeta imovine koja se konfiskuje – nepokretnosti i pokretnosti.

Do početka decembra 1944. godine većina formacija Crvene armije napustila je teritoriju Jugoslavije. Linije frontova su se doduše udaljile, ali je još postojala mogućnost za jedan eventualni nemački kontranapad te su, plašeći se toga, naredili interniranje vojvođanskih Nemaca.²² Zahvaljujući uspešnim vojnim operacijama Crvene armije u Mađarskoj, do sredine januara 1945. značajno se izmenila ratna situacija: privremena mađarska nacionalna vlada je 20. januara 1945. u Moskvi potpisala sporazum o primirju.

Za to vreme i u Banatu i u Bačkoj učvršćen je javni red i javna bezbednost, a nastankom masovnih levičarskih organizacija učvrstila se i pozicija vlasti narodnooslobodilačkih odbora. To je potpomognuto i time što su se namnožile partijske organizacije komunista. Na područja pod vojnom upravom masovno su se vraćali jugoslovenski doseljenici koje su mađarske vlasti 1941. godine deportovale. Kao rezultat toga, ali i usled toga što je dosta Nemaca i Mađara pobeglo, proporcije nacionalnih manjina u sastavu stanovništva počele su da se pomeraju u pravcu u kome je to jugoslovensko rukovodstvo želelo. Promeni srazmere nacionalnih manjina doprinelo je i to što su formacije Ozne, u saradnji sa lokalnim snagama, bez bilo kakve presude streljale više osoba koje su proglašene ratnim zločincima. U logore za internirce otpremljena su lica za koje se pretpostavljalo da su ratni zločinci, kao i lica koja su proglašena nepouzdanima.

Zahvaljujući državnom nadzoru, pokrenuta je industrijska i poljoprivredna proizvodnja, koja se prvenstveno ograničavala na zadovoljavanje potreba vojske, ali su vlasti organizovale i osnovno snabdevanje stanovništva.

Održavanje i rad vojne uprave postali su nepotrebni pa je, u skladu s Titovom zapovesti od 27. januara 1945. godine, Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju ukinuta 15. februara 1945. godine.²³

Formiranje veća statističara Sreza starobečejskog

AVNOJ (inače privremena narodna skupština) je svoje drugo zasedanje održao 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu. Pored više odluka – na primer, o tome da se razvlasti kralj i da se osnuje narodna vlada – doneta je i odluka da se osniva posebno telo, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih saradnika. Zadatak novoosnovane Državne komisije bio je otkrivanje ratnih zločina izvršenih tokom rata, kao i pronalaženje i pozivanje na odgovornost onih osoba koje su vršile ratne zločine na teritoriji Jugoslavije.

U periodu između februara i novembra 1944. godine širom Jugoslavije formirane su komisije pojedinih federalnih jedinica za utvrđivanje ratnih zločina. Vojvođanska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih saradnika formirana je 18. septembra 1944. godine, a njen pravilnik o radu sačinjen je 21. novembra 1944. Vojvođanska komisija je imala u svojoj nadležnosti

²² Tibor Molnár, *n. d.*, 179–181.

²³ *Isto*, 245.

okružne, sreske i mesne komisije, a organi formirani na nivou srezova nazvana su većima statističara.²⁴

Veće statističara Sreza starobečejskog, po zvaničnim dokumentima formirano je 8. decembra 1944. godine za vreme vojne uprave (tada je datiran spis pod matičnim brojem 1/1944). Svojim prvim dokumentom to veće je potvrdilo prijem 2000 obrazaca za prijavu. Vojvođansku komisiju za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih saradnika izvestilo je o tome da je u srezu za sada osnovana samo starobečejska ispostava koja je odmah započela sa radom i sa sastavljanjem prijava.²⁵

U smislu pravne regulative, na osnovu prijava – većinom podnetih od stanovnika srpske nacionalnosti – trebalo je pokrenuti istragu, te na osnovu njenog rezultata utvrditi krivicu pojedinih osoba za ratne zločine. Nakon prijava bio je pokrenut postupak proglašenja ili za ratnog zločinca ili za narodnog neprijatelja. Međutim, u stvarnosti su jedinice OZN-e²⁶ – zajedno sa delom lokalnog, slovenskog stanovništva već u oktobru-novembru 1944. godine na nezakonit način, bez sudske presude, širom Vojvodine vršile streljanja, te je likvidacija mase mađarskog i nemačkog stanovništva, koje je tu ostalo – a koje s pravom možemo smatrati osobama, koje nisu počinile ratne zločine – već obavljena.²⁷ U tim slučajevima preostao je samo „dokazni“ postupak, to jest spremanje neophodno potrebne dokumentacije za konfiskaciju imovine.

Prvi spis Starobečejskog veća svedoči o tome da će Sever Tatić, predsednik Veća statističara Sreza starobečejskog, u najkraćem mogućem roku otpočeti s formiranjem filijala i u drugim naseljima sreza.²⁸ Do sredine decembra 1944. u Starobečejskom srezu, koji je brojao blizu 60.000 stanovnika,²⁹

²⁴ Lajos Forró – Tibor Molnár, *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében*, Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád megyei Levéltára–Zenta, Zentai Történelmi Levéltár, 2013, 39–41.

²⁵ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 1/1944.

²⁶ Odeljenje za zaštitu naroda – Ozna, „pesnica revolucionarne vlasti“ u Jugoslaviji.

²⁷ Opširnije vidi A. Sajti Enikő: Hány áldozata volt a partizánmegtorlásoknak a Délvidéken? Historiográfiai áttekintés. In: *Limes*, 2009/3. sz. 117-132. A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918-1947. In: *Volt egyszer egy ország: Jugoszlávia létrehozása és széthullása*. Tóthfalú, 2003. 101-121. A. Sajti Enikő: Még hidegebb napok. Megtorlás a Délvidéken. In: *Rubicon*, 2009/5, 30-38. Csorba Béla, Matuska Márton, Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken: tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról*. Újvidék, 2004. Forró Lajos: Jelöletlen tömegsírok. In: *Rubicon*, 2009/5, 40-44. Megtorlás Martonoson a partizán iratok tükrében. In: *Bácsország*, 2010/2, 40-47. Zoran Janjetović: *Nemci u Vojvodini*. Beograd, 2009. Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941-1946*. Novi Sad, 1996. Matuska Márton: *A megtorlás napjai. Ahogy az emlékezet megőrizte*. Újvidék, 1991. Mészáros Sándor: *Holtá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944-1945. I. Bácska*. Budapest, 1995. Mészáros Zoltán: Az 1944-1945-ös vérengzések nyoma a jugoszláv állami propagandában. In: *Limes*, 2009/3. 141-154. Molnár Tibor: Zenta 1944 őszén: a hatalomátvételtől a leszámolásig (1944. október 8. - 1944. november 9.). In: *Limes*, 2009/3. sz. 133-140.

²⁸ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 1/1944.

²⁹ Prema podacima popisa stanovništva, u naseljenim mestima Starobečejskog sreza 1941. godine

osnovane su filijale u svim naseljenim mestima.³⁰ O tome je sresko veće statističara izvestilo Vojvođanski odbor, te je zatražilo još tri-četiri hiljade obrazaca prijave, s obrazloženjem da su ranije pristigli obrasci već razdeljeni – što znači da se u društvu povećalo „raspoloženje“ za prijavljivanje.³¹

Centrala je 26. decembra 1944. godine urgentno – s rokom od tri dana – zatražila izveštaj o materijalnoj šteti nastaloj tokom rata. Izveštaj je trebalo da obuhvati i uništene i oštećene industrijske i poljoprivredne firme, stambene zgrade, uzurpirane obradive poljoprivredne parcele, kao i stočni fond koji je otuđen. Štetu je trebalo izraziti u naturi ili proceniti njenu vrednost u predratnim dinarima.³² Na osnovu prispelih izveštaja se može reći da lokalni statističari nisu u potpunosti dorasli prvom ozbiljnijem zadatku: njihovi odgovori se mogu kvalifikovati samo sa izvesnom rezervom – ali je uzrok tome mogla biti i činjenica da ni uputstva nisu bila dovoljno detaljna (*tabela 1*).³³

Tabela 1

Izveštaj o ratnoj šteti Veća statističara Sreza starobečeskog

Naselje	Preduzeće		Stambena zgrada		zemljište		stoka	Gubici u ljudstvu
	objekat	Vrednost (dinar)	Kuća	Vrednost (dinar)	Veličina (kat. jutro)	Vrednost (dinar)	Vrednost (dinar)	osoba
Stari Bečej	6	1.552.863	5	135.000	3127	5.315.900	8.060.400	cca. 250
B. P. Selo	10	3.800.000	50	1.600.000	2871	5.744.000	51.250.200	cca. 300
Turija	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	1624	2.520.000	Samo u naturi	23
Bačko Gradište	1	350.000	11	400.000	2500	5.700.000	Samo u naturi	15
Srbobran	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka

Učešće Veća statističara u otkrivanju ratnih zločinaca

U smislu uputstva vojvođanskog odbora, 28. decembra 1944. bilo je potrebno da se hitno izradi inventar imovine osoba okvalifikovanih kao ratni zločinci: *U smislu uputstva br. 245/944. Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sa sedištem u Beogradu, od 9. decembra*

ukupno je živelo 56.825 stanovnika, a 1948. bilo ih je 57.208.

³⁰ Naseljena mesta bila su Stari Bečej, Srbobran, Bačko Petrovo Selo, Bačko Gradište, Turija.

³¹ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečeskog, br. 2/1944.

³² Početkom decembra 1944. jedan penge mogao se promeniti za 40 jugoslovenskih dinara. Tibor Molnár, *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai*, 192.

³³ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečeskog, br. 5/1944.

1944. mesni odbori su bili dužni da izađu na teren, te da popišu imovinu ratnih zločinaca i njihovih pomagača. Ovaj zadatak potrebno je da izvrše pre svega mesne komisije i statističari. Ovi organi, u svakom onom slučaju kada je identitet ratnog zločinca poznat, dužni su da provere, da li on ima imovine, od čega se ona sastoji, [to jest] da o toj imovini sačine inventar i da to proslede Komisiji. Ovaj zadatak se mora izvršiti u slučajevima kada je već podneta prijava, ali i u slučajevima u kojima će prijava tek biti podneta. (...) Popis imovine treba da je što detaljniji i konkretniji, po mogućstvu treba da sadrži izvode iz katastra, podatke o registraciji firme i slične [spise] koji se odnose na nepokretnosti i [vlasnička] prava, dok pokretnosti treba da su popisane i identifikovane. (...) Predmete koji predstavljaju imovinu treba pronaći svugde gde se pretpostavlja da ratni zločinac raspolaže njima, naročito u svom rodnom mestu i mestu boravka. Pod predmetima koji čine imovinu treba smatrati: pokretno i nepokretno vlasništvo i prava, poljoprivredno zemljište, kuću, nameštaj, šume, preduzeća, vrednosne papire, blaga, prava na plodouživanje, sve vrste platežnih sredstava i ostalo.³⁴

Zbog preklapanja nadležnosti, to jest zbog nedefinisaniosti pojma ratnog zločinca, okružna komisija u Novom Sadu je, na kraju, svojim dopisom od 24. marta 1945. izradu pomenutih inventara izuzela iz nadležnosti sreskih veća statističara.³⁵

Počev od januara 1945. godine, vojvođanska komisija koja se bavila utvrđivanjem ratnih zločina otpočela je prikupljanje foto-građe vezane za period 1941–1944, po tadašnjoj formulaciji, za period okupacije. I u ovom slučaju došlo je do preklapanja nadležnosti, budući da su taj foto-materijal – pre svega fotografije onih koje je tokom rata mađarska vlast pogubila, internirala, te koji su nestali – organi jugoslovenske vojne uprave već ranije prikupili. Te fotografije je hteli su da, s neskrivenom namerom, upotrebe u propagandne svrhe.

Prikupljanje su krajem januara proširili i na zaplenu i proučavanje fotografija foto-ateljea u naseljenim mestima, to jest na fotografije nađene u napuštenim stambenim zgradama onih lica koja su za vreme mađarske okupacije bila nosioci javnih funkcija. Kao rezultat istraživanja, sresko veće Starog Bečea je 11. aprila 1945. prosledilo Vojvođanskoj komisiji 11 fotografija koje *dokazuju okrutnost okupatora i njegovih pomagača*.³⁶

Činjenicu da nadležnosti pojedinih organa nisu bile u potpunosti određene i razgraničene, potvrdio je i prepis koji je Veće statističara Sreza starobečeskog 27. januara 1945. uputilo ispostavama na teritoriji sreza. Veće je u okružnom pismu ukazalo na to da su pojedine filijale – bez obzira na težinu ratnih zločina, to jest na ličnost izvršioca – sve prikupljene prijave prosledile

³⁴ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečeskog, br. 2/1945.

³⁵ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara sreza starobečeskog, br. 7/1945. i br. 16/1945.

³⁶ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara sreza starobečeskog, br. 6/1945, 8/1945, 12/1945. i 13/1945.

direktno OZN-i. Zbog toga su skrenuli pažnju ispostavama da OZN zbog svojih drugih važnih poslova može intervenirati samo u slučajevima kada se radi o istaknuto važnim osobama – glavnim županima, podžupanima, šefovima policije – budući da *od njih može saznati i sagledati kontakte organizovane zločinačke bande koja se, po svetskom javnom mnjenju, skriva te već sada vrši pripreme za III. svetski rat.*³⁷

Vojvođanska komisija je okružnim pismom od 7. februara 1945. informisala sreska veća statističara o raciji izvršenoj u južnoj Bačkoj. U njemu se konstatuje da su lica nestala u raciji ubijena, tako da u prijavama koje se odnose na to – umesto termina nestao – u svakom slučaju treba koristiti izraz ubijen: *... u decembru 1941. [kao i] u januaru i februaru 1942, okupatori su u novosadskom, žabaljskom, titelskom i starobečejskom srezu, masovno progonili naš narod, a to [delovanje] postalo je poznato pod imenom racija. Žrtve su ubijali po kućama ili na ulicama, a većina njih je deportovana. Nakon toga deportovani se nikada nisu vratili, to jest nisu dali o sebi nikakav znak života. S druge strane, nesumnjivo se može konstatovati da su značajan deo deportovanih izveli [na obalu] Dunava ili Tise, gde su ih likvidirali, a njihova tela gurnuli pod led. (...) Zbog toga u statističkoj evidenciji o vrstama [ratnih] zločina, nezavisno od toga kako je u prijavi naznačeno (deportovan, nestalo), potrebno zavesti i smatrati da je ubijen.*³⁸

Početkom februara 1945. godine vojvođanska komisija zatražila je da joj se pošalju liste imena onih lica – po njihovoj formulaciji, ratnih zločinaca – koja su bar u deset prijava naznačena kao izvršioci zločina, pomagači u izvršenju ili podstrekači. Poseban spisak trebalo je sastaviti i o onim „zločincima“ koji su bili u bekstvu. Spisak imena, koji je starobečejska ispostava poslala 27. februara 1945. godine, sadržao je podatke o 27 osoba; s izuzetkom jedne osobe – koja je bila zatočena u vojnom zatvoru – svi ostali nalazili su se u bekstvu. Vojni sud u Novom Sadu je pritvorenog Belu Helmera – zbog njegovog delovanja u raciji 1942. godine – 29. marta 1945. godine osudio na smrt, te je u aprilu 1945. godine u Starom Bečeju javno streljan.³⁹ Ispostava u Bačkom Petrovom Selu je 10. marta 1945. otposlala spisak sa deset imena. Troje od navedenih lica – Marton Terecki, Peter Kiš i Peter Sazi – tada već nisu bili među živima. Pored imena Tereckog i Kiša pribeležili su da ih je *OZN-a osudila na smrt*, a pored imena Sazija da je *izgubio život*. Veće statističara Sreza starobečejskog je 20. marta 1945. iz Srbobrana dobilo odgovor da oni nisu u mogućnosti da sastave traženi spisak imena, budući da su 9628 prikupljenih prijava 8. marta 1945. godine već predali.⁴⁰

³⁷ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara sreza starobečejskog, br. 14/1945.

³⁸ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 18/1945.

³⁹ IAS OR, F. 505. Sreski sud, Stari Bečej, R.42/1959.

⁴⁰ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 20/1945.

Vojvođanska komisija je 15. februara hitno zatražila spisak imena onih Mađara koji su se u srez naselili posle aprila 1941.⁴¹ Taj popis, po pretpostavci, nije sačinjen na odgovarajući način, jer je sredinom avgusta 1945. trebalo ponovo da ga sačine. Posebno je trebalo istaći ona lica koja su posle oktobra 1944. napustila srez, koja su se dobrovoljno iselila ili koja su iseljena.⁴²

Prva mera Okružne komisije u Novom Sadu – koja je formirana tek u februaru 1945. godine – bila je da je 23. februara 1945. zatražila opsežan izveštaj o dotadašnjem radu mesnih ispostava. Pristigli izveštaji svedoče o njihovom imponantnom radu (*tabela 2*). Prema izveštaju starobečejske ispostave, u Starom Bečeju, koji je 1941. godine imao 21.200 stanovnika (od toga 14.576 Mađara), podneto je 2917 prijava. Prema njihovim podacima, tokom okupacije život je izgubilo 234 osobe, što je *...izazvalo nezadovoljstvo i mržnju prema okupatoru, te zbog toga srpskom stanovništvu još dugo treba objašnjavati* [da je potrebno] *sarađivati sa poštenim Mađarima, jer oni [Srbi] u svakom Mađaru vide krivca*.⁴³ U Turiji, koja je 1941. godine imala 4336 stanovnika, od toga 119 Mađara i 11 Nemaca, podneto je 1645 prijava.

Iz Srbobrana, koji je 1941. godine brojao 13.938 stanovnika, od toga 6915 Mađara, izvestili su o tome da je ukupno sastavljeno 9866 prijava. Od prijava iz Srbobrana 630 odnosilo se na ubistvo, 82 na pokušaj ubistva, 146 na pretnju ubistvom, 13 na smrtni slučaj u logoru za internirce, 57 na bolest u logoru za internirce, 1738 na interniranje, 717 na zlostavljanje, 642 na pljačku, 999 na lišavanje slobode, 14 na silovanje, 242 na iznudu, 395 na oružani napad, 457 na pretres kuće, 341 na prisilnu mobilizaciju, 847 na mobilizaciju na prisilni rad, 46 na veleizdaju, 1311 na konfiskaciju pokretnosti, 31 na oduzimanje zanatlijske dozvole za rad, 364 na konfiskaciju pokretnosti, 24 na otpuštanje s radnog mesta, 316 na nasilno iseljavanje, 131 na oštećenje pokretne stvari, 92 na podstrekavanje na ubistvo, 6 na krivokletstvo, a 8 na prevaru. Velikom broju ubistava donekle protivreći onaj deo izveštaja koji govori o ulasku jedinica Honveda 1941. godine, protiv kojih je u selu izvršen napad, te se kaže da se broj žrtava srpske nacionalnosti, bez navođenja tačnog broja, procenjuje *na više od sto osoba*, a u vezi s racijom 1942. godine, spominju se dve ubijene osobe – mesar Isidor Šijački i učitelj Karolj Flajšman – kao i *više od sto zlostavljanih lica*. U izveštaju se na kraju ističe: *Budući da su u navedenim krivičnim delima, na osnovu građe koju je prikupila komisija, aktivno učestvovala i lica mađarske nacionalnosti iz mesta, ili kao izvršioci ili kao podstrekači, zbog toga je raspoloženje Srba prema Mađarima nepovoljno. Narod našeg mesta uzda se u organe narodne vlasti i veruje u to da će svakog krivca stići zaslužena kazna, ali je prisutna nestrpljivost zbog toga što glavni krivci još nisu uhapšeni i kažnjeni.*

⁴¹ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 22/1945.

⁴² IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara sreza starobečejskog, br. 44/1945.

⁴³ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara sreza starobečejskog, br. 23/1945.

*Rad ove komisije je i narod i mesna vlast povoljno primila i podržava je, što se vidi i iz broja prikupljenih prijava. Ova komisija je mišljenja da bi bilo potrebno poslati jednu jedinicu OZN-e u Srbobran, koja bi temeljno ispitala zločince imenovane u prijavama, jer ova komisija na osnovu prikupljenih prijava nije bila u mogućnosti da otkrije izvršioca svakog krivičnog dela, jer je naš narod prilikom ulaska okupacione vojske i tokom racije bio veoma zastrašen, te je za nju više podataka ostalo nepoznato, koji bi, po našem mišljenju, mogli da se pribave od ratnih zločinaca nakon detaljnog ispitivanja.*⁴⁴

Tabela 2

Broj podnetih prijava u srezu Stari Bečej

Mesto	Broj stanovnika (osoba)		Broj prijava
	1941	1948	
Stari Bečej	21.200	22.944	2917
Srbobran	13.938	13.747	9866
Bačko Petrovo Selo	10.739	10.224	bez podataka
Bačko Gradište	6612	6.512	bez podataka
Turija	4336	3.781	1645
Ukupno	56.825	57.208	14.458

Okružna komisija u Novom Sadu je 1. marta 1945. godine hitno zatražila spisak lica okarakterisanih kao ratni zločinci na teritoriji sreza Stari Bečej, koji je trebalo da sadrži sledeće podatke: *Odbegli ratni zločinci 1. Prezime i ime, kao i njegova funkcija u izvršenju krivičnog dela, 2. Ime oca, ime i devojčko prezime majke 3. Starost, nacionalnost i mesto rođenja (prebivališta), 4. Podatke vezane za njegove osobine, službu, funkciju i zanimanje, 5. Njegovo poslednje (poznato) prebivalište. Potrebno je sačiniti posebne liste u svim naseljenim mestima sreza.*⁴⁵

Mesna komisija u Srbobranu poslala je spisak s podacima 150 osoba; kod većine njih naveli su da su u bekstvu ili kojim slučajem borave u Mađarskoj. Kod nekih je upisano da ih OZN-a drži pritvorene, ali je bilo i takvih koji su se nalazili u raznim naseljenim mestima Vojvodine. Iz Bačkog Petrovog Sela stigla je lista s pet imena; među njima je bio i Peter Sazi, pored čijeg imena su nanovo zabeležili da je *umro*. Iz Turije je javljeno da u svojoj evidenciji nemaju ratnog zločinca koji bi bio u bekstvu.⁴⁶

Okružna komisija u Novom Sadu, 25. marta 1945. godine, naložila je Veću statističara Sreza starobečejskog da hitno sačini spisak onih lica koja su

⁴⁴ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 23/1945.

⁴⁵ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 29/1945.

⁴⁶ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 29/1945.

bila članovi partije Njilaša, nemačkog Kulturbunda, Južnougarskog mađarskog kulturnog saveza i drugih organizacija, to jest onih koji su služili u SS-jedinicama. Nakon toga, u slučaju svake osobe naznačene u spisku, bilo je potrebno ispuniti formular prijave. U prijavama je – prema uputstvu – kao oštećenog bilo potrebno naznačiti *narod Jugoslavije*, a kao izvršeno krivično delo *veleizdaju*.⁴⁷

U prvim danima avgusta 1945. godine bilo je potrebno prikupiti podatke i o lokalnim Nemcima, o takozvanim folksdojčerima, s posebnim osvrtom na to kako su se za vreme rata, to jest za vreme mađarske uprave odnosili prema Srbima, kakva je bila njihova veza s vlastima, kao i to koliko ih je pristupilo nemačkoj vojsci, posebno u jedinice Vafen-SS. Prema izveštaju koji je pristigao iz Turije, u tom mestu je pre rata živelo svega petoro Nemaca koji su se tamo doselili još pre rata: *Šafhauzenovi su mlin kupili 1937. godine, tu su se nastanili i to im je bilo u posedu i za vreme rata. Oni su rimokatoličke veroispovesti, a politički su bili nacionalsocijalistički nastrojeni. Johan Kerš, mlinski radnik/pomoćnik, rimokatoličke je vere, politički neopredeljen. Apotekar Julius Rot je svoju apoteku kupio 1937. godine, koja je radila i pre i za vreme rata. On je evangelističke veroispovesti, a politički, bio je istaknuti nacionalsocijalista*.⁴⁸ Od Nemaca iz Turije, u oktobru 1944. odbegla je samo jedna osoba – apotekar Julius Rot – dok su četvoro – Jakob, Barbara i Sebastijan Šafhauzen – i krajem avgusta 1945. bili još zatočeni u logoru.⁴⁹ Prema izveštaju koji su poslali iz Srbobrana, pre rata je u mestu živelo 99 Nemaca, a od njih je, tokom rata, u oktobru 1944. godine, odbeglo osamdeset. Jedna osoba, trgovac drvima Đula Jakab, negdašnji predsednik Kulturbunda, koji je tu ostao, ubijen je.⁵⁰ Prema izveštaju, od srbobranskih Nemaca koji su ostali u Bačkoj, njih osmoro je u avgustu 1945. godine bilo zatočeno u logoru za internirce, dok ih je desetero bilo na slobodi. Iz Srbobrana su se trideset i trojica priključili jedinicama Vafen-SS: pored Nemaca bilo je i Mađara, pa i jedna osoba srpske nacionalnosti.⁵¹

Među spisima Veća statističara Sreza starobečejskog nalaze se i dva spiska imena – bez matičnog broja i datuma. Prvi sadrži imena 74 stanovnika Starog Bečaja, *kojima preti [i postupak] konfiskacije imovine*. Drugi spisak sadrži imena 286 lica i odnosi se na čitav srez.⁵² Upoređujući ih sa drugim izvo-

⁴⁷ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 36/1945.

⁴⁸ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 43/1945.

⁴⁹ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara sreza starobečejskog, br. 43/1945.

⁵⁰ Jožef Pinter o Đuli Jakabu piše sledeće: *Trgovac drvima, star oko 55 godina, metodistički proповедник. U jesen 1944. je sa svojom suprugom (...) odveden od strane partizana, te je nestao bez traga. Njegova imovina je pokradena, a kuću su ustupili kolonistima. József Pintér, Szennyess diadal. Magyarirtás Szenttamáson 1944–45-ben, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014, 377.*

⁵¹ IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spis Veća statističara Sreza starobečejskog, br. 43/1945.

⁵² IAS OR, F. 130. Spisi sreskog narodnog odbora, Stari Bečej. Spisi Veća statističara Sreza sta-

rima – sa spisima sreskog suda u Starom Bečeju, koji se odnose na konfiskaciju imovine i proglašenje lica umrlim, kao i sa istraživanjima Aleksandra Kasaša,⁵³ Julije Teleki⁵⁴ i Jožefa Pintera⁵⁵ – možemo konstatovati da su sve osobe čija su imena navedena u oba spiska u jesen 1944. godine likvidirane.

U jesen 1944. godine je, prema mišljenju osnivača Veća statističara Sreza starobečeskog, ovo telo ispunilo svoju misiju. Vojvođanska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača je 2. oktobra 1945. godine – uz posredovanje Okružne komisije u Novom Sadu – izvestila Veće statističara Sreza starobečeskog da će rasformirati statistička veća na teritoriji Bačke, Banata i Baranje, kao i njihove mesne ispostave.

U zaključku možemo konstatovati: statistički ured formiran je tokom priprema za mirovne pregovore, sa više raznih zadataka. S jedne strane, zadatak mu je bio da utvrdi štetu koju je okupator prouzrokovao u periodu između 1941. i 1944. (žrtve, materijalna šteta), a s druge, bilo je potrebno izvršiti popis imovine ratnih zločinaca. Ovo telo, međutim, nije imalo samo izrazito statističke zadatke jer je u interesu pronalaženja ratnih zločinaca trebalo prikupiti fotografije nastale u ratnom periodu zato što su one mogle imati snagu dokaza o događajima koji su se desili. Trebalo je da ova organizacija prikupi podatke i o odbeglima, o tome ko je od Nemaca pristupio Vafen-SS jedinicama, pa i o tome ko se doselio u srez posle 1945. godine. Pored toga, bilo je potrebno da prati kako su se manjine odnosile prema Srbima. Pomenuti podaci, koji nemaju čisto statistički karakter, čine važnim sveobuhvatna istraživanja dokumenata veća statističara, sa aspekta upoznavanja ovog perioda. Spisi dopunjuju i razjašnjavaju naša dosadašnja saznanja, a u više navrata informišu nas i o takvim činjenicama o kojima nisu sačuvani drugi izvori.

Rezime

Još za vreme vojne uprave, u decembru 1944. godine, u sklopu civilne vlasti formirano je statističko veće Sreza starobečeskog, koje je svoju delatnost vršilo do oktobra 1945. godine. Sresko veće je činilo sponu između Komisije za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača i komisija koje su delovale u pojedinim gradovima i opštinama: lokalnim komisijama je prosledivalo uputstva vojvođanske komisije koja je svoje sedište imala u Novom Sadu, a u suprotnom smeru je slalo izveštaje koje je sastavljalo na osnovu podataka dobijenih od lokalnih komisija. Prikupljeni podaci su se uglavnom odnosili na događaje iz perioda 1941–44. godine: na ratne zločine, na stvarne ili pretpostavljene izvršioce, na ratne štete i slična pitanja.

robečeskog, bez broja.

⁵³ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, Filozofski Fakultet, Odsek za istoriju, 1996.

⁵⁴ Júlia Teleki, *Hol vannah a sírok?* Óbecse, 2007.

⁵⁵ József Pintér, *n. d.*

Ferenc SIDI
istoričar-arhivist
Istorijski arhiv Senta

**ŽIVOTNI PUT JEDNOG UVAŽENOG SENČANINA
I DOKUMENTI O NJEGOVOJ LIKVIDACIJI.
ANDRAŠ FELŠEHEDI (1885–1944)**

Apstrakt: *U Vojvodini je po okončanju Drugog svetskog rata, 1944–45 godine, puno ljudi postalo žrtva odmazde i atrociteta. Sistematska istraživanja, koja su zadnjih godina sprovedena, otkrila su puno novih detalja. Rezultatima tih istraživanja sam želeo dodati svoj sitan detalj. Svrha moje studije je prikazivanje detalja života i smrti jedne konkretne osobe, zamenika gradonačelnika i beležnika dr. Andraša Felšehedija. Njegov slučaj je izuzetan u odnosu na sudbinu ostalih žrtava jer je imao visok položaj i bio je cenjena ličnost lokalne mađarske zajednice. Građa studije se pored najnovije stručne literature oslanja na arhivskim literaturama pretežno iz Istorijskog arhiva u Senti, odnosno Arhiva Vojvodine u Novom Sadu.*

Ključne reči: *Senta, atrociteti, likvidacija, Vojvodina, komunističke vlasti.*

Deset godina sam saradnik Istorijskog arhiva u Senti i deset godina se redovno susrećem sa imenom Andraša Felšehedija, u najrazličitijim spisima senčanske gradske uprave. Već od trenutka prvog „susreta“ interesovalo me je ko je taj Andraš Felšehedi. Svakom prilikom me je prizivao k sebi, skoro da me je zvao da ga upoznam. Njegovo ime se pojavilo ponekad kao matičar, ponekad kao poreski savetnik ili kao zamenik gradonačelnika. Zadnji put njegovo ime se pojavilo tokom razotkrivanja događaja iz 1944–1945. godine u južnim oblastima, prilikom pronalaženja žrtava, na spisku streljanih u Senti. To je bio trenutak kada sam odlučio da ću pokušati da upoznam njegov život i istražim njegovu životnu priču. Nastojao sam koristiti što širi dijapazon arhivskih izvora (izvode iz matičnih knjiga, školske izveštaje, tadašnju štampu, sudske spise itd.) pomoću kojih možemo sagledati sudbinu deteta jedne seoske zemljoradničke porodice, koga su roditelji dali na škole i koji se posle završetka školovanja – ne zaboravljajući svoje korene – vratio u svoj zavičaj i kao mađarski intelektualac do trenutka svoje smrti, stajao uz svoje sunarodnike.

Porodična situacija, školovanje i vojni poziv

Andraš Anuš rođen je 23. novembra 1885. godine u Gornjem Bregu blizu Sente, kao dete roditelja rimokatolika,¹ od oca Bele Anuša i majke Eržebet Tormaši. Bio je u braku, 14. oktobra 1918. oženio se Subotičankom Julianom Marcelom Nemeš. Prema zapisniku sačinjenom prilikom venčanja, on je tada „došao sa fronta“ kući, na odsustvo. Osnovnu školu pohađao je u Senti, kasnije je u Klužu dosegao doktorat iz državoslovlja, a kasnije u Segedinu postao doktor pravnih nauka. Po završetku školovanja, od 1. septembra 1910. do 1. aprila 1911. godine radio je na određeno vreme kao službenik, od 1. aprila 1911. do 12. februara 1912. bio je zamenik kancelarijskog referenta, a od 12. februara 1912. do 31. jula 1913. na određeno vreme zamenik revizora u službi grada Sente, sa uređenom skupštinom.²

Mađarsko kraljevsko ministarstvo unutrašnjih poslova 1912. godine svojom odlukom br. 82652 dozvolilo je da Andraš Anuš svoje prezime promeni u Felšehedi. Andraš Felšehedi učestvovao je u Prvom svetskom ratu, gde je zbog svog hrabrog držanja bio više puta odlikovan. Godine 1914. prilikom mobilizacije stupio je u 86. zajednički pešadijski puk. Počev od juna 1915. godine, sa jednim prekidom, borio se na ruskom frontu, te se svojim herojstvom istakao u velikim borbama pored Buga i Pavlova. Jednom prilikom bio je teško ranjen od mitraljeskog metka. Demobilisao se 16. decembra 1918. kao zastavnik u rezervi. Njegova odlikovanja su bila: Trupni krst „Karolj“ (prvoga reda) i Medalja ranjenika.³

Andraš Felšehedi, kao pripadnik 86. subotičkog carskog i kraljevskog pešadijskog puka, 28. jula 1915. bio je komandir jedne čete rezervista i to kao kaplar, na frontu u Galiciji, jugoistočno od Kamionka Strumilova kada je, prilikom ruskog upada na njihove položaje, osećajući opasnost, sa svojom četom napao neprijatelja koga je prisilio na povlačenje u begu. Kaplar Felšehedi je, progoneći neprijatelja u povlačenju, zarobio podosta vojnika. Za to delo njegov komandant predložio ga je za Srebrnu medalju za junaštvo I stepena (Veliko srebro), koju je i dobio.

Kada su 1941. godine južne oblasti ponovo pripojene Mađarskoj, Andraš Felšehedi je, verovatno na osnovu svojih zasluga iz Prvog svetskog rata, zatražio da ga prime u Red vitezova. Za to su mu bili potrebni predlozi za odlikovanja u Prvom svetskom ratu, koje je preko tadašnjeg Vojnog arhiva zatražio iz Bečkog Krigsarhiva. Godine 1942. tamošnja arhivska ispostava poslala je budimpeštanskom Vojnom arhivu gore pomenut predlog za odlikovanje.⁴ Nje-

¹ Istorijski Arhiv Senta (dalje: IAS), F. 005 [Rimokatolički župni ured, Senta (1795–1895), tom 11, pribeležka 870/1885.

² IAS, F. 108, [grad Senta (1941–1944)] 13011–13165, kutija 13157/1944 (17. jul 1944).

³ *A Délvidék hadtörténete, 1914–1918* (főszerk. Caesar de Sgardelli), Budapest, Hadtörténeti Kiadványok Kiadóhivatala, 1941, 106. (demobilisao se 16. decembra 1918.) Videti i: József Gaksch, *A volt szabadkai cs. és kir. 86. gyalogezred története 1882–1918*, Budapest, 1940.

⁴ Podatak dobijen od pukovnika dr Atila Bonhardta.

govo ime nalazimo među članovima-oficirima u bazi podataka sastavljenoj na osnovu spisa Reda vitezova, ali bez navođenja rednog i arhivskog broja. Broj 23 *Honvedségi Kezlenja* iz 1944. godine, viteza dr Andraša Anuša Felšehedija beleži kao poručnika u rezervi.⁵

U senčanskoj upravi u periodu između dva rata

Zaposlio se odmah po povratku kući. Od 4. decembra 1918. do 31. januara 1922. u senčanskoj gradskoj upravi radio je na određeno vreme, kao zamenik referenta za evidentiranje zemljarine dok ga u periodu između 1. februara 1922. i 1. aprila 1924. nalazimo u spisku privremeno penzionisanih. Iz spiska se vidi da je svugde, pa tako i u Senti, došlo do otpuštanja zaposlenih od nove vlasti. U Senti su više gradskih činovnika –među njima i Andraša Felšehedija – otpustili iz službe, pošto su odbili da služe u vojsci Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.⁶

O svetu tome Andraš Felšehedi napisao je sledeće: *Zadnji mađarski gradončelnik bio je pokojni Geza Sarič, a zadnji mađarski glavni beležnik Janoš Cabafi. Mađarske činovnike srpska vlast zadržala je na njihovim radnim mestima samo dotle dok na njihovo mesto nisu konkurisali štićenici uticajnih političara. Mađarski činovnici su se valjano pokazali, nasuprot srpskih nastojanja da polože činovničku zakletvu. Prilikom prvog poziva na polaganje zakletve svi su odbili poslušnost. Potom je usledio poziv na polaganje zaveta. To su poslanici položili. Nakon toga je usledio pokušaj da zakletvu u pismenoj formi kvalifikuju kao zavet. Mađarski činovnici nisu bili voljni ni za to. Na to su nezadovoljnici 19. februara 1919. suspendovani sa svojih radnih mesta, a na njihovo mesto dovedeni su Srbi regrutovani sa ulice. Već u aprilu glavni župan je stavio van snage odluku o suspenziji onih za koje nisu uspeali da nađu odgovarajuću srpsku zamenu. Oni su i dalje ostali na svojim radnim mestima, u predvečerje Trijansskog dana žalosti, kada je već svaka nada bila izgubljena – na ponovljen poziv, izuzev trojice činovnika, položili zakletvu. To ih, međutim, nije sprečilo da u novembru 1921. ne odbiju poziv na odsluženje vojnog roka, koji im je bio upućen. Istovremeno, i na pitanje da li žele biti državljani Kraljevine SHS, odgovorili su negativno. Ovaj dvostruku negativni odgovor, koji su pred srpskim vlastima trebali da potvrde i svojim potpisom, imao je za posledicu, da su 1. februara 1922. godine obojicu otpustili, a njihove prinadležnosti regulisali su tek godinu dana kasnije, u obliku penzije ili otpremnine.⁷*

Od 1. aprila 1924. do 1. maja 1925. bio je bolnički ekonom na određeno vreme, a od 1. maja 1925. do 1. maja 1928. privremeno je penzionisan, dok je

⁵ *Honvédségi Közlöny*, 52 (1944), br. 23, 435. Vredi, međutim, napomenuti da se iz tadašnje lokalne štampe vidi da je njemu bilo povereno prikupljanje podnesaka za prijem u Red vitezova.

⁶ IAS, F. 108, 13011–13165, kutija 13157/1944 (17. jul 1944).

⁷ András Felsőhelyi, „Zenta“, u: *Délvidéki emlékkönyv. Megtiportak...!* (összeáll. Balázs Jenő Gyimesi), Újvidék, Délvidéki Emlékkönyv szerkesztőbizottsága, 1942, 121.

između 1. maja 1928. i 10. januara 1931. bio zaposlen kao poreski savetnik, potom je, od 10. januara 1931. do 4. aprila 1938, radio kao matičar, zatim od 4. aprila 1938. do 22. decembra 1938. bio zamenik poreskog savetnika, a od 22. decembra 1938. do 16. avgusta 1941. poreski savetnik u senčanskoj gradskoj kući.⁸ Učestvovao je i u javnom životu grada, pa je, između ostalog, bio blagajnik senčanskog Olimpijskog odbora.⁹

U knjizi koja je objavljena posle ponovnog uspostavljanja mađarske vlasti istaknuto je njegovo mađarsko opredeljenje i ponosno držanje: *Tokom perioda potlačenosti koristio je svako oružje da podrži i unapredi mađarsku stvar. Bio je saradnik svih senčanskih novina, stručnih i književnih glasila. U svojim objavljenim člancima hrabro je zastupao mađarske interese. Pod naslovom „Težnje ka rasparčavanju“ napisao je članak o zaštiti mađarske rase, koji je imao snažnog odjeka, zbog kojeg je protiv njega pokrenut proces po osnovu zakona o štampi, koji je okončan povećom novčanom kaznom. Kao gradski većnik 1931. godine usprotivio se da mađarske zemlje prodaju srpskim kolonistima, zbog čega je izgubio mesto većnika. Bio je snažan agitator i član rukovodstva Mađarske partije. Bez posla je konačno ostao kada je na postavljeno pitanje srpskih vlasti otvoreno i hrabro odgovorio da ne želi i da neće ni biti srpski državljani. Svojim blagodetnim radom olakšao je položaj mnogih ugnjetenih Mađara tokom bolnih godina.*¹⁰

Za vreme promene imperija

Mađarska vojska je 12. aprila 1941. godine ušla u Sentu, a 18. aprila je uvedena vojna uprava. Vojna komanda je, privremeno, za gradonačelnika imenovala većnika Janoša Vamoša (negdašnjeg profesora gimnazije), a za glavnog beležnika dr Andraša Felšehedija. Budući da je – na određeno vreme – bila uspostavljena vojna uprava, gradom je zapravo rukovodio potpukovnik Istvan Bauman, vojni komandant grada.

Mađarski kraljevski ministar unutrašnjih poslova je sa svojim rešenjem br. 148517/41, 9. avgusta 1941. postavio privremeno gradsko rukovodstvo: gradonačelnik je postao dr Đerđ Gušat, a glavni beležnik dr Andraš Felšehedi. Pred gradonačelnikom je gradsko rukovodstvo 15. avgusta položilo zakletvu, a sutradan je svako stupio na svoju službu, na kojoj je ostao sve do kraja rata.

Gradonačelnik dr Đerđ Gušat je, po višem nalogu, 24. maja 1944. predao svoju dužnost najstarijem većniku dr Janošu Lendelu dok je na mesto

⁸ IAS, F. 108, 13011–13165, kutija 13157/1944 (17. jul 1944).

⁹ U Kraljevini Srba, Horvata i Slovenaca 1923. godine objavljena je uredba po kojoj u svakom većem gradu treba osnovati Olimpijski odbor. U Senti je formiran 1. avgusta 1923. Predsednik je bio Milivoje Tešić, potpredsednik Pal Ferenci, sekretar Mihalj Šimon, blagajnik dr Andraš Felšehedi, a jedan od članova uprave bio je dr Ferenc Keceli Mesaroš, koji je 1953. zastupao udovicu u postupku proglašenja Felšehedija umrlim. László Táborosi, „Zentai olimpikonok, 1927–2008“, u: *Helyismereti Almanach*, 5 (szerk. Tibor Molnár – Attila Pejcin), Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárak Köre, 2010, 68.

¹⁰ *Délvidéki emlékkönyv*, 257.

zamenika gradonačelnika i glavnog beležnika, viteza dr Andraša Felšehedija, 27. maja stupio dr Lajoš Balint, privredni savetnik. Objašnjenje personalnih promena obelodanjeno je nekoliko dana kasnije, 31. maja, na sednici gradske skupštine, kada je dr Lajoš Balint pročitao konačnu odluku podžupana Bačko-bodroške županije, koji je zbog neposlušnosti pokrenuo disciplinski postupak protiv gradonačelnika Đerđa Gušata i glavnog beležnika Andraša Felšehedija, te ih je suspendovao sa položaja. Na sednici gradske skupštine 22. jula usvojena je molba za odlazak u penziju viteza dr Andraša Felšehedija, koji je 31. jula i penzionisan.¹¹ Felšehedi je na tu odluku uložio žalbu, koju je nakon razmatranja prihvatio podžupan Bačko-bodroške županije i svojom konačnom odlukom vratio ga na radno mesto. Prilikom razmatranja se, naime, ispostavilo da je Andraš Felšehedi svoju molbu za odlazak u penziju podneo po višem nalogu.¹²

Ulaskom Crvene armije 8. oktobra 1944. godine, Senta je doživela još jednu promenu imperije, te su ubrzo osnovani novi, privremeni organi narodne vlasti i otpočeli su postupci protiv lica koja su bila optužena za ratne zločine.¹³ Prvih dana uhapšeno je blizu 100 ljudi pod optužbom da su vršili ratne zločine. Oni zarobljenici koji su poznavali uticajne hrabre ljude na slobodi, koji su se svugde kretali i koji su jamčili za njih, mogli su biti oslobođeni. Većini je, međutim, bila određena druga sudbina. Jedan improvizovani preki sud, sastavljen pretežno od osoba koje su same sebe predlagale, 9. novembra 1944. godine 65 građana Sente osudio je na smrt. Na zapovest Odeljenja za zaštitu naroda (Ozna), iz Bečeja je pristigao jedan odred vojnika da na osnovu improvizovanih presuda izvrši streljanja.¹⁴

Sutradan, 10. novembra, sačinjen je spisak osoba za likvidaciju. Na spisku je pod rednim brojem 31 bilo ime dr Andraša Felšehedija za koga je – pogrešno – navedeno da je rođen 1886. godine u Senti, da je rimokatoličke vere, mađarske nacionalnosti, oženjen, bez dece, te da je imućan.¹⁵ U vezi s njegovom smrću izvori su protivrečni. Po jednoj izjavi, zabeleženoj devedesetih godina 20. veka, nekoliko nedelja po nestanku zatvorenika, njegovo telo pronađeno je u Tisi. „Jedna žena iz Gornjeg Brega spomenula je pred suprugom dr Felšehedija da je Tisa izbacila telo muškarca obučenog u pižamu. Supruga dr Felšehedija pala je u nesvest: njen suprug je u pižami bio izašao da pomete na ulici kada su ga na silu odveli.“¹⁶

¹¹ László Tari, *Zenta elöljárói, polgármesterei és elnökei*, Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 2001, 33–35.

¹² IAS, F. 108, 13011–13165, kutija 13157/1944, spis broj 41429/podžup., 1944.

¹³ O tome detaljnije videti: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, tom IV. Saopštenja, odluke i spiskovi pripadnika okupacionih snaga Nemačke i Mađarske koje je Državna komisija proglasila za ratne zločince i spiskovi lica koje je Komisija Ujedinjenih nacija proglasila za ratne zločince ili osumnjičila za zločine vršene u Jugoslaviji* (prired. Miodrag Đ. Zečević – Jovan P. Popović), Beograd, Arhiv Jugoslavije, 2000.

¹⁴ Tibor Cseres, *Vérbosszú Bácskában*, Budapest, Magvető Kiadó, 1991, 192.

¹⁵ IAS, F. 109, [Komanda mesnog garnizona, Senta (1944–1945)] kutija 12.

¹⁶ Izjavu očevica citirao je Janoš Sloboda. János Szloboda, *Zentán történet '44-ben*, Újvidék, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, 1997, 64; János Szloboda, *Zentán történet '44-ben. Történelmi esszé*, Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2005, 130.

Ne čini se verovatnim da je jedna opštepoznata osoba koja je sve do svog penzionisanja kontinuirano bila na uticajnim, odgovornim radnim mestima, mogla sebi dozvoliti da u pižami mete na ulici. Više je verovatna izjava koju je udovica dala pred sudom u postupku proglašenja umrlim i koja je tamo pribeležena, a po kojoj su Andraša Felšehedija 9. novembra 1944. uveče, u 21.30 časova tri građanska lica (od kojih su dvojica bila poznata udovici) iz njegovog stana otpratila do gradske kuće, sa objašnjenjem „da je stigla nekakva komisija“, te da ga vode na saslušanje. Suprotno usmeno datom obećanju, po kojem će ga odmah po saslušanju pustiti kući, Andraš Felšehedi se nikada više nije vratio u svoj dom. Udovica se sutradan, 10. novembra ujutru, kod svih organa narodne vlasti interesovala za svog supruga i dobila odgovor da su ga odveli na rad.¹⁷

O čemu govore spisi Arhiva Vojvodine: presude, odluke

Tokom istraživanja u više navrata ispostavilo se da su likvidacije često prethodile prijavama. Na formularu prijave protiv lica kada je prijava podignuta nakon njegove likvidacije, kod mesta boravišta stoji i slovo „L“. To je označavalo da su dotičnu osobu već likvidirali.¹⁸ I na kartonima likvidiranih ratnih zločinaca nalazimo ime Andraša Felšehedija. Na kartonu, ispod imena naznačena je funkcija date osobe (na primer, predsednik opštine), mesto, to jest natpis *presuđen*, koji ukazuje na likvidaciju bez presude.¹⁹

U spiskovima imena likvidiranih na više mesta se javlja ime Andraša Felšehedija. U *Knjizi streljanih ratnih zločinaca* naznačen je pod brojem 607, kao osoba zbog čije krivice je streljano dvoje ljudi. Izvor ne navodi o kakvoj konkretnoj vrsti krivice se tu radilo. Na osnovu svojih istraživanja i Lajoš Foro i Tibor Molnar ukazuju na to da na naknadno sačinjenim spiskovima datum streljanja nije tačan,²⁰ pa je tako i tu pogrešno naznačen datum likvidacije. Prema izvoru, streljanje koje je izvršila bečejska Ozna odigralo se 27. novembra 1944. godine.²¹ Na sledećem spisku pored imena Andraša Felšehedija naznačena su neka nova krivična dela i grehovi: po tome, bio je idejni vođa i podstrekač svih krivičnih dela, u prvim danima oslobođenja kao član prekog suda izrekao je smrtnu presudu stotinama ljudi.²²

¹⁷ IAS, F. 127, [Sreski sud, Senta (1945–1962)] R 196/53, 1/9.

¹⁸ Arhiv Vojvodine, Novi Sad (dalje: AV) F. 183. Elaborat, Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, I. Grupa masovnih zločina „Ulazak“, broj 8668 i broj 8842.

¹⁹ AV, F. 183, [Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1941–1950)] kutija 583. Kartoteka ratnih zločinaca (Presuđeni Bačka i Baranja).

²⁰ Detaljnije videti: Lajos Forró – Tibor Molnár, *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében. Magyaránizsa község*, Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára–Zenta, Zentai Történelmi Levéltár, 2013.

²¹ AV, F. 183, tom 73. Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944–1945, 607.

²² AV, F. 183. kutija 543. Spisak zločinaca, srez Senta. Mesno poverništvo: Senta, grupa I, 50.

Okružni sud u Subotici je prikupljene spiskove likvidiranih ratnih zločinaca 4. decembra 1945. poslao u Novi Sad, Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: među 79 likvidiranih Senčana, kao 57. navedeno je ime Andraša Felšehedija.²³

U evidenciji ratnih zločinaca nalazimo ga pod rednim brojem 549, a zločini su: 1. deportacija, ubistvo i sistematski teror, mučenje civila, silovanje, pljačka; 2. slanje građana na prinudni rad; 3. krivična dela počinjena prilikom „ulaska.“²⁴

Pod istim tim brojem su zavedene i one odluke (*F-odluka*) koje je donela Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, pozivajući se na zapisnike i prijave sačinjene čak i posle likvidacije. U slučaju dr Andraša Felšehedija donete su četiri odluke za razna navedena krivična dela. Pada u oči da na dva dokumenta nema naznačenog datuma, dok su datumi na druga dva dokumenta u protivrečnosti s rednim brojevima spisa. Odluka br. 549/I. utvrđuje njegovu krivicu zbog optužbi za deportacije. Prema odluci koja je 18. decembra 1945. godine doneta u Novom Sadu, Andraš Felšehedi, zamenik gradonačelnika, u aprilu i maju 1941. godine sarađujući sa okupatorom, učestvovao je u masovnoj deportaciji srpskih kolonista. Po spisu je, međutim, Andraš Felšehedi tada već bio likvidiran. Po odluci br. 549/II. bez datuma, smatra se odgovornim za žrtve poslate na prinudni rad. Na obrascu se prvobitno navodi kao lice koje boravi u Mađarskoj, a olovkom je dopisano da je *presuđen*. Međutim, postoji i druga verzija spisa br. 549/II, u kome je kao mesto njegovog prebivališta naznačeno: *Senta, u bekstvu*. U rubrici su takođe olovkom precizirali da je *presuđen*. Datum je 18. februar 1946. Odluka 549/III. sačinjena je 19. novembra 1945. godine i odnosi se na masovna krivična dela učinjena prilikom „ulaska.“ Tu je konstatovano da je kriv za ubistvo, masakr, sistematski teror, mučenje civila, namerno uništavanje i krađu. *Imenovani je aprila 1941. godine, prilikom ulaska mađarske okupacione vojske u Sentu, bio član prekog suda, na osnovu čijih odluka je bez saslušavanja i izvođenja dokaza streljano više stotina nevinih građana* – stoji u obrazloženju.²⁵ Možda je suviše skrenuti pažnju na to da je svaki spis sačinjen posle streljanja.

Spisi senčanskog Sreskog narodnog suda: konfiskacija imovine i proglašenje lica umrlim

U vezi sa sudbinom Andraša Felšehedija važne podatke sadrže i spisi senčanskog Sreskog narodnog suda, budući da oni sadrže dokumenta vezana za spor oko konfiskacije imovine Andraša Felšehedija, a na osnovu njih se može rekonstruisati i to kako je protekao proces proglašenja tog lica umrlim.

Senčanski Sreski narodni odbor i senčanski Gradski narodni odbor 8. maja 1945. godine na svojoj zajedničkoj sednici imenovali su predsednika i

²³ AV, F. 183, kutija 80. Strogo poverljivo 1944–1946, 3/46.

²⁴ AV, F. 183, tom 63. Registar ratnih zločinaca. Odnosi se na odluke o utvr. rat. zloč., 549.

²⁵ AV, F. 183, 561, kutija 549.

sudije senćanskog Sreskog narodnog suda. Narodni sud otpočeo je rad 22. maja, ali je zapravo počeo da radi tek 5. juna. Sa aspekta odmazde, za događaje iz 1944–45. godine građanski sudovi, a naročito sreski sudovi imali su zadatak da sprovedu dva važna tipa sudskih postupaka: konfiskaciju imovine, što je u slučaju likvidiranih osoba predstavljalo fakultativnu kaznu, i proglašenje umrlim lica koja su nestala ili su likvidirana, što je prevashodno bio interes rodbine, budući da je tek posle upisa u matičnu knjigu umrlih mogao da se pokrene ostavinski postupak.²⁶ Srodnici su pravosnažno rešenje prosledili nadležnoj matičarskoj službi da bi se, na osnovu toga, činjenica smrti mogla upisati u matičnu knjigu umrlih.

Predsedništvo Avnoja je 9. juna 1945. godine usvojilo zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije.²⁷ Konfiskacija imovine predstavljala je potpunu ili delimičnu nacionalizaciju imovine na osnovu sudske presude. Odeljenje za unutrašnje poslove Sreskog narodnog odbora 12. septembra 1945. u pismenoj formi je prosledilo senćanskom Sreskom sudu spisak imena 271 osobe, protiv koje je potrebno sprovesti postupak konfiskacije imovine. I na tom spisku se nalazi ime Andraša Felšehedija.²⁸ Shodno tome, senćanski Sreski narodni sud otpočeo je postupak konfiskacije imovine Andraša Felšehedija, koji je okončan sledećom odlukom: *U korist Federativne Narodne Republike Jugoslavije konfiskuje se imovina gradskog glavnog beležnika i ratnog zločinca dr Andraša Felšehedija, koju predstavlja nepokretnost u Senti (kuća sa placem), čija je polovina u njegovom vlasništvu. Na osnovu odluke, iz konfiskacije se izuzimaju sledeće pokretne stvari: jedan žuti orman, jedan crni ormar za posuđe, jedan mali crni ormar za posuđe, jedan veliki crni sto, šest stolica sa kožnom presvlakom, jedan filcani tepih, jedan zeleni ormar za garderobu, jedan pisaći sto, jedan divan i tri slike.*²⁹

Skupština Federativne Narodne Republike Jugoslavije na svojoj sednici od 31. marta 1952. godine usvojila je zakon o proglašenju nestalih lica za umrla i dokazivanju smrti,³⁰ a nakon stupanja na snagu ovog zakona postupci su sprovedeni po tom pravnom aktu. Po 4. tački 1. člana zakona određeno je da se umrlim mogu proglasiti sva ona lica koja su tokom rata nestala u vezi s ratnim dešavanjima i o čijem boravištu nije stigla vest u roku od godinu dana od dana prestanka sukoba.³¹

Udovica Andraša Felšehedija je 20. marta 1953. predala molbu za proglašenje lica umrlim, a prvo ročište održano je 22. aprila iste godine. U svojstvu

²⁶ Lajos Forró – Tibor Molnár, *n. d.*, 25.

²⁷ Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije, *Službeni list DFJ*, 40/1945.

²⁸ IAS, F. 127, Vp. 1046/1945.

²⁹ „Odeljenje unutrašnjih poslova gradskog narodnog odbora svojim dopisom br. 18263/1945. poslalo je ovom sudu svoj predlog, kao i popis imovine imenovanog ratnog zločinca, narodnog neprijatelja, koji je za vreme rata nestao/pobegao, a čija imovina sve do sada nije konfiskovana, da u smislu člana 28. zakona o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije formuliše odluku o konfiskaciji imovine.“ IAS, F. 127, Vp. spis broj 2120/1945. Izvor: IAS, F. 127, Dn. dosije 759/1954.

³⁰ Zakon o proglašenju nestalih lica za umrla i o dokazivanju smrti. *Službeni list FNRJ*, 24/1952.

³¹ Lajos Forró – Tibor Molnár, *n. d.*, 33.

svedoka saslušano je lice koje je udovica lično poznavala i koje je 9. novembra bilo jedan od pratilaca Andraša Felšehedija. Svedok je izjavio da ga je poznao još odranije, te da je zaista učestvovao u odvođenju Felšehedija „na osnovu zapovesti nekog organa, na neko saslušanje“. Pošto su ga u gradskog kući predali nadležnima, nije znao šta se potom s njim dešavalo, te ga od tada nije ni video niti čuo bilo šta o njemu. Sledeći koji je dao izjavu bio je Janoš Đeri, sudija senčanskog Sreskog narodnog suda. *Dobro sam poznao dr Andraša Felšehedija i poznato mi je da je imenovana osoba jedne večeri u novembru 1944. odvedena iz svog stana od nekih lica. Od tog vremena je nestao, kući se nikada nije vratio i o njegovom životu do danas nisam ništa saznao. Na kraju krajeva, nešto slično se dogodilo i mnogim drugim Senčanima koji su nestali, znači da to nije bio jedini slučaj.*³²

Rešenje je doneto 7. septembra 1953. godine, a doneo ga je sudija Janoš Đeri, koji je na prvom ročištu ovog postupka saslušan u svojstvu svedoka. Budući da u postupku proglašenja lica umrlim nije mogao da se utvrdi tačan datum smrti, pa ni dan koji po svemu sudeći nestali nije preživeo, sud je na osnovu 3. pasusa 5. člana gore pomenutog zakona, kao datum smrti utvrdio 9. maj 1946. godine.³³ Upis u matičnu knjigu umrlih – na osnovu sudskog rešenja – izvršen je 8. oktobra 1953. godine pod rednim brojem 281/1953, a mesto smrti ostalo je nepoznato.

Andraš Felšehedi bio je jedan od 57 osoba koje su – po već citiranim rečima Janoša Đerfija – jedno veče u novembru 1944. godine nestale iz Sente i koje se nikada više nisu vratile. Poslednji dan negdašnjeg zamenika gradonačelnika, kao i dokumentovanje njegove sudbine, veoma dobro odslikavaju postupak tadašnjeg „deljenja pravde.“ Na osnovu izvora nekih arhiva može se konstatovati sledeće: da spisi Ozne i dokumenta komisije za utvrđivanje ratnih zločinaca sadrže različite datume kao datum likvidacije, te da i sudske presude izrečene nakon streljanja navode razna krivična dela. On je proglašen umrlim rešenjem koje je doneto septembra 1953. godine, a sve dotle njegova porodica je doživljavala razne teškoće. Slučaj Andraša Felšehedija se ističe, u odnosu na ostale ljude sličnih sudbina, zbog njegovog ranga, položaja kao i uloge u lokalnoj mađarskoj zajednici.

Rezime

Iz pronađenih dokumenata se može rekonstruisati delovanje pravnog sistema: različito utvrđeni datumi smrti, presude koje su donete posle likvidacije. Opipljivo je, kako se za tren oka može ukloniti intelektualac, istaknuta ličnost mađarske zajednice sa snažnim nacionalnim osećajem, koji je čitav svoj životni vek posvetio služenju zajednice.

³² IAS, F. 127, R 196/53, 6/9.

³³ IAS, F. 127, R 196/53, 13/17.

III

Promena stava i pretraživanje
novih puteva: manjine posle
Drugog svetskog rata

Arpad HORNJAK
istoričar, viši naučni saradnik
Istorijski institut Mađarske akademije nauka, Budimpešta

PITANJE GRANICA I JUGOSLOVENI U MAĐARSKOJ U MAĐARSKO-JUGOSLOVENSKIM ODNOSIMA POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Apstrakt: *U odnosu na period između dva svetska rata, posle Drugog svetskog rata mađarsko-jugoslovenske odnose obeležila su nova, za oba naroda značajna pitanja. U ovom radu autor se bavi pitanjima koja su u ranijim decenijama bila manje važna, npr. položaj stanovnika u graničnom pojasu, položaj dvovlasnika i Jugoslovena u Mađarskoj, utvrđivanje i povlačenje granica. Vremenski okvir studije čini period između 1944. i 1950. godine, kroz koji se analiziraju pomenuta pitanja uz oslanjanje na srpske i hrvatske arhivske izvore, kao i na mađarske i engleske spise i publikovane izvore.*

Ključne reči: *Mađarska, Jugoslavija, manjine, pogranični pojas, dvovlasnici.*

Granica između Mađarske i Jugoslavije i posle Drugog svetskog rata povučena je prema trijanonskim granicama, ali ni izbliza nije bilo samo po sebi razumljivo da će granica svugde slediti liniju povučenu posle Prvog svetskog rata.¹ Mogućnost modifikacije nije se pojavila od Mađara, iako su se i na toj strani čuli neki nesigurni glasovi koji su predlagali izmene, već od jugoslovenske države, tačnije iz srpskih i hrvatskih krugova bliskih jugoslovenskoj vladi, koje je s promenljivim intenzitetom podržavala i beogradska vlada. Jugoslovenska diplomatija se često pozivala na to da je nezadovoljna položajem jugoslovenske manjine u Mađarskoj, te je nastupajući u slučajevima pitanja granica, kao i drugim slučajevima kada se radilo o njenim ciljevima, ne jednom iskoristila potrebe jugoslovenske zajednice. Po raskidu Jugoslavije sa sovjetskim blokom, granica između dve susedne države nametnula je nove probleme. Obe države su pojačale odbranu svojih granica, uzrokujući time dosta teškoća tamošnjem stanovništvu.

¹ Studija je nastala u okviru projekta OTKA K 101 629.

Ideje koje su nagoveštavale promene granica

Po pitanju zvaničnih, međudržavnih odnosa Jugoslavija se za vreme Drugog svetskog rata odrekla svih onih teritorijalnih pretenzija prema Mađarskoj, koje su značile prekoračenje granica povučenih posle Prvog svetskog rata, te posle Drugog svetskog rata pred predstavnicima Mađarske zvanično nije ni pokretala teritorijalna pitanja. Uprkos tome, pitanje mogućnosti korekcije granica u korist Jugoslavije nametalo se s vremena na vreme i na najvišim nivoima u vladi u Beogradu. Naime, jugoslavenska vlada ni izbliza nije bila u svakom pogledu jedinstvena i monolitna, naročito ne 1945. godine, za vreme kratkotrajne koalicione vlade. Pored toga što su neke partije zastupale različitu političku orijentaciju, na površinu su izbili i srpski i hrvatski i slovenački nacionalni interesi, čak i unutar Komunističke partije, koji su bili usmereni na promene granica.

Isticanje mogućnosti promene granica predstavljalo je ozbiljan adut u ruci jugoslovenskog rukovodstva prema Mađarskoj. To potvrđuje više izvora i informacija o različitim oblicima pritiska. Još u januaru 1945. jugoslovenski ministar spoljnih poslova Ivan Šubašić je putem telegrama naložio Stanoju Simiću, jugoslovenskom ambasadoru u Moskvi, da pokuša da Jugoslaviji osigura pravo da još pre konačnog primirja s Mađarskom može zatražiti razmenu teritorija, to jest da određene teritorije mogu odmah okupirati.² General Kosta Nađ, komandant partizanskih snaga koje su ušle u Vojvodinu, takođe je smatrao potrebnim da se izvrše određene korekcije mađarsko-jugoslovenske granice u korist jugoslovenske države. Ne možemo znati koliko je Nađ, koji je poreklom delom bio vojvođanski Mađar, iznosio o tome svoje mišljenje, a koliko je zastupao mišljenje viših krugova, kada je bez navođenja konkretnih teritorija britanskom oficiru za vezu generalu Ficroju Meklejn napomenuo da mađarsko-jugoslovenska granica u Baranji nije odgovarajuća, te izjavio da osim korigovanja ove granice, Jugoslavija neće isticati teritorijalne zahteve prema Mađarskoj.³

Uporedo sa oslobođenjem Baranje, u to oblast došle su jugoslovenske partizanske jedinice koje nisu bile zauzete samo oslobađanjem regiona već su vodile i veoma aktivnu propagandnu aktivnost, s ciljem pripajanja tih oblasti Jugoslaviji.⁴ Paralelno s pojavom jedinica jugoslovenske vojske otpočelo je i

² Muzej istorije Jugoslavije. Arhiv Josipa Broza Tita (Beograd), I-3-b/412. Šubašićev izveštaj Titu, 13. januar 1945.

³ The National Archives Foreign Office (dalje TNA FO), Political Departments, General Correspondence from 1906–1966 (FO 371), 44040, R20605/92, izveštaj generala Ficroja Meklejna. Iako ga u originalnom izveštaju nema, u jednom njegovom kasnijem telegramu, koji se takođe bavi ovim pitanjem, Meklejn je pozivajući se na isti taj razgovor citirao Nađa, koji se nadao da ovo pitanje s Mađarskom može da se reši na miran način, putem pregovora.

⁴ Politički komesar 3. armije jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske u svom izveštaju od 5. januara 1945. izvestio je Centralni komitet KPJ o dobrim odnosima između stanovništva i jugoslovenske vojske, u čemu je po njegovoj oceni imala ulogu i činjenica da je ispoljena veoma živa propagandna aktivnost na mađarskom jeziku. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (ur. Miloš Krstić), tom IX, knj. 8. *Partijsko-politička dokumenta 1945*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1969, 77.

organizovanje Jugoslovena u Mađarskoj. Organi jugoslovenskog Odeljenja za zaštitu naroda (Ozna), članovi komande jugoslovenskih jedinica, to jest oni Jugosloveni u Mađarskoj koji su se borili zajedno s jugoslovenskim partizanima, a potom se vratili u Mađarsku, u pojedinim naseljima organizovali su narodnooslobodilačke odbore i straže.⁵ U Beograd su pristizale delegacije iz srpskih naselja duž mađarske i rumunske granice i tražile pripajanje područja Jugoslaviji. Međutim, vesti o dolascima jugoslovenskih delegacija iz Mađarske jugoslovenska štampa nije razglasila iako je o pojedinim posetama izveštavao i Tanjug, zvanična jugoslovenska novinska agencija.⁶ Nisu se bavili ni delegacijom Šokaca i Bunjevaca iz okoline Baje, koja je predvođena narodnim piscem i poljoprivrednim proizvođačem Antunom Karagićem početkom 1945. godine boravila kod Tita.⁷

Jedno od mogućih objašnjenja, koja su potekla iz lokalnih okvira i od nižih vojnopolitičkih snaga, za to zašto ova nastojanja usmerena na promene granica nisu dospela na nivo zvanične politike jeste da je Moskva ozbiljno upozoravala jugoslovensko rukovodstvo da ne ističe teritorijalne zahteve prema Mađarskoj. I to, po pretpostavci, zbog toga što je sovjetsko rukovodstvo već tada računalo s tim da će i Mađarska biti deo sovjetske interesne sfere, te nije želelo da svoje „podanike“ okrene jedne protiv drugih zbog takvih „sitnica“, kao što je otuđenje teritorija od nekoliko stotina ili nekoliko hiljada kvadratnih kilometara. Ovoj pretpostavci, međutim, protivureči više dokumenata.⁸ Pored

⁵ Prema sadržaju jednog detaljnog jugoslovenskog izveštaja, nastalog 1945. godine, svugde su se vijorile jugoslovenske zastave, građani su nosili titovke na glavi i narod je čvrsto verovao da će pogranična područja pripasti Jugoslaviji. Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), Beograd, 507–IX, 75/III–I, 92.

⁶ TNA FO 371/44402, R20925/20925/92. Izveštaj Meklejna, 13. decembar 1944.

⁷ O dolasku delegacije u Beograd videti: Radoslav Pavlović, „O nepoznatom 'odboru Baranjaca i Baranjskih optanata' i neuspehim pokušajima da Baranja ostane u sastavu Vojvodine 1945. godine“, *Sentandrejski zbornik*, tom 2 (ured. Dejan Medaković), Beograd, SANU, 1992, 224.

⁸ Protiv toga govori se i u sovjetskoj belešci, sačinjenoj 9. januara 1945. godine, u kojoj se izveštava o razgovoru koji je vođa jugoslovenske delegacije Andrija Hebrang vodio sa Staljinom. Prema beleškama, Hebrang je smatrao da Pečuj zajedno sa okolnim rudnicima, kao i bajski trougao, mađarske teritorije omeđene linijom Baja–Subotica–Dunav, zbog istorijskog nasleđa, etničkih argumenata i privrednih razloga treba pripojiti Jugoslaviji i stavio u izgled vojnu okupaciju tih područja. Prema zabelešci, Staljinova reakcija na to bila je da Jugosloveni ne treba puno da kasne: „Jugosloveni, koji žive na pomenutim područjima, sami moraju da iniciraju pitanje pripajanja Jugoslaviji, da donesu odluku, da dignu svoj glas. Za pripajanje je potrebno boriti se do kraja.“ *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június. Dokumentumok* (szerk. Vida István), Budapest, Gondolat, 2005, 89–90. U jugoslovenskoj publikaciji dokumenata, korišćenoj u pisanju ove studije, takođe se nalazi beleška o tom razgovoru. *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941–1945. Dokumenti i materijali* (ur. Branko Petranović), Beograd, Savezno ministarstvo za inostrane poslove i Vojnoistorijski institut, Ministarstvo inostranih poslova Ruske Federacije, 1996, 652–659. Tu, međutim, nedostaju delovi koji se odnose na teritorijalne pretenzije Jugoslavije prema Mađarskoj. Nisu istovetni ni arhivski brojevi beleške o razgovoru Hebranga i Staljina u mađarskim i u jugoslovenskim publikacijama dokumenata. Pored razlike u sadržaju, dva publikovana dokumenta značajno se razlikuju i po svojoj dužini; u mađarskom izdanju je to svega dve stranice, dok je u jugoslovenskom skoro osam stranica. U jugoslovenskom tomu, u

ostallog, to što je delegacija predvođena već pomenutim Antunom Karagićem, koja je 10. januara 1945. stigla u Beograd, u ime Jugoslovena iz grada Baje i okolnih mesta zatražila da te teritorije pripadnu Jugoslaviji.⁹ I mada u jugoslovenskoj štampi ova inicijativa nije dobila veći odjek, moguće je da je ipak imala ulogu u tome, da je Tito posle mesec dana, 11. februara u svom telegramu maršalu Fjodoru Tolbuhinu, komandantu 3. ukrajinskog fronta, spomenuo pedeset hiljada Jugoslovena u Mađarskoj, koji žive u pograničnoj oblasti u bajskom troglu, u Pečuju i Aradu (sic!) i nagovestio da će Jugoslavija, pozivajući se na svoje istorijsko pravo, zatražiti da se ove teritorije dodele Jugoslaviji.¹⁰

I sledeći događaj pokazuje da je jugoslovenska vlada držala na dnevnom redu pitanje teritorijalnih zahteva. Dana 25. januara 1945. godine u Jugoslaviji je formiran je Inicijativni odbor Baranje, čije je članove početkom marta primio ministar spoljnih poslova Jugoslavije. Ivan Šubašić ih je ohrabrivao na to da svim svojim snagama nastave započeti rad, koji je bio usmeren na to da teritorije Baranje pripadnu Jugoslaviji. Ministar spoljnih poslova, u saglasnosti sa onim što je Staljin predlagao, naglasio¹¹ je da inicijativa mora krenuti iz jugoslovenskih narodnih masa, istovremeno je obećao da će ministarstvo spoljnih poslova svim snagama nastojati da na međunarodnim forumima zastupa i objašnjava želju jugoslovenske populacije iz Baranje. Stojan Gavrilović, zamenik ministra spoljnih poslova, koji je takođe učestvovao u razgovoru, kao i general Vladimir Velebit podsticali su Baranjce da što pre formiraju narodnooslobodilačke odbore sastavljene od Jugoslovena iz Baranje i to na teritoriji mađarskog dela Baranje.¹²

Na sličan način se uklapala u ovu politiku, a može se okarakterisati i kao ispoljavanje jugoslovenskih nastojanja da se promeni granica duž baranjskih teritorija, ideja o zvaničnom formiranju Petefi brigade. Naime, Petefi brigadu – koja je služila za to da se Mađari u Jugoslaviji uklope u novu Jugoslovensku državu, te da ne bude celokupno mađarsko stanovništvo smatrano kolektivnim krivcem – želeli su da zvanično i svečano osnuju na teritoriji Mađarske, u Pečuju, iako je dogovor postignut još pre dva meseca.¹³ Osnivanje jedne značajnije jugoslovenske vojne jedinice na teritoriji Mađarske moglo je imati takvu

zabelešci, Mađarska se spominje samo u vezi s ratnom reparacijom i povodom očekivanih pošiljki uglja jer je trebalo da ublaže nestašicu uglja u Jugoslaviji.

⁹ Karagića su mađarske vlasti nakon njegovog povratka uhapsile, a oslobođen je samo na intervenciju Jugoslovena. Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (dalje Diplomatski arhiv), Mađarska 1946, LIIV/487, pov br. 2472/45.

¹⁰ Arhiv Josipa Broza Tita, KMJ I-3-b/400, 11. 2. 1945.

¹¹ U vezi sa ovim videti fusnotu broj 8.

¹² Diplomatski arhiv, Mađarska 1945, XXIII/436, 12. mart 1945.

¹³ Brigada je već u januaru 1945. brojila oko 1500 boraca, dok je 2500 mađarskih boraca bilo stacionirano u centru za mobilizaciju u Somboru, od kojih su samo jedan deo hteli da upute u Petefi brigadu, sa objašnjenjem da „nema potrebe za formiranjem samostalne mađarske divizije i to s jedne strane zbog nedostajućih kadrova a s druge, zbog toga što je i brigada dovoljna za tu političku ulogu zbog koje je ona i osnovana.“ Muzej Vojvodine, Istorijski arhiv (Novi Sad), PK SKS 223. Izveštaj političkog komesara Treće armije vojske Jugoslavije.

poruku za tamošnje stanovništvo, pre svega za jugoslovensko, da će nakon vojnog prisustva uslediti i političke promene i promena granica.

Za eventualnu pripremu teritorijalnih promena služilo je i to što je 1. juna 1945. godine formirana hrvatska komisija za utvrđivanje granica, koja je imala zadatak da s jedne strane utvrdi granicu između Federativne Republike Hrvatske i drugih jugoslovenskih administrativnih jedinica, a s druge strane da odredi i spoljne granice, tako i graničnu liniju razdvajanja s Mađarskom, to jest da izradi planove vezane za to razdvajanje. Ove radove je koordinirao, kao i radove drugih sličnih komisija, Institut za proučavanje međunarodnih pitanja Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu.¹⁴ Linija razgraničenja koja je trebalo da se povuče prema Mađarskoj na interesantan način došla je u vezu s povlačenjem unutrašnjih granica, konkretno s granicama Vojvodine. Naime, opravdano se pojavila potreba da se Subotica i njena okolina – s obzirom da su Hrvati bili relativna većina među južnoslovenskim stanovništvom u gradu i opštini – pripoji hrvatskoj federalnoj jedinici. Ta ideja je, međutim, odbačena i to dobrim delom s privrednom argumentacijom, prema kojoj ove teritorije kako u pogledu privrede tako i u pogledu saobraćaja gravitiraju ne prema zapadu već više ka jugu, te da bi u slučaju administrativnog reorganizovanja celokupna regija dospela u periferni položaj. „Ukoliko bi, međutim, ova regija bila proširena u pravcu severa, to pitanje bi ponovo moglo da se uzme u razmatranje.“¹⁵

Potrebno je reći unapred: na kraju krajeva, ni rad hrvatske komisije a ni zavod iza koga je stajala beogradska vlada nije imao praktičnih rezultata.¹⁶ Na višem političkom nivou i na osnovu drugih promišljanja, na kraju je odlučeno o granicama i teritorijalnim zahtevima. Uprkos tome, vredi pokloniti pažnju ovom slučaju, budući da dobro odslikava kakvo je bilo mišljenje srpske inteligencije i akademskih krugova o jugoslovensko-mađarskoj graničnoj liniji, koja je smatrana idealnom, te kojim su argumentima potkrepili svoje zahteve. Istovremeno, ne možemo smetnuti s uma ni to da je iza formiranja komisija i zavoda stajala centralna politička volja, te da je centralno rukovodstvo njihov rad iskoristilo kao sredstvo pritiska.

Hrvatska komisija je na prvom sastanku formulisala svoja osnovna načela. Po tome, pitanje severne granice treba da počiva na objektivnim zahtevima koji nisu prožeti šovinizmom.¹⁷ Imajući to u vidu, predlagali su da se teritorijalni zahtevi koji se budu podneli baziraju na nacionalnom principu čiji je najznačajniji elemenat bio to da se, po njihovoj zamisli, leva obala Drave stavi

¹⁴ Petar Bagarić, „The Croatian Contribution to Plans for Revision of the Yugoslav–Hungarian Border in 1945–1946“, *Review of Croatian History*, 8, (2012) 1, br. 152.

¹⁵ Izveštaj komisije za utvrđivanje unutrašnjih granica jugoslovenskih federalnih jedinica, koju je formiralo predsedništvo AVNOJ-a. Miodrag Zečević – Bogdan Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd, Građevinska knjiga, 1991, 129.

¹⁶ Dragan Aleksić, Goran Ilić, „Utvrdjivanje granica federalne Srbije 1945. godine“, *1945. Kraj ili novi početak. Tematski zbornik radova*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Muzej žrtava genocida, 2016.

¹⁷ Petar Bagarić, *n. d.*, 157.

pod jugoslovensku vlast.¹⁸ Hrvatska komisija je, razumljivo, s vremena na vreme usaglašavala stavove s koordinacionim zavodom u Beogradu. Tokom razgovora se ispostavilo da postoje velike razlike u stavovima između Beograđana i Zagrepčana. Istorija se ponavljala i u pogledu povlačenja granica nastala je situacija slična onoj posle Prvog svetskog rata. Međutim, Srbi su i ovaj put, kao što se to ispostavilo iz izveštaja predstavnika hrvatske komisije Juraja Andrašija, čije je ime zvučalo mađarski, zauzeli stav da će svugde tražiti čvrste, prirodne granice. Time se može objasniti da su pored bajskog trougla formirali pravo i na veći deo Baranje: na teritorije južno od Mečeka, zajedno za Pečujem. Hteli su da unutar granica jugoslovenske države bude i veći deo okoline Nadkanjiže, koja je obuhvatala više naselja južno od Nadkanjiže, zajedno sa značajnijim izvoristima nafte. To su još upotpunili s teritorijalnim zahtevima koji su se odnosili na trougao pored Segedina, kao i na područja nastanjena Slovencima duž Rabe. Istovremeno, zavod nije predlagao takve zahteve koji bi se odnosili na naselja duž leve obale Drave, budući da to ne bi bilo u saglasnosti s načelom stabilnih granica.

Hrvatska komisija je, pozivajući se na nacionalni princip, odbacila ove predloge iz Beograda, rekavši da na teritorijama koje Srbi potražuju ne živi jugoslovensko stanovništvo. Pažnje je vredan odgovor Beograda na to: „... ima tamo Nemaca, koje će sada iseliti, tako da će Jugosloveni koji već sada tamo žive zajedno sa Jugoslovenima koji će biti naseljeni umesto Nemaca činiti većinu.“¹⁹ Srpski stav bio je zasnovan na onim idejama po kojima bi mađarska vlada, u interesu opstanka privrednog, političkog i kulturnog razvoja jugoslovenske manjine u Mađarskoj, trebalo da dozvoliti delimično preseljenje siromašnih Jugoslovena na takva područja gde ima dovoljno obradive zemlje i gde Jugosloveni žive u većem broju. Konkretno, iz županije Vaš, Đer-Mošon-Šopron i Zala, samosvesno jugoslovensko stanovništvo, koje je bilo voljno da se preseli, nameravali su preseliti u Bačku i Baranju. S jedne strane nadali su se da će na taj način omogućiti siromašnima da dođu do zemlje i egzistencije, a s druge da će formirati jednu kompaktnu jugoslovensku jedinicu duž granice.²⁰ To je zap-

¹⁸ Da Pomurje pripada Jugoslaviji, smatrali su pitanjem o kojem se ne može raspravljati. Istovremeno, smatrali su važnim da obrate pažnju i na to na koji bi način mogli osigurati da jugoslovenskoj državi pripadnu hrvatska sela u Prekomurju, koja se nalaze u okolini Nadkanjiže. (Molnari, Šemljenhaza, Fičehaz, Bajča, Murakerestur itd.) Granice su nameravali da koriguju na sledeći način: da Belezna pripadne Jugoslaviji, potom da se granična linija spusti do Đekenješa, te da se nastavi duž železničke pruge uz Dravu, kako bi celokupna leva obala Drave dospela u jugoslovenske ruke. Deo koji je trebalo da se pripoji Jugoslaviji obuhvatao bi hrvatska sela severno od Barča, kao i duž granične linije, severoistočno od Šikloša sve do Harkanja, obuhvatajući sva hrvatska i srpska naselja južno od Pečuja i Pečudvarda, a na taj način bi i Šomberek i Dunasekče postali deo jugoslovenske države. Granica bi se nadalje, prateći glavni tok Dunava, nastavila do Baje, a potom bi granicu činila linija Baja–Subotica, te bi jugoslovenskoj državi pripao čitav bajski trougao, gde je živelo 35.000–40.000 Hrvata (Bunjevca). *Isto*.

¹⁹ *Isto*, 159.

²⁰ Činilo se da je najbolje rešenje za to preseljenje svih Jugoslovena koji žive unutar granica Mađarske na teritorije županije Bač i Baranja, budući da bi se na taj način formirala jedna

ravo bio pandan (kompaktni mađarski blok unutar Jugoslavije) onome protiv čega su se odlučno borili. Ta odlučnost ispoljena je u proleće 1946. godine, tokom narednog zajedničkog savetovanja u Beogradu, kada je akademik Aleksandar Belić, rukovodilac pomenutog zavoda, s jedne strane zatražio potpunu kompenzaciju za zločine koje su Mađari vršili nad Jugoslovenima, a s druge strane predložio da se kompletno mađarsko stanovništvo progna s jugoslovenskih teritorija, pa i sa onih teritorija koje će, tokom korekcija granica, pripasti Jugoslaviji.²¹

U prva tri meseca 1946. godine jugoslovenska vlada je vršila veći pritisak na Mađarsku, a sredstvo za to bila je prvenstveno jugoslovenska manjina²² koja je živela u Mađarskoj, ali to nastojanje bilo je primetno i na diplomatskom frontu. I diplomatama, akreditovanim u Beogradu, upalo je u oči veliko interesovanje zamenika ministra spoljnih poslova Jugoslavije, Aleša Beblera, inače rukovodioca odeljenja za pripremu mira za buduću mirovni ugovor s Mađarskom.²³ U listu *Politika, Borba i Glas* 17. januara 1946. objavljen je članak na tri stupca o navodnom antijugoslovenskom teror u Mađarskoj.²⁴ Sve to je, razumljivo, pobudilo i interesovanje velikih sila za ovo pitanje.²⁵

Britanci su pravilno procenili situaciju kada su konstatovali da u pozadini odjednom započetih, sve većih i sve češćih napisa protiv Mađarske zapravo stoje rezultati mađarskih izbora, to jest pobeda Partije sitnih posjednika, te da je u ispadima protiv Mađarske došla do izražaja antipatija prema Partiji sitnih posjednika. Nisu isključivali ni mogućnost, da je to i neka vrsta uvoda u pred-

nacionalno kompaktna jedinica, zahvaljujući kojoj bi se ostvarila potpuna sloboda Jugoslovena u Mađarskoj – čitamo u beleškama neimenovanog saradnika jugoslovenske ambasade u Budimpešti. Ukoliko bi došlo do preseljenja Jugoslovena, to jest do razmene stanovništva kako su se o tome sporazumeli u Parizu, tada bi, u smislu gore navedenog, najpre trebalo požurivati preseljenje gradištanskih Hrvata, to jest Jugoslovena koji žive u dijaspori (u županijama Pešt i Zala). A ukoliko bi ipak bilo potrebno da Jugosloveni i dalje ostanu u Mađarskoj, tada bi trebalo da ostanu oni koji su nacionalno najosvešteniji, a koji žive u Bačkoj. Prema zabelešci, iz županije Zala se moglo računati na preseljenje na dobrovoljnoj bazi oko 2500, iz županije Vaš na oko 5000, iz županije Đer-Mošon-Šopron na oko 10.000, a iz županije Pešt na 5000 Jugoslovena. Iz županije Čanad moglo se računati na devedeset posto tamošnjih Srba. Diplomatski arhiv, 1947, F-70, pov. 427352/47.

²¹ „Kao dalja podloga našega zahtjeva uzimaju se činjenice, koje pokazuju nehumano postupanje Mađara za vrijeme okupacije, tako da bi bilo pravedno, da naša država primi u teritoriju neku zadovoljštinu za krvoprolića, koja su počinili Mađari.“ Hrvatski Državni Arhiv 1166/14

²² Misli se na Hrvate, Srbe i Slovence. Zbirni naziv „jugoslovenska manjina“ se koristi zbog kratkoće i zato što se koristi u istorijskim izvorima.

²³ TNA FO 371/59524, R5795/844/92. Izveštaj R. C. Skrajn Stivenzona, britanskog ambasadora u Beogradu, 29. mart 1946.

²⁴ TNA FO 371/59524, R1422/844/92. Izveštaj Stivenzona, 17. januar 1946.

²⁵ Forin ofis se kod svog budimpeštanskog predstavnika interesovao da li postoji bilo koji znak za to da Mađarska želi korekciju granica, što bi moglo opravdati snažan antimadžarski ispad Jugoslovena. (TNA FO 371/59524, R1178/844/92. Telegram Forin ofisa upućen u Beograd i Budimpeštu, 26. januar 1946.) Elveri Frederik Gaskonj, vođa britanske misije u Budimpešti, nije, međutim, video ni jedan znak za to da se u Mađarskoj vodi bilo kakva agitacija s ciljem promene tog dela granice. TNA FO 371/59524, R1516/844/92. Telegram Gaskonja, 28. januar 1946.

zimanje koraka protiv mađarske manjine u Jugoslaviji,²⁶ kao što se iz perspektive Londona činilo mogućim i to da će Jugosloveni istupiti sa određenim teritorijalnim zahtevima prema Mađarskoj, dajući Sovjetima nov izgovor za povećanje pritiska na mađarsku vladu ukoliko ona ne bude dovoljno spremna ispunjavala njihove zahteve.²⁷

Koliko su Britanci dobro prosudili situaciju, potvrđuje Jože Brilej, šef političkog odeljenja Ministarstva spoljnih poslova Jugoslavije, uputstvom (od 9. februara 1946. godine) jugoslovenskoj delegaciji koja je boravila u Mađarskoj, u kojem je skrenuo pažnju na značaj jugoslovenske manjine u Mađarskoj, u ostvarivanju ciljeva jugoslovenske spoljne politike. „S obzirom na predstojeći mirovni sporazum s Mađarskom, za nas je od velikog značaja, sa aspekta ostvarenja naših želja prema njima, rad s jugoslovenskom manjinom. U tom smislu, Ministarstvo inostranih poslova u prilici je da zamoli delegaciju da odmah stupi u kontakt sa Antifašističkim frontom Slavena, da pojača svoju aktivnost u tom pravcu, da jugoslovenska manjina sve češće i sve odlučnije izrazi svoju želju da bude pripojena Jugoslaviji.“²⁸ U Beogradu je u to vreme, u leto 1946. godine sačinjen jedan nacrt memoranduma, naslovljen na SSSR, Veliku Britaniju i SAD, ali koji u zvaničnoj formi ipak nije prosleđen velikim silama. Jugoslovenska vlada je svoje teritorijalne zahteve – koji su se odnosili na bajski trougao, na geografsku, severoistočnu Baranju, područja nastanjena Slovenima duž Rabe – potkrepila etničkim, strateškim i vodoprivrednim argumentima. Kao najsnažniji argument navedeno je to da uspostavljanje trajnih prijateljskih odnosa s Mađarskom smatraju mogućim samo nakon pripajanja ovih teritorija Jugoslaviji.²⁹

Granice su naposljetku, kao rezultat viših političkih igara, ostale nepromenjene, što naizgled nije predstavljao problem između dve države sličnog uređenja i sličnog političkog ubeđenja, koje su dobrovoljno ili usled pritiska dospe-

²⁶ TNA FO 371/59524, R1516/844/92. Zapis Džona Kolvila, jednog od vodećih diplomata Forin ofisa, 31. januar 1946.

²⁷ TNA FO 371/59524, R1516/844/92. Beleška J. R. Vilijamsa, službenika Forin ofisa, 16. april 1946. Tu je potrebno napomenuti da su slično razmišljali i komunistički lideri u Mađarskoj. Mačas Rakoši je u vezi s nepravdama nanetim Jugoslovenima u Mađarskoj pred jugoslovenskim ambasadorom izjavio da to pitanje mora hitno da se reši jer ako oni to ne budu uradili, tada će Tito preduzeti mere. „Da, ako mi ne budemo učinili ništa, tada će Tito nastupiti s teritorijalnim zahtevima, sasvim opravdano.“ (AJ 507–IX, 75/I–1–67. Izveštaj Karla Mrazovića o razgovoru s Rakošijem, 16. april 1946.) Ovu Rakošijevu bojazan u aprilu je potvrdio i Tito prilikom boravka mađarske partijske delegacije u Beogradu, kada je Anatoliju Josifoviču Lavrentjevu, sovjetskom ambasadoru u Beogradu, saopštio da je Mađarima skrenuo pažnju: postavljanje jugoslovenskih teritorijalnih zahteva na dnevni red mirovne konferencije mogu izbeći samo u slučaju ako jugoslovenskom stanovništvu obezbede ista prava koja je Jugoslavija obezbedila mađarskoj nacionalnoj manjini. *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*, 206–208.

²⁸ „Pored toga, moli se delegacija da od Fronta zatraži tačne podatke o jugoslovenskoj manjini na manjinskim područjima, preko onoga što je delegacija sama izradila. Na kraju, moli se delegacija da nas odmah izvesti o svakom događaju koji dotiče naše manjine.“ Diplomatski arhiv, 1946, F-55, pov. 1368, 9. 2. 1946.

²⁹ Arhiv Josipa Broza Tita, I-3-4/462. Memorandum je bez datuma i potpisa, ali svakako sačinjen je posle decembra 1945. godine.

le pod zaštitu istovetne velesile. Situacija, međutim, ni izbliza nije bila tako ružičasta.

Jugoslovenska manjina kao sredstvo pritiska

Krojenje sudbine jugoslovensko-mađarske granične oblasti po prirodi stvari uticalo je na tamošnje stanovništvo, unutar njega i na položaj jugoslovenske manjine u Mađarskoj. Jugosloveni u Mađarskoj živeli su i žive na jugu od Moriša duž sadašnje granice i duž Drave i Mure, to jest duž austrijske granice sve do Šoprona, u ne sasvim kompaktnom pojasu i u različitoj gustini. Zbirni jugoslovenski pojam obuhvata različite etničke grupe – Hrvate, Srbe, Bunjevce, Šokce, Slovence, Vende. Njihov broj nije bio poznat. Jugoslovenski organi vlasti su se predusretljivo pozivali na izjavu predsednika vlade Pala Telekija, kao na najautentičniju osobu, koji je u decembru 1940. godine povodom potpisivanja ugovora o večnom prijateljstvu rekao da u Mađarskoj živi oko 200.000 Jugoslovena.³⁰ Prema popisu stanovništva u Mađarskoj 1949. godine iskazano je pak 30.504 Jugoslovena. Iza drastičnog smanjenja broja verovatno se krije odlučujuća uloga atmosfere toga doba, narastajuće tenzije između dve države.³¹

U pogledu odnosa Jugoslavije prema jugoslovenskoj manjini u Mađarskoj posle Drugog svetskog rata došlo je do radikalnih promena kada se promenio značaj nacionalnog manjinskog pitanja u mađarsko-jugoslovenskim međudržavnim odnosima. Dok je u jugoslovenskoj spoljnoj politici u periodu između dva rata jugoslovenska manjina u Mađarskoj imala sasvim zanemarljivu ulogu – ovim pitanjem se tek tu i tamo bavio poneki memorandum, a i to je 1930-ih preličilo na leksikografsku odrednicu.³² Posle Drugog svetskog rata Beograd je iskazivao određeno interesovanje prema delovima svoga naroda koji živi u severnom susedstvu. Koliko je to poticalo iz osećanja nacionalnog zajedništva i/ili koliko je to bilo realpolitičko promišljanje, teško je reći. Najbliže smo istini ako kažemo da je značaj toga zavisio od okolnosti. Kao što je u periodu između dva svetska rata Mađarska manjinskom pitanju dala važnu ulogu pre svega zarad podupiranja svojih spoljnopolitičkih ciljeva, tako je u prvim godinama posle Drugog svetskog rata i Beograd na jugoslovensku manjinu, koja je živela van granica Jugoslavije, gledao kao na sredstvo za ostvarenje svojih spoljnopolitičkih ciljeva. I to nije iskoristio samo zarad postizanja svojih kratkoročnih, brzo ostvarivih prednosti, kao što je promena granica u korist Jugoslavije, već u datoj situaciji i za ostvarenje dugoročnih ciljeva, kao u ravnanju prema SSSR-u ili pak u učvršćivanju svojih odnosa s Čehoslovačkom.

³⁰ Diplomatski arhiv, 1957, F-61, 425837.

³¹ I izvori su inače protivurečni, a Jugosloveni su uopšteno baratali brojem od 150.000 stanovnika u periodu posle Drugog svetskog rata.

³² Jugoslovenske vlasti između dva svetska rata nisu se mnogo zalagale za prava jugoslovenskih manjina u Mađarskoj, da ne bi morale da daju veća prava mađarskoj manjini u Jugoslaviji. (V. Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.)

Pitanje jugoslovenske manjine od kraja 1944. do 1946. godine, kao što smo imali prilike se uverimo, pojavilo se kao deo problematike promene granice. To potvrđuju kako mađarske žalbe na „prekograničnu aktivnost“ jugoslovenskih partizana tako i jugoslovenski spisi koji se odnose na to. Stoji nam na raspolaganju mnoštvo izvora u kojima se govori o jugoslovenskim izgedima u pograničnoj zoni, istovremeno ne manjkaju ni oni jugoslovenski podnesci i beleške u kojima su mađarskim vlastima predočavane zloupotrebe i izgedi učinjeni prema jugoslovenskoj manjini u Mađarskoj.³³ U antijugoslovenskom ispoljavanju mađarskih vlasti nesumnjivo značajnu ulogu igrala je okolnost da su jugoslovenske narodnosne grupe smatrane činiocima koji ugrožavaju integritet države. To inače nije osporila ni jugoslovenska strana. Prema izveštaju pukovnika Obrada Cicmila, vođe jugoslovenske misije, koji je bio delegiran u Savezničku kontrolnu komisiju, jugoslovensko stanovništvo u Baranji se posle dolaska Crvene armije i partizanskih jedinica deklariralo kao antifašističko i izrazilo simpatije prema Jugoslaviji, to jest zauzelo stav da je za otepljenje i prisajedinjenje Jugoslaviji. U selima su formirani narodnooslobodilački odbori, formirane su seoske, u suštini partizanske straže te su na taj način preuzeli vlast. Ovi odbori i straže su vremenom ukinuti, te su vlast ponovo preuzeli zvanični organi mađarske države, ali to nije uvek išlo glatko. Naime, pojedini odbori nisu želeli da obustave svoje delovanje i uprkos tome što su mađarski organi vlasti na osnovu uputstva privremene vlade preuzeli vlast u državi, oni su na više mesta nastavili svoju aktivnost sada već u ilegali, a u tome ih je Jugoslavija često pomagala.³⁴

Sve to imalo je za rezultat da su mađarske vlasti bile izuzetno nepoverljive prema jugoslovenskom stanovništvu i prema mađarskim emigrantima³⁵ koji su pristizali iz Jugoslavije.³⁶ U takvoj situaciji razumljivo je da su među stanovništvom pograničnih oblasti, podjednako i među Mađarima i među Jugoslovenima, nemir izazvale vesti o planiranom iseljavanju Nemaca, kao i pristizanje više hiljada onih Mađara iz Jugoslavije koje su prebacili preko granice sa obrazloženjem da su kolonisti, te da su bili činovnici „fašističke Mađarske“.³⁷

³³ V. Rad Agneš Tot u ovom zborniku.

³⁴ „...ali nije bila organizovana u dovoljnoj meri i bila je van znanja i usmeravanja centralnog rukovodstva.“ Diplomatski arhiv, 1945, F-23, pov. br. 14. Izveštaj pukovnika Obrad Cicmila Titu, 19. maj 1945.

³⁵ Mnogi levičarski političari, komunisti ili socijaldemokrati, aktivisti koji su bili pristalice sovjetskog režima u Mađarskoj 1919 i kasnije, imali su ulogu u okupiranoj zoni koju su držale jugoslovenske trupe do 1921. Posle evakuacije jugoslovenskih snaga iz mađarskog dela Baranje našli su utočište u Jugoslaviji. Vođa ovih emigranata je bio Bela Linder, koji je kratko bio ministar odbrane u vladi Mihalja Karoljija u novembru 1918. godine i koji je potpisao beogradsko primirje 13. novembra te godine.

³⁶ Pored drugih razloga i zbog toga je Belu Lindera okruživalo nepoverenje kada je u proleće 1945. stigao u Pečuj; rukovodstvo grada na čelu sa gradonačelnikom Ištvanom Borošem sumnjičilo ga je da želi pripremiti teren za priključivanje Baranje Jugoslaviji. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (Budapest), 876, f. 4. ő. e. Beleška Bele Lindera.

³⁷ Diplomatski arhiv, 1945, F-23, br. 3639. Dopis ministra unutrašnjih poslova ministarstvu spoljnih poslova, 6. septembar 1945.

Jugoslovenska misija je u više navrata pozvala organe mađarske državne uprave da Jugoslovenima obezbede istovetna prava kao ostalim državljanima, uključujući tu i pravo na okupljanje i pravo na obrazovanje na maternjem jeziku. Zaključak njihovog izveštaja poslatog u Beograd bio je taj da su mađarske vlasti u bajskom trouglu vršile sistematski teror nad jugoslovenskom manjinom. Istovremeno, protivrečeći ovoj konstataciji, priznali su da ne raspolažu ozbiljnijim, konkretnim dokazima na osnovu kojih bi odlučnije mogli da nastupe kod Savezničke kontrolne komisije.³⁸

Jugoslavija je smatrala da od mađarskog ophođenja prema jugoslovenskim nacionalnim manjinama još više zabrinjava „tendencija revizionizma“, koja je od kraja 1945. postajala sve uočljivija, a koja se nakon izbora, posle pobede Nezavisne partije sitnih posednika, pojačala. Na osnovu više novinskih članaka u Beogradu su ocenili da se prema stavu mađarske spoljne politike, tokom sklapanja mira, prilikom utvrđivanja granica treba truditi da se državna granica podudara sa etničkom granicom.³⁹

Kao odgovor na promene koje su nastupile u Mađarskoj i na navodne revizionističke procese, krajem 1945. godine protiv Mađarske je pokrenuta novinska kampanja u kojoj je akcenat bio na nepravdi i diskriminaciji jugoslovenske manjine u Mađarskoj, to jest na navodnom revizionizmu Mađarske. Zaključak Tanjugovog izveštaja na dva i po stupca, koji je objavljen 12. januara 1946. pod naslovom *Velikomađarski revizionisti nastavljaju*, bila je da će se dobronamernost Jugoslavije prema Mađarskoj menjati zavisno od toga u kojoj meri će mađarska vlada biti spremna da likvidira revizionističke elemente.⁴⁰ Ovu poruku možemo smatrati i stavom jugoslovenske vlade u datom periodu, koja je kroz ta dva pitanja – isticanjem „straha od revizionizma“, te naglašavanjem „zabrinutosti“ za jugoslovenske manjine – nastojala da vrši pritisak na Mađarsku, a to njeno nastojanje će, kao što ćemo videti, uroditi plodom.

Napadi jugoslovenske štampe su razumljivo izazvali nemir u Mađarskoj. Iako u prvim danima niko nije reagovao na njih izuzev Jožefa Revaija, glasnogovornika Komunističke partije, koji je prilikom ekspozee predsednika vlade u parlamentu konstatovao da su odnosi između Mađarske i njenih suseda zahladneli zbog širenja mađarskog revizionizma. Revai doduše nije poimenično spomenuo Jugoslaviju, ali je za svakog bilo jasno na kog je suseda mislio. Mađarsko ministarstvo spoljnih poslova nastojalo je da spozna razlog korenite promene jugoslovenske retorike. Pal Šebešćen, administrativni rukovodilac

³⁸ Kod jugoslovenskih diplomata se stvorio utisak da je sovjetsko rukovodstvo Savezničke kontrolne komisije, koje se tim stvarima bavilo, želelo po svaku cenu da zadrži mir i da izbegne sukobe, pa je zbog toga bilo voljno da prede preko svih onih slučajeva koji nisu bili upadljivo teški, pomažući privremenu mađarsku vladu u tome da sama rešava situaciju. Diplomatski arhiv, 1945, F-23, pov. br. 14. Izveštaj pukovnika Obrada Cicmila Titu, 19. maj 1945.

³⁹ Prema jugoslovenskom obrazloženju glasnogovornik tog stava postao je *Igazság* (*Igazság*), nedeljnik Stranke sitnih posednika koja je pobedila na izborima. To je, međutim, bilo očigledno preterivanje jer su i sami Jugosloveni priznali da nijedan odgovoran mađarski političar nije prihvatio taj stav, istina nije se ni ogradio od njega.

⁴⁰ TNA FO 371/59524, R1178/844/92. Stivensov izveštaj, 15. januar 1946.

ministarstva, o razlozima promena koje su nastale u odnosu Jugoslavije prema Mađarskoj najpre je razgovarao s važnim članom jugoslovenske misije, kapetanom Lazarom Brankovom, a potom, 31. decembra i sa šefom misije, pukovnikom Obradom Cicmilom. Obojica su navela iste razloge: predugo se oteže sa izručivanjem ratnih zločinaca, u Mađarskoj su jugoslovenske manjine izložene napadima, a mađarske vlasti sprečavaju izdavanje dozvola za rad jugoslovenskih škola. U oblasti obrazovanja insistirali su na tome da Jugosloveni u Mađarskoj imaju bar onoliko prava u domenu kulture i da poseduju takav školski sistem kao Mađari u Jugoslaviji.⁴¹

Posle nekoliko dana pukovnik Cicmil je obavio duži razgovor i s mađarskim ministrom spoljnih poslova tokom kojeg je Janoš Đendeši, napominjući da njegove reči ujedno predstavljaju i zvaničan stav mađarske vlade, zaključio sledeće: 1. Mađarska vlada neće istupiti ni sa kakvim zahtevima prema Jugoslaviji, budući da je njen stav da je položaj mađarske manjine u Jugoslaviji sasvim zadovoljavajući; 2. U zamenu za to i Mađarska traži od jugoslovenske vlade da ni Jugoslavija ne iznosi zahteve, te da na taj način pomogne mlađoj mađarskoj demokratiji; 3. Obećava da će mađarska vlada, kao što je to bilo i u slučaju jugoslovenskih manjina u Mađarskoj, u vezi sa svakim drugim eventualnim pitanjem biti spremna da ispuni zahteve Jugoslavije.⁴² U skladu s tim obećanjem – a s ciljem odbrane od permanentnih novinskih napada iz Jugoslavije i pridobijanja naklonosti Jugoslovena – mađarska vlada je u januaru 1946. organizovala popis stanovništva u onim delovima zemlje u kojima žive Jugosloveni da bi utvrdila njihov tačan broj.⁴³ Osim toga, osigurali su za njih i više povlastica, pre svega rešavanjem zloupotreba prvenstveno na polju obrazovanja, što je gotovo odmah rezultiralo pozitivnim odjekom u Jugoslaviji.

Posle toga, u proleće 1946. godine nedvosmisleno je odlučeno da se jugoslovensko rukovodstvo odriče teritorijalnih korekcija prema Mađarskoj; jugoslovenska manjina nije više bila zastupljena u arsenalu političkog pritiska, ali pažnja prema njoj ni nadalje nije splašnjavala.⁴⁴ Međutim, posle nepune dve

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, XIX.-J-1-k, 4/af.

⁴² Diplomatski arhiv, 1946, F-55, str. pov. br. 2, 14. 1. 1946.

⁴³ Popisom se detaljno bavila i beogradska *Politika*, i to u negativnom kontekstu. List je citirao članak *Slobode*, lista Antifašističkog fronta Slovena u Mađarskoj, od 16. marta, u kojem se kritikuje način popisa. Ujedno je citirao i izjavu Ferencu Nada od 19. marta, u kojoj je predsednik vlade priznao da ima problema s popisom. *Politika* je došla do zaključka da popis stanovništva nije bio pripremljen na odgovarajući način, te da slovensko stanovništvo nije dobilo čvrste garancije u vezi s tim, da im se neće ništa desiti zbog izjašnjavanja o nacionalnoj pripadnosti, ali je iseljavanje Nemaca koje je bilo u toku moglo obeshrabriti jugoslovenske manjine. Nadalje je istakao da slobodno izjašnjavanje nije moguće u prisustvu reakcionarne uprave, reakcionarnih popova i profesora, te da je trebalo da se u toku popisa ostvari potpuna saradnja sa Antifašističkim frontom Slovena u Mađarskoj. Na kraju je došao do zaključka da Mađari i sada nastavljaju sa svojom starom politikom kada Slovene dele na male grupe i kada im nude srpski, hrvatski, bunjevački, šokački, slovenački, vendski itd. identitet; nadalje, posebno tretiraju maternji jezik a posebno nacionalnost, trudeći se da prikažu što veći broj Slovena čiji je maternji jezik mađarski.

⁴⁴ Između ostalog, na to ukazuje i činjenica da je unutar uprave za informisanje hrvatske vlade, u prvim danima februara 1948. godine, osnovano jedno odeljenje za održavanje veza s

godine ponovo je mogla da se izvadi lista pritužbi jer je posle jugoslovensko-sovjetskog konflikta usledilo i zahlađenje mađarsko-jugoslovenskih odnosa, a potom je preraslo u izrazito neprijateljske odnose; u tim okolnostima je jedna od glavnih žrtava bila jugoslovenska manjina u Mađarskoj.

U jugoslovensku ambasadu u Budimpešti su još u prvoj polovini 1948. godine, još pre čuvene odluke Kominforma, svakodnevno pristizale pritužbe od Jugoslovena u Mađarskoj o tome da mađarske vlasti planiraju iseljenje jugoslovenskog stanovništva u Nemačku, što pripremaju na takav način da u spiskove Nemaca upisuju i Jugoslovane, govoreći da su nemačke nacionalnosti, te da su bili članovi Narodnog saveza Nemaca u Mađarskoj (Volksbunda) ili pripadnici Hitlerove vojske.⁴⁵ Situaciju kako su Jugosloveni mogli dospeti u evidenciju nemačke nacionalnosti objašnjavali su time da su prilikom popisa u martu 1941. godine u mestima naseljenim jugoslovenskom manjinom 80% učitelja sačinjavali Nemci koji su, primenjujući pretnje i teror, Jugoslovane evidentirali kao Nemce.⁴⁶

Jugoslovenski izvori predstavljali su položaj jugoslovenske manjine u veoma tamnim tonovima, i to ne bez razloga.⁴⁷ Neposredno posle odluke

mađarskom manjinom, naročito na teritoriji Republike Hrvatske. Među zadatke ovog odeljenja, osim održavanje veza s jugoslovenskim – većinom hrvatskim – manjinama u Mađarskoj, spadalo je i vršenje propagandne aktivnosti u Mađarskoj. Diplomatski arhiv, 1948, F-101, br. 44601.

⁴⁵ Situacija se činila naročito teškom u županijama Vaš i Šopron, ali je sličnih slučajeva bilo i u županijama Baranja, Pešt i Fejer. Ukupan zbir iznosio je blizu 300, a od toga je 196 bilo iz Felšeselnaka. Diplomatski arhiv, 1948, F-101, br. 424185. Izveštaj ambasade u Budimpešti, 14. jun 1948.

⁴⁶ U jugoslovenskoj ambasadi u Budimpešti smatrali su da je sasvim jasno da nova demokratska vlast ne bi smela da bazira svoje odluke na ovim ranijim statističkim podacima. (Važno je napomenuti da su smatrali potpuno dozvoljenim oslanjanje na popis starog režima i donošenje mera i osuđujućih odluka u vezi s Mađarima u Vojvodini.) Tim pre su smatrali neprihvatljivim korišćenje ranijih popisa, jer je pre rata više faktora uticalo na izjašnjavanje o nacionalnosti i o maternjem jeziku. Ona područja u kojima su živeli Jugosloveni, naročito županije Vaš i Šopron, bila su veoma siromašna, Slovenci duž Rabe kao i gradišćanski Hrvati bili su bezzemljaši ili sitni posednici, zemljišta lošeg kvaliteta, a većina njih radila je na velikim švapskim posedima, pa su i u privrednom i u političkom smislu u potpunosti zavisili od njih. Hortijev režim nije činio ništa da ih zaštiti i doprineo je tome da Folksbund među jugoslovenskom manjinom često vrbuje decu od 15–16 godina za potrebe SS-trupa i drugih nemačkih vojnih jedinica. Jugosloveni su bili prisiljeni da biraju između konstantnog gladovanja i prihvatanja primamljivih ponuda Nemaca. U slučaju ovog potonjeg, ukoliko bi pristupili nemačkoj vojsci, dobili bi zemlju pa i druge pogodnosti. Stav Ambasade Jugoslavije u Budimpešti bio je taj da se u slučaju jugoslovenske manjine ne sme praviti razlika između onih koji su služili u nemačkoj fašističkoj vojsci i onih koji su bili pripadnici Hortijeve vojske, jer su i jedni i drugi učestvovali u borbama, pljačkama i zločinima na teritoriji SSSR-a i njegovih saveznika, a sa aspekta jugoslovenske manjine obe vojske su bile strane i fašističke. *Isto.*

⁴⁷ Jugoslovenska ambasada je skrenula pažnju mađarskoj vladi da smatra nedovoljnim njihove mere, preduzete protiv propagandne aktivnosti vođene protiv Demokratskog saveza Jugoslovena u Mađarskoj, ali i na to da svakog Jugoslovena, koji se tako deklarise, žele iseliti zajedno s Nemcima. Upozorila je mađarsku vladu na to da će Jugoslovane koji su ostali bez škola i učitelja, a koji su u velikom postotku nepismeni i zaostali te su ostali bez svoje inteligencije, na taj način gurati pod poguban uticaj Mindsentijeve klerofašističke reakcije.

Kominforma da osudi Jugoslaviju, pošto od Demokratskog saveza Jugoslovena u Mađarskoj nisu uspjeli da izvuku izričitu osudu Jugoslavije, otpočela je sistematska razgradnja ove organizacije i smena onih rukovodilaca koji su se suprotstavili takvoj odluci.⁴⁸ U Mađarskoj su skoro svakog pripadnika manjina smatrali neprijateljem i shodno tome su se i odnosili prema njima, bili su izloženi uznemiravanju. Zbog toga se čini sasvim verodostojnom i logičnom tvrdnja da je među pripadnicima manjina bio vršen znatno veći obaveštajni rad nego među mađarskim stanovništvom.⁴⁹ U svim onim srezovima gde je živela jugoslovenska manjina naročito aktivno su ih posmatrali kao neprijateljsku grupu i kao potencijalnu bazu jugoslovenske obaveštajne službe. Uprava državne bezbednosti (ÁVH) je među njima izgradila mrežu s velikim brojem agenata. Hapšenja su vršena svakodnevno i bila je rasprostranjena praksa da se na osnovu svakojakih izmišljenih kompromitujućih materijala vrbuju Jugosloveni koje su uslovljavali: ili će biti saveznici Uprave državne bezbednosti ili će biti internirani.⁵⁰

Položaj dvovlasnika

Posle zahlađenja odnosa između dve zemlje, od početka 1949. godine spektakularno su se namnožile mađarske protestne note koje su se odnosile na neka pitanja prelaska granica i na pogranične incidente. Mađarske vlasti su iskoristile svakakve beznačajne stvari, a mađarsko ministarstvo spoljnih poslova je situaciju na granici okarakterisalo kao „nepodnošljivu“ i pretilo je preduzimanjem protivmera.⁵¹ Jugoslovensko ministarstvo spoljnih poslova je po svojoj prilici bilo blizu istine kada je ocenilo da Mađarska putem nota želi postići privid da se jugoslovenske vlasti prema Mađarskoj ophode neprijateljski, a Mađar-

Diplomatski arhiv, 1948, F-101, br. 181/48. Izveštaj sačinjen 14. juna 1948. Istovremeno, pažnje je vredan izveštaj prvog činovnika ambasade, po kome su „u ćelijama Mađarske Radničke Partije čitali referate i držali veče diskusije o progonu Mađara u Jugoslaviji. O tome u štampi nema nikakvog traga“. Diplomatski arhiv, 1948, F-101, br. 282.

⁴⁸ Komisija zadužena za izradu bezbednosnih mera u južnom pograničnom pojasu predlagala je gašenje mesnih organizacija saveza Jugoslovena u pograničnim županijama, makar i bez pravnog osnova. MNL OL, XIX-B-10, IV./1,3,4-5-18/1952, 13. d. Citirano prema: István Orgoványi, „Déli határsáv 1948–1956 között“, *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, XVII, (2001) 259.

⁴⁹ Prema jednom sažetku, koji se u znatnoj meri oslanja na podatke izvesnog Ujheljija, u Mađarskoj su svakoga dana posebno izveštavali o raspoloženju jugoslovenske manjine i o čemu se razgovara u njihovim krugovima. Mesečno su slati detaljni izveštaji kontraobaveštajnom odeljenju županije o nacionalnim manjinama. Drugo odeljenje uprave županije Baranja raspolagalo je najvećim brojem kadrova, ali i najpogodnijima koji su se bavili pitanjima jugoslovenske manjine. Za drugo odeljenje uprave županije Baranja bilo je predviđeno osam operativaca, ali po nekim saznanjima taj broj su nameravali povećati na dvadeset dva. Diplomatski arhiv, 1950, F-50, br. 417330.

⁵⁰ Jugoslovenski kontraobaveštajci došli su do jednog takvog mađarskog uputstva, u kome se isticalo: aktivnosti u Jugoslaviji treba bazirati na jugoslovenskoj manjini u Mađarskoj, na takva lica koja će u Jugoslaviji biti predstavljena kao izbeglice, jer u slučaju da su manjina, pretilo bi im iseljenje, a oni bi se tamo aktivirali tek posle dužeg vremena. *Isto*.

⁵¹ Diplomatski arhiv, 1949, F-69, br. 42750.

ska je to želela iskoristiti u političkoj kampanji protiv Jugoslavije, to jest za potkrepljivanje opravdanosti uvođenja eventualnih mera na granici. Kao odgovor, jugoslovensko rukovodstvo smatralo je potrebnim da poveća budnost pograničnih organa kako bi se izbeglo da Mađarska iskoristi ma i najmanji njihov proпуст za postizanje svojih ciljeva. Beograd, koji se tada još nadao da može odložiti otvorenu konfrontaciju, smatrao je da je od odlučujućeg značaja brzo informisanje o pograničnim incidentima, kako bi odmah mogli da odgovore na mađarsku notu.⁵² Međutim, možda nije ni potrebno reći da je ta „budnost“ bila nedovoljna da spreči mađarsku vladu u ostvarenju njenih ciljeva.

U Mađarskoj su u proleće 1949. godine otpočeli čišćenje graničnog pojasa. Najpre su na deonici prema Sloveniji, potom prema Hrvatskoj, a na kraju i prema Srbiji naredili da se poseče drveće do 50 metara dubine i da se ukloni zelenilo u tom pojasu. U regionu Koprivnica–Đekenješ granicu su očistili od rastinja već do kraja aprila 1949. godine, posekli su drveće i žbunje, a visoku travu su zapalili.⁵³ Uređivanje terena doticalo se i jugoslovenskih dvovlasnika, budući da se u najvećoj meri radilo o raskršivanju njihovih poseda. Ov je prouzrokovalo dodatne probleme, jer kada su jugoslovenski dvovlasnici prešli granicu da iseku drveće na svojim posedima u graničnom pojasu, odazivajući se na poziv mađarskih vlasti, u povratku su ih na granici mađarski graničari lišili slobode.⁵⁴

Dvovlasnici su i inače uvek ispaštali kada je između dve susedne države rasla politička napetost. U periodu između dva rata su, generalno, jugoslovenske vlasti stvarale prepreke njihovom slobodnom prelasku državne granice i bescarinskom prevozu letine, što je inače garantovano bilateralnim sporazumima, dok su im u periodu posle Drugog svetskog rata, naročito u već pomenutim godinama, u tome mađarske vlasti pričinjavale teškoće. O pravima dvovlasnika i regulisanju njihovog prelaska granice ekspertski tim dve države postigao je sporazum još 28. novembra 1947. godine, ali su posle prekida odnosa obe strane, a naročito mađarska, često kršile ovaj sporazum. Stvaranje prepreka dvovlasnici-

⁵² „Ranija praksa se pokazala preterano sporom, te zbog toga smatramo važnim da preduzmemo potrebne korake za ubrzavanje tog procesa.“ Diplomatski arhiv, 1949, F-69, br. 42750. Dopis Aleša Beblera organu državne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova, 19. januara 1949. godine, uticao je na to da su se i od beznačajnih graničnih incidenata pravila politička pitanja. Tako je, na primer, između jugoslovenskog otparnika poslova u Budimpešti i šefa političkog odeljenja Ministarstva spoljnih poslova Mađarske nastala žustra rasprava o tome da li je – kao što su to Jugosloveni formulisali – to što je metak koji je dvadesetak metara prešao granicu i uplašilo jednu staricu koja je radila 300 metara dalje dovoljan razlog za mađarsku notu oštrogona. Mađarski diplomata je na to odgovorio da ukoliko se Jugoslovenima ne dopada stil mađarskih protestnih nota, ubuduće će ih stilski pregledati. *Isto*.

⁵³ Uoporedo s čišćenjem graničnog pojasa, izgradili su i osmatračnice nasuprot jugoslovenskih osmatračnica, koje su postojale još od ranije, a postavili su i četvorougaoone stražarske kuće, koje su sa sve četiri strane imale prorez za osmatranje. Diplomatski arhiv, 1949, F-69, br. 47408. Informacija Ministarstva unutrašnjih poslova namenjena Ministarstvu spoljnih poslova, 30. april 1949.

⁵⁴ Diplomatski arhiv, 1949, F-69, br. 47094. Zbirni izveštaj Ministarstva spoljnih poslova, 18. april 1949.

ma od Mađarske započeto je još 1948. godine, neposredno posle odluke Informbiroa. Izdavanje viza – overa dvovlasničke dozvole za prelaz granice – trajalo je sve duže, ispitivanja su postajala sve učestalija, kao i zatvaranja i oduzimanje poljoprivrednih proizvoda na mađarsko-jugoslovenskoj granici.⁵⁵ U pozadini ovih mera mogla je stajati i činjenica da je aspekt da je s jugoslovenske strane granice živio mnogo veći broj dvovlasnika nego s mađarske, pa je blokada granica mnogo teže pogađala jugoslovenske nego mađarske državljane.⁵⁶

Mađarske vlasti su, gde god su mogle, nastojale da dvovlasnicima one-moguće slobodan prelazak granica. Od više slučajeva, jedan koji je stvarao najviše problema bila je mađarska blokada mosta na Muri kod Letenje, u avgustu 1948. godine, sa obrazloženjem da se drveni deo mosta srušio. Most je inače služio za međunarodni saobraćaj, to jest u lokalnim okvirima pre svega za prevoz robe dvovlasnika. Njegovo zatvaranje je veoma nepovoljno uticalo na jugoslovenske dvovlasnike, budući da je najbliži prelaz bio udaljen 16 kilometara, tako da je za njih zaobilaznica u oba pravca bila duga 32 kilometra. Nije ni čudo da je oko 1500 jugoslovenskih dvovlasnika bilo spremno da o svom trošku popravi most. Istovremeno, mađarske vlasti su smatrale da je došlo vreme za naplatu poreza, koji nije bio plaćen od rata i koji od jugoslovenskih dvovlasnika nisu naplaćivani. Od njih nisu potraživali samo porez za 1948. godinu već i poreze za tri godine unazad, i to godišnje 90 kilograma pšenice po hektaru. Povrh toga, sve dok nisu platili nisu im dozvoljavali odvoz pšenice, čime su ih još dodatno oštetili jer su tako bili prisiljeni na vršidbu u mestu, usled čega su morali da se odreknu i dela slame. Sve ovo je naročito teško pogađalo dvovlasnike iz Baranje čiji su posedi većim delom bili na mađarskoj teritoriji. Baranjci su poslali delegaciju kod mađarskih vlasti, tražeći da im se dozvoli da ceo porez plate samo za 1948. godinu, a da zaostale iznose poreza iz ranijih godina plate u ratama, delom u pšenici, delom u kukuruzu. Možda ne iznenađuje da su mađarske vlasti to odbile.⁵⁷

Lične inicijative su inače bile karakteristične u ovim mesecima i to ne samo od „civila“. Često su, sa obe strane granice, i mesni organi uprave odlučivali da pokušaju da sporna pitanja reše na lokalnom nivou, pre svega u vezi s prelaskom granice dvovlasnika.⁵⁸ Pitanje prelaska granice dvovlasnika je na

⁵⁵ Od ukupnog broja dozvola za prelazak granice, kojih je bilo 6432, u oktobru 1948. overeno je i vraćeno samo oko 850 od mađarskih vlasti, pa je samo toliko njih moglo preći granicu. Diplomatski arhiv, 1948, F-100, br. 426201. Izveštaj za Ministarstvo spoljnih poslova, 9. oktobar 1948.

⁵⁶ Zvanični organi u Beogradu su broj jugoslovenskih dvovlasnika u slovenačkom graničnom pojasu procenili na 6000, nasuprot tome broj mađarskih dvovlasnika na svega 120. Diplomatski arhiv, 1949, F-69, 45064. Beblerov šifrovani telegram upućen Ambasadi Jugoslavije u Budimpešti, 29. mart 1949. Prema mađarskim podacima, iz Mađarske je u Jugoslaviju prelazilo 1850 lica zbog obrade ukupno 2772 hektara zemlje, dok je iz Jugoslavije prelazilo 4397 lica zbog obrade 5913 hektara zemlje. MNL OL, 276, f. 84, cs. 13. ó. e.

⁵⁷ Tražili su, nadalje, dozvolu mađarskih vlasti da na svojim posedima u Mađarskoj mogu poseći drva. Diplomatski arhiv, 1948, F-100, br. 422412, 21. avgust 1948.

⁵⁸ Usaglašavanje stavova bilo je 24. maja 1949. u Belom Manastiru, 23. u Virovitici, Koprivnici i Prelogu, a 10. maja u Čakovcu.

kraju, na molbu Mađarske na međudržavnom nivou, regulisano takozvanim Segedinskim zapisnikom koji je sačinjen 19. maja 1949. godine.⁵⁹ Međutim, ni to nije donelo dugoročno rešenje. I dalje su na dnevnom redu bila uznemiravanja, a i prelazak granice se često otežavao.⁶⁰ Položaj dvovlasnika, po mišljenju Jugoslovena, nisu otežavale samo neposredne mere mađarskih vlasti već su mađarski organi i posredno doprineli otežavanju njihovog položaja. Naime, previđali su – ukoliko ih nisu ohrabivali – da su mađarski zemljoradnici, zloupotrebljavajući svoju potencijalnu prednost, oduzimali polovinu dobara stvorenih od jugoslovenskih dvovlasnika. To je uzelo toliko maha da je, po mišljenju komandira granične službe, na delu Hrvatske granice bilo samo pitanje vremena kada će jugoslovenski dvovlasnici prestati sa obradom svojih parcela na drugoj strani granice, što je bio cilj ne samo mađarskih zemljoradnika već i mađarskih vlasti.⁶¹ Jugoslovenski komandir je pravilno ocenio mađarski odnos prema dvovlasnicima. Kao što su u periodu između dva rata Jugosloveni videli sigurnosni rizik u permanentnom, masovnom, skoro nekontrolisanom prelasku granice od dvovlasnika, tako su sada mađarske vlasti smatrale potrebnim da se ukine ova institucija jer je „reakcija vrbovala prvenstveno dvovlasnike“. S tim ciljem smatrali su poželjnim smanjenje broja onih koji prelaze, to jest pooštavanje i sabotiranje izdavanja dozvola.⁶²

Formiranje graničnog pojasa

U uzavreloj situaciji, koja je gotovo podsećala na ratnu histeriju, za obe strane bilo je od primarne važnosti obezbeđivanje granica, za koje su podjednako korišćena i „klasična“ i savremena sredstva. Posle manje od pola godine od Rezolucije Kominforma, Centralno rukovodstvo Mađarske radničke partije na svojoj sednici od 2. decembra 1948. usvojilo je predlog reorganizacije odbrane granica, te su odbranu granica prebacili u nadležnost Uprave državne bezbednosti (ÁVH). Prema obrazloženju, na jugoslovenskoj strani stajalo je mnogostruko više graničnih jedinica nego na mađarskoj, što je gotovo onemogućilo mađarskoj obaveštajnoj službi da uđe u Jugoslaviju, dok su zbog nedovoljnog broja mađarskih snaga Jugosloveni lako mogli ući u Mađarsku. „Danas nema čuvanja

⁵⁹ Diplomatski arhiv, 1949, F-69, br. 49427. Zapisnik sačinjen o pregovorima u Segedinu, 4. jun 1949.

⁶⁰ Između 21. jula 1948. i 22. jula 1950. jugoslovenska vlada je Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji predala 38 protestnih nota, od toga su 14 uputili mađarskoj vladi. *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd, Ministarstvo inostranih poslova Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1951, 205.

⁶¹ Diplomatski arhiv, 1949, F-69. Izveštaj od 11. avgusta 1949.

⁶² „Dvovlasnički sistem, kao i malogranični promet vezan za to, u modi je samo u Srednjoj Evropi. Drugde, takvo što više ne postoji. Zbog toga bi bilo potrebno učiniti korake ka ukidanju dvovlasničkog sistema.“ MNL OL, 276, f. 84. cs. Citirano prema: István Orgoványi, „Déli határsáv 1948–1956 között“, 274.

granica, već samo osmatranja granica“ – konstatovano je, zbog čega je potrebno pojačati čuvanje granica.⁶³

Konačna odluka doneta je u septembru 1949. godine, a ona je regulisala i to da je južni deo granice potrebno mehanički zatvoriti i formirati minska polja. Otpočelo je povećanje brojnog stanja graničarskih jedinica, i to sa 11.493 na blizu 19.000 do 1954. godine, od kojih je njih 6400 služilo na 630 kilometara dugom južnom graničnom pojasu, što je otprilike značilo 10 graničara po kilometru. Istovremeno sa usvajanjem odluke predloženo je i povećanje prava na upotrebu oružja za graničare i miliciju, kako bi u određenim slučajevima mogli pucati i bez upozorenja. „Ubistvo nekoliko ljudi i objavljivanje toga u novinama, to jest širenje takvih vesti među stanovništvom prisiliće na razmišljanje sve one koji žele preći granicu“ – stajalo je u obrazloženju.⁶⁴

Radi obezbeđenja sigurnosti države u leto 1950. godine formirali su granični pojas dubine 15 kilometara, koji se prostirao na 15 srezova u šest županija koje su se graničile s Jugoslavijom, a granični pojas je doticao 310 naselja (zaobilazeći gradove koji broje više od 50.000 stanovnika), sa oko 290.000 stanovnika. U proseku je na svakih 14 kilometara bila postavljena po jedna pogranična straža s 22 vojnika. Na deonici granice koja je procenjena kao najvažnija, u dužini od nekih 105 kilometara, postavljene su žičane prepreke u dva reda, 120 osmatračnica opremljenih reflektorima, automatskim oružjem i telefonom. Na Tisi, Dravi i Muri formirane su stanice desantnih čamaca, s ciljem povećanja akcione sposobnosti u odbrani granice. U tom graničnom pojasu se, počev od 1. jula 1950. godine, moglo boraviti samo uz posebnu dozvolu. U dubini od jednog kilometra, računajući od granične linije, bio je zabranjen lov, a na razdaljini manjoj od 500 metara moglo se raditi samo uz posedovanje posebne dozvole, dok je po zalasku sunca tamo bilo zabranjeno boraviti, a u pojasu od 50 metara bilo je zabranjeno boraviti, graditi zgrade ili gajiti biljke.⁶⁵

U leto 1951. započeta je izgradnja Južnog odbrambenog sistema, to jest mađarske „Mažino-linije“, s ciljem zaustavljanja mogućeg, pretpostavljenog napada iz Jugoslavije. U okviru toga do 1955. godine izgrađen je sistem betonskih bunkera, pogodan za odbranu od pešadijskog i motorizovanog napada (bilo je tu ukupno više od 5000 bunkera, skloništa, položaja za napad i položaja za izviđanje), pa su i udarnu snagu mađarske vojske preusmerili ka jugu. Za potrebe izgradnje ekspropisano je više hiljada hektara zemlje, a to je sveukupno doticalo blizu deset hiljada gazdinstava.⁶⁶ Čuvanje granica su, dakle, nameravali osigurati znatno povećanom snagom, to jest izgradnjom jednog odbrambenog sistema pogodnog za zaustavljanje nekog eventualnog napada. Sve to je upotunjavalo permanentno osmatranje granične linije, čija se pozornost po svemu

⁶³ *Isto.*

⁶⁴ István Orgoványi, „Kitelepítés a déli határsávból 1950–1953 között“, *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből* (szerk. Gábor Bánkúti – Szabolcs Varga – Lázár Vértési), Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2012, 173–174.

⁶⁵ *Isto*, 174–176.

⁶⁶ MNL OL, 276, f. 53, cs. 144. ő. e.

sudeći najlakše moglo izigrati noću, po mraku. Da bi to sprečile, mađarske graničarske jedinice su „postrojile“ reflektore velikog dometa što je, čini se, bilo efikasno, budući da su se u proleće 1950. godine jugoslovenski organi već žalili na to da mađarske granične jedinice neprestano osvetljavaju granični pojas. Između 1. januara i 16. marta 1950. godine šezdeset puta je osvetljena jugoslovenska teritorija u dubini od 200 metara, čime su otežavali rad jugoslovenske granične službe a, po mišljenju jugoslovenskih vojnika, ujedno su povređivali i suverenitet države.⁶⁷

Analizirajući osvetljavanje granice i prelazak granice iz Mađarske u Jugoslaviju, jugoslovensko vojno rukovodstvo došlo je do zaključka da mađarski granični organi nisu osvetljavali granični pojas da bi ga osigurali, već baš suprotno. Osvetljavanjem, zaslepljivanjem osoblja i otkrivanjem njihovih bezbednosnih mera nastojali su da otežaju rad jugoslovenskih graničnih organa. Zbog toga su smatrali vrlo verovatnim da su mađarski organi za vreme osvetljavanja ubacivali špijune i diverzante što se, zbog gore pomenutih razloga, teško moglo sprečiti.⁶⁸ Osvetljavanje je pored ostalog moglo da posluži i za održavanje veza i komunikaciju sa špijunima. Jugoslovensko Ministarstvo odbrane stavilo je u izgled preduzimanje efikasnih mera u slučaju da ta osvetljavanja budu nastavljena.⁶⁹ Pažnje je vredna okolnost da je jedino na jugoslovensko-mađarskoj granici dolazilo do takvih incidenata, između jula 1949. i maja 1950. godine ukupno 104 puta.⁷⁰

Za mađarsko državno rukovodstvo nisu bile bez značaja karakteristike 300.000 stanovnika u graničnom pojasu, te koliko su ti ljudi pouzdani. Jedan od prvih zadataka Uprave državne bezbednosti bio je popis nepouzdatih osoba. Za nepouzdate su smatrani svi oni koji su od vlasti uživali posebnu pažnju u čitavoj državi, oficiri prethodnog režima, žandarmi, članovi negdašnjih građanskih partija, lica koja su se vratila iz zarobljeništva sa zapada, itd. Za najopasnije su smatrale 500 osoba koje su nameravali preseliti u unutrašnjost države, te bi potom sve nepouzdate osobe imale sličnu sudbinu. Vršili su političku čistku među mesnim rukovodiocima javne uprave i među vlasnicima različitih ugostiteljskih objekata.⁷¹

Ne iznenađuje to što su, pošto je Jugoslavija od prijatelja i uzora postala glavni neprijatelj, i jugoslovenske manjine u Mađarskoj uvrstili među nepouz-

⁶⁷ Diplomatski arhiv, 1950, F-60, br. 423953. Dopis Vlade Bajića, načelnika generalštaba, Ministarstvu inostranih poslova, 22. mart 1950.

⁶⁸ Utvrdili su, naime, da one deonice koje su Mađari najčešće osvetljivali, to jest Bački Vinogradi, mrtva Tisa kod Đale, kao i mađarsko-rumunsko-jugoslovenska tromeđa ni iz jednog pravca nema dobre uslove za ilegalan prelazak. *Isto*.

⁶⁹ Osvetljavanje se istovremeno pojavilo i kao pravni problem jer nisu bili sigurni da li je to protivno odredbama mirovnog sporazuma zaključenog s Mađarskom, tačnije mogu li se reflektori smatrati ratnim sredstvom koje se u vojnoj nauci smatra za „obeležavanje vojnih operacija, za zaslepljivanje i zastrašivanje“. Diplomatski arhiv, 1950, F-60, br. 49910. Dopis Milana Bartoša, glavnog pravnog savetnika Ministarstva spoljnih poslova, opunomoćenog ministra Ministarstva odbrane, 25. maj 1950.

⁷⁰ *Bela knjiga*, 435.

⁷¹ István Orgoványi, „Kitelepítés a déli határsávból 1950–1953 között“, 176.

dane i to kolektivno. U sumnjive i nepouzdate elemente svrstani su oni koji su s Jugoslovenima živeli u mešovitom braku, koji su imali rodbinu ili prijatelje u Jugoslaviji, te koji su imali radio i dozvolu za držanje oružja. Jedan deo tih lica je iseljen, što sveukupno nije doticalo značajniji deo stanovništva – između 1950. i 1952. godine radilo se o 3500 lica starijih od 16 godina, ali ta mera je bez sumnje bila pogodna da u krugu tamošnjih stanovnika, pre svega među Jugoslovenima, stvori uverenje da bilo kada može doći red i na njih. U kuće iseljenih useljeni su funkcioneri partijskih i državnih organa, graničari, službenici državne bezbednosti itd. dok su njihove pokretne stvari i domaće životinje pripali lokalnim državnim gazdinstvima i zemljoradničkim zadrugama. Pravo vlasništva nad zemljom su mogli zadržati, ali oni su predati na upotrebu opštinama.⁷² Cilj da se putem ovih regulativa i mera prestraši stanovništvo u pograničnim oblastima daleko je premašen. Nastala situacija je istovremeno prouzrokovala i štete tom području: izostao je neophodan razvoj i investicije, što je pak svakog tamošnjeg stanovnika, bez obzira na nacionalnost, jednako pogađalo.

U Jugoslaviji je, međutim, tada manje bilo mera protiv pripadnika mađarske manjine, iako je doduše bilo takvih primera. Najznačajniji od njih bio je slučaj iseljavanja Mađara iz Petešhaze, što je uglavnom usledilo zbog toga što je ovo malo mesto naprasno dobilo strateški značaj. Tokom Drugog svetskog rata, naime, u Petešhazi je pronađena nafta i tu je bilo najvažnije nalazište nafte Titove Jugoslavije.⁷³ Jugoslavija je po raskidu sa Sovjetskim blokom privremeno bila primorana da se osloni na sopstvene rezerve i sirovinu bazu, te je tako nalazište nafte u Petešhazi dobilo izuzetan značaj. Spoznajući to, jugoslovensko preduzeće za eksploataciju nafte u sprezi s mesnim, sreskim narodnim odborom donela je odluku o iseljenju stanovnika Petešhaze. Stanovništvu je ponuđeno da im kuće budu otkupljene i da ih presele u okolinu Radgone.⁷⁴ Kao razlog za ovu meru naveli su opasnost od požara i eksplozije – zbog čega nisu mogli jamčiti sigurnost lokalnog stanovništva.⁷⁵ Verovatno je, međutim, da pravi razlog ove odluke treba tražiti u tome što je 85% stanovništva Petešhaze bilo mađarsko, te da je jugoslovensko rukovodstvo procenilo da postoji opasnost od sabotaže, a nikako nisu hteli da rizikuju kod ovog preduzeća od izuzetnog značaja.⁷⁶ Do iseljavanja, tokom kojeg je prognano 215 porodica iz Petešhaze, došlo je između decembra 1948. i 1951. godine, a iseljeno stanovništvo moglo je da se vrati u

⁷² Katalin Munda Hirnök, „Deportálások Magyarországon nyugati határszélén az 1950-es években“, *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben* (szerk. László Kupa), Pécs, Virágmandula Kft., 2011, 141.

⁷³ Attila Kovács, „Jugoszlávia Kominformból való kizárásának (ki)hatásai a jugoszláviai magyar és magyarországi szlovén kisebbségre. Muravidéki és Rába-vidéki példák“, *Görbe háttal*, 127.

⁷⁴ Stanovništvo je protiv toga protestovalo jer iako je namera bila da se odšteta plati u gotovini, građevinski materijal je mogao da se kupi samo na nalog. Nije nevažno ni to što bi u svom novom mestu boravka bili u potpunosti u slovenačkom okruženju. *Isto*, 129.

⁷⁵ István Vida, „A petesháziai kitelepítése“, *Naftno rudarenje = Kőolajbányászat* (úr. Stefan Hari, Stefan Vida, József Szabó et al.), Lendava, Kulturna skupnost občine = Lendva, Lendva Község Kultúrközössége (Lendavski zvezi = Ledvai füzetek.), 1990, 25.

⁷⁶ *Isto*, 29.

svoje domove tek posle popuštanja napetosti. (Krajem pedesetih godina prošlog veka oni su od jugoslovenske države dobili relativno prihvatljivo obeštećenje.)⁷⁷

U tom periodu obe države su bile aktivne u propagandnoj delatnosti. Nije slučajno da je propaganda odlučno bila usmerena na stanovništvo pograničnih oblasti jer se u tom području „najlakše“ mogla uspešno obavljati špijunska delatnost. Istovremeno, prikupljanje informacija, začudo, nije bilo preterano uspešno, u čemu je nesumnjivo igrala ulogu i okolnost da je sa obe strane izgrađena veoma stroga kontrola granica.⁷⁸

U situaciji koja je podsećala na ratnu, tek je 1953. godine, posle Staljinove smrti, nastala promena na mađarsko–jugoslovenskoj granici. Savet ministara Narodne Republike Mađarske 26. jula 1953. usvojio je odluku o prestanku interniranja i iseljavanja, te je u januaru 1956. doneta odluka i o ukidanju južnog pograničnog pojasa, pa je ostavljen samo jedan stražarski pojas od 500 metara, a unutar njega jedna stroga zona od 100 metara. Ova odluka stupila je na snagu 12. marta 1956. godine da bi u februaru 1957. godine, zbog revolucionarnih događaja 1956. godine, ponovnom primenom ranije regulative opet uspostavili južni pogranični pojas. To su 1960. godine utoliko promenili što su dubinu granične zone s 15 kilometara smanjili na 8 kilometara tamo gde je granicu formirala reka, te su ga potom u maju 1965. u potpunosti ukinuli.⁷⁹

Rezime

I ova studija potvrđuje da su na formiranje mađarsko-jugoslovenskih odnosa u godinama posle Drugog svetskog rata, u odnosu na raniji period, uticale promenjene političke okolnosti. U njima se pre svega ističe odnos Titove Jugoslavije prema jugoslovenskoj manjini u Mađarskoj, što se korenito promenilo u odnosu na decenije između dva rata. Vlada u Beogradu nastojala je da jugoslovensku manjinu u Mađarskoj iskoristi za svoje političke ciljeve, neretko i kao sredstvo pritiska na mađarsku vladu. U periodu posle razlaza Tita i Staljina njihov položaj se značajno pogoršao, što je delimično proisteklo iz činjenice da je dobar deo teritorije na kojoj su oni živeli postao deo takozvane granične zone koja je bila pod specijalnom pograničnom upravom, gde je vladalo stanje slično ratnim uslovima. Tu je izgrađena takozvana „mađarska Mažino-linija“, kojom je garantovana odbrana od Jugoslavije, odakle su iselili one koje su smatrali nepouzdanim, a među njima i značajan deo Jugoslovena.

⁷⁷ Attila Kovács, „Jugoszlávia Kominformból való kizárásának (ki)hatásai“, 131.

⁷⁸ László Ritter, „Titkos háború Magyarország és Jugoszlávia között. Jugoszláv és magyar hírszerzés 1948–1953“, *História*, 32, (2010) 1–2, sz. 50–51.

⁷⁹ István Orgoványi, „Kitelepítés a déli határsávból 1950–1953 között“, 182.

Agneš TOT

istoričar, viši naučni saradnik

Institut za istraživanje manjina Mađarske akademije nauka, Budimpešta

JUGOSLOVENI¹ U MAĐARSKOJ 1945–1948.

Apstrakt: *U studijama koje se bave mađarsko-jugoslovenskim odnosima posle Drugog svetskog rata istražuju se pre svega uzroci asimetričnosti pregovaračkih pozicija dve zemlje, razmatraju se pitanja koja su s različitom težinom predstavljena sa obe strane, a koja su uticala na formiranje međusobnih odnosa: teritorijalni zahtevi Jugoslavije, položaj Mađara u Vojvodini, to jest položaj jugoslovenske manjine u Mađarskoj ili ratna reparacija. Takođe, istražuje se na koji način su obe strane mogle da žive u svom manevarskom prostoru. U ovoj studiji, u kontekstu mađarsko-jugoslovenskih odnosa u periodu posle Drugog svetskog rata, istražuje se položaj jugoslovenske manjine u Mađarskoj, samoorganizovanost zajednice, njen odnos prema matičnoj državi, to jest nastojanje matične države da im pruži podršku, ali i da mobilizira i iskoristi tu zajednicu za svoje ciljeve. Naglasak je na tome u kojoj meri je kulturna i politička nastojanja Jugoslovena u Mađarskoj određivala potreba zajednice, to jest očekivanje matične države, kao i odnos snaga u mađarsko-jugoslovenskim vezama. Tokom analize koristili smo najrazličitije izvore: iz najviše državne uprave, županijske i lokalne uprave, statistike, štampe.*

Ključne reči: *mađarsko-jugoslovenski odnosi, društveni položaj Jugoslovena u Mađarskoj, manjinska politika, samoorganizovanje manjina.*

U prvim godinama posle Drugog svetskog rata mađarsko-jugoslovenske odnose su, u osnovi, odredile dve okolnosti. S jedne strane, Mađarska se našla na strani gubitnika, što ju je potisnulo u uske okvire; a Jugoslavija je rat završila na strani pobjednika, što joj je omogućilo ostvarenje interesa u bilateralnim pre-

¹ Sve do kraja osamdesetih godina prošlog veka u Mađarskoj su, kao zbirni naziv za zajednice Srba, Hrvata, Bunjevaca, Šokaca, Slovenaca i Vende, koristili termin „Jugosloveni“. Predstavljanje po broju i po položaju različitih zajednica kao jedne, očigledno je bilo sredstvo političke instrumentalizacije, kao i to koje su mogućnosti, s aspekta pripadnosti određenim grupama, ponudili anketiranim prilikom popisa stanovništva. U ovoj studiji imenovani su kada je bilo moguće zaključiti o kojoj se zajednici radi, a u suprotnom je korišćena terminologija dokumenata.

govorima. S druge strane, Mađarska je zajedno sa svojim severnim, istočnim i južnim susedima postala deo sovjetske interesne sfere, kako zbog vojnopolitičke situacije nastale na kraju Drugog svetskog rata, tako i zbog kompromisa s ciljem da se razreše frustracije velikih sila. SSSR je stekao moć odlučivanja u regionu, te je svoja nastojanja i ideje mogao da realizuje bez protivteže i ograničenja i u domenu unutrašnjih odnosa vlasti u pojedinim državama i u izgrađivanju međusobnih odnosa tih država.

Prema ugovoru o prekidu vatre od 20. januara 1945. godine sve do potpisivanja mirovnog ugovora (10. februar 1947), Mađarska je ostala bez jednog dela svog suvereniteta. Saveznička komisija za kontrolu (SZEB), koja je u osnovi kontrolisala poštovanje ugovora o prekidu vatre i koja je sve do prestanka rada bila pod sovjetskim rukovodstvom, u mnogim pitanjima je, pa i u pogledu spoljne politike, odredila manevarski prostor Mađarske. Očigledno da je i stacioniranje sovjetskih trupa u Mađarskoj bilo sredstvo pritiska (to su opravdavali osiguranjem austrijskih puteva za snabdevanje). Poziciju Jugoslavije je jačalo to što su velike sile, ali i Čehoslovačka, priznale zahtev za reparaciju prema Mađarskoj, te su tako doprinele da Jugoslavija dobije svoju misiju pri Savezničkoj komisiji za kontrolu u Mađarskoj.² Prisustvo misija je ovim dvema državama omogućilo da se na licu mesta informišu o unutrašnjopolitičkim procesima u Mađarskoj, te da osim konkretnih zahteva za reparaciju neposredno i efikasno zastupaju svoje interese i po pitanju manjina i granica. Poziciju Jugoslavije je osnažilo i to što je u regionu, makar i na kratko vreme, postala Staljinov saveznik broj jedan.

Uprkos nejednakim pozicijama u pregovorima, kao i događajima iz bliške prošlosti koji su u osnovi određivali i opterećivali odnos dveju zemalja (ponovno pripajanje teritorije 1941, racije u Novom Sadu i Bačkoj 1942, kao i odmazde u jesen 1944. i početkom 1945. godine), one su posle rata nastojale da normalizuju svoje odnose. Osnovu za to su, međutim, stvorili upravo tako što su ove događaje, zločine, kao i ulogu i odgovornost pojedinih vlada u njima očutale i pretvorile u tabu teme. Obe zemlje su svojim kratkoročnim interesima podredile sadržaj međusobne saradnje. Mađarska je obećala da će podržati zahtev Jugoslavije u vezi s Trstom, a zauzvrat je očekivala da će je Jugoslavija prilikom pripreme za mirovne pregovore i u toku tih pregovora podržati u svim pitanjima koja se neće kositi s njenim interesima. U leto 1945. godine postignut je sporazum i o tome da će Jugoslovenska vlada posredovati u Pragu – što je više puta i činila – radi stišavanja hajke i zbog uskraćivanja prava Mađara u Slovačkoj.³ Iako je Jugoslavija približavanje Mađara primila i prezrivo i snisho-

² Jugoslovenska komisija je, predvođena pukovnikom Obradom Ciemilom, u Budimpeštu stigla 20. marta 1945. U vezi s radom jugoslovenske misije SZEB-a i pojedinih njenih članova videti: *A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947* (szerk. István Feitl), Budapest, Napvilág, 2003; Margit Földesi, *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947*, Budapest, IKVA, 1995; Péter Vukman, „Tito legszívósabb ügynöke: Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956)“, *Egyén és közösség* (szerk. Nándor Bárdi–Ágnes Tóth), Tanulmányok, Zenta, Zentai Magyar Művelődési Intézet, 2012, 291–313.

³ A. Enikő Sajti, *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*,

dljivo, u interesu joj nije bilo samo sređivanje ovog odnosa već i to da u Mađarskoj dođe do zaokreta u vlasti i komunisti preuzmu vlast.

U stručnim radovima koji se bave odnosima dveju zemalja posle Drugog svetskog rata⁴ detaljno se analiziraju pregovaračke pozicije i uzroci zbog kojih su postale asimetrične, pitanja koja su obe strane prezentovale s različitom važnošću (teritorijalne pretenzije Jugoslavije, položaj mađarske manjine u Vojvodini, to jest jugoslovenske manjine u Mađarskoj, reparacija), a koja su uticala na formiranje odnosa i stavova zauzetih na osnovu njih, kao i to u kojoj meri i na koji način su obe strane mogle da iskoriste raspoloživ manevarski prostor. Međutim, većina stručnih radova, koji se bave mađarsko-jugoslovenskim odnosima posle Drugog svetskog rata, samo se uzgred dotiču položaja Jugoslovena u Mađarskoj, samoorganizovanja te zajednice, njihovog odnosa s matičnom državom kroz njen napor da im pruži podršku, a istovremeno nastoji da ovu zajednicu mobiliše i iskoristi za svoje ciljeve. U ovoj studiji autorka se s jedne strane bavi prikazom položaja Jugoslovena u Mađarskoj posle Drugog svetskog rata, a s druge analizira u kojoj meri su njihova kulturna i politička stremljenja određena potrebom zajednice, to jest očekivanjem matične države ili odnosom snaga u mađarsko-jugoslovenskim odnosima.

Društveni i privredni položaj jugoslovenske zajednice

Naseljavanje različitih južnoslovenskih etničkih grupa u Mađarsku u osnovi je bilo povezano s turskom ekspanzijom na Balkanu. Počev od kraja 14. veka bilo je masovnije, ali u kontekstu ratnih događaja imalo je promenljiv intenzitet. Srpske i hrvatske grupe koje su pred Turcima pobile u Mađarsku u kasnijim stolicima su u svom novom staništu našle egzistenciju i dom te se nisu vratile u svoju raniju domovinu.⁵ Južnoslovenske etničke grupe (Hrvati, Srbi, Slovenci) koje su imale različitu kulturu, tradiciju i veru, nisu spadale u određene etnicite trijanonske Mađarske. One su činile 0,7%–0,5% od ukupnog stanovništva zemlje; brojnu skupinu od ove nigde nisu sačinjavale. Između 1920. i 1930. godine broj onih koji se nisu izjašnjavali kao Mađari smanjio se za 145 000; paralelno s tim postotak Mađara se povećao za 2,5%. U slučaju južnoslovenskih manjina može se konstatovati da su prilikom oba popisa stanovništva broj Srba i Hrvata evindentirani posebno, dok je broj Slovenaca bio objedinjen s

Szeged, Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, 2010, 142.

⁴ A. Enikő Sajti, *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, 2010; A. Enikő Sajti, *Impériumváltás, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2004; János Vékás, *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954*, Kronológia, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2011.

⁵ O naseljavanju Jugoslovena u Mađarsku videti: Danilo Urošević, *A magyarországi délszlávok története*, Budapest, Hazafias Népfront Országos Tanácsa, 1969; Bottlik Zsolt, „A szerb etnikai tér változásai a XX. században a mai Magyarország területén“, *Kisebbségkutatás*, 14. (2005) 2. sz. 222–228.

drugim manjinama i iskazan u kategoriji *ostali*. Međutim, zavređuje pažnju znatno smanjenje onih čiji je maternji jezik bio srpski što se objašnjava, pre svega, brojnim opredeljivanjem u korist Jugoslavije (*Tabela 1*).

Tabela 1: Sastav stanovništva Mađarske po maternjem jeziku 1920–1930⁶

Popis stanovništva	1920		Popis stanovništva	1930	
	stanovnika	%		stanovnika	%
Ukupno	7.980.143	100,00	Ukupno	8.688 319	100,00
Mađari	7.147.053	89,56	Mađari	8.001 112	92,09
Nemci	551.211	6,91	Nemci	478.630	5,51
Slovaci	141.882	1,78	Slovaci	104.819	1,21
Rumuni	23.760	0,30	Rumuni	16.221	0,19
Rusini	1.500	0,02	Hrvati	27.683	0,32
Hrvati	36.858	0,46	Srbi	7.031	0,08
Srbi	17.131	0,21	Bunjevci-Šokci	20.564	0,24
Ostali	60.748	0,76	Ostali	32 .259	0,37
Manjine ukupno	833.090	10,44	Manjine ukupno	687.207	7,92

Prilikom popisa iz 1941. godine, prvi put su, tokom istorije popisa stanovništva u Mađarskoj, postavili i pitanje nacionalne pripadnosti. (*Tabela 2*). Upoređujući podatke o maternjem jeziku i nacionalnoj pripadnosti, konstatujemo da je, na teritoriji države uvećane pripojenim oblastima, broj onih koji su kao svoj maternji jezik označili jezik neke manjine bio za 520.000 veći od onih koji su se izjasnili kao pripadnici manjina. Popisano je deset puta više onih čiji je maternji jezik hrvatski nego stanovnika hrvatske narodnosti, a u slučaju Slovenaca, tri i po puta je bilo više onih koji su svojim maternjim jezikom smatrali slovenački nego onih koji su se izjasnili da su slovenačke narodnosti. Kod Slovaka je bilo 56%, a kod Nemaca 35% više u korist maternjeg jezika.⁷ Slične tendencije se mogu zapaziti i na trijanonskom državnom prostoru (*Tabela 3*). Na trijanonskom državnom prostoru popisano je, na osnovu maternjeg jezika, 37.885 Hrvata Bunjevaca, 5.442 Srbina i 4.816 Slovenaca.

Tabela 2: Stanovništvo Mađarske po maternjem jeziku i nacionalnosti 1941. godine⁸

Stanovništvo	Stanovnika		Populacija u %		Udeo manjina	
	Maternji jezik	Nacionalnost	Maternji jezik	Nacionalnost	Maternji jezik	Nacionalnost
Ukupno	14.683 323	14.683 323	100,00	100,00		
Mađari	11.364 839	11.884 947	77,40	80,94		
Nemci	720.291	532.868	4,91	3,63	21,71	19,04
Slovaci	270.467	173.514	1,84	1,18	8,15	6,20

⁶ János Vékás, „Színképek. Magyarország nemzeti és etnikai kisebbségei a népszámlálások tükrében“, *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről* (szerk. Kántor Zoltán–Majtényi Balázs), Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005, 512–513.

⁷ János Vékás, *n. d.*, 515.

⁸ János Vékás, *n. d.*, 516.

Rumuni	1.100.290	1.052.067	7,49	7,17	33,16	37,60
Rusini	563.910	547.177	3,84	3,73	16,99	19,55
Hrvati	128.740	12.630	0,88	0,09	3,88	0,45
Bunjevci Šokci	78.994	55.532	0,54	0,38	2,38	1,98
Srbi	164.755	159.346	1,12	1,09	4,96	5,69
Slovenci	70.315	20.343	0,48	0,14	2,12	0,73
Romi	57.776	76.738	0,39	0,52	1,74	2,74
Jevreji	132.325	139.455	0,90	0,95	3,99	4,98
Ostali	30.621	28.706	0,21	0,20	0,92	1,03
Manjine ukupno	3.318.484	2.798.376	22,60	19,06	100,00	100,00

Tabela 3: Stanovništvo Mađarske po maternjem jeziku i nacionalnosti, preračunato na teritoriji trijanonske Mađarske, 1941. godine⁹

Stanovništvo	Stanovnika		Populacija u %	
	Maternji jezik	Nacionalnost	Maternji jezik	Nacionalnost
Ukupno	9.316.074	9.316.074		
Mađari	8.655.798	8.918.868	92,91	95,74
Nemci	475.491	302.198	5,10	3,24
Slovaci	75.877	16.677	0,81	0,18
Rumuni	14.142	7.565	0,15	0,08
Rusini	4.573	3.464	0,05	0,04
Hrvati	21.395	2.663	0,23	0,03
Bunjevci Šokci	16.490	1.511	0,18	0,02
Srbi	5.442	3.632	0,06	0,04
Slovenci	4.816	2.058	0,05	0,02
Romi	18.640	27.033	0,20	0,29
Jevreji	1.579	-	0,02	0,00
Ostali	21.831	30.405	0,23	0,33
Manjine ukupno	660.276	397.206	7,09	4,26

Tokom popisa posle Drugog svetskog rata usled proterivanja Nemaca, razmene stanovništva između Slovačke i Mađarske, kao i loših istorijskih iskustava i deprimirajuće političke atmosfere, broj onih koji su se izjasnili da im je maternji jezik manjinski i da su pripadnici manjina smanjio se u odnosu na prethodni period (*Tabela 4*). Svega 128.000 osoba izjasnilo se da im mađarski jezik nije maternji, to jest 1,4% celokupne populacije. Na ovoj teritoriji Mađarske 1941. godine popisano je više od 660.000 onih čiji je maternji jezik manjinski, a koji su sačinjavali 7% ukupne populacije.

⁹ Az 1941. évi népszámlálás. 3./a Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs szolgálat–Magyar Országos Levéltár, 1983, 23–30.

Tabela 4: Stanovništvo Mađarske po maternjem jeziku i nacionalnosti 1949. godine¹⁰

Stanovništvo	Stanovnika		Populacija u %		Udeo manjina	
	Maternji jezik	Nacionalnost	Maternji jezik	Nacionalnost	Maternji jezik	Nacionalnost
Ukupno	9.204.799	9.204.799	100,00	100,00		
Mađari	9.076.041	9.104.640	98,60	98,91		
Slovaci	25.988	7.808	0,28	0,08	20,18	7,80
Rumuni	14.713	8.500	0,16	0,09	11,43	8,49
Hrvati	20.423	4.106	0,22	0,04	15,86	4,10
Srbi	5.158	4.190	0,06	0,05	4,01	4,18
Slovinci	4.473	666	0,05	0,01	3,47	0,66
Nemci	22.455	2.617	0,24	0,03	17,44	2,61
Romi	21.387	37.598	0,23	0,41	16,61	37,54
Ostali	14.161	34.674	0,15	0,38	11,00	34,62
Manjine ukupno	128.758	100.159	1,40	1,09	100,00	100,00

Iz pregleda podataka popisa stanovništva između 1920. i 1949. godine očigledno je da se broj Jugoslovena u Mađarskoj, koji se izjašnjavao o svom maternjem jeziku, stalno smanjivao. Unutar te zajednice u posmatranom periodu od tri decenije srazmerno najbrojniji bili su Hrvati – zajedno sa Bunjevcima i Šokcima – dok je Srba i Slovenaca bilo znatno manje. Populacija Hrvata, Srba i Slovenaca na teritoriji Mađarske nije živela skoncentrisana u jednom bloku¹¹ već u manjim ili većim zajednicama pre svega duž južnih granica, u takozvanom baranjskom trouglu (Bač–Bodrog–Baranja), kao i u županijama Zala i Vaš i severno od njih, u županiji Đer–Šopron–Mošon, gde i danas žive. U dijaspori nalazimo ih duž toka Dunava, u županijama Pešt–Piliš–Šolt i Tolna, kao i u županiji Čongrad, ranije u severnim delovima županija Čanad i Torontal koje su pripale Mađarskoj.

¹⁰ JánosVékás, *Színképek*. i. m. 518. Napomena: 10.477 lica, koja su popisana kao Šokci, pripojili smo onima čiji je maternji jezik hrvatski. Po pregledu koji je za mirovne pregovore pripremila mađarsko Ministarstvo inostranih poslova prema granicama iz 1938. godine broj Jugoslovena u Mađarskoj 1930. iznosio je 60.742, a 1941. godine 49.019. Razlika – koja ni u jednom slučaju ne dostiže broj od hiljadu – verovatno je nastala ubrajanjem broja Venda i Rusina, to jest uračunavanjem broja iskazanog pod kategorijom 'ostali'. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (dalje MNLOL) Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztályának iratai (dalje XIX-J-1-a) IV/115.

¹¹ Institut za političke nauke i saradnici Ministarstva inostranih poslova su u drugoj polovini 1945. i u prvim mesecima 1946. godine sačinili više analiza, to jest, sumarnih beležaka o položaju domaćih Jugoslovena. Na osnovu tih dokumenata, ukratko će biti iznete najvažnije društvene i privredne karakteristike jugoslovenske manjine, te svaki podatak neće biti posebno notiran. Njihova geografska lokacija će biti prikazana na osnovu tadašnje administrativne podele. Ovi dokumenti su dostupni u arhivskoj jedinici MNLOL XIX-J-1-a IV/115.

Posle rata Jugosloveni su, u odnosu na ukupno stanovništvo, u najvećem broju živeli u negdašnjoj Bačkobodroškoj županiji (6,8%). Unutar nje njihova srazmera bila je visoka u Bajskom (11,2%) i Bačalmaškom srezu (7,7%) kao i u gradu Baji (3,3%). U županiji Baranja postotak je iznosio 3,6%, ali ih je u pojedinim srezovima bilo znatno više – u Pečujskom srezu bilo ih je 9,5%, a u srazmerno velikom broju živeli su i u Šikloškom (3,5%), Mohačkom (2,6%) i Pečvaradskom (1,4%) srezu. U županiji Šomođu u nešto većem broju živeli su u Čepreškom (8,9%) i Kapuvarskom (6,0%) srezu. Na zapadnom obodu županije Vaš znatan broj njih živio je u Sentgothardskom i Sombatheljskom srezu, a u županiji Vaš u Letenjskom i Nađkanjiškom srezu. Duž Dunava, u negdašnjoj županiji Pešt–Piliš–Šolt oni koji su govorili neki od južnoslovenskih jezika u većem broju živeli su u srezu Srpski Kovin (Ráckeve) to jest u Sentandreji i njenoj okolini. Većina njih (oko 90%) bila je rimokatoličke veroispovesti (Hrvati, Bunjevci, Šokci). Samo su Srbi koji su živeli u Sentandreji i okolini, kao i u županijama Baranja i Csanad–Arad–Torontal pripadali pravoslavnoj crkvi (10,6% stanovnika čiji je jezik bio južnoslovenski).

Tabela 5: Pregled južnoslovenskog stanovništva u Mađarskoj po zanimanju 1930. godine¹²

	Srazmera prema granama zapošljavanja (%)					
	Poljoprivredna proizvodnja	Rudarstvo, Metalurgija	Privreda	Trgovina, Bankarstvo	Saobraćaj	Javna uprava, Slobodno zanimanje
Hrvati	78,2	0,4	9,2	1,9	2,4	1,4
Bunjevci, Šokci	83,3	0,0	7,3	0,9	2,1	1,4
Srbi	66,5	0,3	15,5	3,6	3,2	3,4

Najveći deo južnoslovenske populacije tradicionalno je živio na selu, bavio se zemljoradnjom i stočarstvom (*Tabela 5*). U njihovom krugu je, ne samo u odnosu na ostale nacionalnosti već u odnosu na celokupno stanovništvo zemlje, bila veoma brojna agrarna populacija – naročito među Bunjivcima. Ona je bila najmanja među Srbima. Oni su se u većem broju bavili trgovinom (3,6%) ili radili u sektoru saobraćaja (3,2%) i to u najvećoj srazmeri u ovim oblastima u odnosu na ostale nacionalnosti, približivši se čak i srazmeri celokupnog stanovništva (5,4% i 3,8%). Od ukupnog broja stanovništva 5,1% radilo je u javnoj upravi ili je imalo slobodno zanimanje, te se postotak Srba od 3,4% u ovim delatnostima može smatrati značajnim i u odnosu na ostale Jugoslovane i u odnosu na sve druge manjinske grupe.

Povoljno društveno raslojavanje Jugoslovena i njihov imovinski položaj potvrđuje i to što je, u odnosu na ostale nacionalnosti, među njima bio najviši postotak samostalnih – kod Hrvata je bilo 50,4%, kod Bunjevaca 49,7%, a kod

¹² Arhivska jedinica MNLOL XIX-J-1-a IV/115. *Délszláv nemzetiség Magyarországon területén*. Snyder Árpád, 21. septembar 1945.

Srba 48,7% – što je predstavljalo 39,3% celokupnog stanovništva. Od ukupnog broja mađarskog stanovništva radnici su činili 47,7% zaposlenih, dok je ova srazmera kod Hrvata iznosila 33,3%, kod Bunjevaca 38,9%, a kod Srba 38,7%. Jugosloveni su ne samo u odnosu na ukupan broj stanovnika već i u odnosu na druge manjinske zajednice, kao i u odnosu na Nemce, u manjem broju birali službeničke i činovničke poslove.

U ovaj period se može svrstati i popis iz 1928. godine u kome se sagledavaju zemljoposjednički odnosi i u kome su i po maternjem jeziku i po državljanstvu evidentirani vlasnici imanja većih od 50 katastarskih jutara. U ovom popisu je evidentirano 98 državljana Mađarske čiji je maternji jezik neki od južnoslovenskih, a koji su raspolagali imanjem većim od 50 katastarskih jutara. Veći deo (57) ovih imanja nalazio se na području Alfelda (Alföld) i bio veličine 8.638 katastarskih jutara, dok je veličina tih imanja na području preko Dunava (Dunántúl) iznosila 3.065 katastarskih jutara. Veliki deo ovih površina (80%) korišćen je kao oranice, 989 katastarskih jutara (8,4%) bili su pašnjaci, 558 katastarskih jutara (4,8%) šume, dok su ostale vrste obrađivanja bile zanemarljive.

Na vrednost nepokretne imovine, koju su posedovali Jugosloveni, ukazuje podatak da je odnos oranica prema drugim tipovima privređivanja u poljoprivredi na državnom nivou iznosio 62,9%, a čist prihod po jutru iznosio 8,6 zlatnih kruna, dok je prihod po jutru od onih oranica koje su pripadale Jugoslovenima iznosio 12,2 zlatne krune. Veći deo poseda koji su bili veći od 50 katastarskih jutara i bili u vlasništvu Jugoslovena – 83 imanja sa 5135 katastarskih jutara – spadali su u kategoriju veličine između 50 i 99 katastarskih jutara, dok je šest poseda bilo veličine između 100 i 200 jutara, a sedam poseda veličine između 200 i 400 katastarskih jutara. Osim toga na području Alfelda u srpskom vlasništvu bio je jedan posed veličine 516 katastarskih jutara i jedan od 3328 katastarskih jutara.¹³

Napori zajednice u sferi odnosa snaga jugoslovensko-mađarskih veza

Do kraja 1930. godine neuspeh u sistemu zaštite manjina, izgrađenom posle Prvog svetskog rata, postao je očigledan. Posle Drugog svetskog rata velike sile su na polju zaštite manjina stvorile situaciju *tabula rasa*, odbacile poštovanje manjinskih prava kao prava zajednice. Uprkos tome što su zapadne velesile pozivale na ponovno razmatranje zaštite manjina, to pitanje je posmatrano sa aspekta univerzalnih ljudskih prava, to jest sa aspekta pravne jednakosti svih državljana. Istovremeno, posle rata su prećutno i sami prihvatili primenu načela

¹³ „Na povoljan društveni i materijalni položaj Jugoslovena ukazuje nadalje i to da je od sto muškaraca starijih od 20 godina, kod Srba bilo 56,2 vlasnika dela kuće, kod Bunjevaca 43,7 dok je prosek u državi iznosio 37,2. Takođe im je povoljan položaj i u pogledu vlasništva nad zemljištem, jer od sto muškaraca starijih od 20 godina, zemljište od Srba poseduje njih 56,2 kod Hrvata 47,8 a kod Bunjevaca 43,3 dok prosek u državi iznosi 35,3. Ističe se i srazmera Hrvata među zakupcima zemljišta, gde su od sto muškaraca starijih od 20 godina, njih više od 16 zakupci zemljišta dok prosek u državi iznosi samo 5,6.“ – Arhivska jedinica MNLOL XIX-J-1-a IV/115 Délszláv nemzetiség Magyarországi területén, Árpád Snyder, 21. septembar 1945.

kolektivne krivice, te su na taj način pojedine manjinske zajednice prepustili političkoj vlasti i nacionalno-državnim nastojanjima većinskih društava. Zbog toga su pojedine manjine morale da trpe mnoštvo kolektivnih kazni (gubitak građanskih prava, konfiskacija imovine, iseljavanje, proterivanje, pa čak i fizičko uništenje).

Nakon Trijanona u politici Mađarske može se zapaziti dvojni odnos prema manjinama. S jedne strane, ona je u interesu mađarskih zajednica u susednim zemljama podržavala međunarodno regulisanu zaštitu manjina. Istovremeno je položaj manjina na sopstvenoj teritoriji smatrala unutrašnjim pitanjem. Posle Drugog svetskog rata programi pojedinih partija po tom pitanju bili su skoro identični, to jest u svakom je nacionalnostima koje tu žive obećavana ravnopravnost, slobodan razvoj i detaljno regulisanje njihovih prava. Praksa je, međutim, pokazala da ni partije ni vlada nisu nastojale da formiraju opšti stav u odnosu prema svim nacionalnostima koje žive u državi, to jest da, oslanjajući se na njega, naprave dobar akcioni program, pa ima mnogo *ad hoc* reagovanja koja su služila kratkoročnim, ili spoljnim ili unutrašnjim političkim interesima. Dok su se snažno političko angažovanje domaćih Jugoslovena, (podsticano i od Jugoslavije) kao i njihovi, ponekad preterani zahtevi vezani za vlast, privredu i kulturu posmatrali s popustljivom dobronamernošću, dotle je nemačka populacija, žigosana kao kolektivni krivac, kažnjavana pravnim i privrednim sankcijama. Ustupci činjeni domaćim Slovacima bili su pre usmereni na poboljšanje položaja mađarske manjine (koja je stalno bila izložena kršenju prava, a više puta njeni pripadnici su bili i fizički ugroženi) u Slovačkoj nego što je to bio znak da se uvažavaju zahtevi onih koji su tu živeli.

Sagledavajući samoorganizovanje pojedinih narodnosti posle Drugog svetskog rata i njihovo uključivanje u domaći politički život, može se konstatovati da ni oni sami nisu nastojali da nađu principijelno rešenje, te su mnogo više pokušavali da ukazane mogućnosti okrenu u svoju korist. Jugosloveni u Mađarskoj su, na primer, u južnim pograničnim oblastima, gde su bili nastanjeni, već na prelazu iz 1944. u 1945. godinu iskoristili prisustvo sovjetsko-ruske vojske, jačanje svesti o panslavizmu kao i povoljnu okolnost što je Jugoslavija rat okončala na strani pobednika. Ivan Barčaji, socijaldemokratski podžupan Bačkobodroške županije, u svom izveštaju predsedniku vlade od 6. septembra 1945. godine sažeo je svoja iskustva na sledeći način: „Bunjevačko stanovništvo je tokom proteklih godina imalo uzdržan stav prema nacionalnom pitanju, a u pogledu narodnih običaja, negovanja i razvijanja svoje nacionalne kulture uglavnom se zadovoljilo onim rezultatima koje su im omogućile tadašnje mere vlasti i vlade. Jedan znatan deo bunjevačkog življa asimilirao se u to vreme u mađarsko stanovništvo, naročito u gradu Baji. Situacija se, međutim, značajno promenila posle ulaska sovjetske vojske, kada je prisustvo sovjetskih trupa, kao i aspiracije pojedinih jugoslovenskih krugova na *bajski trougao* u velikom stepenu probudila i ojačala nacionalnu svest Bunjevaca.“¹⁴

¹⁴ MNLOL Miniszterelnökség Általános iratai 1944–1949 (1950) (dalje XIX-A-1-j), 7195/1945. Integralni tekst dokumenta videti: Ágnes Tóth, „A magyarországi délszlávok helyzete és

Mada mađarska vlada tokom priprema za mir nije imala teritorijalnih aspiracija prema svom južnom susedu, Jugoslavija je svoje teritorijalne pretenzije prema bajskom trouglu pokazivala sve do maja 1946. godine, a do kraja 1945. isticala i svojim oružanim nastupom. Jugoslovenske oružane grupe su već u novembru 1944. okupirale više naselja u okolini Baje i Segedina. U mestima Čavolj, Gara i Santovo su, uz podršku lokalnog jugoslovenskog življa, to jest uz policijske snage formirane od njih, proglasili priključenje ovih mesta Jugoslaviji i organizovali jugoslovensku administraciju. Na osnovu uputstva ruskog vojnog zapovednika u Baji, srpski partizani su lišili slobode i deportovali Alberta Harmata (s još trinaest osoba) koji je upućen u Tompu sa zadatkom da tamo organizuje mađarsku administraciju.¹⁵ Takozvani nacionalni oslobodilački odbori su sebe smatrali isključivim nosiocima državne izvršne vlasti i takođe uz pomoć srpskih partizana organizovali svoju policiju. U tom pogledu su, inače, više puta došli u sukob sa sovjetskim vojnim zapovednikom te oblasti, koji je nastojao da obezbedi zadržavanje trijanonskih granica i koji je vođama pokreta više puta zapretio da će oružjem uspostaviti „red“. Jedan od vođa pokreta bio je Ištvan Karagić iz Gare, koji je pre potpisivanja ugovora o prekidu vatre i u Baji pokušao, u više navrata, da preuzme građansku i policijsku vlast.¹⁶ Iz mesta Kunbaja su najpre 75 lica internirali u Suboticu, potom su u januaru 1945. godine još 71 muškarca odveli na rad iza fronta. Kažnjenici su svi do jednog bili nemačke nacionalnosti.¹⁷

Posle potpisivanja sporazuma o prekidu vatre, 20. januara 1945. godine narodnooslobodilački odbori i milicija postepeno su prestali s radom i svoje mesto prepustili mađarskim upravnim i policijskim organima, ali položaj tih mesta se sve do kraja godine nije uopšte normalizovao ili je to bilo samo delimično. Partizani su obećali da će mesto Čikeriju napustiti 26. januara 1945. godine, ali s proleća u izveštajima opštinskog beležnika govori se o njihovom ponovnom pljačkanju i haranju, što upućuje na to da su mesto i dalje smatrali svojim slobodnim plenom.¹⁸ O sličnim slučajevima su izveštavali i zaposleni u administraciji županije Zala i Vaš. U Letenji su naoružani Jugosloveni od kuće do kuće prikupljali potpise s ciljem pripajanja tog područja Jugoslaviji, dok podžupan županije Zala u svom pismu ministru odbrane 11. maja 1945. izveštava o tome da oko naftonosnih polja već više dana „operiše“ jedna partizanska formacija koja broji 68 pripadnika, koja „svakodnevno pljačka, ispreže konje iz kola“ a mađarske policajce „vezane odvodi sa sobom“.¹⁹

törekvései 1945–1948. Dokumentumok“, *Bács-Kiskun Megye Múltjából* XII (1993), 361–382.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (dalje MNLBKML) Bács-Bodrog vármegye alispánjának iratai 1944–1949 (dalje XXI. 4), 408/1945 i XIX-A-1-j 44/1945.

¹⁶ Ove pokušaje su tada osujetile lokalne političke partije zajedno s gradonačelnikom. Karagića će, međutim, nešto kasnije policija u Baji – sa znanjem ruskog vojnog zapovednika – uhapsiti zbog nedozvoljenog posedovanja oružja, ali je dan kasnije, na zahtev srpske partizanske komande, pušten na slobodu. Nakon toga se Karagić, zajedno sa još osam porodica, preselio u jugoslovensko mesto Ridica. – MNLOL XIX-A-1-j. 7195/1945.

¹⁷ MNLBKML Kunbaja község iratai 1944–1949 (dalje XXII. 352), 156/1945.

¹⁸ MNLBKML Csikéria község iratai 1945–1950 (dalje XXI. 316), 2/1945.

¹⁹ A. Sajti, *n.d.*, 139.

Kašnjenje normalizacije odnosa potvrđuje i to da je u proleće 1945. godine privremena nacionalna vlada u više navrata morala da se bavi akcijama srpskih partizana s jugoslovenskim teritorijalnim pretenzijama duž južne granice. Najpre je Agošton Valentini na sednici saveta ministara informisao o slučajevima iz Baje, Segedina i baranjskog trougla, pa je dva dana kasnije Janoš Đendeši izvestio o haranju srpskih partizana duž južne granice, napominjući da je o tim događajima obavestio i sovjetskog ambasadora Georgija Puškina. Mađarska vlada je sređivanje stanja očekivala od granične službe koju je trebalo postaviti. Vlada je na svojoj sednici od 9. februara 1945. godine raspravljala o konkretnim koracima za postavljanje granične službe duž južne granice. Prema informacijama Ferenc Erdeija plan vlade je podržao i general Aleksandar Beljanov, rukovodilac bezbednosnog odeljenja SZEB-a. U suprotnosti sa ovim bilo je to što se narednih meseci u razgovorima ministarstva odbrane i vojnog odeljenja SZEB-a često ponavljalo pitanje čuvanja granica, to jest uspostavljanje granične službe. Naime, sovjetski vojni zapovednici su, s jedne strane, u više navrata raspustili već organizovane granične formacije, a s druge, SZEB nije podržavao povećanje broja pripadnika granične službe koja je već tada imala 5000 pripadnika. Tako je još i u novembru 1945. godine pitanje bilo ko će i na koji način čuvati granice.²⁰

Janoš Đendeši je 15. marta 1945. primio sovjetskog ambasadora Osokina. Tokom razgovora dotakli su se i teme zuluma jugoslovenskih partizana u južnoj Mađarskoj. Đendeši je predočio pritužbe mađarske strane. Upravo su tih dana jugoslovenski partizani i sovjetski vojnici iz Janošhalme odneli dvadeset vagona hrane pa je zbog toga tražio dozvolu za postavljanje jednog stražarskog bataljona. Osokin je zamolio mađarskog ministra da i u pismenoj formi sažeto opiše zločine koje su počinili jugoslovenski partizani. Đendeši je, međutim, molio da i predstavnik mađarske vlade učestvuje u istražnim komisijama koje će se baviti ovim problemom. Osokin je samo obećao prisustvo lokalne administracije – glavnog župana i gradonačelnika.²¹ Istovremeno, on je informisao o sličnim žalbama jugoslovenske vlade upućene Mađarskoj.

Tokom proleća jugoslovenska misija SZEB-a je u više navrata i neposredno uputila žalbu predsedništvu vlade zbog zločina prema jugoslovenskim državljanima. Po tome je pogranična straža u Tompi 29. aprila 1945. godine uhapsila šestoro jugoslovenskih državljana, dok su u junu u Kunbaji opljačkana, a potom bespravno uhapšena lica s jugoslovenskim državljanstvom. Predsedništvo vlade je obe tvrdnje negiralo.²²

Ministarstvo unutrašnjih poslova je, u vezi s nastalom situacijom svoj stav prezentovalo u okružnom pismu od 28. juna 1945. godine. „Privremena nacionalna vlada stavlja akcenat na to da sa susednim zemljama održi nesmeta-

²⁰ *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15.* (szerk., bevez. László Szűcs), Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997, A. Kötet, 154–155, 174, 193, 225.

²¹ László Szűcs, *n. d.*, A. kötet, 255.

²² MNLOL XIX-A-1-j 9511/1945.

ne dobre odnose. S druge strane smatra neophodnim da bezuslovno sačuva teritoriju i ugled mađarske države“ – stajalo je u informaciji namenjenoj lokalnom činovništvu. Kod slučajeva kada su određena dela započeta s druge strane granice, mađarska vlada je primenjivala princip reciprociteta, to jest zatvaranja granice; druge drastične mere mađarske granične službe nisu inicirale, ali ako je to bilo naređeno s jugoslovenske strane, one su odmah uzvratile. U okružnom pismu se, s ciljem obezbeđivanja ugleda mađarske države i održavanja javnog reda i mira na mađarskoj teritoriji, pozivalo na korektan ali odlučan nastup. Naglašeno je da predstavnici mađarske državne uprave treba da ispolje istovetnu odlučnost i prema mađarskim državljanima i prema Mađarima „jugoslovenske nacionalnosti“, kao i prema jugoslovenskim državljanima koji pređu granicu. U vezi sa eventualnim lokalnim merama i događajima predviđena je obaveza trenutnog podnošenja izveštaja da bi „u slučaju žalbe SZEB-a mogli dati odgovarajuću informaciju. Ovi izveštaji treba da obuhvate i to ko su bili učesnici kao i tačan opis njihovog držanja.“²³

Iako je do jeseni 1945. godine u osnovi uspostavljen red duž južnih granica, nasilje nije sasvim prestalo, ali je bilo smanjenog intenziteta. To s jedne strane potvrđuje i izveštaj podžupana u jesen 1945. po kome „se još percipiraju takvi izolovani i nezvanični jugoslovenski istupi, čiji je očigledan cilj da ometu miran zajednički život ovdašnjeg bunjevačkog i mađarskog stanovništva.“²⁴ S druge strane to se potvrđuje i činjenicom da je mađarska vlada do kraja 1945. godine kod SZEB-a konstantno protestovala s novim usmenim notama protiv nasilja jugoslovenskih oružanih formacija, kao i protiv akcija usmerenih na pripajanje mađarskih teritorija Jugoslaviji.²⁵

Svojim teritorijalnim pretenzijama na bajski trougao Jugoslavija je dugo vremena preteći mahala. Iako je Tito u razgovoru sa ambasadorom Čehoslovačke u Beogradu, 13. oktobra 1945. zaključio da ukoliko Mađarska ne istupi s teritorijalnim aspiracijama, ni Jugoslavija neće pokretati pitanje granica i neće pribeći jednostranom iseljenju mađarskog stanovništva,²⁶ to je konačno skinuto s dnevnog reda tek 26. maja 1946. godine, prilikom Titovog puta za Moskvu.²⁷

Paralelno s aktivnim uključivanjem u politički život u lokalnoj upravi, slovačka i jugoslovenska manjina je 18. februara 1945. godine stvorila organi-

²³ MNLOL Külügyminisztérium Általános iratai 1945–1992 (dalje XIX-J-1-k), 16/c. 31136/pol/1945.

²⁴ MNLOL XIX-A-1-J 7195/1945.

²⁵ MNLOL XIX-J-1-k SZEB-hez intézett szóbeli jegyzékek című dosszié. 25 030/pol. 1945.

²⁶ Balogh Sándor, *Magyarország külpolitikája 1945–1950*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1988, 362.

²⁷ „Tito je informisao druga Staljina o stanju jugoslovensko-mađarskih odnosa i saopštio mu da će Rakoši posetiti Beograd. Predočio je da je jugoslovenska vlada odlučila da Jugoslavija neće isticati teritorijalne pretenzije prema Mađarskoj (u vezi s bajskim trouglom) u Savetu ministara. Tito je izrazio zadovoljstvo što je Jugoslavija s Mađarskom potpisala sporazum o reparaciji. Drug Staljin je napomenuo da ukoliko Mađarska nastoji na izgradi miroljubive odnose s Jugoslavijom, u tom slučaju Jugoslavija treba da podrži te napore.“ Videti beleške o razgovorima Staljina i Tita 27–28 maja 1946. godine. *Európa kettészakútása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*, (szerk. Mezei Géza), Budapest, Új Mandátum, 2001, 178.

zacione okvire svog pokreta. Toga dana je u Batonji osnovan Antifašistički front Slovena u Mađarskoj.²⁸ O tom događaju kao i o zahtevima te organizacije za manjinske škole, novine i škole na maternjem jeziku, Ferenc Erdei je 9. marta na sednici izvestio vladu. Ministar spoljnih poslova Janoš Đendeši – budući da je bio iz Bekeščabe – pozivajući se na svoje poznavanje terena, omalovažao je osnivanje ove organizacije, objašnjavajući je time „da neki rukovodioci neobuzdanom agitacijom sami hoće da se izdignu“, a u vezi s manjinskim zahtevima izjavio je da „narod nikakvih takvih zahteva nema“. Neposlušnima je pretio vagonima: „Treba im reći, budu li došli s tim zahtevom, tada bi ozbiljno trebalo razmisliti o njihovom iseljavanju. On je uveravao ministarski savet da tamošnji ozbiljni faktori neće istupiti s takvim predlozima, sem osobe sa imenom Francisku (sic!), koja je i u prošlosti bila uzročnik više neprilika.“²⁹ Predlog Đendešija su Erik Molna i Imre Nađ odbacili iz pragmatičnih i principijelnih razloga. Iseljavanje su – u ovom slučaju njegovu slovačko-mađarsku relaciju – kao alternativno rešenje odbacili, pošto je to „nemački metod... i zbog toga što na njihovoj strani živi mnogo više Mađara, osim toga Slovaci su uvek održavali razgranate veze sa Slovcima iz Bekeša.“ „Nemojmo činiti stare greške i konstatujemo da svaka nacionalnost ima ista prava kao i Mađari. (...) Mi moramo zastupati stav prava naroda na samoopredeljenje.“³⁰ Državni sekretar István Balog, Janoš Đendeši i Agošton Valentini su, međutim, ovaj pokret ocenili kao panslovensku agitaciju i konstatovali da Slovaci, po nacionalnom osnovu ne mogu zahtevati gimnaziju na teritoriji na kojoj brojčano nadmoćni Mađari nemaju svoju srednju školu.³¹

Tokom proleća kako u županijama duž Maroša, u Bajskom srezu, tako i u mestima naseljenim hrvatskim, srpskim i bunjevačkim življem u zadunavskim županijama, osnovane su lokalne organizacije Antifašističkog fronta Slovaka u Mađarskoj, koje su, nastupajući već kao organizacija koja zastupa njihove interese, polagale pravo na učešće u lokalnoj javnoj upravi, trudeći se da na više mesta ostvare odlučujuću ulogu i zahtevajući određena prava u oblasti kulture i obrazovanja.³² Uspešnosti pokreta doprinela je i Komunistička partija Mađarske, to jest pomoć jugoslovenske misije pri SZEB-u.

Mada su se stanovnici oblasti naseljenih Jugoslovenima u većini bavili zemljoradnjom i u pogledu politike tradicionalno bili vezani za Partiju sitnih posednika (Kisgazdapárt), zastupnici Jugoslovena su smatrali da svoje interese mogu uspešnije ostvariti preko Komunističke partije Mađarske. Prilikom reorganizacije javne uprave dotičnih mesta oni su kao delegati KPM postali članovi

²⁸ Ljubomir S. Lászity, „A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének története a felszabadulástól a fordulat évéig (1945–1948)“, *Iz naše prošlosti = Iz naše prošlosti = Iz naše preteklosti. Studije = Múltunkból. Tanulmányok. U znaku jubileja = Az évforduló jegyében*. (ur. Mišo Mandić – Marin Mandić), Budimpešta, Poduzeće za izd. udžbenika, 1979, 195.

²⁹ László Szűcs, *n. d.*, tom A, 256.

³⁰ *Isto*, 256.

³¹ *Isto*, 256.

³² U Bačkobodroškoj županiji front je imao mesne organizacije u Bačalmašu, Čavolju, Kaćmaru, Čikeriji, Bačbokodu, Felšesentivanu, Gari, Santovu i Vaškutu. MNLBKML XXI. 4. 65/1948.

mesnih nacionalnih odbora i odbora za raspodelu zemljišta, gde su efektivno, a ponekad i na isključiv način ostvarivali svoje interese. Ovu situaciju je socijal-demokratski podžupan Bačkobodroške županije u svom izveštaju od 15. maja 1946. godine ocenio na sledeći način: „Veći deo južnih Slovena je član komunističke partije. Ali tamo svoju aktivnost ne usmeravaju toliko na izlaganje komunističkih ideja, već više na ostvarivanje nacionalnih, moglo bi se reći šovinističkih ciljeva.“³³

Ipak, većoj pomoći doprinela je jugoslovenska misija SZEB-a. Napomenuto je da je osnovu za normalizaciju mađarsko-jugoslovenskih odnosa posle Drugog svetskog rata predstavljalo prećutkivanje spornih pitanja. Tito svom severnom susedu nije omogućavao ne samo mešanje već ni uvid u položaj mađarske manjine u Vojvodini; manjinsko pitanje smatrao je isključivo unutrašnjim pitanjem. U stvaranju svoje nacionalne politike nije imao potrebu za saradnjom s matičnom državom, kao ni s mađarskom manjinom u Vojvodini. To ga, međutim, nije odvrćalo da pored teritorijalnih pretenzija iskoristi Jugoslovene u Mađarskoj kao sredstvo pritiska na mađarsku vladu. Neosnovano je negativno predstavljao privredni, društveni i kulturni položaj te zajednice, često nastupajući bez poznavanja prilika, s nerealnim zahtevima.

Mađarska vlada bila je primorana na stalno preispitivanje osnovanosti optužbi i zahteva, to jest na defanzivno držanje. Zavređuje pažnju to što su zvaničnici mađarske vlade u izveštajima i analizama, u kojima se neizbežno povlači paralela između položaja mađarske manjine u Vojvodini i položaja domaćih Jugoslovena, položaj mađarske manjine u Jugoslaviji ocenili kao uređen, prikazujući da su ostvarena njihova prava u kulturi i obrazovanju. Nema ni jedne reči o zločinima učinjenim prema mađarskoj zajednici krajem rata, o streljanjima, proterivanjima i uskraćivanju osnovnih građanskih prava. Prećutkivanje činjenica moglo je biti samo delimično, budući da su tih meseci upravo duž južnih granica u većem broju živela lica mađarske i nemačke nacionalnosti koja su bila ili proterana ili su pobešla pred odmazdom.

Jugoslovenska misija predvođena Obradom Cicmilom stigla je u Budimpeštu 20. marta 1945. godine, posle čega su osetno povećane aktivnosti Antifašističkog fronta Slovačka.³⁴ Rukovodstvo ove organizacije je u maju 1945. zatražilo osnivanje posebnog državnog poverništva ili državnog sekretarijata za rešavanje svojih problema: „Smatramo nepotrebnim detaljnije argumentovanje neophodnosti i značaja ovog organa. Mađarska je okružena velikim pobedničkim slovenskim državama: SSSR-om, Poljskom, Čehoslovačkom i Jugoslavijom. Prirodno je da dobri odnosi Mađarske i susednih slovenskih država zavise i od toga da li će mađarska vlada za populaciju Slovena koja tu živi, a koja broji više stotina hiljada (sic!) duša, pružiti sve što jedna demokratska država može da pruži.“³⁵

³³ MNLBKML XXI. 4. 40/1947.

³⁴ János Vékás, *n. d.*, 38 (*Magyarok a Vajdaságban*).

³⁵ MNLOL XIX-A-1-j 1703/1945. Zvanična jugoslovenska statistika je tridesetih godina prošlog veka broj Jugoslovena u Mađarskoj procenjivala na dvesta-trista hiljada. „Beogradski

Uprkos prividnom jedinstvu, veoma brzo javio se raskol unutar organizacije. Tome je doprinela borba između vođa slovačke i jugoslovenske zajednice za upravljanje Antifašističkim frontom, kao i razlike u strateškim idejama vezanim za budućnost. Dok su predstavnici domaćih Slovaka vagali mogućnost preseljenja, Jugosloveni su, oslanjajući se na jugoslovensku misiju SZEB-a, svojom sudbinom hteli da upravljaju kao aktivni učesnici državnog i lokalnog političkog života. Tako je 3. decembra 1945. godine u Mohaču došlo do osnivanja Jugoslovenske sekcije Fronta, to jest do održavanja Prve zemaljske konferencije. Tu su potvrdili da i sekcija želi da funkcioniše kao kulturna organizacija, ali su naglasili potrebu za većim učešćem u lokalnoj državnoj upravi kao i za aktivnim uključivanjem u politički život.³⁶

Administrativni službenici u dotičnim mestima su u većini bili za ispunjavanje zahteva koje je jugoslovenska manjina formulisala u vezi s pravom na obrazovanje i informisanje na maternjem jeziku, kao i u pogledu formiranja svojih udruženja, a istovremeno su se, s ciljem zaštite interesa mađarske države, kao i održavanja mira na lokalnu, suprotstavljali njihovim ambicijama u pogledu vlasti. Ivan Barcsai, podžupan Bačkobodroške županije, u prvim danima septembra 1945, u svom izveštaju o proceni situacije, sačinjenom za predsednika vlade, napisao je sledeće: „Iz svog ugla, zadovoljavanje i podržavanje nacionalnih i kulturnih težnji bunjevačkog življa, s aspekta bezbednosti mađarske države i potvrde nesmetanog i mirnog suživota dva naroda, smatram potpuno bezopasnim, štaviše, poželjnim, i zbog toga (...) molim gospodina premijera, da (...) mesta naseljena Bunjevcima dobiju bunjevačke učitelje koje su Bunjevci želeli, ali da oni budu poverljivi s aspekta mađarske države, te da njihova kulturna društva dobiju odgovarajuću moralnu, pa ako je moguće i materijalnu podršku za pokretanje jednog bunjevačkog (hrvatskog) lista. Napominjem da sam inicirao osnivanje udruženja jugoslovensko-mađarskog prijateljstva.“³⁷

Tih dana je u bajsom trouglu boravio poverenik predsednika vlade Janoš Čuka, koji je na sličan način ocenio nastalu situaciju. U svom izveštaju je s jedne strane ukazao na to da su čelnici lokalne samouprave i sami podržali zahteve Bunjevaca i Srba u oblasti kulture, a s druge strane je priznao da „lokalne vlasti to otežano ispunjavaju i to ne iz nebrige ili zbog preterane zaštite mađarskih interesa već zbog toga što su neosetljivi prema zahtevima drugih

univerzitetski profesor Radivojević, pišući o jugoslovenskom popisu 1931. godine u beogradskom listu *Politika* od 16. maja 1933. godine, iako donekle smanjuje enormno visok broj Jugoslovena u Mađarskoj, zaključuje da ukupan broj Srba, Hrvata, Slovenaca i Venda koji tamo žive iznosi sto hiljada.“ – MNLOL XIX-J-1-a IV./115.

³⁶ Emil Nađ, sekretar bajske organizacije Komunističke partije Mađarske, izvestio je zemaljsko rukovodstvo svoje partije 2. januara 1946. godine o sledećem: „Zahtev Marka Karagića, člника Antifašističkog saveza Bačkobodroške županije je: (...) Bunjevci i Hrvati zahtevaju da u skupštinu pojedinih opština i u nacionalno veće, tamo gde u većem broju žive Bunjevci ili Hrvati, mogu poslati svog predstavnika. (...) Inače, ujedno javljamo da je Antifašistički savez u Bačkobodroškoj županiji započeo snažnu aktivnost.“ – *Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár* (dalje PSZL). A Magyar Kommunista Párt választott vezető testületeinek és központi apparátusának iratai 1944–1948, (dalje 274. f.) Külügyi osztály iratai (dalje 10. cs.) 36. ő. e.

³⁷ MNLOL XIX-A-1-j 7195/1945; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382.

nacionalnosti.³⁸ Zbog toga je zatražio slanje takvog manjinskog poverenika, koji bi „lišen birokratije i strasti, mogao biti spona između vlade i pripadnika narodnosti“, i koji bi „mogao da se izdigne iznad ostrašćenosti dnevno-političkog talasanja.“³⁹ Zapazio je i to da su i sami Bunjevci veoma podeljeni u odnosu na svoje ciljeve. Dok bi po svemu sudeći većina njih bila zadovoljna obrazovanjem i štampom na maternjem jeziku, kao i potporom njihovih udruženja, dotle je deo njih istupio sa izrazitim ambicijama ka vlasti, a želeo je da ih ostvari na ne uvek demokratski i pravovaljan način. Janoš Čuka je smirivanje strasti, koje su delimično bile veštački rasplamsane, video u ispunjenju njihovih obrazovnih i kulturnih zahteva. S tim ciljem je predložio predsedniku vlade da još u tekućoj školskoj godini osnuje osnovne škole na maternjem jeziku, da odobre molbu Mihalja Jelića u vezi sa izdavanjem lista i kalendara, da podrže što brže osnivanje mađarsko-jugoslovenskog društva, da omoguće režiranje bunjevačkih pozorišnih predstava, te da vlada izvrši uticaj na nadbiskupiju u Kaloči, ne bi li u takva mesta upućivala sveštenike koji govore njihov maternji jezik.⁴⁰

Lokalni jugoslovenski rukovodioci su se često sredstvima otvorenog pritiska, a ne putem pregovora, mešali u rad lokalne samouprave. Dobar primer za to je neuspešan izbor za seoskog kneza u Gari 18. avgusta 1945. godine jer je nekoliko dana kasnije, 25. avgusta, ponovljen izbor za seoskog kneza. Nakon što su Ferenc Turija, koji je i ranije kao seoski knez uživao ugled među stanovništvom, sa 22 glasa za i 17 glasova protiv izabrali za seoskog kneza, Bunjevci nisu hteli da prihvate izborni rezultat. Predvođena Martonom Čatalincem, sekretarom mesne organizacije komunističke partije, grupa koju su većinom činili mladi i žene, naoružana motkama došla je u dvorište seoskog doma i preteći izabranom seoskom knezu, primorala ga na ostavku. Napali su i predsednika Socijaldemokratske partije kao i predsednika Partije sitnih posjednika (Kisgazdapárt).⁴¹

Tih dana su se i u drugim mestima dogodili incidenti. U Baji je 20. avgusta veća grupa Bunjevaca defilovala s jugoslovenskim i sovjetskim zastavama kličući „Živio Tito!“, „Živio Staljin!“ U mestu Bačalmaš pred kancelarijom sreskog glavnog beležnika, partizani iz Jugoslavije koji su i dalje povremeno prelazili tamo, uhapsili su i povelili sa sobom jednog mađarskog policajca i jednog učitelja. Ove akcije je olakšao neodlučan i nedosledan nastup mesne policije, što se može objasniti time da su u toj službi Bunjevci bili zastupljeni u velikom broju.⁴²

³⁸ MNLOL XIX-A-1-j 7195/1945; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382.

³⁹ MNLOL XIX-A-1-j 7195/1945; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382.

⁴⁰ MNLOL XIX-A-1-J 7195/1945; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382. (Mađarsko-jugoslovensko društvo osnovano je u Budimpešti 1. oktobra 1945. godine. Za predsednika je izabran Đula Mor, profesor prava, a za sekretara Jožef Reks. S radom je prestalo 1948 godine. János Vékás, *n. d.*, 71.)

⁴¹ MNLOL XIX-A-1-J 7195/1945; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382 i XIX-J-1-k 16/c. ad. 32260/pol/1945.

⁴² Izvestilac o ovom događaju dr Ištvan Kopanj je za nastalu situaciju krivio i ruskog vojnog komandanta u Baji, koji je vođe Bunjevaca u više navrata podržavao, nije ih uopšte angažovao

Vladi su bile potrebne tačne i korektne informacije, budući da je jugoslovenska delegacija SZEB-a, praktično iz dana u dan, izlazila s novim zahtevima u vezi s poboljšanjem položaja domaćih Jugoslovena. U ime oštećenih je pak odmah podnosila žalbu i tražila da se ti slučajevi ispituju. Tokom jeseni kapetan Brankov, šef misije, u više navrata je ukazao Edenu Pašintu, šefu odeljenja vlade, da je jedna od glavnih prepreka uspostavljanju diplomatskih odnosa između dve zemlje nerešeno pitanje obrazovanja na maternjem jeziku Jugoslovena koju žive u Mađarskoj i nedostatak sveštenika koji govore njihov maternji jezik. Posebno se založio za osnivanje škola sa nastavom na slovenačkom jeziku u okolini mesta Sentgothard.⁴³ Uporedo s tim u jugoslovenskoj štampi su objavljeni članci o tome da u Mađarskoj vlada kulturna represija Jugoslovena, kojih je bilo, po njihovim procenama, više stotina hiljada.

S ciljem da se ispita istinitost navoda u žalbama kao i potrebe stanovništva, tamo je upućena jedna mađarsko-jugoslovenska mešovita komisija. Komisija se između 6. i 8. januara 1946. godine informisala na terenu. S jugoslovenske strane u njenom radu je učestvovao major Javorski i Ferenc Hidvegi, dopisnik Tanjuga. U županiji Baranja, u selima u okolini Mohača i Baje jugoslovensko stanovništvo je pred komisijom ponovilo svoj zahtev za uvođenjem obrazovanja na maternjem jeziku, za štampanjem udžbenika na jezicima narodnosti i za angažovanjem učitelja iz Jugoslavije koji govore njihov maternji jezik. Lokalno jugoslovensko stanovništvo bilo je privrženo srazmernom udelu u lokalnim samoupravama i zvaničnoj upotrebi maternjeg jezika, a žalilo se i na nedostatak natpisa na maternjem jeziku. Tražilo je i trenutnu smenu graničarske službe i policije zbog grubog ponašanja.

U svom izveštaju o iskustvima komisije Zoltan Bašola, državni sekretar ministarstva obrazovanja i vere, priznao je da su „nabrojane pritužbe zaista bile na mestu, te da je zbog prevencije većih problema i izuzetno burnog raspoloženja potrebno odmah preduzeti mere.“⁴⁴ Predložio je što bržu izradu izvršnog uputstva odluke o manjinskim školama (doneta je 5. januara 1946. godine)⁴⁵, to jest smenu i premeštaj onih zvaničnika javne uprave protiv kojih je podnet opravdan prigovor u vezi s manjinama. Požurivao je pokretanje obazrivog, ali odlučnog postupka protiv graničara i policajaca optuženih za zloupotrebe i grubosti. Kao naročito težak slučaj ocenjen je onaj koji se 27. januara dogodio u Kačmaru. Komandir graničarskih jedinica Zoltan Sabo poslao je patrolu da legitimise jugoslovenske vojnike koji su se zabavljali na bunjevačkoj igranci. Tri mađarska vojnika su tom prilikom bila pretučena do besvesti od učesnika zabave. Sutradan je poručnik Laslo Šagi izvršio raciju u kućama onih za koje su

ili samo u malom broju za javne radove, govoreći da su oni Sloveni, te da zato ne treba da rmbače. – MNLOL XIX-J-1-k 16/c. ad.32260/pol/1945.

⁴³ MNLOL XIX-J-1-k 16/c. *Bassola Zoltán államtitkár beszámolója a jugoszláv-magyar bizottság délvidéki kizsállásáról*, bez datuma.

⁴⁴ MNLOL XIX-J-1-k 16/c. *Bassola Zoltán államtitkár beszámolója a jugoszláv-magyar bizottság délvidéki kizsállásáról*, bez datuma.

⁴⁵ 330/1946. M. E. sz. rendelet, a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 15. január 1946, 7.

pretpostavljali da pripadaju napadačima. U međuvremenu su dva mađarska graničara udarili dva mlada Bunjevca. Poručnik Laslo Šagi i graničari koji su se tukli odmah su dobili otkomandu.⁴⁶

Zoltan Bašola se u svom izveštaju osvrnuo i na lojalnost jugoslovenskih članova komisije. „Iako su svuda – pisao je – skrenuli pažnju da jugoslovenskom stanovništvu pripadaju ista prava kao mađarskom, uvek su naglašavali da pored čuvanja svojih nedirnutih nacionalnih osećanja pripadnici jugoslovenskog stanovništva imaju i obavezu da budu dobri državljani Mađarske. Jugoslovenski članovi komisije su tokom svojih privatnih razgovora nagoveštavali i to da ukoliko mađarska država ne udovolji opravdanim zahtevima slovenskog življa, jugoslovenska vlada bi na mirovnim pregovorima mogla istaći svoje teritorijalne pretenzije.“⁴⁷

U molbama i zahtevima formulisanim od jugoslovenske zajednice više puta se isticalo da je potrebno obezbediti obrazovanje na maternjem jeziku. U Mađarskoj se posle Drugog svetskog rata, već u jesen 1945. godine započelo s regulisanjem reorganizacije obrazovanja narodnosti.⁴⁸ Međutim, uredbe objavljene u oktobru 1945. nisu se pozivale na ranije postojeću mrežu škola, na sadržajne elemente nastave i na ocenu rada.⁴⁹ Regulisanje se konceptijski vratilo na regulativu iz dvadesetih godina prošlog veka. Na zahtev roditelja pružena je mogućnost za organizovanje dva tipa škola – škole tipa A, u kojoj se nastava svakog predmeta, izuzev mađarskog jezika i književnosti, odvijala na maternjem jeziku, i škole tipa C, u kojoj se maternji jezik predavao kroz nekoliko časova nedeljno kao redovan ili kao poseban predmet.⁵⁰ U ovoj koncepciji se

⁴⁶ MNLOL XIX-J-1-k 16/c. *A határőrség parancsnokának Pásint Ödönnek tett jelentése*, bez datuma.

⁴⁷ MNLOL XIX-J-1-k 16/c. *Bassola Zoltán államtitkár beszámolója a jugoszláv-magyar bizottság délvideki kiszállásáról*, bez datuma. Saopštenje redakcije Tanjug, izdato 17. januara 1946. godine, o utiscima komisije formulisano je vrlo odlučno, a delimično i euforično: „U Santovu na zidovima kuća komisija je zatekla sledeći natpis: »Dole sa divljim Racima!«.“ Prema saopštenju, u više mesta su se uglavnom žalili demobilisani iz jugoslovenske vojske, to jest bivši partizani, da su izloženi uznemiravanju, pretresima, prebijanju i zastrašivanju od mađarske policije. Žalili su se i zbog toga što su Nemcima prebeglim iz Jugoslavije delili brašno, a stanovnicima sela nisu. „Pred komisijom – stoji u saopštenju Tanjuga – redali su se slučajevi ugnjetavanja i nasilja. Narodu se sada pružila prilika da iskreno i bez straha iznese sve patnje i mučenje kojima su izloženi. Nabrojane su sve žalbe. Ima ih mnogo više nego što je dovoljno za sagledavanje stvarne slike o »demokratskom postupanju« prema jugoslovenskom stanovništvu koje živi u Mađarskoj.“ – MNLOL XIX-J-1-a IV./115. 232/Bé/1946.

⁴⁸ U ovoj studiji se samo sumarno dotiču regulative i njihova praktična primena u periodu između 1945. i 1950, to jest oni elementi koji su važni s aspekta naše teme. Detaljan prikaz videti: Föglein Gizella, *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásuk állami szabályozása 1945–1985*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2006, 57–88. (Politikátörténeti Füzetek, 22.), valamint Föglein Gizella, „Nemzetiségi oktatás Magyarországon a koalíciós években (1945–1948)“, *Új Pedagógiai Szemle*, 54. (2004) 4–5. sz. 156–165.

⁴⁹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 10.030/1945. ME számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1945. 164. sz. 3., valamint a fentebbi rendelet végrehajtását szabályozó vallás- és közoktatásügyi minisztériumi (VKM) 68 800/1945 rendelet. *Magyar Közlöny*, 1945. 168. sz. 13–16.

⁵⁰ U smislu uredbe 110 478/1923. ME nastala su tri tipa manjinskih narodnih škola (tip A, B i C).

polazilo od toga da veći deo manjinske zajednice veoma dobro govori svoj maternji jezik, te je sposoban da uči na svom maternjem jeziku, dok drugi deo uopšte nije ili je samo u ograničenoj meri imao jezičke kompetencije, te za tu decu treba obezbediti učenje maternjeg jezika. S više aspekata je zanemarena lingvistička fragmentacija manjinskih zajednica, njihova upotreba jezika, kao i činjenica da oni većim delom nisu govorili književnim jezikom. Tako je u školama s nastavom na maternjem jeziku bilo potrebe da se i ona deca koja dobro govore svoj maternji jezik fokusiraju, pre svega, na savladavanje književnog jezika, a ne na učenje stručnih predmeta. Činjenica da u gimnazijama ili stručnim školama s nastavom na maternjem jeziku nije bilo mogućnosti za nastavak obrazovanja, već u osnovnoj školi podsticala je odabir tipa učitelja jezika. Ovo ustrojstvo trpelo je mnoge kritike od slovačkih i jugoslovenskih rukovodilaca i zbog toga što nastava na maternjem jeziku nije predviđena kao osnovno pravo, već samo kao pravo koje se ostvaruje putem posebne molbe roditelja. Ova okolnost predstavljala je priličan ograničavajući faktor u periodu iseljavanja i preseljavanja jer su, prema ranijem iskustvu manjina, niži nivoi mađarske javne uprave nasuprot pravnim mogućnostima, izazivajući lokalne konflikte, uspešno sprečavali nastavu na maternjem jeziku. Budući da su uredbe donete u toku školske godine, one su mogle biti primenjene tek od septembra 1946. Nisu regulisali ni to do kada je rezultate glasanja roditelja potrebno sprovesti, ali nije bilo definisano ni to da li se uredba odnosi i na škole koje je održavala crkva.

Protesti manjina, naročito Jugoslovena, koje je podržavala i jugoslovenska misija SZEB-a, uticali su na to da se novom uredbom, izdatom februara 1946. godine, isprave pomenuti propusti. Po tome „za učenike koji pripadaju manjinama potrebno je obezbediti nastavu na njihovom maternjem jeziku. Nastavu na maternjem jeziku treba obezbediti osnivanjem i održavanjem državnih škola, to jest državnom subvencijom.“⁵¹ Tokom sprovođenja ove uredbe polazilo se od podataka popisa stanovništva datog mesta, a ne od zahteva roditelja. Prosvetni inspektor bio je dužan da naredi upis u svakom mestu gde je bilo bar petnaest đaka pripadnika manjina. Naravno, roditelji su mogli odlučiti da li će iskoristiti ovo pravo na upis. Kada je bilo dovoljno prijavljenih učenika, mogao

U školi tipa A mađarski jezik su predavali samo kao redovan, obavezan predmet, dok je jezik nastave bio jezik date manjine. U školi tipa B, u kojoj se nastava odvijala na jeziku manjine ali i mešovito, otprilike polovinu od svih predmeta predavali su na jeziku dotične manjine, a polovinu na mađarskom jeziku, dok je u školama tipa C jezik nastave bio mađarski, a jezik manjine podučavan samo kao obavezan predmet. Škole tipa A nazivane su školama na maternjem jeziku, škole tipa B školama s mešovitim nastavnim jezikom, a škole tipa C jezičkim školama. Upotreba termina u dokumentima nije dosledna u slučaju škola tipa A, koja je nazivana školom na maternjem jeziku. U ovoj studiji pojam „na maternjem jeziku“ koristi se za označavanje mreže institucija manjinskih škola – znači kao zajednički termin i za jezičku školu i za školu na maternjem jeziku.

⁵¹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 330/1946. ME számú rendelete. *Magyar Közlöny*, 1946, 12. sz. 7, valamint a VKM 1200/1946. számú rendelete. *Magyar Közlöny*, 1946, 42. sz. 4–6. Radi pripreme uputstva za sprovođenje uredbe predsednika vlade, formirana je međuresorna komisija kojom je upravljao VKM, a u čiji rad je uključen i predstavnik Antifašističkog fronta Slovena.

je narediti i osnivanje srednjih škola s nastavom na maternjem jeziku.⁵² U osnovnim ili narodnim školama nastavu maternjeg jezika kao predmeta bilo je potrebno obezbediti u slučaju ako su u svakom razredu roditelji bar petnaestoro đaka, pripadnika manjina, to tražili. U srednjim školama su podučavanje maternjeg jezika, nedeljno po tri-četiri časa, vršili u slučaju da je to zatražilo po razredu desetero roditelja učenika, pripadnika manjina. Budući da usled prinudne migracije (iseljavanje Nemaca, slovačko-mađarska razmena stanovništva) u selima sa malim brojem žitelja nije bilo dovoljno đaka, s uredbom VKM 2100/1948. ukinut je kriterijum vezan za petnaestoro đaka, pripadnika manjina.⁵³

Posle donošenja uredbe stalno se povećavao broj škola s nastavom na južnoslovenskim jezicima, kojih je tada bilo oko sedamdeset, kao i broj učenika u tim školama, kojih je bilo oko tri hiljade, što je značilo da su roditelji koristili ovo svoje pravo. Deo jugoslovenskog stanovništva je, međutim, i dalje bio nezadovoljan postignutim rezultatima. Lokalni rukovodioci Fronta su ocenili da je broj novonastalih škola nedovoljan i zamerali su što su u tim manjinskim narodnim školama angažovani mađarski i nemački učitelji proterani iz Bačke. Insistirali su na tome da, sve dok ne bude na raspolaganju dovoljan broj profesora maternjeg jezika sa odgovarajućom stručnom spremom, kao ispomoć budu angažovani isključivo lokalni Jugosloveni. Prema njihovoj proceni, na kurs za učitelje u Pečuju se zbog toga nije prijavio dovoljan broj građana slovenske nacionalnosti jer o tome nije bio obavešten ni Antifašistički front Slovaka a ni građanstvo. Tako je moglo da se desi (a bilo je pritužbi) da su polaznici kursa većim delom bili Mađari proterani iz južnih oblasti.⁵⁴

Povoljniji utisak imali su bajski prosvetni inspektori što su predložili ministru u svom izveštaju: „Protekli upisi i njihovi rezultati su u celini gledano izazvali olakšanje, jedino Antifašistički front Slovena u Mađarskoj naizgled nije zadovoljan postignutim rezultatom, kao što se to vidi iz njihovih priloženih proglašenja. Deo jugoslovenskog stanovništva koje razborito razmišlja sa olakšanjem je primio k znanju rezultate upisa, tim pre što su videli da je obrazovanje bunjevačkih đaka školskog uzrasta i dalje osigurano u mestima gde njihov broj ne dostiže ni minimalnih petnaest.“⁵⁵ U Bajasentivanu na primer, u rimokatoličkoj narodnoj školi roditelji su zatražili nastavu na maternjem jeziku za jedanaest đaka, dok su za petoro dece zatražili da se maternji jezik uči kroz nastavni pre-

⁵² Za to je bilo potrebno da broj prijavljenih dostigne trećinu državnog proseka za škole istoga ranga s nastavom na mađarskim jezikom. U uredbi je rečeno i to da su ove škole imale pravo javnosti, te da su „u celoj zemlji imali pravo na izdavanje važećih svedočanstava, iste vrednosti“ kao i škole s nastavom na mađarskom jeziku. U njegovom prilogu nalazio se plan časova tih škola, dok je nastavne planove trebalo da obezbedi staralac škole. Državnu subvenciju mogle su dobiti i škole osnovane od udruženja i društava, a svrha toga je, pre svega, bila ukidanje diskriminacije prema školama koje su držale manjine.

⁵³ A VKM 2100/1948. számú rendelete a 1200/1946. VKM számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában. Magyar Közlöny, 1948, 61. sz. 579–580.

⁵⁴ MNLOL XIX-J-1-a IV./115. *Feljegyzés dr. Heltai György miniszteri osztálytanácsos és Brankov kapitány megbeszéléséről*, 16. március 1946.

⁵⁵ MNLBKML Bács-Bodrog vármegye és Baja thj. Város tanfelügyelőjének iratai 1944–1950 (dalje VI. 503.) 180/1946.

dmet. Iako ni u jednom slučaju njihov broj nije dostigao onaj koji je propisan u uredbi, prosvetni inspektor im je ipak obezbedio učitelja.⁵⁶

Još nisu bili dostupni rezultati sprovođenja uredbe kada su vođe jugoslovenske manjine, to jest jugoslovenska misija SZEB-a, ponovo izrazili svoje negodovanje povodom obrazovanja Jugoslovena na maternjem jeziku. Pozivali su se na to da je broj članova zajednice višestruko veći od onog koji je prikazan u popisu stanovništva, te su zatražili radikalno povećanje broja škola. Mađarska vlada je, očigledno, s jedne strane zbog stalnih preteranih zahteva i odbacivanja optužbi, s druge zbog određivanja realnih okvira nastave na maternjem jeziku (koja se još stvarala), a s treće zbog pripreme za mirovne pregovore (ideja razmene stanovništva javila se i u jugoslovensko-mađarskim relacijama)⁵⁷ prihvatila predlog formulisan od mešovite jugoslovensko-mađarske komisije za sprovođenje posebnog popisa jugoslovenskog stanovništva. Popis je obavljen 17. i 18. marta 1946. godine.⁵⁸ Već u momentu donošenja odluke dobro se znalo da trenutak ni u psihološkom ni u tehničkom smislu nije pogodan za izradu jedne takve statistike.

Iako nam nisu na raspolaganju podaci za teritoriju cele države, i na osnovu fragmentarnih podataka može se zaključiti da na osnovu popisa iz 1946. godine ni vlada ni lideri manjina nisu stekli realniju sliku od one ranije. Svaka od načelnih i praktičnih dilema, formulisana od saradnika Centralnog ureda za statistiku, obistinila se. Organizovanje popisa manjina, odvojeno od popisa celokupnog stanovništva, koji je obavljen istovremeno sa iseljenjem nemačkog stanovništva, do kojeg je došlo baš na osnovu izjava dotičnih o svojoj nacionalnoj pripadnosti, opravdano je izazvalo strah među Jugoslovenima. U takvoj situaciji – nasuprot optužbama članova jugoslovenske misije – nije bilo potrebe za pritiskom ni lokalnih zvaničnika uprave niti za pritiskom i antipropagandom

⁵⁶ MNLBKML VI. 503. 180/1946. Slična slika se nazire i iz izveštaja koji su direktori škola u mestima oko Baje tih dana slali prosvetnom inspektoru. U Bačbokodu „upis Jugoslovena protekao je mirno. Primirili su se što će ostati bunjevačko odeljenje.“ Mihály Galantai, direktor škole iz Čavolja, napisao je sledeće: „Osnivanjem slavenske škole izvađen je otrovni zub.“ – MNLBKML VI. 503. O raspravama u vezi sa školama videti i Ágnes Tóth, „Viták a hercegszántói állami délszláv népiskoláról (1947–48)“, *Oktatás, oktatáspolitikai, iskolai élet a XX. század első felében*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1994. 114–132. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye, 11.)

⁵⁷ U vezi s pozadinom planirane mađarsko-jugoslovenske razmene stanovništva, kao i u vezi s njenim spoljnopoličkim aspektima videti Gizella Föglein, „Magyar-jugoszláv népcser egyezmény tervezete (1946)“, *Századok*, 130. (1996) 6. sz. 1553–1570.

⁵⁸ U vezi s popisom detaljnije videti Ágnes Tóth, „Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez“, *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, XIV. (1998), 285–310. Popis, međutim, nije ni počeo, a Lazar Brankov je već 16. marta 1946. protestovao zbog toga što „onaj dogovor, po kojem će u popisnim komisijama učestvovati i predstavnici Antifašističkog fronta Slavena, nigde nije poštovan, štaviše, Antifašistički front nije dobio ni poziv niti obaveštenje. Nasuprot tome ne samo reakcionarni krugovi regiona već i činovnicvi koji vrše popis, učitelji i beležnici svugde šire vest da će one koji se prijave na popis, kao što su to učinili i sa Švabama, s prtljagom od 50 kilograma iseliti iz Mađarske. Zbog toga zaplašeni Sloveni se ne usuđuju da se pojave pred komisijom.“ – MNLOL XIX-J-1-a IV/115. *Feljegyzés dr. Heltai György miniszteri osztálytanácsos és Brankov kapitány megbeszéléséről*, 16. március 1946.

vlade da bi se zainteresovani u što manjem broju izjasnili kao pripadnici neke od jugoslovenskih narodnosti. Organizovanje popisa donelo je nepotreban posao zaposlenima u javnoj upravi i izazvalo nove tenzije u lokalnoj zajednici. Obistinilo se i to da se nacionalni konflikti ne mogu rešiti samo na osnovu brojki i da bez poverenja nije moguće ponovno uspostaviti saradnju između države i građana.⁵⁹

Zbog potrebe sagledavanja iskustava popisa kao i zbog provere ostalih pritužbi stanovništva jugoslovenske nacionalnosti, vlada je ponovo formirala jednu mešovitu komisiju. Komisija, u čijem je radu na zahtev mađarske strane učestvovao kapetan Brankov i poručnik Smiljanić, članovi jugoslovenske vojne misije u Budimpešti, između 28. i 30. marta 1946. godine posetila je mesta u bajskom trouglu i Mohačkom okrugu. U komisiji su, s mađarske strane na zahtev ministra učestvovala dva saradnika ministarstva spoljnih poslova, dr Jene Cinkotski i Jožef Reks.⁶⁰ Komisija je svoj rad započela u Baji a potom se informisala i u okolnim mestima: Felšesentivanu, Čavolju, Bačalmašu, Kaćmaru, Gari, Santovu, Veršendu, a na kraju u Mohaču. Članovi komisije su u pojedinim mestima (a to se vidi iz izveštaja) razgovarali najpre s predstavnicima javne uprave: s gradonačelnicima, beležnicima i seoskim knezovima; s predstavnicima školskih vlasti: direktorima škola, prosvetnim inspektorima, to jest s lokalnim rukovodiocima Antifašističkog fronta Slovena. Posle toga održana je i javna tribina na kojoj su prisutne informisali o zadacima komisije, a saslušali su i pritužbe dotičnih. Od mesta do mesta broj prisutnih bio je veoma različit. S mađarske strane okupljenima se najpre obratio Jene Cinkotski, naglašavajući da vlada domaće manjinsko stanovništvo smatra potpuno ravnopravnim s mađarskim stanovništvom. Istakao je, međutim, da to ne podrazumeva samo prava već i obaveze (lojalnost, vernost prema mađarskoj državi) za pripadnike manjina. U oblasti privrede pomenuo je povoljan uticaj agrarne reforme na privredni položaj Jugoslovena, a u oblasti kulture ponovno regulisanje obrazovanja manjina, uvedeno tek koju nedelju ranije, kao i popis manjina, koji je povezan sa što potpunijim obezbeđivanjem njihovih prava na kulturu. U vezi s ovom temom je zaključio: „Nikome zbog toga što se izjašnjava o svojoj jugoslovenskoj nacionalnosti ne pretilo nikakva posledica [iseljavanje]”.⁶¹ Priznao je, međutim, da su utešne reči predsednika vlade u vezi s tim ostale bez uticaja. S jugoslovenske

⁵⁹ Nakon otpočinjanja iseljavanja Nemaca, Brankov, sekretar jugoslovenske političke misije, već je u januaru 1946. protestovao zbog toga što iz Mađarske iseljavaju i one koji žive u mešovitim brakovima, što može dovesti do pogoršanja dobrih odnosa između dve zemlje. – János Vékás, *n. d.*, 84. Komisija poverenikstva vlade za iseljavanje je zbog toga u mestima s mešovitim stanovništvom dala mogućnost rukovodstvu Antifašističkog fronta Slovena da revidira spiskove za iseljavanje i da, ne kao fizičko lice već kao organizacija, da predlog za izuzimanje od iseljavanja. – MNLOL Külügyminisztérium TÜK iratai 1944–1995. (nadalje: XIX-J-1-j) 16/d. 303/pol/1948.; János Vékás, *n. d.*, 85. Slične pritužbe je dao i ambasador Jugoslavije u Budimpešti 9. juna 1948. O osporavanim slučajevima predao je usmenu notu ministarstvu spoljnih poslova. – MNLOL XIX-J-1-j 16/d. 434/pol/1948.

⁶⁰ U vezi s karijerom Jožefa Rekse videti A. Enikő Sajti, *Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948. Rex József*, Forrás, 2009, 7–8, szám. 89–109.

⁶¹ MNLOL XIX-J-1-a IV./115. 1340/Bé/1946.

strane okupljenima se najviše obraćao Brankov. On je pohvalio nameru mađarske vlade usmerenu na obezbeđivanje manjinskih prava Jugoslovena, istovremeno naglašavajući da su objavljene uredbe ostale neučinkovite pre svega, po njegovoj oceni, zbog straha dotičnih, to jest zbog otpora rukovodilaca lokalnih vlasti.

Konkretna pritužba koje su se čule na tribinama nisu se izričito odnosile na dokazive povrede prava ili na nesprovođenje uredbe, već mnogo više na međusobne tenzije. Politička polarizacija, privredni i politički sukob interesa Mađara, Bunjevaca i Nemaca, koji su stotinama godina živeli zajedno, izbili su na površinu već posle reorganizovanja javne uprave, prilikom osnivanja izbornih tela (nacionalnih komisija i komisija za podelu agrarnog zemljišta), a on se za vreme sprovođenja agrarne reforme dodatno produbio. Situacija je naročito bila složena na prostoru bajskog trougla. U tim mestima novopridošle grupe doseljenika su uticale da tenzije i interesi budu još izraženiji. Tu su iz Bačke u velikom broju pristigli prognani službenici mađarske javne uprave, činovnici, profesori i učitelji. Rukovodioci više mesnih lokalnih samouprava poticali su iz njihovog kruga (tako na primer, dr Bela Petro, podbeležnik u Kačmaru, četiri godine je službovao u Čonoplji, dok je glavni beležnik u Santovu, Turi, između 1942. i 1944. godine takođe radio u Bačkoj. Proterane mađarske javne službenike, čije zapošljavanje u pograničnim selima ni jednoj strani nije odgovaralo, mesno bunjevačko stanovništvo je već u startu primilo s nepoverenjem. Bez razlike ova lica žigosana su kao fašisti. Ovu argumentaciju preuzeo je i Brankov, te je u Bačalmašu, na način koji ne dozvoljava suprotstavljanje, izjavio: „Tu, u mesnom uredu radi više osoba proteranih iz Bačke, to jest fašista“.⁶² Žigosanje je bilo još pogubnije ako je dotična osoba bila nemačkog porekla. Moguće je da su proterani mađarski službenici javne uprave pokazivali manje razumevanja za molbe pripadnika jugoslovenske manjine, njihova nediiferencirana procena, međutim, nije služila razrešenju konflikta.

U izvesnoj meri i sama zajednica Jugoslovena bila je podeljena. Većina njih se ogradila od osoba koje su se ranije u partizanima ili u jugoslovenskoj vojsci borile s oružjem u ruci, koje su više puta ilegalno prelazile na drugu stranu granice, radi svojih težnji za vlašću agitovali u naseljenim mestima ili su tamo čak preteći nastupali, a to je i pred komisijom formulisano. U pozadini sukoba koji su se ispoljili kao nacionalni ili politički, u većini slučajeva nalazili su se privredni interesi. U takvim selima ni putem konfiskacije švapskih poseda nije obezbeđeno dovoljno poljoprivrednog zemljišta i oruđa koje bi moglo namiriti potrebe Seklera iz Bukovine, siromašnih agrarnih porodica preseljenih iz Potisja, to jest potrebe lokalnog stanovništva. Za ova mesta veliki teret predstavljao je veliki broj izbeglica, suspenzija iseljavanja Švaba počev od leta 1946. godine i zbrinjavanje integrisanih porodica.

Jugoslovensko-mađarska mešovita komisija je, prilikom svog informisanja na licu mesta, krajem marta 1946. posebnu pažnju obraćala na upis u manjinske narodne škole, to jest na rezultate popisa južnoslovenskog stanovniš-

⁶² MNLOL XIX-J-1-a IV./115. 1340/Bé/1946.

tva.⁶³ Na osnovu kontrole obavljene u devet naselja konstatovano je: „Stanovništvo je svoje zadatke (objava vremena i mesta, obrazovanje kontrolne komisije, angažovanje dva delegata iz redova manjina) izvršilo u skladu s uredbom.“⁶⁴ U Gari i Santovu crkvene manjinske škole su raspolagale odgovarajućim učiteljima, dok u Čavolju, Bačalmašu i Felšesentivanu nisu. U Kačmaru je obavljen upis, ali je direktor škole za otvaranje čekao posebnu naredbu. U Baji nisu ni objavili poziv na upis. Kako su prosvetni inspektori Jožef Babič i dr Janoš Juhas formulisali, oko 6000 stanovnika, to jest Bunjevaca koji su se pomađarili, nisu voljni svoju decu upisivati u jugoslovensku školu, te zbog toga nisu ni pokušali da ih upišu. U Bajasentivanu na najavljenom sastanku učestvovalo je oko 50 roditelja koji su bili za otvaranje škole s nastavom na bunjevačkom nastavnom jeziku.

U Mohaču je takođe bilo slabo interesovanje za obrazovanje na maternjem jeziku. Poziv za upis je objavljen, formirana je i komisija, ali je Jožef Oršoš, izaslanik prosvetnog inspektora, dva dana uzalud čekao kandidate. U predgrađu Mohača, u Felšekandi samo se šestoro kandidata prijavilo u manjinsku školu; oni su tražili da se šokački jezik izučava kao nastavni predmet. Dr Bela Čerta, gradonačelnik, i Mihaj Šuput, mesni predstavnik Antifašističkog fronta Slovena, saglasili su se u tome da se veći i bogatiji deo šokačkog življa protivi jugoslovenskoj školi. Drugi rukovodioci Fronta i Brankov (prema čijem uverenju je u Mohaču, nasuprot popisanih 1500 Bunjevaca živelo njih deset hiljada) smatrali su pak da ukoliko se stanovništvo ne bi pribojavalo iseljenja i da nije zastrašeno, bilo bi dovoljno prijavljenih u manjinsku školu.

Vezano za to na više mesta se spominjao nedostatak udžbenika. Jene Cinkotski je u svom odgovoru priznao da je to pitanje opravdano i branio se time da je obezbeđivanje dovoljnog broja udžbenika odgovarajućeg kvaliteta problem i za škole na mađarskom nastavnom jeziku. Naglasio je, međutim, da je radi rešavanja tog problema ministarstvo vera i prosvete preduzelo mere, te je zbog toga od zainteresovanih zatražio malo strpljenja. Međutim, nije se mogao na tako bespogovorani i uskogrud način zauzeti stav povodom onih optužbi koje su se ticale nastavnika koji nisu predavali na maternjem jeziku u manjinskim školama. Prema njima je ispoljeno opšte nepoverenje, budući da po mišljenju lokalnog stanovništva ovi nastavnici nisu bili dovoljno demokratskog duha niti dovoljno pripremljeni, te nisu govorili „jugoslovenski“ jezik. Naročito mnogo prigovora i žalbi stizalo je na račun rada Švaba, to jest na rad onih koji su prote-rani iz Bačke.

Pored nedostataka i grešaka bilo je očigledno da se uredba VKM 1200/1946. u celini sprovodi po propisu. Zainteresovani, iako ne u ranije najavljenom broju, koristili su mogućnost obrazovanja na maternjem jeziku. (Toliko je, u svakom slučaju, postalo izvesno da je slika mnogo povoljnija od one koju

⁶³ Opširnije u vezi s jugoslovenskim manjinskim obrazovanjem videti Mária Fehér, „A Bács-Bodrog megyei délszlávok alsó fokú oktatásának történetéhez 1945–1948“, *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, V, (1983), 537–575.

⁶⁴ MNLOL XIX-J-1-a IV/115. 1340/Bé/1946.

je predstavljao Brankov, te da ne može da se održi tvrdnja da pripadnici jugoslovenske narodnosti uopšte nemaju svoje škole).⁶⁵ Komisija u vezi s popisom Jugoslovena takođe nije konstatovala težu povredu zakona. Obe strane su priznale da je kako objava popisa, tako i sastav popisnih komisija bio u skladu sa uredbom, te da poverenici za popis, sem nekoliko izuzetaka, nisu uticali na stanovništvo. Kao poverenici za kontrolu, lokalni predstavnici Antifašističkog fronta Slovena bili su svugde prisutni.

Kako Brankov tako i lokalni rukovodioci Antifašističkog fronta Slovena bili su nezadovoljni stepenom deklarisanja manjina. U Kačmaru, na primer, 1342 osobe su se izjasnile da im je bunjevački maternji jezik, ali samo njih 294 da su bunjevačke nacionalnosti.⁶⁶ Srazmera izjašnjavanja je i u ostalim mestima bila slična. Uvreženo mišljenje među Jugoslovenima bilo je da je popis u vezi s nekim kasnijim iseljavanjem, te je, naravno, izazvao veliki strah. U Kačmaru je jedna osoba dala sledeće podatke o sebi: „Siroče, bez maternjeg jezika, narodnost internacionalna“.⁶⁷

Brankov je spominjao presiju vlasti, dok su lokalni zvaničnici Fronta tvrdili da je u vezi sa iseljavanjem postojala ozbiljna, „rasprostranjena, šaptačka propaganda“. Međutim, nijedno nisu mogli potvrditi. Pretpostavka je da je običnim građanima bilo dovoljno da sagledaju primer Švaba koje su 1941. godine takođe pozvali na slobodno izjašnjavanje o svom maternjem jeziku i narodnosti, a sada su upravo na osnovu tog pristupili njihovom iseljavanju. Popis je izvršen „u psihološki lošem trenutku. Takoreći pod uticajem primera Švaba, nehotično se razvio osećaj straha“ – naglasio je Bela Čerta, gradonačelnik Mohača. Ali u gradovima i u Baji i Mohaču asimilacija, koja je zaista postala masovnija, mogla je biti uzrok tome što su se ispitanici izjašnjavali da su mađarske nacionalnosti.

Prihvatanje bunjevačke, hrvatske, šokačke, srpske, slovenačke, vendske nacionalnosti imalo bi značaja pre svega zbog obrazovanja na maternjem jeziku, budući da su po uredbi VKM 1200/1946. u manjinske škole mogli biti upisani samo oni koji su se izjasnili da pripadaju određenoj nacionalnosti. Postojala je bojazan da zbog toga više hiljada dece, čiji je maternji jezik neki od južnoslovenskih jezika, neće moći da učestvuje u obrazovanju na maternjem jeziku. Upravo zbog toga je mešovita komisija predlagala da se upis u manjinske škole ne obavlja po deklarisanju pripadnosti određenoj nacionalnosti, već na osnovu izjave o maternjem jeziku.⁶⁸ Ministarstvo inostranih poslova prihvatilo je izveštaj mešovite komisije.

Jugoslovenska zajednica krajem 1945. godine unutar Antifašističkog fronta Slovena u Mađarskoj osnovala je samostalnu jugoslovensku sekciju i time stvorila organizacioni okvir za zastupanje svojih interesa. Ostala su nedorečena pravila saradnje lokalnih organizacija i rukovodećih državnih tela, pra-

⁶⁵ MNLOL XIX-J-1-a IV./115. 1340/Bé/1946.

⁶⁶ MNLOL XIX-J-1-a IV./115. 1340/Bé/1946.

⁶⁷ MNLOL XIX-J-1-a IV./115. 1340/Bé/1946.

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-a IV./115. 1340/Bé/1946.

vila izbora rukovodioca, kao i kompetencije onih koji nastupaju u ime zajednice. Jugoslovensku sekciju je, u mesecima nakon njegovog osnivanja, vodilo nekoliko članova redakcije *Sloboda*⁶⁹, kome je „još pripadalo nekoliko ljudi iz provincije.“⁷⁰

Kongres sazvan za 19. maj 1946. godine u Baji, imao je za cilj pre svega da formuliše pravila, da otkloni nedostatak legitimiteta i da izabere rukovodioce, dok su mu ostali ciljevi bili „da iznese svoje žalbe širokom auditorijumu te to uobliči u jednu snažnu odluku.“⁷¹ Potvrđujući značaj kongresa, pre podne su sazvali veliki zbor. Pripreme oba skupa praćene su velikom medijskom pažnjom. Tekst „proglasa“, koji je trebalo da bude prihvaćen, list *Sloboda* objavio je na hrvatskom, *Bajai Hírlap* na hrvatskom i mađarskom jeziku još nedeljama pre kongresa. Bezbroj plakata i letaka – u kojima su tražili svoja prava i propagirali borbu protiv šovinizma – podsticalo je jugoslovensko stanovništvo te regije da učestvuju na velikom skupu. Izveštači s ovog događaja su saglasni u tome da je na velikom zboru broj građana bio mnogo manji od očekivanog; bilo ih je oko dve hiljade. Balkon gradske kuće, odakle su se obraćali govornici skupa, bio je okićen mađarskom, jugoslovenskom i sovjetskom zastavom, kao i portretima Tildija, Tita i Staljina.

Privremeni potpredsednik Fronta, Stevan Nedušić, nakon otvaranja skupa prezentovao je prošlost, borbu i ciljeve te organizacije. „Naglasio je da su savezničke zemlje, posle pobedonosnog završetka rata proklamovale slobodu nacionalnih manjina. Front se, pre svega, bori za prava nacionalnih manjina, za obezbeđivanje njihovih kulturnih, privrednih i političkih prava.“⁷²

U ime vlade Jožef Antal, ministar obnove, istakao je da „se jugoslovensko manjinsko pitanje prezentuje ne u zamagljenoj, već u čistoj atmosferi, pred čitavom državom. (...) U ovoj republici svaka nacionalnost, tako i jugoslovenska, ima jednaka građanska prava. Tu, u demokratiji možemo naći ruke jedni drugih.“⁷³ Antal je predstavio dotadašnje mere vlade i naročito istakao rezultate u vezi sa organizovanjem škola. Masa je povicima i skandiranjem svojih zahteva više puta ometala njegov govor. Antal Karagić, koji je potom govorio, tvrdnje ministra u vezi sa školama direktno je nazvao lažima. I činovnik Ministarstva spoljnih poslova, koji je izvestio o skupu, ocenio je: „Ministar Antal je u celini pogrešno pristupio stvari, pred revoltiranom masom trebalo je govoriti na drugi način.“⁷⁴

⁶⁹ Bio je to list Antifašističkog fronta Slovena u Mađarskoj, koji je na inicijativu Srba i Slovaka županije Bekeš osnovan u Batonji 18. februara 1945. *Sloboda* (*Szabadság*) je izlazila na srpskom i slovačkom jeziku. Počev od 16. oktobra 1946, naslov je promenila u *Naše novine*. Odgovorni urednik lista sve do 7. avgusta 1948. bio je Anton Rob.

⁷⁰ MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

⁷¹ MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

⁷² MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

⁷³ MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

⁷⁴ MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946. Slično je formulisao i Erik Molnar u svom izveštaju namenjenom rukovodstvu partije. Antal je govorio o tome „da vlada želi da osigura manjinska prava, te da će osnovati škole, ali da želi od mađarskih državljana jugoslovenske nacionalnosti

Erik Molnar je okupljenima govorio u ime Komunističke partije Mađarske i uopšteno zaključio da Jugosloveni u Mađarskoj moraju imati ista prava kao Mađari u Jugoslaviji. Ovaj stav, izrečen bez konkretnosti, nagoveštavao je da je položaj Mađara u Vojvodini znatno povoljniji nego položaj Jugoslovena u Mađarskoj. Istakao je i nastojanja vlade da se javna uprava oslobodi reakcionarnih elemenata, što se poklapalo sa zahtevima Jugoslovena.⁷⁵

Na velikom zboru govorio je i Aleksander Horak, potpredsednik Antifašističkog fronta Slovena, u ime svoje centrale u Budimpešti i u ime slovačkog odeljenja. Istakao je da su Slovaci izabrali drugačiji put i sami se zalažu za preseljenje u Slovačku, ali da se i Jugosloveni moraju izboriti za svoja prava. U ime jugoslovenske misije SZEB-a govor je održao kapetan Smiljanić, koji je istakao da Jugosloveni „s mađarskim demokratama zajedno treba da se bore protiv šovinizma i ostataka fašizma.“⁷⁶

O kongresu održanom posle velikog zbora malo je raspoloživih informacija. Iz fragmentarnih dokumenata može se rekonstruisati sledeće: na predlog Antona Roba, koji je bio član Komunističke partije Mađarske, 250 delegata formiralo je jednu desetočlanu radnu komisiju, ali se ne nazire s kojim zadacima i ovlašćenjima.⁷⁷ Rob je održao uvodno izlaganje, u kome je dao i političku ocenu. Iako je kratko govorio o naporima vlade, o „rezultatima mlade mađarske demokratije“, on je u osnovi govorio o svojim očekivanjima. Ponovio je da Front nije politička organizacija, štaviše naglasio je da se nalazi iznad partija. Kao kriterijum za saradnju s partijama i odnosa prema njima on je odredio aspekt koja partija i u kojoj meri podržava nastojanja Jugoslovena. U vezi s tim osvrnuo se na permanentnu pomoć komunističke partije i uspostavljenu tesnu saradnju s njom. Kritikovao je obrazovnu politiku Vlade, naglašavajući da osim obećanja nisu dobili ništa. Ljubinko Galić govorio je o međusobnim odnosima organizacija unutar jugoslovenske sekcije. Lokalne organizacije su teritorijalno objedinile regionalne organizacije. Odnose unutar pet regionalnih organizacija je, međutim, različito ocenio: „Po meni u bajskom trouglu postoje lični sukobi u rukovodstvu. Duž Rabe su zaboravili da više nema fašizma, nisu dovoljno samosvesni, štaviše, plašljivi su. Duž Moriša pravili su razlike oko prijema, i to

vernost državi. Njegov govor je skoro prerastao u skandal, prekidali su ga neprestanim dobacivanjem, iz mase su vikali da je već dosta obećanja. Kada je spomenuo Partiju sitnih posednika, masa je zahtevala da upravljanje državom predaju Komunističkoj partiji.“ – PIL 247.f. 10. cs. 36. ő. e. *Molnár Erik jelentése a magyarországi délszlávok első naggyűléséről*, 19. május 1946; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382.

⁷⁵ „Moj govor praćen je aplauzom i odobravanjem. Naročito živo reagovanje bilo je prilikom spominjanja imena druga Tita. Govorili su i izaslanici nekih jugoslovenskih regiona u Mađarskoj. Oni su pretežno tražili priznavanje manjinskih prava. Govorili su o bratstvu slovenskih naroda. Koliko sam iz govora na srpskom jeziku razabrao, u njima nije baš bilo prisutno priznavanje težnji mađarske demokratije“ – kazuje u svom izveštaju Erik Molnar. – PIL 274. f. 10. cs. 36. ő. e. *Molnár Erik jelentése a magyarországi délszlávok első naggyűléséről*, 19. május 1946.

⁷⁶ MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

⁷⁷ Pretpostavljamo da je komisija dalje radila kao Centralni komitet jugoslovenske sekcije Antifašističkog fronta. O njenom personalnom sastavu nemamo informacija.

uzimajući u obzir partijske aspekte. Na području Baranje je loša organizacija. U okolini Pešte pročetnički⁷⁸ elementi i dalje podižu svoj glas (Bešlić).⁷⁹ O radu žena govorila je Marija Vidaković, dok je o težnjama omladine referisao Ljubomir Lastić. Učesnici u raspravi govorili su o pojavama zastrašivanja Jugoslovena, naglašavali su karakter vladine politike obrazovanja, ali su zamerali i to što je prilikom podele poljoprivrednog zemljišta prednost data pridošlicama iz drugih delova države nauštrb lokalnog stanovništva.⁸⁰

U odluci kongresa ponovljeni su oni zahtevi koji su formulisani u „proglasu“ objavljenom još tokom njene pripreme. Zatraženo je neizostavno osnivanje narodnih škola na maternjem jeziku, to jest nacionalizacija tih škola. Njihov argument bio je: „Nećemo katoličke verske škole u kojima će našu decu podučavati nemačke časne sestre ili banditi prognani iz Bačke.“⁸¹ Zaposlene u javnoj upravi koji su proterani ili su pobjegli iz Bačke nazivali su „fašistima“ i tražili njihovo udaljenje iz jugoslovenske zajednice. Tražili su i kažnjavanje onih pripadnika graničarskih jedinica i lokalne policije koji su delovali protiv partizana. „I na kraju: ne tražimo ni više ni manje od onog što je Tito u Jugoslaviji dao mađarskoj manjini u Vojvodini.“⁸²

Jugoslovensko odeljenje Antifašističkog fronta je nadalje praktično radilo u Baji u stvorenim organizacionim okvirima. (Za generalnog sekretara izabran je Anton Rob, instruktor organizacionog odeljenja Komunističke partije Mađarske).⁸³ Paralelno sa uspostavljanjem diplomatskih odnosa između dve zemlje⁸⁴, u jesen 1946. godine jugoslovensko odeljenje Antifašističkog fronta Slovena u Mađarskoj intenziviralo je svoju aktivnost. U jesenjim mesecima vladi je predalo više peticija. U pismu upućenom predsedniku vlade Ferencu Nađu žalili su se da na svoje ranije podneske nisu dobili odgovor. Od zahteva, koji su formulisali u više navrata, bili su naglašeniji oni političkog karaktera.

U odnosu na ranije, predstavljalo je odstupanje i izvesnu radikalizaciju to što je Izvršni odbor jugoslovenskog odeljenja fronta, na političkom polju tražio legitimacije slične ili istovetne kao i partije – na primer, pravo delegiranja. „Želimo da u svim mestima gde Jugosloveni žive i naši predstavnici budu uključeni u samoupravna i administrativna tela i to na sledeći način: da lokalne organizacije jugoslovenskog odeljenja Antifašističkog fronta srazmerno broju

⁷⁸ Pročetnik – srpski nacionalni monarhistički pokret koji je delovao u Srbiji u toku Drugog svetskog rata, pristalica, pomagač četnika.

⁷⁹ MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

⁸⁰ Prvi govornik bio je Antal Karagić, koji je „govorio o zastrašivanju koje se ispoljava prema Slovenima. Napomenuo je da je u više mesta bajskog trougla na zidovima ispisano: »Pazite, Raci – proći ćete kao Švabe!«.“ – MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

⁸¹ MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

⁸² MNLOL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

⁸³ O karijeri Antona Roba videti: A. Enikő Sajti, „Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon“, *Egyén és közösség*, (szerk. Bárdi Nándor – Ágnes Tóth), Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012, 277–289.

⁸⁴ János Đendeši i Stanoje Simić, ministri spoljnih poslova, sporazumeli su se 27. septembra 1946. o uspostavljanju diplomatskih odnosa, što je mađarska vlada na sednici kabineta 16. oktobra podržala, a tome se priključio i SZEB. János Vékás, *n. d.*, 105.

stanovnika tamo delegiraju svoje predstavnike; da u srazmeri naših stanovnika u Mađarskoj pozovu u parlament i naše predstavnike i to one (...) koje odabere Centralni komitet jugoslovenskog odeljenja.“⁸⁵ Priznali su doduše da je započelo organizovanje i osnivanje škola, ali su naglasili „da pojedini činovnici, učitelji i prosvetni inspektori ometaju otvaranje škola i raspiruju šovinizam“, zbog čega traže udaljenje tih lica i imenovanje stručnog nadzornika po predlogu jugoslovenskog odeljenja. Ponovo su zatražili odstranjivanje izbeglih lica raznih nacionalnosti iz mesta duž južne granice – pre sveg Mađara i Nemaca.⁸⁶ Nov zahtev predstavljalo je priznanje srpskohrvatskog jezika kao zvaničnog jezika: „i kao takvog, u mestima gde naš narod živi, da ga koristi u kancelarijama i telima samouprave (...) da se pored mađarskih natpisa koriste i naši, takođe da naredbe u tim mestima objave i na našem jeziku“.⁸⁷

U okviru Antifašističkog fronta Slovena rano se pokazala različita strategija jugoslovenske i slovačke zajednice. To je Jugoslovene podsticalo najpre na uspostavljanje samostalnosti unutar fronta, na organizovanje jednog sopstvenog odeljenja (decembar 1945), potom, oktobra 1947. godine na formiranje samostalne zemaljske organizacije, Demokratskog saveza Jugoslovena u Mađarskoj (MDDSZ). Nova organizacija je 5. i 6. oktobra 1947. u Bačalmašu održala svoju II zemaljsku konferenciju, na kojoj je govorio i Karlo Mrazović, jugoslovenski ambasador u Budimpešti, koji je „upoređio položaj Jugoslovena u Mađarskoj sa položajem Mađara u Jugoslaviji, konstatujući da je položaj Mađara u Jugoslaviji ureden.“⁸⁸

U odlukama usvojenim na zemaljskoj konferenciji praktično su ponovljeni raniji zahtevi. To je ujedno značilo da nije došlo do suštinskih pomaka na poljima koja su se odnosila na obrazovanje na maternjem jeziku zajednice, na obezbeđivanje njihovih prava iz domena kulture ili pak na upotrebu maternjeg jezika u lokalnoj upravi. Povodom osnivanja škola priznate su pozitivne promene, ali su to smatrali nedovoljnim. Zamerali su pre svega lošu lociranost škola, nedostatak udžbenika i neobučenost nastavnika. Bili su nezadovoljni i rezulta-

⁸⁵ MNLOL XIX-A-1-j 24 581/1946; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382.

⁸⁶ S ciljem ispitivanja jugoslovensko-mađarskih graničnih incidenata, to jest zarad udaljenja nepoželjnih lica iz graničnog pojasa i zarad dobrih odnosa, mađarska policija vršila je redovne racije u prisustvu jugoslovenskih posmatrača. Međutim, rezultat toga bio je proterivanje ili udaljenje iz graničnog pojasa relativno malog broja lica. Kao rezultat racije održane 28. i 29. jula 1946. u mestima županije Baranja i Bač-Bodrog, u županiji Baranja privedeno je 24 jugoslovenska državljana slovenske nacionalnosti, od kojih je sedmoro proterano iz zemlje, dok su četiri lica mađarske nacionalnosti obavezali na napuštanje južnog graničnog pojasa, to jest na nastanjivanje u Karcagu, gradu sa županijskim pravima. U Bačkobodroškoj županiji od 16 jugoslovenskih državljana proterano je dvoje, a trojici lica mađarske nacionalnosti naloženo je napuštanje južnog graničnog pojasa i nastanjivanje u mestu Đoma. – MNLOL Belügyminisztérium Elnöki Főosztályának iratai 1945–1950, (dalje XIX-B-1-r) 886/1946.

⁸⁷ MNLOL XIX-A-1-j 24 581/1946; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382. Podnesak su potpisali predsednik Pavle Vujić i generalni sekretar Anton Rob. U smislu primedbe napisane na dokumentu, ovaj dokument prosleđen je i Mačašu Rakošiju i potpredsedniku vlade Arpadu Sakašiću.

⁸⁸ János Vékás, *n. d.*, 151.

tima upisa. Zbog toga su tražili da u mestima gde žive i Jugosloveni, vlada propiše obavezno obrazovanje na maternjem jeziku.

Politički zahtevi, u maniru komunističke frazeologije, postali su sve snažniji i odlučniji. Za „ostatke hortijevskog režima“ tražili su ne samo da budu odstranjeni iz javne uprave već i da se izvedu pred sud. Tražili su da se brzo i odlučno nastupi prema izbeglicama iz Jugoslavije: „Sramota je da ljudi koji su počinili zločine prema jugoslovenskom stanovništvu nađu utočište u novoj, demokratskoj Mađarskoj“.⁸⁹ Ponovili su i svoj zahtev koji se odnosio na njihovo automatsko predstavljanje u raznim organima vlasti, to jest u parlamentu.⁹⁰

Ono što je formulisano na kongresu u Bačalmašu MDDSZ je prosledio i vladi. U prvoj polovini novembra 1947. godine u predsedništvu Vlade je u dva navrata – 8. novembra i 13. novembra – došlo do međuresorskog usaglašavanja između dotičnih ministarstava i Antona Roba.⁹¹ Na intenzivna usaglašavanja mađarske vlade i rukovodilaca jugoslovenske zajednice, kao i na njihovu spremnost na kompromis, po svojoj prilici je uticala predstojeća Titova poseta Mađarskoj. Rezultat usaglašavanja je bio taj da se vlada odlukom obavezala na ispunjavanje manjinskih zahteva vezanih za obrazovanje na maternjem jeziku, za zahteve iz oblasti kulture, kao i za zahtev da se srpskohrvatski jezik može koristiti u javnoj upravi. U oblasti obrazovanja na maternjem jeziku, formiranje razreda bilo je dozvoljeno već sa desetoro učenika. Vlada je doprinela i tome da predstavnici MDDSZ učestvuju u komisijama za upis učenika. Takođe, preuzela je i obavezu izdavanja udžbenika, obavezu osnivanja jugoslovenske pedagoške škole u Pečuju, kao i imenovanja prosvetnih inspektora koji bi pomagali u stručnom radu i kontrolisali taj rad. Sa ciljem kulturnog razvoja zajednice mađarska Vlada je izdvojila 100.000 forinti dotacije za rad plesnih grupa, čitaonica i pozorišnih trupa organizovanih od MDDSZ-a, a lokalnim samoupravama je naložila da se odgovarajuće nekretnine ustupe za potrebe kulturnih domova. Da bi se srpskohrvatski koristio u javnoj upravi, obećala je organizovanje kurseva

⁸⁹ MNLOL XIX-A-1-j 1362/1947; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382.

⁹⁰ MNLOL XIX-A-1-j 1362/1947; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382. Povodom zahteva MDDSZ-a u vezi sa upotrebom manjinskih jezika u javnoj upravi 6. septembra 1947. održan je sastanak eksperata u zakonodavnom odeljenju ministarstva unutrašnjih poslova. Na sastanku je bio prisutan predstavnik vlade, Janoš Čuka, predstavnik glavnog odeljenja javne uprave Ministarstva unutrašnjih poslova, dr Bela Bakač, predstavnik glavnog odeljenja za javni red i mir, pukovnik policije dr Tibor Benji, dok je ispred zakonodavnog odeljenja na sastanku prisustvovao dr Jožef Bencur. Na sastanku su u osnovi razmatrali pitanje dvojezičnih natpisa. U mestima s mešovitim stanovništvom zahteve su smatrali legitimnim i izvodljivim. Radi jednoznačnosti dogovorili su se o izdavanju jednog uputstva Ministarstva namenjenog lokalnim samoupravama. Janoš Čuka je posebno tražio, što su članovi komisije i podržali, da se uputstvo objavi i u štampi, budući da se na taj način mogu preduprediti buduće žalbe. – MNLOL Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztály iratai (dalje XIX-B-1-c) 12. tétel 84258/1947.

⁹¹ MNLOL XIX-J-1-j-16/c. 483/1947. Na sednicama za usaglašavanje Vladu su predstavljali dr Bela Bojta, Eden Pašin, Đerđ Borsa-Bauer, Tibor Miko, Janoš Čuka i Jene Molnar; ministarstvo inostranih poslova dr Zoltan Vaš i Peter Vaš, pomoćnik sekretara; ministarstvo unutrašnjih poslova dr Laslo Siklai, supruga dr Ferenc Vindiša; ministarstvo pravosuđa dr Bela Fai; a ministarstvo informisanja dr Laslo Recei.

za beležnike na maternjem jeziku, postavljanje dvojezičnih natpisa i odstranjivanje jugoslovenskih izbeglica iz javne uprave.⁹²

Mađarski parlament je 5. decembra 1947. godine ratifikovao mađarsko-jugoslovenski kulturni sporazum, koji je nekoliko meseci ranije potpisan u Beogradu. Partije su pozdravile ovaj sporazum. Anton Rob, koji je govorio u ime MDDSZ-a, podržao je predlog zakona konstatujući: „Mađarska manjina sada ima više prava nego bilo kada ranije i danas možemo reći da i jugoslovenska nacionalna manjina u Mađarskoj ima više prava nego bilo kada ranije.“

Nekoliko dana kasnije, 8. decembra 1947. godine Tito, predsednik jugoslovenske vlade, i Lajoš Dinješ, predsednik mađarske vlade, potpisali su u Budimpešti ugovor o mađarsko-jugoslovenskom prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći na dvadeset godina. U svojim govorima su uzajamno hvalili politiku prema nacionalnim manjinama. Dinješ je istakao: „Želim da prenesem priznanje i zahvalnost mađarskog naroda za potpunu ljudsku i građansku ravnopravnost koju je Titova Jugoslavija osigurala Mađarima u Vojvodini. Rezultat mudre lenjinističko-staljinističke manjinske politike jugoslovenske vlade je u tome da su našoj braći u Vojvodini osigurali potpunu ravnopravnost. Nastojaćemo i pazićemo na to da se ustavom zagarantovana ravnopravnost za Jugoslovene i za druge manjine u Mađarskoj bezuslovno ostvari.“ Tito je reagovao nešto uzdržanije, ali pozitivno: „Svako ko zastupa princip prave narodne demokratije, ko stoji na stanovištu pravednog, staljinističkog rešenja manjinskog pitanja, naš je brat, naš je prijatelj bilo da je Mađar, Čeh, Poljak ili nešto drugo, svejedno.“⁹³

Nakon odluke Informbiroa od 28. juna 1948. godine pogoršali su se mađarsko-jugoslovenski odnosi, koji su krenuli u pravcu normalizacije, a koji su se zasnivali na potiskivanju problema, ali se korenito promenio i položaj jugoslovenske manjine u Mađarskoj. Lidere zajednice hteli su prisiliti na javnu samokritiku, na osudu Jugoslavije. Događaji su se brzo redali jedan za drugim. Anton Rob i članovi Izvršnog odbora MDDSZ-a isključeni su iz MDP-a. Uhapšeni su Milan Ognjenović, generalni sekretar MDDSZ-a, Edvard Karagić, član Izvršnog odbora, omladinski rukovodioci Ljubomir Lastić i Milutin Đorević, kao i dva člana centralne uprave Milutin Brčan i Mata Babić. Ministarstvo unutrašnjih poslova suspendovalo je rad MDDSZ-a. *Naše Novine* su zabranjene, umesto njih izdavali su list *Déli Csillag* (Deli Čilag) Šandora Harastija.⁹⁴

U Budimpešti je 10. avgusta 1948. godine održan kongres Demokratskog saveza Jugoslovena u Mađarskoj, gde je usvojena odluka o podržavanju stavova Informbiroa; generalni sekretar Anton Rob, koji je u međuvremenu otišao u inostranstvo, smenjen je budući da nije želeo da se prikloni osudi rukovodilaca KPJ. O kongresu je specijalni izveštač *Borbe* u listu *Magyar Szó* (Mađar so) 12.

⁹² MNLOL XIX-A-1-j 1362/1947; Ágnes Tóth, *n. d.*, 361–382. U vezi sa zahtevom MDDSZ-a za sedištem i redovnim godišnjim budžetom, u decembru 1947. radi usaglašavanja održano je više sastanaka u vladi. – MOLXIX-J-1-k 16/c 128(4440)/1947.

⁹³ A. Sajti, *n. d.*, 381; János Vékás, *n. d.*, 161.

⁹⁴ János Vékás, *n. d.*, 184–186.

avgusta izvestio na sledeći način: „Kongres je održan pod zaštitom tajne policije. Ministarstvo unutrašnjih poslova dalo je 30 000 forinti Đuski (Janoš Đusko), ministarskom komesaru Demokratskog jugoslovenskog saveza, za održavanje kongresa. Iz tih sredstava su isplatili putne troškove i veoma svečan ručak za poslanike. Prilikom izbora poslanika za kongres ministarski komesar Đuska nastojao je da mesne organizacije Demokratskog jugoslovenskog saveza donesu odluku o tome da se slažu sa odlukom Informbiroa koja se odnosi na položaj KPJ. Ovo Đuskino nastojanje nije uspeło.“⁹⁵

Zaključak

Međunarodni položaj Mađarske i Jugoslavije korenito se razlikovao posle rata. Dok je Mađarska rat završila na strani poraženih, Jugoslavija je bila na strani pobednika. Neravnopravne pregovaračke pozicije, koje su iz toga proizašle, manifestovale su se gotovo na svim poljima i u periodu između 1945. i 1948. godine u značajnoj meri su uticale na odnos dveju zemalja. Istovremeno se može zaključiti i to da su iz različitih razloga obe države smatrale važnim što hitnije uređivanje tih odnosa na elementarnom nivou.

Prilikom uspostavljanja veza Jugoslavija se poslužila onim sredstvima pritiska koja su joj omogućila povoljniju međunarodnu poziciju. U posleratnim godinama SSSR je Jugoslaviju smatrao za najboljeg saveznika u regionu, računao na njenu pomoć u ponovnom snaženju panslavističkog pokreta, a jugoslovensku komunističku partiju je, zbog brzog preuzimanja vlasti, isticao za primer ostalim komunističkim partijama u regionu. Interes SSSR-a bio je snaženje pozicije Jugoslavije, što je za Tita značilo da je u svojim spoljnopoličkim težnjama u osnovi mogao da računa na Staljinovu podršku. Jugoslavije je, svesna te okolnosti, formulisala svoje uslove Mađarskoj. Jugoslavija je od mađarske strane očekivala da odustane od teritorijalnih pretenzija, ali pitanje teritorijalne pripadnosti bajskog trougla je godinu i po dana držala na dnevnom redu diplomatskih pregovora, pri čemu je otežavala odnose ponovljenim upadima na tu teritoriju, to jest stacionirala jugoslovenske oružane grupe na teritoriji Mađarske. Održanju nesigurnosti doprinelo je i to što je pitanje zaštite južne granice skoro godinu dana bilo nerešeno. SZEB koji je bio pod sovjetskim rukovodstvom priznao je da je zakonit zahtev Mađarske za nepovredivošću južnih granica te je Mađarska požurivala uspostavljanje graničarske službe. Sovjetski vojni zapovednici su, međutim, sve do jedne rasformirali mađarske graničarske jedinice, pozivajući se na to da njihov broj premašuje 5.000, koliko je bilo utvrđeno sporazumom o prekidu vatre, sprečavali su njihov rad i na taj način podržavali nastojanja Jugoslavije.⁹⁶

⁹⁵ János Vékás, *n. d.*, 184–188.

⁹⁶ Szűcs László (szerk., bevez.), *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. –1945. november 15.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. A kötet. 154–155., 174., 193., 225.

Druga neuralgična tačka odnosa između dve strane bio je položaj manjina. Obe zemlje su u osnovi smatrale unutrašnjim pitanjem postupanje s manjinama na svojoj teritoriji, ali kao matične države polagale su pravo da nastupaju u interesu mađarske, to jest jugoslovenske manjine koje su živele van njihovih granica.

Iako su mađarske političke partije i vlasti imali informacije o zločinima nad mađarskim življem u Vojvodini kao i o njihovoj obespravljenosti, prihvatili su Titov zahtev da je uslov uspostavljanja odnosa između dve zemlje to da ovo pitanje ne bude tema njihovih međusobnih odnosa.⁹⁷ Tito nije dozvolio mađarskoj strani da stekne uvid u položaj Mađara u Vojvodini; istovremeno je kao sredstvo pritiska koristio jugoslovensku zajednicu u Mađarskoj. Najpre se preko jugoslovenske misije SZEB-a, a nakon uspostavljanja diplomatskih odnosa, i preko ambasade neprestano žalio na ugnjetavanje jugoslovenske zajednice. Svoje molbe, zahteve, kritike nije formulisao na osnovu stvarnog društvenog položaja zajednice: probleme i nedostatke je uvećao, a ostvarivanje obrazovnih i kulturnih prava je bez argumentacije stavio pod znak pitanja. U vezi s bilo kojim pitanjem držao je mađarsku vladu pod stalnim pritiskom. Položaj Mađara u Vojvodini u bilateralnim odnosima nije ni pomenut ili je jugoslovenska strana, bez navođenja konkretnih argumenata, naglašavala njihovu građansku ravnopravnost, te da su im osigurana obrazovna i kulturna prava. Mađarska strana je primila k znanju ovu pozitivnu interpretaciju, koja je bila u suštini suprotnosti sa stvarnošću. Povodom manjinskog pitanja, u vezi s pritužbama Jugoslavije na položaj Jugoslovena u Mađarskoj, formirana je mešovita komisija u kojoj je učestvovala i druga strana radi korektnog ispitivanja, te se nastojalo da se opravdani zahtevi ispune. Ovo držanje, međutim, nije moglo dovesti do rezultata, jer osnovni cilj Jugoslavije nije bio poboljšanje društvenog položaja jugoslovenske zajednice u Mađarskoj, već je ono korišćeno samo kao sredstvo vršenja pritiska na Mađarsku. To potvrđuju i postupci jugoslovenske misije SZEB-a, kao i postupci lidera Jugoslovena u Mađarskoj. S jedne strane, nisu povučene ni one optužbe za koje je tokom rada mešovite komisije utvrđeno da su bez osnova, a s druge strane, kritikovane su razne mere vlade; na primer, mere usmerene na ostvarivanje prava na obrazovanje na maternjem jeziku, a da se nije sačekao njihov uticaj. Ako pak mere iznuđene od jugoslovenske strane – kao što je to bio slučaj s popisom Jugoslovena – nisu dale rezultat prema jugoslovenskim očekivanjima, njihov negativan uticaj automatski su pripisali mađarskoj vladi, te su tako još pre početka popisa protestovali zbog pojava koje još nisu ni identifikovali. U svakom slučaju, postignute rezultate su ignorisali.

Pod takvim uticajima je trebalo da jugoslovenska zajednica u Mađarskoj formuliše ideje vezane za svoju sudbinu, a ta zajednica je bila rascepkana i s nacionalnog, i s privrednog i s političkog aspekta. Hrvatska, matična država Hrvata i Bunjevaca, koji su činili gro te zajednice, rat je provela kao deo ustaške NDH i tu neprijatnost nastojala je da kompenzira ističući regionalne veze kroz

⁹⁷ A. Sajti, *n. d.*, 134.

neposrednu povezanost s hrvatsko-bunjevačkim blokom u južnoj Bačkoj. Za Srbe je pobjednička Jugoslavija od prvog trenutka raspolagala integrativnom snagom, dok je odnos Slovenaca prema matičnoj državi bio iznijansiraniiji. Samoorganizovanje Jugoslovena u Mađarskoj započelo je neposredno posle rata, ali njihove zemaljske i lokalne organizacije nisu odslikavale tu političku polarizaciju koja se opravdano mogla pretpostaviti na osnovu rascepanosti zajednice, to jest privredne rascepanosti njenih pojedinih grupa.

Interes Jugoslavije bio je da se u Mađarskoj formira jedna centralizovana, levičarski usmerena jugoslovenska organizacija jer je na taj način manjinsku zajednicu efikasnije mogla koristiti kao sredstvo pritiska na Mađarsku. Iskoristila je, dakle, uticaj snaženja svesti o panslavizmu, potrebu za pripadnošću i veze manjinskih zajednica sa svojim matičnim državama, a za lidere organizacije nastojali su da biraju takve ljude, koji su pomagali sprovođenje političkih težnji Jugoslavije, a ne argumentovanje potrebe manjina. Neposredno i efikasno mešanje Jugoslavije nam da naslutiti, da su između 1945. i 1948. lokalni i zemaljski lideri jugoslovenske organizacije bili isključivo levo nastrojeni i vezani za komunističku partiju. Organizacija je pozicionirana u prostoru uticaja komunističkih partija. Nije stvorena struktura od baze prema višim instancama, već je rad organizacije bio veoma centralizovan. Legitimitet njihovim liderima nije obezbeđivala prvenstveno zajednica, već Jugoslavija i delimično podrška Komunističke partije Mađarske. To je, međutim, značilo da su procesi, koji su se odigrali u nacionalnim zajednicama, samo podsticali one antidemokratske postupke koji su se mogli zapaziti u društvu u celini.

Prilikom određivanja ciljeva zajednice moglo se zapaziti da se deklarirala kao kulturno udruženje, ali je od početka bila političko a imala je i neke aspiracije prema vlasti (tražili su pravo delegiranja i u komisije sastavljene od članova partija, pravo predstavljanja u parlamentu). Zajednica ni nakratko nije uspevala da bude samoorganizovana; shodno unutrašnjoj podeli, njeni lideri su je pozicionirali u polje uticaja jugoslovensko-mađarskih odnosa pa su zbog toga postali i taoci ovih odnosa. Očigledno je da se, nakon pogoršanja jugoslovensko-mađarskih odnosa, retorizije koje su pretrpeli Jugosloveni u Mađarskoj ne mogu objasniti isključivo posleratnim držanjem zajednice, na šta je Jugoslavija u velikoj meri uticala. Sudbinu Jugoslovena u Mađarskoj karakteriše ona situacija, koju su manjine doživljavale bezbroj puta, kada pojedine zajednice svoju potrebu da pripadnu matičnoj državi stavljaju u službu ciljeva te države. Tako zajednica koja ima želju da bude subjekat formiranja svoje sudbine, a koja na prirodan način ima potrebu i za podrškom svoje matične države, zapravo postaje njeno sredstvo.

Rezime

U studiji se s jedne strane prikazuje privredni i društveni položaj Jugoslovena u Mađarskoj u periodu posle Drugog svetskog rata. U vezi s tim, dat je kratak istorijski pregled o tome kako su oni dospeli na područje gde trenutno žive, te kroz kakve je promene prošla njihova zajednica. S druge strane analizi-

raju se kulturna i politička stremljenja zajednice posle rata, prelomne tačke unutar te zajednice i razlike u mišljenju. Nadalje, ukazuje se na to u kojoj je meri autonomnost zajednice određivana u odnosu na njene sopstvene potrebe, u odnosu na očekivanja matične države kao i kroz odnos snaga u mađarsko-jugoslovenskim vezama.

Peter VUKMAN
istoričar, naučni saradnik
Univerzitet u Segedinu

JUGOSLOVENSKI POLITIČKI EMIGRANTI U MAĐARSKOJ (1948–1949)

Apstrakt: *Kao neočekivana posledica sovjetsko-jugoslovenskog konflikta, koji je izbio 1948. godine, organizovane su jugoslovenske političke emigrantske zajednice u SSSR-u kao i u istočnoevropskim sovjetskim satelitskim državama, pa tako i u Mađarskoj. U ovoj studiji istražuju se okolnosti organizovanja njihove zajednice u Mađarskoj, počev od pristizanja prvih emigranata pa sve do juna 1949. godine, do hapšenja Lazara Brankova, prvog rukovodioca emigranata. Detaljno je prikazano menjanje broja jugoslovenskih političkih emigranata u Mađarskoj i analiziran je njihov socijalni sastav. Naglasak je stavljen na okolnosti pod kojima je emigrirao Lazar Brankov, kao i na njegovu delatnost u vezi sa organizovanjem emigracije. Autor se u trećem delu studije osvrnuo i na mnogostruke veze emigranata i organa državne bezbednosti. Zaključci su formirani na osnovu arhivske građe u Mađarskoj (Državni arhiv nacionalnog arhiva Mađarske, Istorijski arhiv službi Državne bezbednosti).*

Ključne reči: *sovjetsko-jugoslovenski konflikt, jugoslovenski politički emigranti, Lazar Brankov, mađarsko-jugoslovenski odnosi (1948–1953)*

Informativni biro komunističkih i radničkih partija (Kominform, Informbiro) obnarodovao je u Bukureštu 28. juna 1948. godine odluku kojom je Staljin otvorio „mali hladnoratovski“ front prema Jugoslaviji. U ovoj odluci, koja je s namerom doneta baš na godišnjicu Kosovskog boja, oštro je kritikovana, kao što je poznato, politika jugoslovenskog rukovodstva, a Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) isključena je iz porodice „bratskih partija“. Štaviše, „napredne snage“ jugoslovenske partije pozvane su na obaranje Tita. Iako je javnost tek tada saznala za sukob sovjetskog i jugoslovenskog partijskog rukovodstva, tenzije su se javile još u februaru 1948. godine. Staljin je, naime, 10. februara pozvao u Moskvu rukovodstva jugoslovenske i bugarske komunističke partije (Tito je možda nešto naslutio te se, izgovorivši se bolešću, nije pojavio u sovjetskom glavnom gradu). Na sastanku održanom kasno uveče Staljin je žestoko kritikovao jugoslovensku spoljnu politiku vezanu za tri pitanja: zamerio je što Beograd

i Sofija povodom ugovora o federaciji, potpisanog 1947. godine, nisu prethodno tražili odobrenje Moskve; osudio je bugarskog premijera Georgija Dimitrova zbog govora, održanog u januaru 1948. godine u Bukureštu, u kome je najavio formiranje jedne velike istočnoevropske federacije u koju bi bila uključena i Grčka iako je spadala u interesnu sferu Sjedinjenih Američkih Država; izrazio je nezadovoljstvo zbog toga što su Jugosloveni želeli da pošalju vojne snage u južnu Albaniju. Iako je Staljin kritikovao Dimitrova i bugarsku delegaciju, Jugosloveni su znali da su ove optužbe njima upućene. Milovan Đilas, član jugoslovenske delegacije, sve ovo je u svojoj knjizi *Susreti sa Staljinom (Találkozások Sztálinnal)* interesantno prokomentarisao: „Govorim ćerki da bi me i snaja razumela.“¹ Mada su u žaru sukoba i Jugosloveni i Sovjeti izneli mnogo opravdanih, ali i neopravdanih optužbi, u pozadini neslaganja je zapravo bilo pitanje ko će biti stvarni gospodar Jugoslavije. U zaoštavanju hladnoratovske atmosfere Staljin je očekivao strogu podređenost, potpuno hijerarhijsko podvr-gavanje državnih i partijskih rukovodstava istočnoevropskih zemalja koje su pripadale njegovoj interesnoj sferi. Titova samostalna spoljna politika, u kojoj je bilo i ambicije za vladavinom balkanskom regijom, kosila se sa Staljinovim očekivanjima.

Dramatično narušeni sovjetsko-jugoslovenski, kao i zaoštreni odnosi Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama, ekonomska blokada, vojni pritisak, stalni granični incidenti, psihološki i propagandni rat, raskidanje postojećih ugovora kao i montirani procesi protiv Tita za posledicu su imali potpunu izolovanost Jugoslavije. Međutim, Tito se usudio da se suprotstavi Staljinu i njegovim „najboljim učenicima“. Uz sve to, podrška društva i njegova popularnost, kako među članovima KPJ tako i među građanima Jugoslavije, postepeno su se povećavale. U prilog tome ide i podatak da se broj članova KPJ sa 285.000, koliko ih je bilo krajem 1947, do decembra 1948. godine povećao na 482.938.²

* Izradu ove studije (postdoktorska stipendija, broj 108386), na temu „Istorija jugoslovenskih političkih emigranata koji žive u Mađarskoj (1948–1956)“ [A Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok története (1948–1956)], pomogla je Državna fondacija za naučna istraživanja (Országos Tudományos Kutatási Alap).

¹ Milovan Đilas, *Találkozások Sztálinnal*, Budapest, Magvető, 1989, 157–170 (citat na str. 161). Jugoslovenski zapisnik sačinjen na moskovskom sastanku prvi je publikovao ruski istoričar Leonid Gibjanski: Leonid Gibianski, „The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948“, *Cold War International History Project Bulletin*, 10 (1998), 111–148. Izvor dostupan na: http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/CWIHPBulletin10_p3.pdf (datum preuzimanja: 21. septembar 2014). Dokument na mađarskom jeziku dostupan je: Péter Vukman, „Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozásja, 1948. február 10, Szeged“, JATEPress, 2004 (Documenta Historica, 64). Bukureštanska odluka Informbiroa dostupna je: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között*, Újvidék, Forum, 1968, 246–253.

² Broj članova KPJ je i posle toga imao tendenciju porasta. U decembru 1950. imala je 607.433 člana, u decembru 1951. partijskom knjižicom je raspolagalo 704.617 osoba, potom se broj članova partije 1952. povećao (privremeno) na 772.920. Paul S. Shoup, „The East European and Soviet Data Handbook: Political, Social, and Developmental Indicators, 1945–1975“, Stanford–New York, Hoover Institution Press–Columbia University Press, 1981, 82–84.

Sve to, međutim, nije značilo da su svi stali kao jedan uz Tita. Mnogi su se pitali da nije možda Staljin u pravu, da li su opravdane optužbe protiv rukovodstva KPJ. Podrška SSSR-u bila je velika naročito u Srbiji i Crnoj Gori, među partijskim članstvom, u vojsci i među studentima Beogradskog univerziteta, ali postojala je i među širim narodnim masama. Između 1949. i 1963. godine, zbog podrške liniji Kominterne, iz članstva KPJ isključeno je oko 240.000 ljudi, više od 30.000 njih našlo se i u logoru na Golom otoku, na severnom delu obale Jadranskog mora.³

Pored onih koji su pružali otpor unutar zemlje, bilo je i onih koji su podržavali odluku Kominterne pa su stvorene i zajednice političkih emigranata u SSSR-u i u takozvanim „narodnim demokratijama“, zemalja istočne Evrope lojalnih SSSR-u. Emigraciju su uglavnom sačinjavali članovi tri društvene grupe: učenici i studenti koji se posle juna 1948. godine nisu vratili u Jugoslaviju ili se nisu mogli vratiti; diplomate koji su emigrirali iz stranih jugoslovenskih predstavništava; političke izbeglice (ili oni koji su bili osuđeni za neka krivična dela), to jest oni koji su stavivši svoj život na kocku, ilegalno pobjegli preko granice.

U ovoj studiji autor opisuje istoriju zajednice takozvanih informbirovskih emigranata u Mađarskoj, počev od dolaska onih koji su zatražili politički azil, pa sve do hapšenja Lazara Brankova, prvog domaćeg vođe emigranata (u junu 1949. godine). U prvom delu studije dat je kratak pregled nastanka političke emigracije koja se organizovala u Mađarskoj i analizirana je društvena struktura emigranata. U drugom delu detaljno se opisuje delatnost Lazara Brankova, usmerena na organizovanje emigracije, osvetljavaju se nastali problemi kroz osvrt na političku aktivnost emigranata. Ovaj deo studije predstavlja prerađenu i novim istraživanjima dopunjenu verziju teksta pod naslovom „Lazar Brankov emigrálása és magyarországi emigrációs szervező tevékenysége (1948–1949)“, („Emigriranje Lazara Brankova i njegova delatnost na organizovanju emigracije u Mađarskoj [1948–1949]“) objavljen u broju 2013/6 časopisa za vojvođansku zavičajnu istoriju *Bácsország* (str. 2–11). U trećem, završnom delu studije, na osnovu nekoliko relevantnih primera, rasvetljavaju se odnosi emigranata i mađarske državne bezbednosti. Ova studija se bazira na podacima koje je autor prikupio u arhivima Mađarske (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára). Podaci do kojih je došao u svojim istraživanjima potkrepljeni su litografisanim dnevnim izveštajima mađarske novinske agencije (Magyar Távirati Iroda) kao i člancima iz relevantnih brojeva lista *Szabad Nép*. Ova istraživanja iz istorije jugoslovenske emigra-

³ Момчило Митровић, *Три документа о ибеовцима*, Београд, ИНИС, 16. 6. 2009, нап. Податке за Србију аутор детаљно анализира на странaма 18–33. Број познатих информбировaca (у периоду између 1948. и 1955.) Иво Банач проценjuje на 55.663. (Иво Банач, *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Ithaka–London, Cornell University Press, 1988, 150, table 2. /hrvatsko izdanje: Иво Банач, *Са Стаљином против Тита. Информбировски расцепи у југословенском комунистичком покрету*, Загреб, Globus, 1990, 148, табела 2/)

cije u Mađarskoj (1948–1956) podržala je OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap).

Brojnost i socijalni sastav jugoslovenske političke emigracije u Mađarskoj

Od informbirovskih emigranata koji su, nasuprot politici Josipa Broza Tita i političkog vođstva Jugoslavije, podržavali Staljinovu politiku i SSSR, u Mađarskoj politički azil prvi je zatražio Lajoš Dudaš, ranije poslanik u jugoslovenskom parlamentu.⁴ O okolnostima njegovog emigriranja Mađarska novinska agencija (MTI) izdala je saopštenje 10. jula 1948. godine, dve nedelje nakon obnarodovanja bukureštanske odluke Informbira. Prema kratkoj vesti Dudaša su, zbog njegovog stava da podržava odluku Informbira, hteli da uhapsu 5. jula, na sednici subotičke organizacije Komunističke partije, održanoj na Paliću. Poslaniku srpskog parlamenta je, međutim, uz pomoć komunista iz Hajdukova pošlo za rukom da zajedno s „dvojom radnika komunista“ pobjegne preko granice. U Mađarskoj je, prema saopštenju MTI, „dobio azil koji zaslužuju stari komunistički borci“.⁵

Posle emigriranja Lajoša Dudaša usledili su novi ilegalni prelasci granica. U Mađarsku je 5. septembra prebegao Đorđe Burgijašev, Žarko Ljubovljević (sa suprugom, Milenom) i Savo Novaković.⁶ Njih je sledio 2. oktobra Đuro Žibreg, 4. oktobra Rade Tomanović, a 12. oktobra Slavko Demeter.⁷ U više navrata, oni koji su nameravali da emigriraju, nisu išli pojedinačno već u manjim grupama, prethodno planirali, a zatim zajednički prelazili jugoslovensko-mađarsku granicu. Tako je učinio i Đorđe Burgijašev, koji je, ostavljajući za sobom ženu i troje dece, emigrirao sa još troje ljudi.⁸ Međutim, iz spisa koji se odnose na njegov prebeg ne razaznaje se da li su među njegovim drugovima bili bračni par Ljubovljević i Savo Novaković, koji su emigrirali istog dana. Sve to se može potkrepiti činjenicom da su svi bili poreklom iz Vojvodine; Burgijašev je u ranguru poručnika somborske sreske ispostave Udbe kao kontraobaveštajac rukovodio kontraobaveštajnom i obaveštajnom delatnošću protiv Mađarske,⁹

⁴ U skupštini Srbije Vojvodinu je zastupalo 110 poslanika, od toga dvadeset šestoro Mađara. Lajoš Dudaš je od 1945. rukovodio socijalno-političkim odeljenjem Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine (GNOOV), koje je vršilo funkciju vlade Vojvodine (Vékás János, *Magyarok a Vajdaságban, 1944–1954, Kronológia*, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2011, 64).

⁵ Mađarska novinska agencija (dalje MTI), Napi Hírek (Dnevne vesti), Belpolitikai szolgálat (Služba unutrašnje politike), 10. jul 1948, 5. izdanje. Takozvani litografisani dnevni izveštaji MTI dostupni su na sajtu: <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start> (15. jul 2014).

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (dalje MNLOL), M–KS 276. f. 68. cs. 65. ő. e. 13–15. U vezi sa Đorđem Burgijaševom videti MNLOL, M–KS 276. f. 98. cs. 145. ő. e. 9.

⁷ MNLOL, M–KS 276. f. 68. cs. 65. ő. e. 14, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (dalje ÁBTL), O–9698/2. 42–43 i MNLOL, M–KS 276. f. 68. cs. 65. ő. e. 14.

⁸ MNLOL, M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 111–112.

⁹ MNLOL, M–KS 276. f. 98. cs. 145. ő. e. 9. i MNLOL M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 111–112.

dok je Novaković od marta 1948. godine radio u Privrednom odseku Sombora.¹⁰ Novaković je, takođe, bio povezan sa Državnom bezbednošću Jugoslavije: od marta 1945. godine do septembra 1946. godine bio je oficir političke policije i do svog razrešenja je rukovodio kontraobaveštajnim odeljenjem somborske Udbe.¹¹ Među političke emigrante je, međutim, primljen tek četiri meseca kasnije, u januaru 1949. godine.¹² Sve ovo naizgled upućuje i na to da je pristupanju svakog pojedinačnog emigranta uvek prethodilo dugo i temeljno saslušanje od organa državne bezbednosti, njihova lustracija se odugovlačila čak i više meseci. U ovaj proces vlasti su vremenom uključile i predstavnike političkih emigranata.

Boško Kolundžija, Rade Mrđenović i Ante Rak¹³ su 18. decembra 1948. godine stigli u Mađarsku zajedno sa još po tri lica, a slično njima, marta 1949. godine zajedno su prebegli Stjepan Šmit Smit, Milivoj Krstić i Živorad Todorović.¹⁴ O njihovoj aktivnosti za vreme emigracije biće reči u drugom delu ove studije. Ovde treba napomenuti da je jedan deo emigranata nameravao da samo proputuje kroz Mađarsku. Grupa Boška Kolundžije (zajedno sa drugim emigrantima) želela je da nastavi put u SSSR (gde su nameravali ostati sve „dok u Jugoslaviji ne bude pravog marksizma i lenjinizma“)¹⁵, dok je Živorad Todorović zajedno sa svoja dva druga kao krajnju destinaciju svoga puta, pred mađarskim vlastima, označio Čehoslovačku. Na njihovu odluku je uticala i okolnost da su već ranije sva trojica bili u toj zemlji. Todorović, koji je poticao iz porodice aviomehaničara, u februaru 1946. godine kao student tehnike dospeo je u Brno, gde je radio sve do odluke Informbiroa. Nakon te odluke vratio se u Jugoslaviju; najpre je radio u Beogradu, a potom se zaposlio u fabrici torpeda u Rijeci. Sa svoja dva dvadesettrogodišnja druga je u ovoj luci na Jadranu, 10. marta 1949. godine, odlučio da ponovo prebegne u Čehoslovačku. Mađarsku granicu su prešli tri dana kasnije; vlasti su ih uhapsile kada su iz Budimpešte krenuli prema čehoslovačkoj granici. Među članove kolonije emigranata, slično kao u Novakovićevom slučaju, primljeni su relativno kasno, nakon tromesečnog zatvora. Međutim, Todorović se ni kasnije nije odrekao svoje ranije namere. U novembru 1950. godine, usled iznenadne uznemirenosti, ponovo je pokušao da prebegne u Čehoslovačku. Strahujući od posledica, kod mesta Komarom se predomislio, vratio se u Budimpeštu i slučaj prijavio rukovodstvu emigranata.¹⁶

¹⁰ MNLOL, M-KS 276. f. 68. cs. 65. ő. e. 15.

¹¹ ÁBTL, 2. 1. IV/30-a. 8. i 9. Novaković je službovao u različitim mestima pre nego što je stigao u Sombor.

¹² ÁBTL, 2.1. IV/30-a. 45/2.

¹³ MNLOL, XIX-B-10. 1945–1950, 26. doboz. 18. ő. e.

¹⁴ ÁBTL, 2. 1. IV/47. 8.

¹⁵ MNLOL, XIX-B-10. 26. doboz 18. ő. e. Jegyzőkönyv, 18. december 1948.

¹⁶ ÁBTL, 2.1. IV/47. 8. i 29. Za pokušaj bekstva, za krivično delo krađe društvene svojine (u proleće 1952. iz fabrike električnih postrojenja Ganz prisvojio je jedan istrošen kaiš) i zbog pokušaja ilegalnog prelaska granice Centralni okružni sud u Budimpešti mu je, na zatvorenom ročištu održanom 24. septembra 1952, za glavnu kaznu dosudio pet godina zatvora, dok mu je sporedna kazna bila zabrana vršenja javnih poslova na šest godina (ÁBTL, 2.1. IV/47, 29–30). Todorovićevu žalbu je Županijski sud u Budimpešti odbacio 17. oktobra 1952. Vrhovni Sud je na ročištu 7. marta 1955, povodom razmatranja revizije procesa, kaznu smanjio na šest meseci.

Uspešniji je bio pokušaj Božidara Medića i Josipa Stančića, koji su na kraju našli svoj dom kod severnih suseda Mađarske.¹⁷

U odluku emigranata koji su se iz političkih razloga uputili u Prag ili Moskvu moglo se uplesti više činilaca. Posle Drugog svetskog rata mnogo jugoslovenskih srednjoškolaca i studenata se školovalo u Čehoslovačkoj i u SSSR-u, pre svega za tehničku i vojnu struku.¹⁸ Delom se i zbog toga u ove dve zemlje, već od samog početka, formirala brojnija emigrantska zajednica nego u Mađarskoj. U političkom smislu praški emigranti su činili jednu od najznačajnijih, ujedno i najdoktriniranijih emigrantskih zajednica. Zahvaljujući slovenskom jezičkom srodstvu, u svakodnevnom životu su mogli lakše da se sporazumevaju nego u jednoj jezički sasvim stranoj sredini.

U pogledu broja, kvaliteta i značaja zajednice emigranata u formiranju važnu promenu izazvala je činjenica da je Lazar Brankov, otpravnik poslova Ambasade Jugoslavije u Budimpešti, 25. oktobra 1948. godine sa još šest članova diplomatskog kora odlučio da emigrira. Zajedno s Brankovom emigrirao je major Dušan Vidović, zamenik šefa vojne delegacije, Ozren Krstonošić, rukovodilac budimpeštanskog ureda jugoslovenske novinske agencije Tanjug, Branislav Doroslovački, vicekonzul i Klara Balaši, sekretarica ambasade. Krstonošić i Doroslovački su emigrirali zajedno sa svojim porodicama. Njima su se, dva dana kasnije, priključila još dva saradnika ambasade – Milutin Stevanović sa suprugom Marijom Stevanović. Za svega nekoliko dana broj zajednice emigranata sa bračnim parom Doroslovački, Krstonošićem i Stevanovićem, i sa njihovo petoro dece uvećao se za četrnaest osoba, a do sredine decembra (zajedno sa članovima porodice) zajednica je već brojala dvadeset osam članova.¹⁹ Međutim, ukupan broj emigranata nakon toga nije se menjao sve do proleća 1949. godine. U izveštaju sačinjenom 24. februara 1949. godine za potrebe sekretarijata Mađarske radničke partije (Magyar Dolgozók Pártja – MDP) takođe se spominje dvadeset osam političkih emigranata.²⁰

Posle toga, za nešto više od tri meseca broj jugoslovenskih državljana, koji su iz političkih razloga zatražili azil u Mađarskoj, utrostručio se. Na osnovu spiska koji je, u ime rukovodstva jugoslovenskih političkih emigranata u Mađarskoj, 7. oktobra 1952. godine sačinio Bogdan Pejović za potrebe Odeljenja za međunarodne odnose, Odbora za inostrane poslove MDP-a, u periodu između 1. jula 1948. i 1. juna 1949. godine iz političkih razloga osamdeset osoba je zatražio azil (od toga šestoro nije primljeno među emigrante), potom, do

Sud je pritvor uračunao u kaznu i doneo odluku da se Todorović odmah pusti na slobodu (*Isto*, 41. i 61.); posle sedam i po godina Vrhovni sud ga je na javnom ročištu održanom 28. septembra 1962, iz razloga koji isključuju mogućnost kažnjavanja oslobodio navedenih optužbi (ÁBTL, 2.1. IV/47-a 22).

¹⁷ MNLOL, M-KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 209.

¹⁸ Između 1945. i 1948. u SSSR-u se na šezdeset pet vojnih akademija školovalo 5.135 jugoslovenskih oficira, dok se u Čehoslovačkoj između 1946. i 1948. školovalo više od 3.000 đaka u raznim ekonomskim školama i u šesnaest internata. (Момчило Митровић: *н. д.*, 36, 45. нап.)

¹⁹ MNLOL, M-KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. 21.

²⁰ MNLOL, M-KS 276. f. 54. cs. 31. ő. e. 56.

oktobra 1952, pozivajući se na političke razloge, šezdeset osam osoba je prešlo granicu dve zemlje.²¹ Dakle, najviše osoba emigriralo je u prvoj godini posle izbijanja sovjetsko-jugoslovenskog konflikta, naročito s proleća 1949. godine. Prema mađarskim arhivskim izvorima, međutim, ukupan broj politički aktivnih emigranata ni u oktobru 1952. godine nije prešao 148. Pero Popivoda, negdašnji zamenik komandanta jugoslovenskog vazduhoplovstva, vođa jugoslovenske političke emigracije u Moskvi, u svom strogo poverljivom pismu od 27. januara 1950. godine upućenom Centralnom komitetu Mađarske radničke partije i lično Maćašu Rakošiju, na osnovu iskustva stečenog tokom posete Mađarskoj spominje sedamdeset sedam emigranata i grupu diplomata od četrnaest članova (ukupno devedeset jednu osobu).²² Nekoliko meseci kasnije (u maju 1950. godine) za Maćaša Rakošija sačinjen je detaljan izveštaj za prethodni jednogodišnji period. Prema ovom dokumentu, u Mađarskoj je živelo znatno više njih, 221 Jugosloven kao politički emigrant, od toga 107 u prestonici. U zvaničnoj formi, rukovodstvu emigranata se priključilo samo njih 102, koji su živeli u Budimpešti.²³ U periodu 1952–1953 njihov broj se ustalio na 74–75 osoba.²⁴

Jugoslovenski arhivski izvori govore o znatno većem broju političkih emigranata u Mađarskoj. U izveštaju Udbe iz 1964. godine, koji je najšire prihvaćen u srpskoj stručnoj literaturi, ukupno je evidentirano 4.928 političkih emigranata u SSSR-u i istočnoevropskim zemljama. Od toga je 455 našlo utočište u Mađarskoj. Od emigranata, osamdeset četiri lica je, iz nekih razloga „ispašlo“ iz emigracije, njih 136 se posle Staljinove smrti vratilo u Jugoslaviju, dok je 235 lica ostalo u zemlji. Poređenja radi, najviše političkih emigranata živelo je u Bugarskoj i Albaniji (1.705, to jest 1.340), a njihov broj bio je veći čak i od broja političkih emigranata u SSSR-u (718 lica). Mađarska se zajedno sa Rumunijom (497 lica) nalazila negde u sredini, dok je u Poljskoj evidentirano svega dvadeset četiri emigranta.²⁵

²¹ MNLOL, M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 207–212.

²² MNLOL, M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 1.

²³ MNLOL, M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 5.

²⁴ MNLOL, M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 88–93, 178–186. i MNLOL, M–KS 276. f. 140. ő. e. 4–12, 139. i 169.

²⁵ Ovaj izveštaj citira: Ivo Banac, *n. d.*, 223 (U hrvatskom izdanju: Ivo Banac, *n. d.*, 212.), Момчило Митровић, Слободан Селинић: „Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама, 1948–1964“, *Tokovi istorije*, 2009. 1–2. sz. 34. i Момчило Митровић, *н. д.*, 35. Dokument u celosti objavljuje: Момчило Митровић, *н. д.*, 57–132. Protivrečnosti slične ovim izveštajima iz Mađarske možemo zapaziti i u jugoslovenskim podacima. Mitrović i Selinić u svojoj studiji napominju da u jednom izveštaju iz sredine pedesetih godina prošlog veka dobijamo znatno drugačije podatke. Po tom dokumentu na primer, u Mađarskoj je bilo 650 emigranata, u Bugarskoj 1.500, a u Čehoslovačkoj 250. U slučaju Čehoslovačke autori sumnjaju u pouzdanost podataka. (Митровић, Селинић: *н. д.*, 34. 11. nap.) Petar Dragišić, takođe na osnovu jugoslovenskih arhivske građe, u svojoj monografiji objavljenoj 2007. navodi da je broj emigranata u Bugarskoj 1951. bio 800 ljudi (Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2007, 243). On takođe ističe da je, prema jugoslovenskim podacima iz 1951. kao i u periodu pre toga, u strukturi jugoslovenske emigracije u Bugarskoj bila dominantna tamošnja jugoslovenska manjina. (*Isto.*)

Signifikantna razlika između mađarskih i jugoslovenskih podataka ukazuje da su neophodna istraživanja u beogradskim arhivama. Razliku u broju delimično može da objasni to što podaci Udbe obuhvataju ne samo emigrante između 1948. i 1953. godine već i sve one koji su iz nekih političkih razloga do 1964. godine prešli u neku od zemalja socijalističkog tabora.²⁶ Spiskovi i izveštaji koje je autor ove studije koristio u arhivama Mađarske, među emigrante svrstavaju isključivo odrasle osobe koje su, po pretpostavci, bile politički aktivne, dok su članovi porodice tek tu i tamo naznačeni. Recimo, u slučaju kada su jugoslovensko-mađarsku granicu prešli zajedno sa mužem ili sledeći ga ili, kao u slučaju zaposlenih u Ambasadi Jugoslavije u Budimpešti, kada su zajedno emigrirali. Na spiskovima se ne nalaze ni maloletna deca emigranata. Međutim, iz drugih arhivskih izvora znamo da je više njih imalo porodicu. Na primer, u septembru 1953. godine po troje dece Lajoša Dudaša i Kalmana Njitraija dobilo je partijsku pomoć.²⁷ Živorad Todorović je brak sklopio već u Mađarskoj (supruga mu se zvala Juliana Dani),²⁸ a imena njegove supruge nema u zbirnim izveštajima; dete im se rodilo 1952. godine.²⁹ Samo nakon detaljnog pregleda relevantnih jugoslovenskih dokumenata biće moguće reći da li su jugoslovenski izvori u broj emigranata uračunali i članove porodice i rođake, kao i njihovu decu rođenu u emigraciji ili pre tog događaja.

Značajna razlika u broju onih koji su iz političkih razloga zatražili azil (do oktobra 1952. godine – 148 lica) i broju političkih emigranata (oko sedamdeset lica) upućuje na to da je u okviru zajednice fluktuacija bila podosta velika i skoro konstantna. Od onih koji su do 1. juna 1949. godine pristigli u Mađarsku, četrdeset jedno lice (to jest 51%) u oktobru 1952. godine nije pripadalo emigraciji.³⁰ Više njih nije ni primljeno među emigrante (kao npr. Bilo Ismajlovski, Nikola Jančić ili Vladimir Šećerov), dok su dvadeset tri lica isključena iz članstva kolektiva u vezi s Rajkovim procesom ili zbog povezanosti sa drugim konceptualnim procesima (vidi osudu Lazara Brankova ili hapšenja nakon otmice Dušana Vidovića),³¹ ali i zbog borbe za prevlast unutar emigracije, kao i

²⁶ Момчило Митровић: *н. д.*, 35. о. 43. нап. U originalnom spisu: 82.

²⁷ MNLOL, M-KS 276. f. 98. cs. 143. ő. e. 48. Deca Lajoša Dudaša, koja su dobila pomoć, bila su uzrasta od jednu, dve i petnaest godina, dok su deca Kalmana Njitraija bila uzrasta između pet i deset godina. (*Isto.*) U jednom pismu pisanom pisacom mašinom i 22. juna 1953. upućenom centralnom rukovodstvu MDP spominje se sedamnaestogodišnja ćerku Lajoša Dudaša, ali i ćerka Ilona, rođena 10. oktobra 1936. u Subotici (MNLOL, M-KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 132).

²⁸ ÁBTL, 2. 1. IV/47. 4.

²⁹ ÁBTL, 2. 1. IV/47. 46.

³⁰ U slučaju emigranata koji su pristigli između 1. juna 1949. i oktobra 1952, ova srazmera iznosila je 47% [trideset jedno lice] (MNLOL, M-KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 207–211).

³¹ Zemaljsko veće narodnih sudova (Népbírószágok Országos Tanácsa) je Lazara Brankova, kao trećeoptuženog u Rajkovom procesu, 24. septembra 1949. zbog krivičnog dela usmerenog na organizovanje rušenja demokratskog državnog poretka, kontinuirane špijunske aktivnosti, te zbog učešća u podstrekavanju na ubistvo Miloša Mojića osudilo na doživotnu robiju. Fototipsko izdanje Plave knjige, koja sadrži optužnicu, Brankovljevo priznanje i presudu objavio je Tibor Ziner, *Rajk László és társai a népbírószág előtt. 40 év távlatából... Az ún. „Kék Könyv” hasonmás kiadása*, Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. Dušana Vidovića,

zbog ličnih sukoba. Pet osoba je AVH (Uprava državne bezbednosti u Mađarskoj - ÁVH) vratio u Jugoslaviju sa zadatkom, ali su ih jugoslovenske vlasti uhapsile i pritvorile; Jure (Đure) Žibreg je pak sam prebegao u Jugoslaviju.³²

Osim lica koja su naznačena na dve liste sastavljene 7. oktobra 1952. godine, tokom arhivskih istraživanja autor je naišao na imena šest osoba koje su, pretpostavlja se, zatražile politički azil, ali budući da se njihova imena ne nalaze ni na jednoj listi, verovatno nisu postali članovi emigrantske kolonije. Vojislav Garčević, kapetan u komandi beogradskog vojnog okruga i Đorđe Lučić, poručnik vojne oblasti, prebegli su u Mađarsku 8. avgusta 1948. godine, a o tome je Mađarska novinska agencija 21. avgusta izdala kratko saopštenje.³³ Među spisima sekretara Mađarske radničke partije sačuvane su njihove izjave napisane rukom, ćirilničnim pismom, kao i prevod otkucan na mašini.³⁴ Njihova dalja sudbina je, međutim, još nepoznata.

Ime Borislava Pandurovića sačuvano je u vezi s četiri druga jugoslovenska državljana, koji su granicu prešli u septembru i oktobru 1948. godine. Prema njegovoj autobiografiji, koju vlasti nisu proveravale, rođen je u Batonji 8. juna 1917. godine, a otac mu je bio pravoslavni sveštenik. Pandurović je i sam u Jugoslaviji učio teologiju, te je posle postao paroh u svom selu. Pre toga je, 1941. godine, zbog svog južnoslovenskog porekla bio interniran; sa levičarskim ideologijama upoznao se u logoru za internirce. Prilikom dolaska Crvene armije njega su angažovali kao prevodioca u sovjetskoj vojsci. Nakon toga, 1946. godine prebegao je u Jugoslaviju, napustio poziv sveštenika i završio Višu pedagošku školu. Posle odluke Informbiroa ponovo se vratio u Mađarsku gde je stupio u vezu sa organima državne bezbednosti, kojima je pružio „ozbiljnu pomoć po jugoslovenskoj liniji“. Njegovo ime se u vezi s tim pojavljuje među onim Jugoslovenima koje su nameravali poslati „na politički rad“ u Čehoslovačku.³⁵

Andrej Džimas, po struci pravnik, rođen 1909. godine, došao je u Mađarsku sredinom oktobra 1948. godine, kao i od njega dvadeset godina mlađi Aleksandar Maras, rođen 1927. godine, negdašnji partizanski borac u Drugom

vođu političkih emigranata u Mađarskoj, u februaru 1952. oteo je Laslo Balint sa svojom grupom i vratio u Jugoslaviju. Mađarske vlasti su pretpostavljale da iza otmice stoje emigranti, te su uhapsili više članova emigracije. Nakon što je Balint u avgustu 1952. pokušao otmicu Borisa Verstovšeka, još jednog emigranta, ovog puta neuspešnu, pale su optužbe protiv emigranata. Uprkos tome, vlasti su pod raznim izmišljenim optužbama one koji su već bili u pritvoru osudile na duže ili kraće kazne zatvora. U vezi sa „slučajem Balint“ videti: Ritter László, „Titkos háború Magyarországon és Jugoszlávia között. Jugoszláv és magyar hírszerzés: 1948–1953“, *História*, 32. (2010) 1–2. sz. 48–51. i dr Jakus János, „Titkos háború a déli államhatár mentén az '50-es évek elején“, *Közép-Európai Közlemények*, 5. (2012) 1. sz. 42–54, naročito videti fusnotu 17. i 18.

³² MNLOL, M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 207–208. Na prirodan način broj članova emigracije smanjio se samo za jednu osobu – Čus Mirko je, naime, 1951. preminuo. (*Isto.*) Đure Žibreg na Udbinoj listi lica koja za nju vrše poverljive poslove, od 30. juna 1950. godine, naznačen je kao čovek beogradske centrale Udbe (ÁBTŁ 3. 2. 5. O–8–014/2. 30).

³³ MNLOL, M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 64 i 68 i MTI, Vesti iz zemlje, 21. avgust 1948, 13–14 izdanje.

³⁴ MNLOL, M–KS 276. F. 67. cs. 126. ő. e. i 63–80.

³⁵ MNLOL, M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 113.

svetskom ratu, imao je veza i s jugoslovenskom državnom bezbednošću. Bio je poručnik Udbe, kontraobaveštajac koji je neposredno pre emigracije (od juna 1948) postao direktor Splitskog brodogradilišta. U izveštaju o položaju emigranata, sačinjenom 24. februara 1949. godine za potrebe sekretarijata MDP, nalezimo njegovo ime (pisac izveštaja predlaže da mu se mesečno isplati 500 forinti),³⁶ a potom se Marasovo ime više ne pojavljuje ni na jednoj listi emigranata. Pod sumnjom da je špijunirao, mađarske vlasti su ga 1949. godine internirale, a nakon puštanja na slobodu, jula 1954. godine AVH ga je pod imenom Šandor Milkovič vrbovao za kontraobaveštajnu delatnost protiv Jugoslavije. Zbog njegove političke nepouzdanosti i konfuznog privatnog života, 1955. godine isključili su ga iz daljih aktivnosti mreže.³⁷

Da bi utvrdio tačan broj emigranata, istraživač se mora suočiti s raznim teškoćama ako želi da iznese pravi zaključak o društvenoj strukturi emigranata u Mađarskoj pre juna 1949. godine. Tokom svojih istraživanja usmerenih na životnu dob, mesto stanovanja, školsku spremu i nacionalni sastav emigranata autor je nailazio na malo izvora koji su često bili nejasni ili protivrečni. Uzimajući u obzir liste Bogdana Pejovića, koje su sačinjene 7. oktobra 1952. pod naslovom „Spisak jugoslovenskih revolucionarnih emigranata koji žive u Mađarskoj, na dan 1. septembra 1953.“, istraživaču je bio od pomoći detaljan izveštaj o njihovom tadašnjem sastavu, u kome je osim vremena i mesta rođenja naznačio i njihovu najvišu stručnu spremu, kao i zanimanje.³⁸ Od sedamdeset četiri osobe, koje su navedene u spisku, svega je njih trideset šest stiglo u Mađarsku pre juna 1949. godine. U vezi s njima autor je izvlačio određene zaključke za potrebe ove studije. Liste i izveštaj su upoređeni s dosijeima koje je istraživač pregledao u Istorijskom arhivu službi državne bezbednosti (Állambiztonsági szolgálatok Történelmi Levéltára), kao i sa drugim spisima Zemaljskog arhiva (Országos Levéltár). Rezultat istraživanja bio je da je utvrđen datum rođenja pedeset tri emigranta, u četrdeset šest slučajeva mesto rođenja, a u četrdeset devet slučajeva i najviša stručna sprema. Međutim, čak ni tada autor se nije usuđivao da odredi njihov maternji jezik i etničku pripadnost; s takvim konkretnim statističkim listama tokom istraživanja susreo se samo jednom.³⁹ U arhivskim spisima imena emigranata beležena su skoro isključivo po pravilima mađarskog jezika i fonetskog izgovora, dok su prilikom označavanja nacionalne pripadnosti emigranta, često i unutar jednog dokumenta upotrebljavani termini Hrvat, Srbin, Srbo-Hrvat ili Jugosloven.

Uzimajući u obzir navedene podatke, možemo konstatovati da su većinu od osamdeset jugoslovenskih izbeglica, koje su do 1. juna 1949. godine pristigle

³⁶ MNLOL, M–KS 276. f. 53. cs. 31. ő. e. 56.

³⁷ Varga Krisztián, „Politikai vagy köztörvényes? Márász Sándor és társai vizsgálati anyagából“, *Betekintő*, 1, (2007) 4. Sz, http://www.betekinto.hu/2007_4_varga_k (20. septembar 2014)

³⁸ MNLOL, M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 237–262.

³⁹ Prema izveštaju namenjenom Maćašu Rakošiju, sačinjenom maja 1950. godine, za period maj 1949 – maj 1950, od pomenuta 102 emigranta polovinu su sačinjavali Srbi (pedeset dva lica). Osamnaestoro su bili Hrvati, desetoro Crnogorci a petoro Slovenci. Mađara je bilo trinaestoro (MNLOL, M–KS 276. F. 65. cs. 105. ő. e. 5).

u Mađarsku, činili muškarci (šezdeset devet lica). Većina od onih četrdeset šest emigranata, čije je i mesto rođenja poznato, bila je poreklom iz Vojvodine (18 lica, 39,1%), od toga petoro iz Subotice, a četvero iz Bečeja. Iz drugih delova Srbije emigriralo je osmoro lica, od toga troje rodom iz Beograda. Slično onima rođenim u Vojvodini, visok je bio i broj onih poreklom iz Hrvatske (13 lica, 28%). Među njima nalazimo i one rođene blizu mađarske granice (Gola, Osijek), ali i iz udaljenijih područja, sa obale Jadranskog mora i iz Dalmacije (Rijeka, Ogulinska Dreznica, Tijanica). Od emigranata troje je bilo rodom iz Slovenije, a dvoje iz Bosne i Hercegovine. S najveće udaljenosti stigao je Ahmed Seljahudin, mladić koji je u Mađarskoj već bio završio Poljoprivredni fakultet, a rodio se 1927. godine u Prizrenu.

Iako su imali određene veze s Jugoslavijom, Klara Balaši i Kalman Njitrai, poručnik jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, rođeni su u Budimpešti. Na emigriranje Klare Balaši uticala je, smatra autor ove studije, privlačnost Lazara Brankova kao i pokretačka snaga komunističke ideologije. Pojedini spisi državne bezbednosti upućuju na to da je Klara Balaši bila Brankovljeva verenica, ali je po istražnim dosijeima bila u emotivnoj vezi sa otpravnikom poslova ambasade, s prvim rukovodiocem jugoslovenskih političkih emigranata u Mađarskoj. Istvan Šinka (u nekim dokumentima Šinko) pak došao je u mađarsku prestonicu sa Zapada, direktno iz Beča. Rođen je 1917. godine u Kikindi (Velika Kikinda), bio je svršeni šegrt metalostrugar, od 1934. godine član partije. Šinka je bio na raznim partijskim i državnim funkcijama pre nego što je imenovan za člana jugoslovenskog diplomatskog kora u Beču. Nakon što je zauzeo stav identičan s odlukom Informbiroa, jugoslovenske vlasti su pokušale da ga silom vrate u domovinu, ali je uz sovjetsku pomoć uspeo da prebегne u Budimpeštu.⁴⁰

Od pedeset tri emigranta, za koje je autoru poznat i datum rođenja, najstariji je bio Peter Berkeš koji je rođen 1898. godine u Subotici. Veliku većinu emigranata su, međutim, sačinjavali ljudi mlađeg uzrasta: trideset jedan emigrant rođen je posle 1918. godine, po petoro rođeni su 1925, to jest 1926, četvero 1927, a troje 1928. godine. Oni su dakle, u momentu emigriranja imali 20–25 godina. Najmlađi od njih bili su Milivoj Krstić, Stjepan Šmit i Živorad Todorović. Od ova tri mladića, koji su inače zajedno emigrirali, Todorović je, budući da je rođen u Beogradu 19. marta 1929. godine, tek navršio dvadesetu, dok je Milivoj Krstić svoj jubilej proslavio tek u Mađarskoj (granicu su prešli u maju 1949). On je rođen 9. juna 1929. godine istočno od Kosova, u mestu Donje Konjuvce.

Školska sprema emigranata, osim porodičnog zaleđa, bila je povezana delom s njihovim mladim uzrastom, delom s ratnim vremenima (više njih borili su se u redovima Titovih partizana). Od posmatranih četrdeset devetoro, 1953. godine je svega njih osmoro (16,32%) imalo diplomu više škole ili fakulteta. Tri emigranta su i dalje bila na studijama. Gimnazijsku diplomu imalo je njih osmoro mada, po saznanju autora, sedmoro emigranata su započeli pohađanje sred-

⁴⁰ MNLOL, M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 110–111.

nje škole, ali je iz nekih razloga nisu završili. Osmoro emigranata završilo je samo osnovnu školu (četiri ili šest razreda), petoro se školovalo u poljoprivrednoj, trgovačkoj ili tehničkoj školi, a po dvoje u građanskoj ili industrijskoj školi. Toda Ivošević, rođen 1914. godine u Dreznici, nikakve škole nije imao. Zanimljivo je da je Lajoš Dudaš, koji je emigrirao kao poslanik u parlamentu, imao svega šest razreda osnovne škole. Njegova politička karijera dobro ilustruje odnose u vlasti tog perioda kao mobilizacijske forme društva. Iz arhivskih spisa se, nažalost, ne može tačno sagledati koliko je emigranata završilo školu u Mađarskoj. Mađarska radnička partija (MDP) je, naime, više emigranata slala na fakultet, visoku političku školu ili večernji fakultet. Od onih koji su stekli fakultetsku diplomu, Ahmed Seljahudin završio je Poljoprivredni fakultet, a Vlado Petersić i Ljubomir Tomić Lenjinov institut.

Osim porekla i školske spreme, u biografijama mlađih i starijih važan elemenat bio je partizanska prošlost u Drugom svetskom ratu i aktivnost u Komunističkoj partiji Jugoslavije kao i njenoj omladinskoj organizaciji (Savez komunističke omladine Jugoslavije – SKOJ). Kao priznanje za zasluge u borbama za vreme Drugog svetskog rata ili posle toga, Franjo Cvetan i Božo Glazar dobili su čin majora, Dušan Čuić i Kalman Njitrai čin poručnika, a Gojko Petrović čin kapetana. Mada je većina emigranata, po nestanku Kraljevine Jugoslavije 1941. godine, tokom borbe protiv okupatora došla u vezu s idejama komunizma, nekolicina njih je još pre rata, za vreme studija ili u srednjoj školi postala prijemčiva za ideologiju levice. Lajos Dudaš je sa dvadeset četiri godine, 1926. postao član partije, Žarko Ljubojev, Kalman Njitrai i Istvan Šinka su se, mnogo pre početka partizanskog rata, još 1934. godine učlanili u partiju.⁴¹

Lazar Brankov, rođen 17. jula 1912. u Bečeju, s komunističkom ideologijom se upoznao mlad, još kao učenik novosadske gimnazije. Početni impulsi su se produbili tokom studija prava, kada je aktivno učestvovao u radu ilegalnih komunističkih grupa na Beogradskom univerzitetu. Tokom Drugog svetskog rata Brankov se priključio partizanskom pokretu, a 1943. godine imenovan je za političkog komesara bačko-baranjskih partizanskih jedinica. Krajem Drugog svetskog rata, po činu kapetan, bio je na dužnosti visokog vojnog komesara za bačko-baranjsku oblast Vojne uprave Vojvodine. Godine 1944. učestvovao je i u događajima usmerenim protiv Mađara, u takozvanim „još hladnijim danima“. Njegovo komunističko ubeđenje i partizanska ratna prošlost su, po svemu sudeći, imali važnu ulogu u tome da 1945. godine bude postavljen za člana jugoslovenske misije za reparaciju pri Savezničkoj komisiji za kontrolu, a potom i za šefa vojne misije. Kao član misije, a od 1947. godine i njen šef, Brankov se, pre svega, bavio privrednim pitanjima, reparacijom, otkrivanjem ratnih zločinaca i pronalaženjem otete jugoslovenske imovine. Godine 1947, posle potpisivanja mirovnog sporazuma u Parizu, imenovan je za savetnika Jugoslovenske ambasade u Budimpešti, koja je reorganizovana. Kao vodeći diplomata rešavao je i nadalje mnoga važna pitanja i imao pristup najvišim političkim krugovima.⁴²

⁴¹ Njitrai i Šinka su sa 17-18 godina postali članovi KPJ.

⁴² O aktivnosti Lazara Brankova u Mađarskoj, još pre njegovog emigriranja videti: Péter Vukman,

Nakon emigracije igrao je važnu ulogu u organizovanom udruživanju političkih emigranata prebeglih u Mađarsku, u organizovanju života sve brojnije zajednice, kao i u produbljivanju propagandne kampanje protiv Titove Jugoslavije.

Emigracija Lazara Brankova i njegova delatnost na organizovanju emigracije

Do emigracije Lazara Brankova i šest zaposlenih u Jugoslovenskoj ambasadi, došlo je usled zaoštavanja sovjetsko-jugoslovenskih konflikata. Danas je to već teže razumeti, ali kod takvih ubeđenih komunista kao što je bio i Brankov, konflikt između Staljina i Tita mogao je prouzrokovati ozbiljne dileme, čak i moralni raskol. Za njih je komunizam predstavljao stvar vere, tako da se i nije doводilo u pitanje da li će postupiti drugačije od očekivanja SSSR-a, kao ni to da li je Staljinov put jedini pravi „put spasenja“. Razumljivo je da ih je verovatno ispunjavala strepnja kada je SSSR na bukureštanskom sastanku Informbiroa izopštio Komunističku partiju Jugoslavije iz međunarodnog radničkog pokreta. Zar nije moguće da je ipak Staljin u pravu? – mnogi su sebi postavljali ovo pitanje.

Možda je ovu dilemu prepoznao Laslo Peder (László Pödör) kada se 27. avgusta 1948. godine kod francuskog ambasadora Anri Gokijea susreo sa otpravnikom poslova Jugoslovenske ambasade. Savetnik ministarstva inostranih poslova je Brankova zatekao prilično napetog, ali je tokom njihovog razgovora stekao utisak da on govori sa „iznenađujućom iskrenošću“. Jugoslovenski diplomata je priznao da je KPJ primio u svoje redove zaista mnogo „nacionalističkih elemenata“, ali i to da je jugoslovenski petogodišnji plan usvojen 1947. godine, i to kao prvi u istočnoj Evropi, u mnogim svojim aspektima bio irealan. Peder je na kraju zaključio da bi Brankov „veoma voleo kada bi mogao da ponovo uspostavi veze s mađarskim zvaničnim i partijskim krugovima“.⁴³ Ovde je potrebno napomenuti da je 1954. godine, prilikom revizije Rajkovog procesa, na pitanja o okolnostima njegovog emigriranja, Brankov najpre (1. septembra 1954)⁴⁴ pisao da je odluku o tome doneo još za vreme trajanja V kongresa KPJ

„Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov“, *Századok*, 147 (2014), 4, sz. 959–981. O njegovoj vezi s Laslom Rajkom iz rukovodstva MDP-a videti: *Isto; „Tito és Rankovics bizalmi emberei: Rajk László és Lazar Brankov“, Magyarország és a Balkán a XX. Században*, (szerk. A. Sajtó Enikő) Szeged, JATEPress, 2011, 197–213.

⁴³ ÁBTL, V–254, koverta pod brojem 28, 3. spis.

⁴⁴ Brankovljevu izjavu od 1. septembra 1954. važno je istaći i zbog toga što su mu tokom revizije Rajkovog procesa prvi put postavili pitanje o okolnostima njegovog emigriranja. Kao što je poznato, i prethodni proces i njegova kasnija revizija tekla je na osnovu unapred izrađene koncepcije. U kasnijim izjavama Brankov je više puta bio protivrečan svojim ranijim tvrdnjama ili je pak ponovio ono što se 1949. čulo na javnoj raspravi o procesu. Objašnjenje za njegovu protivrečnost može biti to što je tokom godina provedenih u zatvoru do kraja bio zatvoren u samici, nije se susretao sa drugim zatvorenicima, a nije mogao ni da prima posete. O onome što se dešavalo u političkom životu nije dobijao informacije, te verovatno nije mogao biti načisto ni sa tim da se nakon Staljinove smrti (mart 1953) politička klima u državi promenila. Tokom revizije procesa njegovi islednici su u više navrata napomenuli da je – slično periodu u 1949.

(21–28 jul 1948). Međutim, u svom pismu, koje je početkom avgusta 1948. godine uputio CK KP SSSR-a, napisao je: „Osudio sam Titovu politiku i izjavio da se kao komunista bezuslovno stavljam na raspolaganje u cilju borbe protiv Tita“. ⁴⁵ Sve to, čini se, potvrđuje beleške savetnika ministarstva inostranih poslova, pa ukazuje i na to da je Brankov o svojoj dilemi obavestio i sovjetsko rukovodstvo. Štaviše, u svojoj belešci septembra 1954. godine pisao je i o tome da je do njegovog emigriranja došlo po sovjetskom uputstvu: „Sredinom oktobra 1948. godine sekretar ambasade SSSR-a saopštio mi je odluku. Najpre me upitao da li želim da se vratim ili da emigriram. Odgovorio sam da je meni svedjedno, neka me koriste onako kako će to najbolje poslužiti stvari [to jest, propagandi protiv Tita]. Na to mi je rekao da je u smislu odluke potrebno da emigriram.“ ⁴⁶ Kao redak dokument u Istorijskom arhivu ostao je spis u kome jedan od agenata AVH svedoči o svom razgovoru sa Ozrenom Krstonošićem (od 7. novembra 1949) koji je emigrirao zajedno sa Brankovom. U razgovoru obavljenom u bistrrou *Jokai* (iz izvora se ne nazire gde se on tačno nalazio) Krstonošić je spomenuo da je pre svoje emigracije „Brankov neprestano pregovarao sa Mačašom Rakošijem, Janošem Kadarem, Mihaljom Farkašom i sa ostalim članovima rukovodstva MDP, koji su ga u svakom pogledu podržavali.“ ⁴⁷

Svoje dileme u vezi sa politikom jugoslovenskog rukovodstva i u vezi sa emigriranjem Brankov je podelio i sa najbližim saradnicima. I oni su emigrirali pošto ih je on nagovorio na to. O njihovim dilemama koje su prethodile emigriranju, kao i o konkretnoj pozadini emigracije na najjasniji način referisao je Ozren Krstonošić, sedam godina nakon donošenja te važne odluke. Prema tome, dan pre emigriranja, Brankov je Krstonošića pozvao u svoj stan te mu je referisao o svojim najnovijim utiscima iz Jugoslavije. Tokom svojih putovanja lično se uverio da „jugoslovenski narod živi u siromaštvu. Video je i to kako ljudi u dugim redovima čekaju za pola kilograma krompira ili za razne namirnice.“ Pošto je smatrao da je do nemaštine došlo „zbog pogrešne politike Titove vlade i Centralnog komiteta partije“, on tome više nije hteo da asistira i „odlučio da se suprotstavi ovoj politici“. Svoj plan je potom usaglasio s partijskim rukovodstvom (pored Rakošija i sa ministrom za narodnu kulturu Jožefom Revajjem i ministrom odbrane Mihaljom Farkašem), koje je „stavilo u izgled, da će nam Mađarska radnička partija pružiti utočište i priliku za učenje.“ Spominjanjem podrške mađarskog komunističkog rukovodstva uspeo je da ubedi Krstonošića koji je izjavio da će i on emigrirati. Posle toga, prema uputstvu Brankova, posetio je Dušana Vidovića i Branislava Doroslovačkog koji su, takođe, zauzeli stav identičan s odlukom Informbiroa. ⁴⁸

godini – svoj stav menjao skoro svakodnevno i bilo je dovoljno dati samo nekoliko podataka da bi svojim svedočenjem bilo koga optužio (ÁBTL, 2.1 I/109-a. 72–74. i 333. i ÁBTL, 2.1. I/1-d. 385 i 2.1. I/1-e. 291).

⁴⁵ ÁBTL, 2.1. I/109-a (V–143403/1). 224–225.

⁴⁶ ÁBTL, 2.1. I/109-a. 225.

⁴⁷ ÁBTL, 2.1. IV/27. 74.

⁴⁸ ÁBTL, 2.1. IV/27-b. (V–148091) 92. Doroslovački se okolnosti svog emigriranja prisećao u svojoj detaljnoj biografiji napisanoj 16. jula 1950. gde je napomenuo da ga je Brankov pozvao

Pored ideoloških uverenja na njihovu odluku moglo je uticati i to što su i Doroslovački i Krstonošić bili Brankovljevi stari poznanici, još iz detinjstva. Svi trojica su rođeni u Bečeju, i ni po svojim godinama nisu bili daleko jedan od drugog (Doroslovački je bio osam godina, a Krstonošić samu jednu godinu mlađi od Brankova). Sva tri mladića iz Bečeja rano su došli u kontakt sa levičarskim idejama i komunističkim pokretom. Ozren Krstonošić se zahvaljujući Brankovljevoj direktnoj podršci učlanio u bečejsku mesnu organizaciju SKOJ-a.⁴⁹ Oni su ostali u vezi i nakon toga što se u martu 1945. godine Brankov vratio u Mađarsku. Veze koje je izgradio kao uticajan saradnik ambasade, iskoristio je i za to da svoje poznanike iz Bečeja postavi na razne pozicije. Zahvaljujući Brankovljevom ličnom angažovanju u ambasadi Jugoslavije, u Budimpeštu je dospelo Branislav Doroslovački, koji je svoju biografiju Ministarstvu inostranih poslova poslao u decembru 1946. godine. Svoju karijeru, međutim, nije prepustio slučaju: „Lično sam izrazio svoju želju Lazaru Brankovu, koji je već tada u Budimpešti pri SZEB-u bio šef jugoslovenske vojne delegacije, da bih voleo kada bi me poslali u Mađarsku, budući da znam mađarski.“ Tako su ga premestili u Budimpeštu, gde je najpre bio zamenik atašea za štampu, a potom zamenik šefa konzularnog odeljenja.⁵⁰ Na njegov predlog je u januaru 1947. godine Krstonošić, koji je do tada radio kao referent za prodaju u mesnoj pivari, došao u mađarsku prestonicu kao dopisnik jugoslovenske novinske agencije Tanjug, a u aprilu 1947. Živko Boarov, dotadašnji sekeretar sreskog komiteta u Bečeju, postavljen je za atašea za štampu u Jugoslovenskoj ambasadi⁵¹, koji je na saslušanjima, obavljenom 5. aprila 1951. u zatvoru u Vacu, priznao da se Brankov uvek zalagao za svoje podređene.⁵²

Prebeg Brankova i njegovih saradnika ne treba oceniti kao jedinstvenu, izuzetnu pojavu. Njegov značaj krije se u tome što su diplomate sličnog ranga većinom emigrirale sa zapada, a ne iz istočnoevropskih zemalja koje su bile u interesnoj sferi SSSR-a.⁵³ Kao primer, može se navesti da je 27. jula 1948. godine emigrirao Slobodan Lala Ivanović, atašea za štampu ambasade Jugoslavi-

u svoj stan i lično ubedio da emigrira. (ÁBTL 2.1. IV/9. /V–1480/2/). Na ročištu 17. septembra 1952. to se promenilo na sledeći način: „Posle toga [nakon odluke Informbiroa – P. V.] Brankov je išao iz stana u stan i posećivao službenike Jugoslovenske ambasade i jugoslovenske misije, i pozvao nas da emigriramo. Pod takvim okolnostima sam i ja emigrirao.“ (*Isto*, 18.)

⁴⁹ ÁBTL, 2.1. IV/27. (Sz–2211) 163.

⁵⁰ ÁBTL, 2.1. IV/9. (V–1480/2) 7.

⁵¹ ÁBTL, 2.1. I/110. (V–54381) 17. i 2.1. IV/27. (Sz–2211) 15.

⁵² ÁBTL, 2.1. IV/27. (Sz–2211) 51. Uprkos tome što je Boarov svrstavao Krstonošića u ljude koji „su znali veoma dobro da se prilagode na odgovarajući način svakom sistemu“ i uprkos tome što je zbog nepouzdanosti njegov opoziv više puta bio na dnevnom redu, Boarov u spomenutom priznanju osim Krstonošića upućuje i na Doroslovačkog.

⁵³ Ondrzej Vojtjehovski, češki istoričar, u svojoj studiji objavljenoj 2012. mišljenja je da iz zemalja istočnog bloka nije emigrirao diplomata tako visokog ranga kao Brankov (Ондржеј Војтјеховски, „Из дипломатије у ИБ емиграцију. Догађаји у југословенским дипломатским представништвима у САД-и поводом резолуције Информбироа 1948. године“, *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*, (ур.Слободан Селинић), Београд, Институт за новију историју Србије, 2012, 175.

je u Vašingtonu, nakon čega je podneo ostavku Azim Alihodžić, ambasador u Teheranu. U septembru je emigriralo više zaposlenih iz ambasade u Oslu: Momčilo Ješić, sekretar za štampu, drugi sekretar Zoran Ješić i bibliotekar Ljubomir Karinja. Budući da je jugoslovenski vojni ataše akreditovan u Norveškoj već prethodno podneo ostavku, ambasador Moskovljević je praktično ostao bez zaposlenih. Slična situacija nastala je i u Jugoslovenskoj ambasadi u Otavi, gde je 3. oktobra savetnik ambasade Pavle Lukin podneo ostavku zajedno sa svojih šestoro saradnika.⁵⁴ U nekoliko slučajeva je i u takozvanim „narodnim demokratijama“ došlo do sličnih koraka. Izjavu o ostavci Radonje Golubovića, jugoslovenskog ambasadora akreditovanog u Bukureštu, u kojoj on kritikuje Tita i jugoslovensko rukovodstvo, 31. jula objavila je *Scânteia*, dnevni list Komunističke partije Rumunije, a 27. novembra 1948. godine ostavku na svoju funkciju u Sofiji podneo je Blagoje Hadži Panzov, savetnik ambasade.⁵⁵

SSSR kao i partijsko i državno rukovodstvo zemalja državnog socijalizma su se u svakom trenutku trudili da se prebeg visokih jugoslovenskih diplomata, vojnih oficira i partijskih kadrova što glasnije predstavi u javnosti, te da to iskoriste tokom propagandne kampanje i kampanje klevete protiv Tita i jugoslovenskog rukovodstva.⁵⁶ Nije to bilo drugačije ni u slučaju Brankova. O njegovom emigriranju Mađarska novinska agencija izvestila je 27. oktobra 1948. godine, a taj članak sutradan je preneo na naslovnoj strani list *Szabad Nép*.⁵⁷ Emigranti su već u uvodnom delu svoje izjave izrazili uverenje da je „klika centralnog rukovodstva KPJ, Tito, Kardelj, Đilas i Ranković, svojom antisovjetskom politikom neopozivo stala na put izdaje međunarodnog radničkog pokreta i na taj način stala i na put izdaje našeg naroda i naše zemlje.“ Nadalje, izrazili su svoje razočaranje zbog toga što se na V kongresu KPJ nije uspeo u tome da se Tito odstrani iz rukovodstva. U takvoj situaciji smatrali su: „Ne možemo više ćutati i zbog toga pozivamo sve naše drugove komuniste, svakog rodoljuba, da bez kolebanja započnu odlučujuću borbu protiv izdajnika radničke klase i protiv onih koji klevetaju bratski SSSR, jedinu sigurnost naše slobode i nezavisnosti.“ U ovoj izjavi, u kojoj se ponavlja tipična retorika onih koji su ranije emigrirali –

⁵⁴ Péter Vukman, *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)*, Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 2011, 86. O emigriranju Ivanovića videti: Ондржеј Војтјеховски, „Из дипломатије у ИБ емиграцију“, 192–193. O emigriranju Azima Alihodžića i Pavla Lukina videti i: MTI, „Spoljnopolitičko izdanje“, 24. avgust 1948, 19. izdanje, i 5. oktobar 1948, 17. izdanje.

⁵⁵ Peter Vukman, „Moszkvától Londonig“, 85. MTI, „Vesti iz inostranstva“, 27. novembar 1948, 4. i 28. izdanje. Nakon Brankovljevog emigriranja usledilo je 9. novembra 1948. i emigriranje Komadinovića, predstavnika Jugoslavije u Južnoj Africi (MTI „Izdanje vesti“, 16. novembar 1948, 24).

⁵⁶ O prebegu jugoslovenskih diplomata Mađarska novinska agencija je u kraćim ili dužim saopštenjima konstantno izveštavala. Vezano s tim, pored pomenutog, bez pretenzija na celovitost, videti sledeća izdanja spoljnopolitičkih vesti: 8. avgust 1948. 12. izdanje; 12. avgust, 24. izdanje; 24. avgust, 19. izdanje; 11. septembar, 9. izdanje; 14. septembar, 9. izdanje; 4. oktobar, 16. izdanje; 9. oktobar, 10. izdanje; 16. novembar, 24. izdanje i 27. novembar, 4. izdanje.

⁵⁷ MTI, Dnevne vesti, 27. oktobar 1948, 31. izdanje i *Szabad Nép*, 28. oktobar 1948, 1.

o demokratiji unutar SKJ, o antisovjetskoj i nacionalističkoj politici Tita i jugoslovenskog rukovodstva, potvrđen je stav identičan odluci Informbiroa iz 1948. godine, „da verni tradicijama internacionalizma, članovi herojske KPJ imaju snagu da Jugoslaviju vrate u bratsku zajednicu komunističkih partija sveta.“⁵⁸

Emigriranje Brankova pokrenulo je pravi rat diplomatskim notama između Mađarske i Jugoslavije. Između 26. oktobra i 10. novembra 1948. godine jugoslovensko Ministarstvo spoljnih poslova uputilo je najmanje osam diplomatskih nota mađarskom Ministarstvu spoljnih poslova, a odgovor je dobio u dva navrata.⁵⁹ U vezi sa slučajem savetnika ambasade Ministarstvo spoljnih poslova Mađarske u svojim notama broj 676 i 774 od 26. i 28. oktobra proteralo je iz zemlje devetoro zaposlenih u Jugoslovenskoj ambasadi.⁶⁰ Istovremeno, jugoslovensko rukovodstvo je emigriranje Brankova pokušalo da prikaže tako kao da je on emigrirao povodom neke krađe i pokretanja postupka zbog nesaveznog poslovanja. Prema napisima *Borbe* i *Politike*, Brankov je zgradu ambasade Jugoslavije u Budimpešti napustio sa 30.000 forinti i 508 dolara, kao i sa dva vozila ambasade.⁶¹ Kao prilog usmene note od 10. novembra 1948. godine, sutradan je Ministarstvo spoljnih poslova Jugoslavije kao dokaz predalo i ispravu koju je Brankov otuđio, a koja je potvrđivala da su kola marke mercedes bila vlasništvo Jugoslovenske ambasade. Takođe su kopijom potvrdili da je on nekoliko sati pre bekstva potpisao priznanicu o podizanju 10.000 forinti iz kase ambasade, te da je bez priznanice uzeo još 28.000 forinti i 508 američkih dolara. Janoš Bek, savetnik ministra, u svom pismu od 3. decembra, priznao je mađarskom ambasadoru u Beogradu da su dokazi valjani, ali da će se na ovaj slučaj vratiti tek ako bude insistiranja jugoslovenske strane.⁶²

⁵⁸ MTI, Dnevne vesti, 27. oktobar 1948. Poređenja radi, i Pero Popivoda je izjavio da će „prosovjetski orijentisani jugoslovenski komunisti imati dovoljno snage da ove izdajice udalje sa čela zemlje, da odbrane nezavisnost države koju ugrožava Tito sa svojim saradnicima. Oni će imati snagu da ponovo vrate državu na put socijalizma, s kojega je skrenuo Tito sa svojim saradnicima.“ (MTI „Dnevne vesti. Inostrane vesti“, 25. avgust 1948, 18. izdanje) Pavle Lukin, savetnik ambasade u Otavi, u svom pismu ostavke izrazio je uverenje da „Jugoslavija ne može da stigne u socijalizam bez tesne savezničke saradnje sa SSSR-om i ostalim zemljama narodne demokratije.“ (MTI Inostrane vesti, 8. oktobar 1948, 20. izdanje)

⁵⁹ MNLOL, XIX–J–1–k–Jugoszlávia-1/a-02180/1948. (1.d.); MNLOL, XIX–J–1–k–Jugoszlávia-3/i-0224/1948. (1.d.) i na istom mestu: 0269/1948; kao i MNLOL, XIX–J–1–j–Jugoszlávia-3/c-796/pol/res/1948. (3.d.). Tadašnji jugoslovenski izvori spominju svega tri jugoslovenske (27. oktobar, 7. novembar, 10. novembar), kao i dve mađarske note (28. oktobar, 3. decembar). *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*, Beograd, Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 1951. 117. 8. nap.

⁶⁰ Proterani su: Vaso Jovanović, sekretar ambasade, otpravnik poslova; Đurica Jojkić i Dušan Devedžić, savetnici ambasade; Alojz Zokelj, vojni ataše; Stevan Sinanović, šef delegacije za reparaciju; Mihajlo Ljubić, zamenik atašea za trgovinu; Lazar Torbica i Ivan Berenja, članovi osoblja ambasade, Karel Gercelj, tehnički saradnik delegacije za reparaciju. Između 6. avgusta 1948. i 1. februara 1950. iz Mađarske je proterano ukupno četrdeset jugoslovenskih diplomata i članova osoblja ambasade. *White Book*, n. d., 465, 12. prilog.

⁶¹ MNLOL, XIX–J–1–k–Jugoszlávia-3/i-022/1948 (1.d.) i Sajtószemle, 27. oktobar 1948,

MNLOL, XIX–J–4–b-15/b-1947–48. (3.d.) 108.

⁶² MNLOL, XIX–J–1–K–Jugoszlávia-3/i-0269/1948. (1.d.) i MNLOL, XIX–J–1–j–Jugoszlávia-3/c-

Vest o emigriranju Brankova s iznenađenjem su primili Jugosloveni koji su živeli u Budimpešti i koji su „izrazili svoje iznenađenje i začuđenost što je baš savetnik LAZAR BRANKOV (naglašeno u originalnom tekstu – P. V.) bio taj koji se suprotstavio Titovoj politici“. Budući da za njega svakako nisu pretpostavili da će emigrirati, čulo se se i mišljenje „da sve to možda nije samo provokacija i da je Brankov to uradio po nalogu Beograda“, kao i da je „Brankov primorao i ostale da se suprotstave Titovoj politici“.⁶³ Među sekretarskim spisima Mihalja Farkaša sačuvana je i jedna nedatirana beleška o razgovoru vođenom u Jugoslovenskoj ambasadi u Budimpešti posle emigriranja Brankova. Prema toj belešci, neki od preostalih zaposlenih u ambasadi bili su mišljenja da Brankova treba da zadesi ista sudbina kao Miloša Mojića.⁶⁴ Međutim, Vladimir Gavrilović, ataše za trgovinu, odbacio je to sa obrazloženjem: „Imali smo baš dovoljno problema sa Boarovom, nije nam potrebna još jedna takva glupost“.⁶⁵

O okolnostima svog emigriranja Brankov je 8. novembra dao opširan intervju saradniku Mađarskog radija,⁶⁶ a tri dana kasnije dao je izjavu za *Déli Csillag*, list Mađarsko-jugoslovenskog društva (MJT),⁶⁷ o „grešnom skretanju Titove grupe“. U svojoj izjavi, koja je pročitana i na skupu društva, ukazao je na to da „Titova klika, izdajući interese jugoslovenskog naroda, danas urušava bratsku saradnju Jugoslavije i Mađarske, te rasplamsavajući šovinističke strasti u jugoslovenskom narodu, nastoji da podstiče mržnju prema susednim narodnim demokratijama“. Nadalje je naglasio da je „Tito u narodnooslobodilačkom ratu postao veliki zbog toga što je u njemu jugoslovenski narod video čoveka koji uživa poverenje rukovodstva SSSR-a“. Tito je, međutim, zloupotrebio to poverenje: „Tito je slava udarila u glavu i to se desilo i sa njegovim najbližim saradnicima.“⁶⁸

Emigriranje negdašnjeg sekretara Jugoslovenske ambasade u Budimpešti mađarsko političko rukovodstvo nameravalo je da iskoristi i za agitaciju među jugoslovenskom manjinom, kako bi širila zvaničan stav u vezi sa Jugoslavijom. U tom smislu, Brankov je 14. novembra u Baji učestvovao na sastanku Demokratskog saveza Jugoslovena u Mađarskoj (MDDSZ), gde je zajedno sa

269/pol./1948. (3.d.)

⁶³ ÁBTL, A–2127/24. 25–26.

⁶⁴ Mojića je 10. jula 1948. ubio Živko Boarov, pretpostavlja se iz ljubomore. Rakoši je na osnovu ovog ubistva hteo da napravi jedan veliki antijugoslovenski proces, ali je zbog kratkog vremena i poprilično zamršenog slučaja od toga odustao. U Rajkovom procesu je, međutim, u tužbi protiv Brankova bila i optužba za podstrekavanje, koju je Brankov tokom procesa do kraja poricao. Boarova je Budimpeštanski županijski sud osudio tek u svojoj presudi od 16. decembra 1953. godine. U vezi sa odnosima Brankova i Boarova videti: Péter Vukman, „Négy öbecsei kommunista diplomata Magyarországon. Lazar Brankov, Živko Boarov, Branislav Doroslovački és Ozren Krstonošić politikai tevékenysége“, *Bácsorszag*, 2011. 2. (57.) sz. 136–144.

⁶⁵ MNLOL, M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 117.

⁶⁶ MTI, Izdanje vesti, 8. novembar 1948, 21–22. izdanje.

⁶⁷ U vezi sa radom Mađarsko-jugoslovenskog društva videti sećanja Jožefa Rekse: *A Magyar-Jugoszláv Társaság története (1945. október–1949 vége)*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta: A Sajtó Enikő. Forrás, 43 (2011) 2. sz. 29–56.

⁶⁸ MTI, Izdanje vesti, 11. novembar 1948, 31. izdanje.

Ljubicom Mirković, sekretarkom Jugoslovenske organizacije žena, kao i sa Dušanom Vidovićem, negdašnjim vojnim atašedom, koji je emigrirao zajedno sa Brankovom, održao govor praćen „beskrajnim, oduševljenim aplauzom i više puta ponovljenim skandiranjem“. Nakon što je obrazložio svoju izjavu datu prilikom emigriranja i osudio jugoslovensku politiku, on se prisutnima obratio „rečima upozorenja“: „Stojimo ispred jedinog puta – Staljinovog puta. Ovim putem Mačas Rakoši vodi milione mađarskih radnika. Ona snaga, koja je uništila svaku silu koja je nasrnula na nju, uništiće i Tita sa saradnicima.“ Posle govora, u skladu sa uobičajenom koreografijom, kongres je zaključio svoj rad usvajanjem odluke u kojoj su ponovno osudili Titovu politiku.⁶⁹ O njihovim izjavama i istupima u javnosti bez izuzetaka je izveštavao *Szabad Nép*. Osim navedenog, Brankov je 31. oktobra, u listu Mađarske radničke partije objavio članak na pet stubaca pod naslovom „Rukovodioci CK Jugoslavije u sramnoj ulozi agenta imperijalizma“, a nekoliko dana kasnije list je objavio delove njegovog intervjua Mađarskom radiju o narastajućem nezadovoljstvu u Jugoslaviji i o organizovanju prvih ilegalnih grupa.⁷⁰

Pored novinskih i radio-intervjua, kao i govora održanih u jugoslovenskim manjinskim organizacijama, Brankov je učestvovao i na državnim manifestacijama. Evidentno je bio prisutan 28. novembra 1948. godine na proslavi povodom jugoslovenskog državnog praznika, održanog u pozorištu „Madač“. Proslava je počela pre podne u 11 časova, a konferansije je bio Andraš Hovan, generalni sekretar MDDSZ, dok je svečani govor držao Geza Lošonci, poslanik u parlamentu, generalni sekretar Mađarsko-jugoslovenskog društva, i Lazar Brankov. Nakon što se osvrnuo na događaje u Drugom svetskom ratu, bivši jugoslovenski diplomata je u svom govoru oštro naglasio kontrast između ratnih zasluga SSSR-a i njihovih posleratnih rezultata i situacije u Jugoslaviji. Svoj govor je, međutim, u skladu s prazničnim raspoloženjem i propagandnim ciljevima, zaključio s pozitivnim stavom: „Bol i ogorčenje neće dugo trajati i ne smeju dugo trajati – podigao je svoj glas. – Radni narod Jugoslavije, iako s mukom, spoznaće da ga je njegovo rukovodstvo, u koje je toliko verovalo, izdalo. U tom trenutku će propasti planovi Titove grupe i biće uništene one prepreke koje je radni narod Jugoslavije podigao između SSSR-a i zemalja narodne demokratije.“⁷¹

Osim govora Brankova, još su pojedine izjave Ozrena Krstonošića zaverdivale pažnju štampe. Mađarska novinska agencija (MTI) je prenela njegov govor održan u Baji 10. novembra na sastanku MDDSZ, a u izvodima objavila njegov govor održan 2. decembra uveče, na manifestaciji Mađarsko-jugoslovenskog društva,⁷² o kojoj je pod naslovom „Jugoslaviju opet pritiska

⁶⁹ MTI, Izdanje vesti, 14. novembar 1948, 21–22. izdanje.

⁷⁰ *Szabad Nép*, 31. oktobar 1948. i 9. novembar 1948, 5.

⁷¹ MTI, Izdanje vesti, 25. novembar 1948, 19. izdanje i 28. novembar, 11. izdanje. U svom članku o ovoj manifestaciji *Szabad Nép*, međutim, ne spominje Brankova (*Szabad Nép*, 30. novembar 1948, 7).

⁷² MTI, Dnevne vesti, 11. novembar 1948, 34. izdanje i 2. decembar 1948, 35. izdanje.

tamna senka imperijalizma“ izvestio i list *Szabad Nép*.⁷³ Nakon ovog Krstonošićevog govora Mađarska novinska agencija je samo dva meseca kasnije, 19. februara 1949. godine, izvestila o manifestaciji na kojoj je među govornicima bilo i ime jednog emigranta.⁷⁴ Na konferenciji jugoslovenskih učitelja, održanoj dan pre toga u Pečuju, Brankov je ponovo sumirao jugoslovensku politiku „radničke izdaje“ i žigosao „spletke Tita i njegovih saradnika“, te je izrazio svoje uverenje, da će „njihovu vladavinu zbrisati negodovanje istinskih jugoslovenskih rodoljuba.“⁷⁵

Osim ponavljanja dobro poznatih slogana, izvanredno pogodnih za ciljeve propagande, Brankov se prihvatio i izvršavanja zadataka vezanih za organizovanje emigracije, mada je Peter Gabor u svom pismu upućenom Mihaelu Farkašu 26. oktobra 1948. godine (to jest dan posle emigracije Brankova), rad jugoslovenskog diplomate ocenio kao „neplanski“, karakteriše ga „izvesna brzopletost i nedostatak odgovarajućih mera opreza“.⁷⁶ U Pragu, posle razgovora koje je vodio s tamošnjom grupom emigranata,⁷⁷ Brankov je 12. novembra

⁷³ *Szabad Nép*, 3. decembar 1948, 3.

⁷⁴ Ova vremenska pauza, čini se, potvrđuje sećanja Jožefa Kiša, negdašnjeg saradnika službe Državne bezbednosti, zaduženog za bezbednost političkih emigranata. Prema Kišu, već dva meseca nakon emigriranja Brankova i drugova promenio se odnos između vlasti i diplomata-emigranata. Brankovu i njegovim drugovima uskraćena je pretplatna karta za pozorište, za njihova kola marke mercedes nisu dobijali gorivo, a počev od januara 1949. umesto ranije apanaže dobijali su određen iznos po osobi. Sve to je, smatra autor ove studije, moglo biti u vezi s tim da je za MDP izdržavanje sve brojnije zajednice emigranata predstavljalo priličan finansijski teret. (U vezi s tim videti odgovarajuće delove ovoga rada.) Jožef Kiš u svojim memoarima napominje i to da Brankov, uprkos prethodnom pozivu, nije mogao da učestvuje na februarskoj manifestaciji Saveza partizana, a zaštita države im je obustavljena sredinom februara „budući da Brankov i drugovi već tada nikome nisu bili potrebni.“ (Kiss József, *ÁVO-s voltam, ÁVO-sok vertek*, Sydney, H. K., 1966, 61–62.)

⁷⁵ MTI, Izdanje vesti, 19. februar 1949, 33. izdanje. Na konferenciji je, naravno, usvojena i jedna odluka u kojoj se podržava odluka Informbiroa iz Bukurešta, osuđuju Titove „mutljivine“ i u kojoj se zalaže za „prijateljstvo mađarskog i jugoslovenskog naroda.“ (*Isto.*) U februaru 1949. Mađarsko-jugoslovensko društvo organizovalo je predavanje u Baji i Sekešfehervaru, a prema spisima organizacionog odbora MDP; Brankov na tim manifestacijama nije držao govor. Govor je u Mohaču održao državni sekretar Đula Hajdu, u Baji Šandor Harasti, a u Sekešfehervaru Đerd Santo, zamenik načelnika odeljenja Ministarstva vera i prosvete (MNLOL, M–KS 276. f. 55. cs. 55. ő. e. 31. januar 1949, 3. i 31).

⁷⁶ MNLOL, M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 85–86.

⁷⁷ Brankov nije slučajno vodio razgovore upravo sa praškim emigrantima. Mada je tamošnja emigracija početkom pedesetih godina prošlog veka brojala svega 160–180 članova, po karakteru je bila jedna od najznačajnijih, najsnažnijih i najaktivnijih emigrantskih grupa. Tamo je došlo i do prvih koraka u pravcu organizovanja aktivnosti jugoslovenske političke emigracije i do usaglašavanja tih aktivnosti. O uspostavljanju prve organizacije emigranata odlučeno je na sastanku emigranata održanom 10. septembra 1948. gde je prisustvovalo njih tridesetoro, i u tom mesecu je Radio Prag počeo sa emitovanjem jugoslovenske emisije (Митровић–Селинић, *н. д.*, 37 i Slobodan Selinić, „Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)“, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2010, 561). Sve to upućuje i na činjenicu da je organizovanje mađarske političke emigracije započelo tek dva meseca kasnije. Istorija čehoslovačke političke emigracije je relativno dobro poznata istraživačima. U vezi s tim videti: Slobodan Selinić, *н. д.*, 547–562; Ondrzej Vojtjehovski, „Informbiroovska emigracija u jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima. Nacionalni i politički identitet jugoslovenskih informbirovaca u Čehoslovačkoj“,

sačinio plan rada u kome predlaže da redakciju emigrantskog lista *Nova Borba*, koja izlazi u Pragu⁷⁸, premeste u Budimpeštu; da se zbog lakše jugoslovenske distribucije lista, u Segedinu, Pečuju i Nadkanjiži osnuje po jedna tehnička baza; da se na Radio Budimpešti poveća minutaža emisije na srpskom jeziku sa osam minuta na dva puta po petnaest minuta dnevno⁷⁹, te da se poboljša kvalitet emisija. U svom planu rada Brankov je smatrao važnim da njihova saradnja sa mađarskim javnim mnjenjem preko raznih štampanih medija i radio-emisija bude sveobuhvatna. U vezi s tim, smatrao je da je neophodno u „punoj meri“ aktivirati Mađarsko-jugoslovensko društvo.⁸⁰ Brankov je poslao i Mađarskoj radničkoj partiji svoje predloge, koje je sekretarijat MDP-a razmotrio na sednici od 24. novembra. U podnesku koji je dospao na razmatranje, Brankov je već preporučivao i to da se *Naše novine*, list Demokratskog saveza Jugoslovena u Mađarskoj bolje iskoristi u delatnosti protiv Tita. U tom cilju smatrali su da je potrebno promeniti uređivačku politiku lista, kao i rukovođenje ovom organizacijom. Pošto se *Déli Csillag*, list Mađarsko-jugoslovenskog društva, u novembru 1948. godine, sa brojem 11, u drugoj godini svoga izlaza, ugasio⁸¹, a emigrantski politički list u Mađarskoj pokrenut je tek početkom pedesetih godina prošlog veka (u sovjetskom taboru su tada postojala samo dva slovenska lista: *Za ljudsko zmago* i *Slovenski borec*), u očima emigranata veoma značajan postaje list MDDSZ-a.⁸²

Predloge Brankova pred sekretarijatom izložio je Jožef Revai. U sva četiri slučaja predložio je da se njegovi zahtevi usvoje. Doduše, u pogledu prve tačke, s obzirom na njen izuzetan politički značaj, podržao je osnivanje jednog *privremenog* uređivačkog odbora. Po njegovom predlogu, pre formiranja stalnog uređivačkog odbora trebalo je zatražiti mišljenje i podršku ostalih socijalističkih zemalja.⁸³ Sekretarijat je naposljetku zauzeo stav da će odluku doneti tek nakon pribavljanja odgovarajućih informacija.⁸⁴ U vezi sa zadnje dve tačke, u pogledu kojih nije bilo potrebe za dodatnim informacijama, konačnu odluku

Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova, (ur. Slobodan Selinić), Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, 207–230. i Miroslav Perišić, „Čehoslovačka javnost i rezolucija Informbiroa 1948. Iskustvo jugoslovenskih studenata u Pragu“, *Istorija 20. veka*, 24. (2006) br. 1, 103–123.

⁷⁸ Prvi list političkih emigranata, pod naslovom *Naša Borba*, osnovali su Lala Ivanović i Pero Dragila, diplomate-emigranti jugoslovenske ambasade u Vašingtonu. Odabir naslova nikako nije bio slučajan: aludirao je na *Borbu*, zvanični dnevni list Komunističke partije Jugoslavije. List koji je počev od maja 1951. izlazio tri puta mesečno, do kraja je ostao jedan od najznačajnijih štampanih medija emigranata iako je vodeću ulogu uskoro preuzeo list *Za socijalističku Jugoslaviju* koji je izlazio u Moskvi (Ivo Banac, *With Stalin Against Tito*, 224. /u hrvatskom izdanju: 213/ i Митровић–Селинић, н. д., 41).

⁷⁹ Poređenja radi, dok je u zimu 1948–1949 iz Budimpešte i Sofije emitovano dve emisije dnevno, iz Praga je emitovano 2–3, a iz Moskve 6–7 emisija.

⁸⁰ MNLOL, M–KS 276. f. 68. cs. 16. š. e. 54–57.

⁸¹ Rex: *A Magyar–Jugoszláv Társaság története*, 54. 115. nap.

⁸² MNLOL, M–KS 276. f. 54. cs. 18. š. e. 24. novembar 1948. 19.

⁸³ *Isto*.

⁸⁴ MNLOL, M–KS 276. f. 54. cs. 18. š. e. 24. novembar 1948. 3.

doneo je Politički komitet; na svojoj sednici održanoj narednog dana usvojio je predloge Brankova.⁸⁵

U izvršavanju zadataka u vezi s tim, Brankov se posebno bavio jugoslovenskim radio-emisijama. Sa rukovodiocima radija, međutim, saradnja ni izbliza nije bila jednostavna. U svojoj kratkoj informaciji, sačinjenoj 12. januara 1949. godine pod naslovom „O položaju i radu grupe jugoslovenskih komunista u Mađarskoj“, koju je sačinio za potrebe Sekretarijata MDP-a, Brankov je izrazio žaljenje što emigranti nisu uključeni u pripremne radove srpskohrvatskih radio emisija, a često se dešavalo da ih prethodno nisu ni informisali o tome šta će se emitovati. Predlagao je da se, umesto previše šarolike zabavne emisije, slično emisijama Radio Moskve, čitaju napisi i teorijski članci emigrantske štampe. Predlagao je i to da se slično emisijama Radija slobodne Jugoslavije, koje su se emitovale tokom Drugog svetskog rata, pre emisija čitaju kratki tekstovi, koji će bodriti i u koje bi saželi „osnovne stavove Titove izdaje“.⁸⁶

Međutim, saradnja između emigranata i rukovodstva radija ni u kasnijem periodu nije se poboljšala. Brankov se 29. aprila 1949. godine u svom pismu upućenom Mihalju Farkašu ponovo žalio na to što se planovi emisija sastavljaju bez njegovog znanja, te da se ne emituje dogovoreni program. Brankov je naglasio i to da je vreme (sastanak se održava jednom nedeljno) predviđeno za dogovaranje kratko, da se vesti loše prevode na srpski, a da jugoslovenskom štampom, čak ni kopiranjem, emigranti ne raspolažu.⁸⁷ Smatrajući opravdanim kritike Brankova, Maćaš Rakoši je 2. maja izdao uputstvo o tome da „pored odgovarajuće kontrole jugoslovenskim drugovima (treba) dati maksimalne mogućnosti“, podrazumevajući i obezbeđivanje odgovarajućih prostorija za redakciju, kao i novinske, radio i druge materijale koji se odnose na Jugoslaviju.⁸⁸

Pored radio-emisija drugo važno sredstvo širenja informbirovske propagande predstavljali su razni leci, pamfleti i brošure koji su na ilegalan način rasturani na prostoru Jugoslavije. Među letke dospeli su i pojedini brojevi emigrantskih listova. Brankov se u svom predlogu od 21. novembra založio da se tri broja *Nove Borbe*, na takav način u po 500 primeraka distribuiraju u Jugoslaviji⁸⁹ i inicirao je da se izvrši više zadataka u krugu Jugoslovena koji žive u Mađarskoj. Smatrao je važnim da se uspostave veza sa osobljem Jugoslovenske ambasade u Budimpešti i sa jugoslovenskim državljanima koji žive u Budimpešti (Brankov je cenio da ih ima više od 600), kako bi povećali svoju aktivnost u krugu jugoslovenske manjine koja je smatrana bastionom titoističke propagande. S tog aspekta smatrao je izuzetno važnom ulogu manjinskih učitelja. Na potrebu širenja okvira bitisanja u emigraciji ukazuje više puta ponovljena Brankovljeva molba da im se omogući uvid u evidenciju jugoslovenskih državljana pristiglih u Mađarsku.⁹⁰

⁸⁵ MNLOL, M-KS 276. f. 53. cs. 15. ő. e. 25. novembar 1948. 3. i 18.

⁸⁶ MNLOL, M-KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 16. februar 1949. 29–30.

⁸⁷ MNLOL, M-KS 276. f. 66. cs. 35. ő. e. 71–76.

⁸⁸ MNLOL, M-KS 276. f. 66. cs. 35. ő. e. 71.

⁸⁹ MNLOL, M-KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 16. februar 1949. 31.

⁹⁰ MNLOL, M-KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 16. februar 1949. 31–32.

Tokom rada vezanog za organizovanje emigracije od velikog značaja bili su oni razgovori u inostranstvu koje je Brankov vodio sa ostalim vođama emigranata radi boljeg usaglašavanja aktivnosti političkih emigranata. S Perom Popivodom, negdašnjim zamenikom komandanta jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, vođom jugoslovenske političke emigracije u istočnoj Evropi, kao i s Radonjom Golubovićem, bivšim ambasadorom Jugoslavije, razgovarao je između 15. januara i 7. februara u Bukureštu, gde su zajedno sagledali kako stanje u Jugoslaviji tako i položaj emigranata, i doneli odluku o organizacionom jačanju emigranata koji žive u zemljama sovjetskog bloka. S tim ciljem su doneli odluku o osnivanju akcionog odbora (rukovodećeg tela) u okviru jedne generalne konferencije. Cilj ovog odbora trebalo je da bude organizovanje agitacije i propagandne delatnosti, podizanje nivoa lista *Naša Borba* i rešavanje problema sa radio- stanicama. O ovim razgovorima Brankov je u pismu izvestio Rakošija 10. februara. U svom pismu ponovo je tražio da mu se omogući uvid u spisak emigranata, na osnovu kojeg je nameravao da organizuje kolektive od 4-5 osoba. Zadatak tih kolektiva, pored određenog broja časova koji su obavezno morali provesti zajedno, bilo je i zajedničko učenje (tu je, po pretpostavci, trebalo da bude reči o temeljnom učenju marksističko-lenjinističko-staljinističke ideologije). Na njihovom čelu stajao bi po jedan pouzdan vođa, i oni bi održavali vezu sa Brankovom i Dušanom Vidovićem. Brankov je na taj način hteo da izbegne mogućnost da se jugoslovenski špijuni infiltriraju među emigrante. U jednoj kasnijoj fazi smatrao je izvodljivim i osnivanje zajedničkog kluba emigranata. Konkretno, mislio je na prostoriju Mađarsko-jugoslovenskog društva na Andrašijevom putu (tada Staljinov put 77). Međutim, da bi to postigli, trebalo je da preuzmu i rukovođenje tom organizacijom, što je smatrao izvodljivim na sednici vanredne skupštine, „parlamentarnim“ putem (znaci navoda su i u originalnom tekstu!).⁹¹

Njegove konkretne predloge Sekretarijat je razmatrao na svom sastanku 16. februara i doneo odluku da Brankova imenuje za političkog savetnika jugoslovenskih emisija na mađarskom radiju. Podržali su i osnivanje jednog *imenovanog* rukovodstva od 3-5 članova, a podržali su i to da Brankov sa saradnicima na „ustavan način“ preuzme rukovođenje u Mađarsko-jugoslovenskom klubu.⁹² Međutim, insistirali su na tome da Brankov o teorijskim pitanjima u vezi s radi-

⁹¹ MNLOL, M-KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 16. februar 1949. 25–27.

⁹² Osnivački skup Jugoslovenski klub održao je 2. decembra 1945. Za predsednika je izabran Branko Petrović. Prema statutu usvojenom 25. jula 1946. zadatak mu je bio da objedini u udruženje jugoslovenske državljane koji žive u Mađarskoj, da se stara o moralnoj i materijalnoj pomoći siromašnima, te da svojom aktivnošću podigne ugled Jugoslavije. Ambasada Jugoslavije je u svom dopisu od 22. novembra 1948. izvestila mađarske vlasti da je likvidacija udruženja u toku, te da na osnovu 28. paragrafa statuta njegove prostorije preuzima ambasada. Udruženje se na osnovu uredbe 10 380/1950 BM dobrovoljno rasformiralo; o njegovom brisanju iz evidencije udruženja Ministarstvo unutrašnjih poslova je 26. jula 1952. pismom izvestilo Jugoslovensku ambasadu (MNLOL, XIX-B-1-h II serija; Ministarstvo unutrašnjih poslova, društvena udruženja, kutija 47, 5632–445; Jugoslovenski klub, kutija 351, jedinica 915, Mađarsko-jugoslovensko društvo).

o-emisijama prethodno mora da raspravi s Mihaljom Farkašem, a o spisku predloženih šefova kolektiva (sa odgovarajućim karakteristikama) treba da se izjasni Sekretarijat.⁹³

Do održavanja osnivačke konferencije rukovodstva emigracije u Mađarskoj, međutim, došlo je četiri meseca kasnije, 8. juna, u potpunoj tajnosti, uz prisustvo 27 domaćih emigranata i uz prisustvo Milutina (Miće) Rajkovića, urednika *Naše Borbe*.⁹⁴ Na ovom dogovaranju Brankov nije učestvovao, budući da je od 19. maja boravio u glavnom gradu SSSR-a, zvanično „na poziv jugoslovenskih emigranata koji žive u SSSR-u“.⁹⁵ Na dnevnom redu sastanka našlo se svega tri tačke. Najpre je Velimir Milutin podneo politički izveštaj (što je trajalo duže od dva sata) koji je, prema oceni Zoltana Fodora, predstavnika MDP na sastanku, bio negativan (o tome je sastavio izveštaj) jer se o konkretnim zadacima i o ulozi SSSR-a malo govorilo. U raspravi posle njegovog ekspozea učesnici su, pre svega, podsetili na svoja iskustva stečena u Jugoslaviji, ali su se osvrnuli i na to da je među stanovništvom Jugoslavije prisutno sve veće negodovanje zbog teškoća u snabdevanju prehrambenim proizvodima. Skrativši diskusiju, Rajković je ukazao na značaj konspirativnog rada i na to da oni očekuju redovno i temeljno izveštavanje partije (što je po svemu sudeći služilo i tome da se emigranti drže na „kratkoj uzdi“). Urednik emigrantskog lista iz Praga nije zaboravio da podseti prisutne na važnost ispoljavanja kritike i samokritike.⁹⁶

Po drugoj tački dnevnog reda saslušan je organizacioni izveštaj izvesnog „Žarka“ (verovatno Žarko Ljubovljević), a potom je izabrano tročlano rukovodstvo. Kao alternativu, emigranti su predložili da se uključivanjem Branislava Dobanovačkog i Bože Lazara izabere petočlano rukovodstvo, ali su na predlog Zoltana Fodora ipak doneli odluku prema prvobitnom planu, dok su Dobanovačkog i Lazara tajnim glasanjem izabrali za rezervne članove. Konferencija je zaključena „u veoma oduševljenom raspoloženju“, slanjem pozdravnih telegrama Staljinu i Rakošiju, kao i pevanjem Internacionale.⁹⁷

Pored ispunjenja političkih zadataka, neodložan zadatak predstavljalo je organizovanje svakodnevnog života. Andraš Salai, zamenik rukovodioca kadrovskog odeljenja Centralnog rukovodstva MDP, u svojeručnom pismu od 29. novembra 1948. godine, upućenom rukovodstvu MDP, skrenuo je pažnju rukovodstvu partije na važnost tog zadatka. On je smatrao „savršeno neodrživim“ položaj izbeglica koje su, odmah po ilegalnom prelasku granice, pod prismotrom AVH, demoralisane i bez posla. Mada je one koji su zatražili politički azil ispitivalo vojnopolitičko i kadrovsko odeljenje MDP, oni su se sa pravnog aspekta našli u dosta apsurdnoj situaciji, delimično su bili „u gostima“ (ovaj

⁹³ MNLOL, M-KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 16. februar 1949. 4.

⁹⁴ Poređenja radi, prva Praška organizacija emigranata osnovana je 10. septembra 1948. (Момчило Митровић, н. д., 38)

⁹⁵ Solt Pál (szerk. biz. el.), *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. I. kötet*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992, 259. Zapravo, namamljivanje Brankova u Moskvu imalo je konspirativan cilj u pripremi za njegovo hapšenje 21. juna 1949.

⁹⁶ MNLOL, M-KS 276. f. 65. cs. 104. ő. e. 15-17.

⁹⁷ *Isto.*

izraz i sam Salai stavlja pod znake navoda), a delimično su životarili u zatočeništvu. Zbog nepoznavanja jezika i zbog svojih profesija (pretežno je bilo reči o vojnim oficirima, kontraobaveštajcima i drugim zaposlenima u državnoj bezbednosti) Salai je smatrao nezamislivim da se izbeglice zaposle u skladu sa svojim obrazovanjem; po njemu jedina mogućnost je bila da se oni zaposle kao pomoćni radnici. Na osnovu svega toga insistirao je da se uključivanjem kadrovskog odeljenja i AVH odmah formira organ koji će imati pravo da „odgovorno i s pravom odlučivanja“ postupa u njihovom slučaju.⁹⁸

Međutim, položaj većine emigranata nisu mogli brzo i suštinski rešiti. Iako su oni do sredine decembra 1948. godine dobijali pomoć od 10.380 forinti, dvadeset dvoje njih nije imalo ni stan ni posao. Njihovo zapošljavanje preko reda otežavali su i sindikati. I uslovi njihovog stanovanja bili su različiti. Porođica Njitrai je, na primer, živela u elegantnom „Hotelu London“, gde je njihovo zbrinjavanje dnevno koštalo pedeset forinti. Na rešenje je čekalo i pitanje privremene kontrole i lustracije novopridošlih izbeglica.⁹⁹ Partija nije bila sposobna ni da im isplati ranije zarađene plate. Predloženo je da zbirna plata za Brankova i one koji su zaposleni u ambasadi (a koji su emigrirali zajedno s njim) bude, umesto 29.500 forinti, 11.000 forinti. I platu Brankova je sa ranijih šest hiljada forinti trebalo smanjiti na hiljadu forinti.¹⁰⁰ Njihova nepovoljna situacija rešena je tek sredinom februara 1949. godine. Prema belešci od 18. februara 1949. godine, sačinjenoj za Sekretarijat MDP, od dvadeset osam emigranata, dvadeset sedam njih su uspeali da zbrinu materijalno.¹⁰¹ Svakom emigrantu su obezbedili stan, nekima od njih u okolini Budimpešte. Većinu su uspeali i da zaposle. Za njihovo zbrinjavanje (za odeću, nameštaj, posteljinu, za zaradu, to jest dodatak zarade) jednokratno je isplaćeno ukupno 55.300 forinti. Brankovu su, kao redovnu platu za pola godine, predvideli mesečno po tri hiljade forinti, Ozrenu Krs-tonošiću i Dušanu Vidoviću po dve hiljade, a Milutinu Stevanoviću dve i po hiljade forinti. Za sedmero lica, na ime dodatka zarade za šest meseci, predložili su mesečnu isplatu od 200 do 1000 forinti, za tri lica predložena je isplata po 500 forinti mesečno u toku tri meseca. U vezi s prethodnom kontrolom lica koja bi ubuduće zatražila azil, u dopisu je predloženo da se njihovo ispitivanje poveri odboru sastavljenom od po jednog člana Ministarstva unutrašnjih poslova, Kadrovskog odeljenja i Saveza boraca za slobodu. Pretpostavlja se da je zbog priličnog izdatka za njihovo zbrinjavanje, a usledio bi posle toga, došlo do predloga da se zbrinjavanje novopridošlih svede na to da ih zaposle.¹⁰²

⁹⁸ MNLOL, M-KS 276. f. 68. cs. 65. ő. e. 10. Zbog naglašenog isticanja Salai je reč *odmah* podvukao jednom, a izraz *s pravom odlučivanja* – dva puta. (*Isto.*)

⁹⁹ MNLOL, M-KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. 21–22.

¹⁰⁰ MNLOL, M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 124.

¹⁰¹ Dvadeset osmu osobu, izvesnog Obarbariča, internirali su pod optužbom pronevere, a potom doneli odluku da je proteraju.

¹⁰² MNLOL, M-KS 276. f. 54. cs. 31. ő. e. 56. U vezi sa stambenim zbrinjavanjem, iz dokumenta se vidi da za to nije bilo potrebno platiti. Dalja arhivska istraživanja iziskuju rešavanje dileme da li se radilo o praznim nekretninama ili onim iz kojih su vlasnici prethodno iseljeni. Predloge u vezi sa emigrantima pred Sekretarijatom izložio je Janoš Kadar i prisutni su to prihvatili.

Za sve to vreme emigranti su živeli svojim životom. Unutar emigracije posebnu kastu predstavljali su emigranti koji su emigrirali zajedno sa Brankovom. Iz bezbednosnih razloga (moglo je, naime, doći do pokušaja eventualnog jugoslovenskog atentata)¹⁰³ U Budimpešti su im ustupili, u II okrugu, ulici Salonka br. 6, u oblasti Hivešveld, dve vile na korišćenje. Prema jednom detaljnom inventaru Brankovljevih stvari iz 1950. godine on po svemu sudeći kasnije nije oskudevao, budući da u listi inventara nalazimo više stolica presvučenih somotom, fotelje, stolove, kao i četiri persijska tepiha velikih dimenzija (Brankov je stanovao u broju 6/A, u vili koja je pripadala Cecil Tormai).¹⁰⁴ Njihova svakodnevnica je tekla u duhu kolektiviteta. Zajedno su jeli, išli u šetnju, odlazili u grad, u bioskop, u pozorište, na kulturne manifestacije. Tada su im u pratnji bili pripadnici AVH. Ivan Beran i još četiri osobe iz državne bezbednosti su im se priključili već prilikom njihove emigracije, a Beran je Brankova pratio i na njegov put u Prag i Bukurešt. Oficiri AVH na zahtev Brankova sklonjeni su samo na kratko vreme, u proleće 1949.¹⁰⁵ Autor ove studije smatra da je sve to imalo za cilj njihovu bezbednost, ali i njihovo nadgledanje i držanje pod kontrolom. U detaljnoj karakteristici, koju je u leto 1954. godine Ozren Krstonošić napisao o Brankovu, nije se sećao ni jednog slučaja da je vođa emigranata išao negde bez njihove pratnje ili pratnje agenata iz AVH. Brankova je inače smatrao miroljubivim, prisebnim i uravnoteženim. Nije znao za njegove veze sa ženama, osim da je Klara Balaši bila zaljubljena u negdašnjeg prvog sekretara ambasade. Jedino je nakon Brankovog puta u Moskvu saznao da su (navodno) bili u seksualnoj vezi. Istovremeno, prema njegovoj supruzi, Brankov se nije udvarao Klari Balaši već Mariji Stevanović.¹⁰⁶ Branislav Doroslovački je pak imao negativno mišljenje o privatnom životu vođe emigracije; on ga u svojim beleškama iz avgusta 1954. godine opisuje kao nepristupačnu i suzdržanu osobu koja drži distancu, koja se „i nadalje trudila da sačuva imidž diplomate“, ali koja istovremeno „nije bila na visini ozbiljnog revolucionara i komunista.“ Doroslovački je kritikovao i to što Brankov nije zaustavio širenje spletki, štaviše, preko Vidovića ih je i podsticao.¹⁰⁷

(Isto.) Plata Brankova je bila gotovo u visini plata najviših mađarskih partijskih i državnih činovnika. Ministri pojedinih resora u januaru 1950. zarađivali su 3.850 forinti, a državni sekretari 3.300 forinti. Poređenja radi, zaposleni koji su živeli od svojih plata i zarada mesečno su dobijali 652 forinte (1949. – 606 forinti), a poljoprivrednici i činovnici 406 forinti. (Honvári János, *A hatalmi „elit“ jövedelme az 50-es években*, http://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.html. (25. jun 2013) i Valuch Tibor, *Magyar hétköznapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*, Budapest, Napvilág, 2013, 38)

¹⁰³ Božan emigranata ni u kom slučaju nije bila neosnovana. U vezi s tim videti otmicu Dušana Vidovića, uporediti 31. nap.

¹⁰⁴ ÁBTL, 2.1. VII/37-a. 27–28.

¹⁰⁵ ÁBTL, 2.1. I/109. 166, 250. i 252.

¹⁰⁶ ÁBTL, 2.1. I/109. 253–255.

¹⁰⁷ ÁBTL, 2.1. I/109. 166–167. Istovremeno s tim, ni Brankov o Doroslovačkom nije beležio samo pozitivne utiske: „Doroslovački je i u emigraciji zadržao svoje stare 'dobre malograđanske' običaje i zbog toga je često bio u sukobu sa svojim drugovima“, ali dodao je i to da je „u poslu

Emigranti i državna bezbednost

Sukobi među emigrantima, po svemu sudeći, nisu ostali skriveni ni pred službom državne bezbednosti. Informbiroovski emigranti, koji su iz političkih razloga dobili azil u Mađarskoj, bili su u višestrukoj vezi s mađarskim organima državne bezbednosti. Posle ilegalnog prelaska granice svi oni bili su detaljno ispitani, i u odnosu na organe jugoslovenske državne bezbednosti. Osim Đure Burgijaševa i Save Novakovića, već spominjanih u drugom kontekstu u ovom radu, između 1944. i 1946. godine za Udbu Slovenije u različitim zvanjima radio je Albert Svetina;¹⁰⁸ Lazar Brankov je pak prema optužbama iznetim protiv njega u Rajkovom procesu do svog emigriranja bio glavni rezident Udbe u Mađarskoj.¹⁰⁹ Posle povratka iz SSSR-a u Jugoslaviju, gde je bio na vojnim studijama, i Gojko Trbović je, na zahtev somborskog odeljenja Udbe, potpisao izjavu pod pritiskom¹¹⁰ dok su prema optužbama emigranata špijuni Jugoslovena bili Božo Glažar i Laslo Kovač.¹¹¹

Strepnje vlasti i emigranata u vezi sa infiltriranjem diverzanata i špijuna nisu bile u potpunosti bez osnova. Usled sovjetsko-jugoslovenskog konflikta i zaoštavanja mađarsko-jugoslovenskih odnosa u južnom pograničnom području nastao je pravi „špijunski rat“. Ustali su se granični incidenti i u mnogo slučajeva došlo je do ilegalnog prelaska granice. Među onima koji su prešli granicu bilo je podosta jugoslovenskih špijuna i agenata.¹¹² Njihov zadatak je pre svega

bio dobar i ponašao se pošteno u borbi protiv titoista.“ (ÁBTL, 2.1. I/109-a. 235)

¹⁰⁸ ÁBTL, 2.1. IV/46. 14 i 3. 2. 4. K–750. 154. Svetina se sa Oznom, prethodnikom Udbe, povezo u leto 1944, pa je potom 1945. najpre služio u Ljubljani, te je juna iste godine imenovan za rukovodioca oblasti slovenačkog primorja. Posle godinu dana premešten je ponovo u Ljubljano i u rangu potpukovnika imenovan za šefa Udbe. U materijalu s njegovog saslušanja, sačinjenog 28. marta 1949, Svetina je napomenuo da je njegova supruga Cveta Zimić u rangu potporučnika takođe radila u II odeljenju ljubljanske Udbe kao daktilograf. (*Isto.*)

¹⁰⁹ Na otvorenom ročištu procesa, a potom i tokom godina provedenih u zatvoru, Brankov je u bezbroj prilika, u toku revizije procesa protiv Rajka, poimenično naveo 30 lica koja su pre juna 1948. u Mađarskoj radili za Jugoslovane. Prema nekim optužbama on je i s Peterom Gaborom održavao vezu kao agent. Tibor Ciner, istoričar prava, koji je u više navrata radio intervju sa Brankovom, u svojoj monografiji o procesu napominje da savetnik Jugoslovenske ambasade ni u jednoj prilici nije poricao svoju vezu s jugoslovenskim obaveštajnim organima (Zinner Tibor, „A nagy politikai affér“, *A Rajk–Brankov-ügy*, I. kötet. Budapest, Saxum, 2013, 226). Prema jednom izveštaju službe unutrašnjih poslova, od 19. marta 1956. bio je vrlo podložan uticaju; svoje izjave je, polazeći od „držanja islednika i postavljenih pitanja“, u toku revizije iz dana u dan menjao. Isledniku je bilo dovoljno da pred Brankova stavi prazan papir i da on, na osnovu svega nekoliko informacija, protiv bilo koga da očekivanu izjavu. (ÁBTL, 2.1. I/109-a (V–143403/1), 332–333)

¹¹⁰ MNLOL, M–KS 276. f. 65. cs. 70. ő. e. Trbović je 1946. započeo svoje studije na Akademiji oklopnih snaga, nazvanoj po Staljinu. (*Isto.*)

¹¹¹ ÁBTL, 3.2.5. O–8–014/4. 59–60. Major Božo Glažar je pre emigriranja zaista bio oblasni šef Udbe poluostrva Istre. (ÁBTL 3.2.5. O–8–014/2. 208)

¹¹² O njihovom broju AVH je u više navrata pravila izveštaj. Prema tim podacima, 1950. je uspešno razotkriven 91 jugoslovenski agent, najviše njih u okrugu Zalaegerszeg (38) i

bio da procene vojni i privredni potencijal Mađarske, stanje u pograničnoj zoni, kao i broj i kretanje sovjetskih trupa stacioniranih u Mađarskoj. Nekoliko njih pokušali su da se infiltriraju u emigrantsku zajednicu u Budimpešti. Neki spisi Istorijskog arhiva upućuju na pretpostavku da je među njima bio i Josip Sučić. Za vreme služenja vojnog roka 1946. godine ovog činovnika ministarstva privrede u Zagrebu vrbovao je kontraobaveštajni oficir njegovog puka, te je posle odsluženog vojnog roka postao „ugrađeni čovek“ Udbe. Jugoslovenska politička policija je s njim ponovo uspostavila kontakt u martu 1949. godine i zadužen je za unutrašnje razbijanje emigranata koji žive u Mađarskoj. U tom cilju je, nakon svog uspešnog pripajanja koloniji, imao zadatak da podstiče nezadovoljstvo i sukobe među emigrantima. Pored toga što je morao da izvršava uputstva dobijena od Jugoslovenske ambasade u Budimpešti, njemu je naređeno i da ubije vođe emigracije, i pojedine članove, i Mađare koji žive zajedno sa emigrantima. Trebalo je da sve to Sučić izvrši oružjem ili uzrokovanjem namernih nesreća koje liče na slučajne. Pošto se prihvatio zadatka, on je podvrgnut detaljnoj obuci koja je obavljena u dvadeset tri navrata, te su ga 17. maja 1949. godine kod Donje Lendave prebacili preko granice.¹¹³

Sučić je granicu prešao 19. maja 1949. godine kod Radiča i prijavio se pograničnoj službi. Prilikom saslušanja izjavio je da je već krajem tridesetih godina došao u vezu sa ilegalnim radničkim pokretom, a 1941. godine, nakon aprilske okupacije Jugoslavije, priključio se partizanskom pokretu. U septembru 1941. godine deportovan je u koncentracioni logor Buhenvald, gde je postao član jedne ilegalne ćelije komunista. U tri navrata pokušao je beg, zbog čega je prebačen u Dahau, a potom u Braunšvajg. Otud je u decembru 1944. godine preko Minhena, Beča i Graca pobegao nazad u Jugoslaviju. U aprilu 1945. godine postao je član Saveza komunističke omladine, a nešto kasnije, 30. juna 1947. primljen je u članstvo KPJ. Posle odsluženja vojnog roka, najpre je radio razne poslove na zagrebačkom glavnom kolodvoru, a potom u Ministarstvu trgovine, gde je nadgledao snabdevanje živinom i jajima. Zbog njegovog javno izraženog stava podrške Informbirou razrešen je svih partijskih funkcija i kao „trockist i oportunist“ isključen iz partije. Osim zbog nepravde i diskriminacije, Sučić je nameru da emigrira učvrstio slušajući moskovske i istočnoevropske radio-emisije.¹¹⁴

Svojom izjavom uspeo je da ubedi i pripadnike državne bezbednosti, uprkos tome što je u njegovom slučaju, 20. maja, izvestilac rukovodstva Glavnog vojnog kontraobaveštajnog odseka Ministarstva odbrane skrenuo pažnju na to da se podaci o zaposlenju koje je Sučić dao ne slažu sa podacima iz njegove

Kiškunhalaša (27). Godine 1951. mađarske vlasti su uhapsile 66 jugoslovenskih agenata; njih 40 bili su mađarske nacionalnosti. Oni su u najvećem broju prešli granicu u oblasti Kiškunhalaša (25), Nađatada i Pečuja (18, to jest 17 lica). Zanimljivo je da je na području okruga Zalaegerszeg uhapšeno svega pet jugoslovenskih agenata. (ÁBTL, A-2127/4. 170–179. i 3.2.5. O-8-014/4. 226)

¹¹³ ÁBTL, 3.2.5. O-8-014/2. 161–166.

¹¹⁴ ÁBTL, 3.2.4. K-138. 7–10.

radne knjižice.¹¹⁵ Nakon petnaestodnevnog pritvora vlasti su Sučića ipak pustile na slobodu i smestile u hotel „Keleti“. Štaviše, AVH je započeo rad s njim zbog toga što je „imao marksističko obrazovanje veće od prosečnog“, što je bio inteligentan i jak karakterom, „pouzdan kako s materijalnog tako i s moralnog aspekta“ i zbog njegovih važnih hrvatskih veza. Pošto se Sučić i sam prihvatio obavljanja kurirskih poslova, AVH je planirao da mu poveri uspostavljanje veze s jednim majorom Ministarstva odbrane u Beogradu, čije je vrbovanje bilo u toku.¹¹⁶ Njegova ideološka obuka započeta je 31. maja, ali je bavljenje njim 13. jula obustavljeno. Do njegovog hapšenja 6. avgusta 1949. troškovi njegove opskrbe, hrane i smeštaja iznosili su 3.738 forinti i 30 filera.¹¹⁷

Deo priče o Sučiću je i taj da su ga zbog špijunske aktivnosti 1949. godine osudili na šest godina zatvora, a na slobodu je pušten 4. avgusta 1955. godine. U leto 1956. pobjegao je u Čehoslovačku, a potom u zapadnu Evropu. Duže ili kraće vreme živio je u Austriji, Francuskoj i Saveznoj Republici Nemačkoj. U Mađarsku se preko Austrije vratio ilegalnim putem, iz ličnih razloga, oktobra 1962. godine. Njegovim slučajem ponovo je počela da se bavi državna bezbednost. Mada je prema tada sačinjenim zapisnicima Sučić poricao svoju špijunsku aktivnost i tražio za sebe rehabilitaciju, do toga na kraju nije došlo. Rukovodstvo Grupe III/II Ministarstva unutrašnjih poslova je, istovremeno, 30. decembra 1962. godine predložilo da se nastani u Mađarskoj i da dobije mađarsko državljanstvo.¹¹⁸

Kao što se i iz Sučićevog slučaja vidi, služba državne bezbednosti je one koji su tražili politički azil pokušala, s više ili manje uspeha, da angažuje kao obaveštajce. Tako su postupili i u slučaju Radeta Tomanovića, uprkos tome što se u jednom podsetniku, sačinjenom 23. novembra 1948. godine, o njemu ne govori na baš dopadljiv način. Prema anonimnom sastavljaču spisa, Tomanović deluje kao „karakterističan tip nedoučenog čoveka“, sa manjkavim političkim obrazovanjem, a čak ni svoje učešće u radničkom pokretu nije umeo da dokaže na ubedljiv način. Na osnovu svega toga nije ni predlagao da se nadalje bave njim.¹¹⁹ Tomanović koji je poticao iz građanske porodice je, međutim, privukao pažnju državne bezbednosti. Slično Brankovu i mnogim drugim mladima, i on je još u gimnaziji došao u vezu s komunističkim pokretom. Zbog toga ga se otac, inače vojni oficir, odrekao, te je prekinuvši školovanje bio primoran da radi u jednom rudniku uglja. Član partije, koja je radila u ilegalnosti, postao je 1929. sa svojih sedamnaest godina. Početkom tridesetih godina prošlog veka je uhapšen, te je nakon odsluženja zatvorske kazne od šest meseci emigrirao na zapad. Bio je u Italiji, pa u Francuskoj, gde je zbog ranjavanja jednog islednika 1935. godine osuđen na pet godina zatvora. Posle oslobađanja pobjegao je u

¹¹⁵ *Isto*.

¹¹⁶ ÁBTL, 3.2.4. K–138. 3. i 6.

¹¹⁷ ÁBTL, 3.2.4. K–138. 3–4. Sučića su vlasti 12. novembra 1949. internirale. (*Isto*, 15. koverat 13)

¹¹⁸ U vezi s navodnom Sučićevom špijunskom delatnošću i ponovnim begom 1962. videti ÁBTL, 3.1.9. V–147762.

¹¹⁹ MNLOL, M–KS 276. f. 68. cs. 65. ő. e. 8–9.

Tunis, gde je stupio u Slobodnu francusku vojsku predvođenu Šarlom de Golom. U Jugoslaviju se vratio 1945. godine i dobio čin komandira čete. Posle rata u Beogradu imenovan je za direktora kadrovskog odeljenja Glavne direkcije tekstilne industrije. Udba ga je na moralnom osnovu zavrbovala 1946. godine, a njihovu vezu Tomanović ni pred mađarskim vlastima nije tajio. Pored toga, što se na svom radnom mestu bavio razotkrivanjem „fašističkih i profašističkih elemenata“, u Horgošu je otkrio četničkog vođu Luku Kneževića koji se tamo skrivao. Pretpostavka je da je zahvaljujući tome, u leto 1947. godine dobio zadatak da se infiltrira u jednu ilegalnu četničku organizaciju. Po njegovoj tvrdnji, u toku dvomesečnog rada razotkrio je osamdeset dve osobe. Nakon odluke Informbiroa je, međutim, odbio nove zadatke, te je 4. oktobra 1948. godine prebegao u Mađarsku. Početkom 1949. godine njim je počeo da se bavi pukovnik Deži (moguće da se radi o Đuli Deči, potpukovniku AVH), ali zadatak u Jugoslaviji Tomanović nije prihvatio. Iako spisi u Istorijском arhivu o tome ne govore, pretpostavka je da je rezultat njegovog suprotstavljanja bilo njegovo hapšenje 2. novembra 1949. godine i internacija u Kištarču.¹²⁰

Iako su se prihvatili obaveštajnog posla, Antun Kopic i Eugen Njaradi u stvarnosti nisu postigli mnogo uspeha. Jugosloveni su obojicu uhapsili, prvog su osudili na dvadeset pet, a drugog na osam godina. Taj posao prihvatili su i Mikša Mikor i Ladislav Posavec, ali nakon što su prešli granicu, veza s njima se prekinula; emigranti nisu raspolagali podacima o njihovoj sudbini.¹²¹ U odnosu na njihov slučaj, znatno bolje je dokumentovan slučaj jugoslovenskih kapetana Boška Kolundžije i Radeta Mrđenovića kao i kapetana graničnih jedinica Ante Raka, koji su sa 17. na 18. decembar 1948. godine prebegli u Mađarsku. Sva trojica su poticali iz siromašne zemljoradničke porodice. Sa ilegalnim komunističkim pokretom povezali su se tokom 1941–42 godine. Za vreme Drugog svetskog rata pristupili su partizanima, a 1943. godine svi primljeni u partiju. Kolundžija i Mrđenović su na različitim dužnostima radili i za KOS. Nakon što su se izjasnili za rezoluciju Informbiroa, u avgustu 1948. godine sva trojica su dospeli u zatvor; za beg su se odlučili posle oslobođanja, a i to su pažljivo pripremili.¹²² Od Zagreba su vozom putovali do Belišća u Slavoniji, a odatle su put nastavili pešice do pograničnog mesta Torjanci. Na tlo Mađarske stupili su 18. decembra, nakon što su jednog meštana, pod pretnjom revolverom, prisilili da ih prevede preko granice. Kada su prešli na mađarsku stranu, od Eperješpuste do mesta Old stigli su uz pomoć jednog meštana, odakle su ih pogranični organi otpremili u Šikloš.¹²³

Iz Šikloša su ih već sutradan, 19. decembra otpremili za Budimpeštu i sve do 12. maja 1949. godine bili su u kućnom pritvoru. Potrebno je reći da je to

¹²⁰ ÁBTL, 3.2.4. K–750. 72–74. i ÁBTL, 3.1.5. O–9698/2. 18–19. Tomanović je kasnije rehabilitovan; u Mađarskoj revoluciji 1956. učestvovao je kao pripadnik snaga održavanja reda. (*Isto.*)

¹²¹ MNLOL, M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 208.

¹²² ÁBTL, 3.2.4. K–563. 9–10.

¹²³ MNLOL, XIX–B–10. 26. kutija, 18. ő. e. Zapisnik, 18. decembar 1948.

u praksi značilo da su bili smešteni u jednoj vili. Budući da za vlasti njihove biografije baš nisu bile ubedljive, da bi potvrdili ozbiljnost svojih namera, posle dugog nagovaranja, Boška Kolundžiju i Radeta Mrđenovića su 24. marta 1949. godine vratili u Jugoslaviju. Zadatak im je bio da zavrbuju šefa kadrovskog odeljenja zagrebačke organizacije KOS. Tokom pripreme su dobili obećanje da će im posle uspešno izvršenog zadatka biti omogućeno da nastave put ka svom ranije planiranom cilju, u SSSR. Iako taj zadatak nisu izvršili do kraja (umesto šefa odeljenja, koji je bio na nepoznatoj lokaciji, oni su vrbovali svog starog poznanika Stojana Nježića, partijskog sekretara Artiljerijske škole u Zagrebu),¹²⁴ s puta su se vratili 29. marta. Vlasti su doduše posumnjale da je sve to poslužilo samo dezinformaciji, ali je vojnopolitička policija na kraju njihov izveštaj prihvatila kao ispravan. Pretpostavljamo da zbog slabog kvaliteta informativnog materijala nisu posumnjali u to da je njihov prebeg organizovala Udba.¹²⁵ Nove zadatke, međutim, oni nisu prihvatili i umesto sebe predlagali su svog trećeg druga, povučenog Antu Raka „koji je imao prosečno vojno i političko obrazovanje“, koji se kao kurir 25. aprila zaputio kod Nježića u Zagreb. Za troškove su mu dodelili deset hiljada dinara. Nakon izvršenja zadatka, 29. aprila vratio se u Mađarsku. Nove zadatke, međutim, ni on nije prihvatao i slično svojim drugovima tražio je da vlasti, shodno datom obećanju, osiguraju njihov put u SSSR.¹²⁶ Umesto toga, početkom juna sva trojica su na nedelju i po dana dospeli u pritvor AVH, a potom su mogli da se uključe u rad emigrantske kolonije u Mađarskoj.¹²⁷ Ali Rade Mrđenović se kasnije prihvatio najmanje još jednog zadatka. S tog zadatka se, međutim, nije vratio u Mađarsku; o njegovoj sudbini u jesen 1952. godine ni AVH ni emigranti nisu imali detaljnije informacije.¹²⁸

Služba državne bezbednosti emigrante nije koristila samo protiv Jugoslavije već je neke nameravala da vrbuje za opservaciju svojih drugova unutar zajednice. Za svog najboljeg agenta, koji je radio na liniji sa Jugoslavijom, smatrali su Brankovljevog nećaka Branislava Živkova.¹²⁹ Živkov je rođen 7. septembra 1927. godine u Bečeju. Slično svom stricu i svojim drugovima emigrantima, još kao mlad postao je prijemčiv za ideologiju komunizma. Za vreme Drugog svetskog rata zbog svoje aktivnosti u Skoju, koji je radio u ilegali, u junu 1944. godine i njega su deportovali u Nemačku (član ove organizacije bio je od 1943. godine). Iz radnog logora uspeo je da pobegne u jesen 1944. godine. Potom se skrivao u Bečeju i na okolnim salašima, te je u oktobru 1945. godine stupio u Sedmu vojvođansku brigadu, gde je radio i kao omladinski rukovodilac. Pokušao je i da studira, ali je, pozivajući se na svoju tešku materijalnu situaciju, prekinuo studije. U januaru 1949. godine zaposlio se u beogradskom preduzeću „Autotransport“. Jedan njegov poznanik, koji je radio u novosadskom

¹²⁴ MNLOL, M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 104. i ÁBTL, 3.2.4. K-563. 9–10.

¹²⁵ ÁBTL, 3.2.4. K-563. 8.

¹²⁶ ÁBTL, 3.2.4. K-563. 11. i K-680. 1.

¹²⁷ MNLOL, M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 104.

¹²⁸ MNLOL, M-KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 208. i ÁBTL 3.2.4. K-862.47.

¹²⁹ ÁBTL, 2.1.1. I/109-a (V-143403/1). 335.

odeljenju Udbe, u februaru 1949. godine upozorio ga je da jugoslovenska državna bezbednost razmatra mogućnost njegovog hapšenja. Koristeći svoje rodbinske veze, početkom marta 1949. godine, Brankov ga je prebacio u Mađarsku.¹³⁰ Tešnju vezu sa organima državne bezbednosti Mađarske ostvario je posle hapšenja Brankova, u septembru 1949. godine. Prema njegovoj kasnijoj izjavi, trebalo je da odgovori na stričevo pismo u kojem ga on moli da čuva Klaru Balaši, kojom je nameravao da se oženi.¹³¹ Mladića, koga su kasnije okarakterisali kao „obrazovanog, inteligentnog i oštroumnog“, istovremeno i kao „skromnog i predusretljivog“, i veoma načitanog,¹³² državna bezbednost zavrbovala je početkom decembra, a što se tiče emigranata zadužili su ga, pre svega, za opservaciju Klare Balaši.¹³³ Iz njegovog istražnog dosijea, koji se nalazi u Istorijskom arhivu, ne nazire se, međutim, da li su prilikom njegovog vrbovanja primenili presiju i iskoristili činjenicu da je bio u bliskoj rodbinskoj vezi sa Brankovom, koji je tokom Rajkovog procesa optuživan za špijunažu, antidržavnu zaveru, ubistvo Živka Boarova i koji je osuđen na doživotnu robiju.

Zajednicu, odsečenu od spoljnog sveta, zatvorenu unutar sebe, čiji su članovi i omrzli vlast i bili joj na raspolaganju, opterećivalo je više unutrašnjih konflikata. Osuda Brankova i njegovo hapšenje demoralisalo je mnoge i negativno uticalo na život emigracije. Među članovima kolonije zavladao je strah i međusobno optuživanje. Više nije bilo discipline, svako je strahovao i s podozrenjem gledao na drugoga. Postalo je uobičajeno da su utočište od svakodnevnih problema, podozrenja i međusobnog optuživanja pokušavali da nađu u zabavi.¹³⁴

Život emigranata ni kasnije nije bio bez teškoća. Više članova kolonije uhapšeno je u vezi s Rajkovim procesom ili u vezi s drugim procesima, internirano ili osuđeno na zatvorske kazne. I u najvišim krugovima emigracije postojala su stalna trvenja, što je otežavalo političku delatnost. Praćenje dalje sudbine emigranata će, međutim, biti deo neke naredne studije.

Rezime

Kao neočekivana posledica sovjetsko-jugoslovenskog konflikta, koji je izbio 1948. godine, organizovane su jugoslovenske političke emigrantske zajednice u SSSR-u kao i u zemljama Istočne Evrope, koje su pripadale sovjetskoj interesnoj sferi. Tako je bilo i u Mađarskoj. Prvi emigranti pristigli su u zemlju pošto je konflikt obelodanjen u javnosti (28. jun 1948. godine). Njihova zajednica se broјčano permanentno uvećavala do leta 1949. godine. Granicu su prešli

¹³⁰ ÁBTL, 3.1.9. V-51967. 4, 21-22 i 24-26.

¹³¹ ÁBTL, 3.1.9. V-51967. 22.

¹³² ÁBTL, 3.1.9. V-51967.70.

¹³³ ÁBTL, 3.1.9. V-51967. 28. i 68. Živkov je svoju vezu sa AVH uskoro obznanio pred više jugoslovenskih emigranata. (*Isto.*) Njegove izveštaje o Klari Balaši, koje je između 17. januara i 29. avgusta 1950. pisao pod pseudonimom „Kobra“ videti u ÁBTL, 2.1. VII/37-a, u dosijeu, 32-237.

¹³⁴ ÁBTL, 2.1. VII/37-a, 111-112.

pod različitim okolnostima, samostalno ili kolektivno, organizovani u manje grupe. Prvu značajnu promenu u broju i kvalitetu zajednice predstavljalo je emigriranje Lazara Brankova, kao i više saradnika Jugoslovenske ambasade u Budimpešti. Većinu emigranata činili su mlađi muškarci od dvadeset-trideset godina, uglavnom poreklom iz Vojvodine. Na njihov politički stav veliki uticaj imala je partizanska borba između 1941. i 1945. godine; mnogi od njih bili su članovi Skoja i KPJ. U organizovanju njihove zajednice i pokretanju političke aktivnosti trajne zasluge imao je Lazar Brankov, čijim se predstavkama suštinski bavilo i rukovodstvo Mađarske radničke partije. Svakodnevnica emigranata je obeležena mnogim teškoćama, a njih su pomno pratili i organi Državne bezbednosti. Više emigranata izvršavalo je i špijunske zadatke jer je postojao i stalni strah od moguće infiltracije jugoslovenskih diverzantskih elemenata.

Izdavač

Mađarska akademija nauka
Filozofski istraživački centar
Istorijski institut

Za izdavača

Pal Fodor, generalni direktor Istorijskog instituta

Prelom

Nebojša Stambolija

Štampa

Séd nyomda Kft.

Za štampu

Silvia Katona

